HAÇLILAR ÇAĞI

11. YÜZYILDAN 1517'YE YAKINDOĞU

P. M. HOLT

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

HAÇLILAR ÇAĞI

11. YÜZYILDAN 1517'YE YAKINDOĞU

Türkiye
Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı
Yayınıdır

Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi
Barbaros Bulvarı
80700 Beşiktaş/İstanbul
Tel: (0212) 227 37 33 - Faks: (0212) 227 37 32

Özgün Adı
The Age of the Crusades,
The Near East from the Eleventh Century to 1517

© Longman Group Limited 1986
This translation of *The Age of the Crusades,*
The Near East from the Eleventh Century to 1517, First Edition is published by arrangement with Addison Wesley Longman Limited, London / Bu çeviri Addison Wesley Longman Limited ile yapılan anlaşma çerçevesinde yayımlanmıştır.

Kapak Resmi
Guillaume de Tyr'in *Histoire des Croisades*'ındaki bir minyatürden.
13. yüzyılın ilk yarısına ait elyazması eser (M. Ambr. Firmin-Didot Kitaplığı)

Yayıma Hazırlayan
Hamdi Can Tuncer

Kitap Tasarımı
Haluk Tunçay

Baskı
Numune Matbaacılık
(0212) 629 02 02

İstanbul, Ocak 1999
ISBN 975-333-088-X

P. M. HOLT

HAÇLILAR ÇAĞI

11. YÜZYILDAN 1517'YE YAKINDOĞU

Çeviri
Özden Arıkan

023476

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI 69

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ
Ülkeler ve Halkları 1

BİRİNCİ BÖLÜM
Birinci Haçlı Seferi Arifesinde Yakındoğu 9

İKİNCİ BÖLÜM
Birinci Haçlı Seferi (1095-1099) 16

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Frank Devletleri ve Müslümanların Tepkisi (1099-1128) 24

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Outremer ve Halkı 32

BEŞİNCİ BÖLÜM
Zengi ve Nureddin (1128-1154) 39

ALTINCI BÖLÜM
Nureddin ve Selahaddin'in Yükselişi (1154-1174) 47

YEDİNCİ BÖLÜM
Selahaddin'in Tahta Çıkışı (1174-1193) 54

SEKİZİNCİ BÖLÜM
Eyyubilerin Son Dönemi (1193-1249) 61

DOKUZUNCU BÖLÜM
Selçuklulardan Eyyubilere Kadar Kurumlar 69
Siyasi ve Askeri Kurumlar 69
Dini Kurumlar 79

ONUNCU BÖLÜM
Memluk Sultanlığı'nın Kuruluşu (1249-1260) 84

ONBİRİNCİ BÖLÜM
Ez-Zahir Baybars'ın Saltanatı (1260-1277) *92*

ONİKİNCİ BÖLÜM
Kalavunlu Hanedanının Kuruluşu (1277-1293) *101*

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM
En-Nâsır Muhammed'in Saltanatı (1) *109*

ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM
En-Nâsır Muhammed'in Saltanatı (2) *116*

ONBEŞİNCİ BÖLÜM
Son Dönem Kalavunlular ve Çerkez Sultanlar (1341-1399) *123*

ONALTINCI BÖLÜM
14. Yüzyıl Sonlarına Kadar Mısır ve Nübye *132*

ONYEDİNCİ BÖLÜM
Memluk Sultanlığı'nda Kurumlar *139*
Siyasi ve Askeri Kurumlar *139*
Dini Kurumlar *151*

ONSEKİZİNCİ BÖLÜM
Memluk Sultanlığı'nın Diplomatik ve Ticari İlişkileri *156*

ONDOKUZUNCU BÖLÜM
Anadolu Selçuklu Sultanlığı ve Mirasçıları *169*

YİRMİNCİ BÖLÜM
Memluk Sultanlığı'nın Gerileyişi (1) *180*

YİRMİBİRİNCİ BÖLÜM
Memluk Sultanlığı'nın Gerileyişi (2) *194*

SONUÇ
Geçmişe ve Geleceğe Bakış *205*

SOYAĞAÇLARI *208*
HARİTALAR *214*
KAYNAKÇA *218*
DİZİN *230*

ÖNSÖZ

Bu kitabın amacı öğrencilere, araştırmacılara ve genel okura 11. yüzyıldaki Birinci Haçlı Seferi arifesinden, 1516-17 yıllarında Suriye ve Mısır'da gerçekleşen Osmanlı fetihlerine kadar Doğu Akdeniz topraklarının siyasi tarihini sunmaktır. Bu dönem bazı yönleriyle pek çok araştırmaya konu olmuştur. Örneğin, Avrupa'da hakkında geniş kaynaklar bulunabilen Haçlı seferleri açısından bu geçerlidir, ancak dönemin başka birçok yönü de karanlıkta kalmıştır. Sözgelimi Memluk Sultanlığı, iki yüz yılı aşkın bir süre boyunca Doğu Akdeniz'de büyük bir güç olduğu halde, İngilizcede bu konuda yazılmış hiçbir kapsamlı modern inceleme bulunmamaktadır. Bu yüzyıllarda meydana gelen gelişmeler üzerine genel incelemelerde konuların dengeli bir dağılım göstermemesi de bir başka gerçektir. Bunun bir nedeni, gerçekten birincil kaynak malzeme yokluğu olsa da, en sık geçerli olan neden, alanın çeşitli dallarındaki araştırma ve yayınların birbirine denk bir gelişme gösterememesidir. Ben yine de bu kitabın, bir bakıma Ortaçağ Avrupa'sının tarihiyle de ilişkili olan son derece etkileyici bir döneme giriş niteliği taşıyacağını ümit ediyorum. Nitekim Ortaçağ Avrupa'sının liderleri, Müslüman muadillerinin pek çok siyasi ve idari sorununu paylaşmıştır. Bir başka açıdan da kitap, modern Yakındoğu'nun tarihiyle ilişkilidir, çünkü bölgenin bugünkü halkları, o geçmişin mirasçılarıdır.

Memlukların isimleriyle ilgili tavsiyelerinden ötürü eski çalışma arkadaşım Profesör V. L. Ménage'a özellikle teşekkür etmek isterim. Bu ve başka konulardaki kusurlar ile hataların sorumluluğu tamamen şahsıma aittir.

P. M. HOLT
Kirtlington
Kasım 1984

TEŞEKKÜR

Şu eserlerden birer bölümü kullanmamıza olanak sağladığı için Franz Steiner Verlag GmbH'ye teşekkür borçluyuz: Es-Safedi, *al-Wafî bi'l-wafayat*, VI. baskı, ed. S. Dedering, (Wiesbaden, 1972), s. 182-84 ve P. M. Holt (çev.), *The Memoirs of a Syrian Prince* (Wiesbaden, 1983), s. 16-17. Ayrıca Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu Yayın Kurulu'na, şu alıntıya izin verdiği için teşekkür ediyoruz: "Some Observations on the 'Abbasid Caliphate of Cairo," *BSOAS* XLVII/3, 1984, s. 501-507.

Şu kitapların ise telif hakkı sahiplerini bulamadık ve bu konuda bize yardımcı olabilecek kişilere minnet duyacağız: *Kitabü's-sülûk li-marifet düvelü'l-mülûk* (Kahire, 1970) ve *Kitabü'l-mevâiz ve'l-itibar bi-zikrü'l-hitat ve'l-âsâr* (Beyrut).

İSİMLER, LAKAPLAR VE UNVANLAR

Ortaçağ'ın Arapça konuşan halkları arasında ayrıntılı bir isimlendirme sistemi geçerliydi. Kişilerin isimleri, tam olarak dört unsurdan meydana geliyordu:

1. Özel "isim": Çoğunlukla Arapça (örn. Ahmed, Fatıma) ya da Kuran'dan alınma (örn. İbrahim, Meryem) bir isim olurdu, ancak birçok savaşçı ve hükümdar Türkçe ya da Moğolca isimler de kullanmışlardı (örn. Aktay ya da Moğolca Sülemiş'ten gelen Selâmiş gibi).

2. Resmi isim olan "künye": Kimi zaman babasoyunu belirten bir isim olarak düşünülmüşse de, bu doğru değildir. Künye kullanımı, nezaketen bir kimseye doğrudan ismini söylemeksizin hitap etme gereğinden doğmuştur. Bu isimler genellikle "ebu ..." ve "ümmü ...", yani "... babası" ve "... anası" şeklindedir. Bunlar gerçek ana baba ilişkisini belirtiyor olabilir; mesela oğlu el-Kasım'dan ötürü Peygamber'in künyesi Ebu'l-Kasım idi. Ancak ele aldığımız dönemdeki künyeler genellikle mecazi nitelik taşır: Ebu'l-Fütuh, "Fetihlerin Babası", yani "Fatih ya da Muzaffer" gibi.

3. Kişinin babasını ya da soyunu belirten "nesep": "İbn ..." ya da "bint ...", yani "... oğlu" ve "... kızı" biçiminde olup aynı sırayla "b." ve "bt." diye kısaltılırlar. Büyük harfle "B." kısaltması ise "benu ...", yani "... oğulları" anlamına gelir ve kabile ya da sülale belirtir. Nesep daima baba tarafından gösterilir. Memlukların babası hemen hemen hiçbir zaman bilinmediğinden, "Abdullah'ın oğlu" anlamındaki ibn Abdullahi nesebini kullanmaları âdetten olmuştur.

4. Kişinin bağlı olduğu dini, etnik vb grupları belirten "nisba": Örn. el-Yahudi, el-Mısri, el-Kürdi, es-Salih (es-Salih Memluklarından) gibi. Nisbalar kişi erkekse -i, kadınsa -iye diye son bulan sıfatlardır ve bir isme birden çok nisba eklenebilir.

Hükümdarlar, yönetici gruba dahil olan ya da yüksek makamlarda bulunan kimseler, adlarının önünde "lakap" kullanabilirler. "Es-sultan," "el-vezir" gibi makam belirten unvanların yanında bu dönemde onur sanı denebilecek olan iki tür lakap kullanılmıştır:

1. Hükümdarlık belirten "Melik" sanının ardından bir sıfat gelir; örn. Nureddin'in lakabı Melikü'l-Âdil'dir. Eyyubi sülalesinin bütün erkek üyeleri, bilfiil hüküm sürmüş olsalar da olmasalar da, bu tür lakaplar kullanmışlardır. Memluk Sultanlığı'nda ise ancak hükümdarların lakap kullandığı görülür.

2. "... ed-din" ya da hükümdarlar için kullanıldığı üzere "... ed-Dünya ve'd-din" şeklindeki sanlar. Sözgelimi Selahaddin, "Salah ed-din" laka-

bından türemiştir. Memluk Sultanlığı zamanında bütün Memluklar bu tür sanlar taşırdı ve dönemin sonuna doğru neredeyse değişmez bir şekilde "Seyf ed-din" kullanıldı.

Hükümdarların unvanları yazıtlarda ve benzeri yerlerde başka birçok isim ve sanla zenginleştirilmiştir; bunlar hükümdara atfedilen nitelikleri, yetkileri ve işlevleri belirtir. Toprağa ve etnik kimliğe ilişkin unvanlar, tanımlayıcı olmaktan ziyade hükümdarı yüceltme ya da propaganda amacına yöneliktir; örneğin Mısır'ı ve Suriye'nin kimi bölgelerini yönetmiş olan es-Salih Eyyub'un (637-47/1239-49) unvanı şöyleydi: "Arapların ve Farisilerin sultanı; Hind, Sind ve Yemen meliki; San'a, Zabid ve Aden hükümdarı."

Yukarıdaki açıklamaya uygun olarak, Selahaddin de şu isim ve unvanla anılmıştır: (onur sanı 1) Melikü'n-Nâsır; (onur sanı 2) Salah ed-Dünya ve'd-din; (künye) Ebu'l-Muzaffer; (isim) Yusuf; (nesep) bin Eyyub bin Şâdi; (nisba) el-Kürdi.

Günümüz yazarlarının bütün bu isimlerin hangi parçasını kullanacakları ise tamamen keyfi olarak belirlenir. Selahaddin dışındaki Eyyubi hükümdarları ilk onur sanlarının bir kısmıyla anılır: örneğin, Melikü'l-Kâmil'e sadece el-Kâmil; Melikü's-Salih'e es-Salih denir. Memluk sultanları ise kişisel adlarıyla geçer; örneğin, Baybars ya da Berkuk gibi. Yine bu dönemin Arap yazarları çoğunlukla nesepleriyle anılmaktadır; İbnü'l-Esir, İbn Tagribirdi gibi tarihçiler buna örnektir. Fakat nisbanın (örn. El-Makrizi) ve kimi zaman künyenin de (örn. Ebu'l-Fida) kullanıldığı görülür.

TARİHLER

İslam takviminde MS 622'deki Hicret, yani Peygamber'in Mekke'den Medine'ye göçmesi başlangıç kabul edilir. Bundan ötürü İslam takvimine göre verilen yıllar H. (Hicri) kısaltması ile belirtilmiştir. İslam takviminde bir yıl, on iki kameri aydan meydana gelir, dolayısıyla da Batı takvimindeki (Jülyen ya da Gregoryen takvim) güneş yılından yaklaşık on bir gün kısadır. Batı takvimine göre olan (MÖ) yılları İslam takvimine (H) çevirmek ve tersi için dönüştürme tabloları kullanılır. G. S. P. Freeman-Grenville'in *The Muslim and Christian Calendars* (Müslüman ve Hıristiyan Takvimleri, Londra, 1963) adlı çalışması bu açıdan yararlı bir kaynaktır.

İslam takviminde günlerin günbatımıyla birlikte başladığı, dolayısıyla Batı takvimindeki iki güne yayıldığı akılda tutulmalıdır.

Notlar ve Kaynakça bölümlerinde yer adları ve/veya tarihlerin köşeli parantez içinde belirtilmiş olması, söz konusu bilgilerin ilgili eserin künyesinde yer almadığını gösterir.

GİRİŞ

ÜLKELER VE HALKLARI

Kitap boyunca tarihini ele alacağımız bölge, başlıca üç bölümden oluşur: Kuzeyde Anadolu (esas olarak bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'ni oluşturan topraklar); ortada coğrafi Suriye ya da Bereketli Hilal'in batısı, yani bugünkü Suriye, Lübnan, Ürdün ve İsrail toprakları; güneyde ise bugün Mısır ile Sudan'ın paylaşmakta olduğu Nil Vadisi. Bu bölgelerin her birinin kendine has özellikleri vardır ve bunlar, hem bölgelerin ayrı ayrı tarihini, hem birbirleriyle ilişkilerini etkilemiştir.

Anadolu'nun büyük bölümü bir yarımadadan ibarettir. Kuzeyde yer alan Karadeniz, dar bir kanalla Boğaziçi'ne ya da İstanbul Boğazı'na, oradan Marmara Denizi, Çanakkale Boğazı ve Ege Denizi'ne açılır _ bu geçit, o dönemde de bugünkü kadar önem taşımıştır. Akdeniz ise yarımadanın güneyindedir. Yarımadanın doğusunda Ermenistan masifine bağlı büyük dağ sıraları üç önemli akarsuyun kaynaklarını barındırır: Doğu yönünde akarak Hazar Denizi'ne dökülen Aras ile çeşitli yönlere kıvrıldıktan sonra güneydoğuya ilerleyerek modern Irak devletinden geçip Basra Körfezi'ne dökülen Dicle ve Fırat. Fırat ile Aras'ın yukarı vadilerinin güneyinde Van Gölü yer alır. Bu yüksek arazide başlayan iki dağ sisteminden biri Anadolu'nun kuzey, öbürü de güney kıyısı boyunca yayılmaktadır. Kuzeydeki Doğu Karadeniz sıradağları (Pontus Dağları) hemen hemen bütün kıyıyı kaplayarak üzerinde az sayıda liman bulunan dar bir düzlük bırakır. Bu kıyıdaki antik kentlerden en önemlisi, 13. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar bir Rum devletinin bulunduğu Trabzon'dur. Genel olarak Toroslar diye bilinen güney dağ sistemi daha karmaşık ve yer yer daha yüksektir. Bu sıradağın ana kolu batı yönünde ilerleyerek yarımadanın güneybatı köşesindeki Antalya Körfezi'ni geçtikten sonra denize kavuşur. Güneydeki kıyı düzlüğü de genellikle dardır, ama Toroslar ile İskenderun

Körfezi arasında uzanan Kilikya, bunun önemli bir istisnasını oluşturur. Buradaki en büyük kent Adana'dır. Bu bölge ve çevresindeki dağlar, Ortaçağ'da Küçük Ermenistan Krallığı'nı barındırmıştır. Toroslar'ın kolu olan Amanos Dağları, Kilikya'yı coğrafi Suriye'den ve kuzeydeki Halep ile Antakya'dan (Antiokheia) ayırır. Antakya bugün Türkiye Cumhuriyeti sınırları içindedir.

Doğu Karadeniz ile Toros sıradağları arasında yer alan topraklar, yüksek bir platodan oluşur ve batıda, suları Ege'ye doğru akan ırmaklarca akaçlanır. Bu akarsuların geçtiği vadiler yarımadanın en bereketli bölgeleridir ve Batı Anadolu'nun Yunan kolonisi olduğu Klasik Çağ'dan bu yana buralarda önemli kentler kurulmuştur. Antik limanların bir kısmı alüvyonlarla dolmuşsa da, Smyrna, yani İzmir, bugün olduğu gibi Ortaçağ'da da önemli bir liman olarak işlev görmüş, sırayla Bizanslılara ve Türklere hizmet vermiştir. Öteki tarihsel kentler de Karadeniz'den Ege'ye geçişi sağlayan bu bölgede ya da civarında yer alır. Bunların en önemlisi de Bizanslıların Konstantinopolis'i veya Türklerin İstanbul'udur, yani Avrupa kıyılarına açılan boğazların bekçisi. Selçuklular ile Osmanlıların ilk başkentlerinden İznik, yani İznik ise Asya tarafında, daha içerilerde kurulmuştur.

2 Coğrafi Suriye de Anadolu gibi dağlık bir bölge olmakla birlikte şekil itibarıyla temelde farklıdır. Esas olarak birbirine paralel iki sıradağdan oluşur; bunların biri kuzey, diğeri güney yönünde ilerler ve bir vadiyle birbirlerinden ayrılırlar. Bu vadinin kuzey kesimi Asi Irmağı'nın yatağını oluşturur; çığırının büyük bölümü boyunca kuzeye akan bu ırmak, Antakya'yı geçtikten sonra aniden batıya yönelir ve Haçlılar için St. Simeon, Araplar içinse es-Süveydiye olan limandan Akdeniz'e dökülür. İkisi de güney yönünde akan el-Litani (Latince Leontes) ve Ürdün ırmakları bu vadinin orta kesimini doldururlar. Lût Gölü'nü geçtikten sonra Vadiü'l-Araba adında kuru bir çöküntü olarak devam eden vadi, Akabe Körfezi'nde Kızıldeniz'e kavuşur. Batıdaki dağ sıraları arasında kuzeyde Cebel Ensariye, orta kesimde Cebel-i Lübnan ve güneyde de Filistin tepeleri vardır. Başlıca kenti Baalbek olan Bekaa düzlükleri, batıda Lübnan sıradağları, doğuda Cebelü'ş-Şarki (Anti-Lübnan Dağları) arasında uzanır. Kıyı ovası genellikle dardır ve Antik Çağ'dan beri önemli limanları barındırmıştır. Bu limanların Haçlılar zamanında öne çıkanları Trablusşam, Beyrut, Akkâ ve Yafa'dır. Esdraelon Ovası ve devamı, yani Filistin'in kuzeyinde yer alan Yizreel Vadisi, batıdaki dağ sıralarında bir kesinti yaratarak kıyıdan iç kesime ulaşımı kolaylaştırır. Kitab-ı Mukaddes döneminden beri stratejik önem taşıyan bu bölge, Memluklar ile Moğollar arasındaki kritik Ayn Calut Çarpışması'nın (658/1260) geçtiği yerdir. Doğudaki sı-

radağların büyük bölümü batıya göre daha alçak ve kesintili olup Fırat'a kadar uzanan Suriye Çölü'nün kenarını oluşturur. Çölün kıyısında, suyunu Barada Irmağı'ndan alan bir vahada, güneyin büyük kenti Şam (Dımışk ya da Damaskus) kuruludur. Cebelü'ş-Şarki'den aşağı akan ırmak, denize ulaşamadan kumların içinde kaybolur.

Sina Yarımadası'ndaki çöl ile dağlar, Bereketli Hilal'in batı kesimini Nil Vadisi'nden ayırır. Bu vadi Antik Çağ'dan beri yıllık taşkın çevrimine göre insanlara hayat vermiş, uygarlıkların beşiği olmuştur. Bütün çağlarda en yoğun biçimde tarım yapılan bölümü ise Kahire'nin hemen aşağısında Nil'in oluşturduğu çatalın içinde kalan Delta'dır. Çatalı oluşturan kollardan doğuya akanı Dimyat'ta (Damietta), batıdaki ise Reşid'de (Rosetta) denize dökülür. Asuan'ın yukarısındaki Birinci Çağlayan ile Kahire arasında Yukarı Mısır'ın oluşturduğu, üzerinde yerleşim olan dar ve uzun şerit uzanır. Bu dönemin Nil kıyısındaki en önemli kenti Kûs'tan başlayan bir yol, doğudaki çölü geçerek Kızıldeniz kıyısına varırdı. Birinci Çağlayan günümüze dek, tıpkı doğu ile batıdaki çöller gibi, Mısır'ın güneyinde doğal bir sınır oluşturagelmiştir. Nil'in yukarı vadisinde, bu çağlayanın üstünde (o zamanlar) dilleri ve dinleriyle de Mısırlılardan ayrı bir halk olan Nübyeliler yaşardı. Nübyeliler ile doğudaki çölde yaşayan komşularının, yani göçebe Beca kabilesinin de ötesinde Afrika'nın göbeğindeki keşfedilmemiş kabileler yer alıyordu.

Mısır'da uzun mesafeli her türlü seyahat ya da ulaşım Nil üzerinden sağlanıyor, ancak başka yerlerde belli başlı kentler ile limanlar karayolu ağıyla birbirine bağlanıyordu. 656/1258'de Moğolların eline geçene kadar Bereketli Hilal'in doğu kesimindeki başlıca ticaret merkezi olan Bağdat'tan ırmak yoluyla seyahat eden insanlar ve taşınan mallar, Fırat üzerindeki Rakka'ya varır, oradan da Kuzey Suriye'nin en büyük kenti Halep'e, sonra Antakya'ya ve Akdeniz üzerindeki St. Simeon ile Lazkiye (Latakia) limanlarına ulaşırdı. Suriye'deki ulaşım ağının belkemiğini oluşturan büyük yolun son durağı da yine Halep'ti. Bu yol Şam'dan başlayıp kuzey yönünde Humus ile Hama'ya gidiyordu. Şam, güneyde, Hicaz'ın Haremeyn-i Şerifeyn denen kutsal kentleri Mekke ile Medine'ye giden hacıların toplanma noktasıydı. Halep-Şam yolunun iki önemli kolu, batıdaki dağlar arasında bulunan geçitlerden ilerlerdi. Bunlardan kısa olanı, Humus'u kıyıda Trablus ile birleştiriyordu. Uzun olanı ise, Cisr-i Benât-ı Yakûb'da (Yakub'un Kızlarının Köprüsü; Haçlılar tarafından "Yakub Geçidi" diye anılırdı), Taberiye Gölü'nün kuzeyinde Yukarı Ürdün'ü geçtikten sonra, Celile üzerinden Filistin'in kıyı düzlüklerine varırdı. Sonra da Gazze'den Sina Yarımadası'nı aşarak Delta'ya ulaşıyordu.

Bereketli Hilal'in kuzeyde oluşturduğu yay üzerinden ilerleyen yollar,

Anadolu'daki yollara bağlanmakla birlikte, hem coğrafyaya, hem de Bizans yönetimi gibi tarihsel bir olguya bağlı olarak ayrı bir sistem oluşturmaktaydı. Anadolu'nun belli başlı yolları, yarımadanın kuzeybatı köşesinden, Boğaziçi'nin karşısında Konstantinopolis'e en yakın olan bölgeden başlıyordu. Bunlar içinde en önemlisi de güneydoğudaki Bizans topraklarına uzanan askeri yoldu ve 1./7. yüzyıllardaki Arap istilalarından beri sürekli tehdit altındaydı. İznik'ten (İznik) başlayan bu yol, orta kesimdeki platoda kurulu Dorylaion'da (Eskişehir) son buluyordu. Oradan bir kolu güneye ilerleyerek Philomelion (Akşehir) ile İkonion'a (Konya) varır, sonra Kilikya Geçidi'nden (Gülek Boğazı) Toroslar'ı geçip Kilikya'ya uzanırdı. Birinci Haçlı Seferi sırasında 1097'de izlenen yoldu burası. Platonun orta kesiminden geçen bir başka yol da Kilikya, Kaisaria (Kayseri), Sebasteia (Sivas) ve Fırat ile Aras'ın yukarısında kurulu kentlere giden kollara ayrılıyordu. Son olarak Anadolu'nun kuzeybatı kesimi, Kotyaion'dan (Kütahya) geçerek Attaleia (Antalya) limanına varan bir yol aracılığıyla güney kıyısına bağlanıyordu.

Doğu Akdeniz'deki Müslüman toplumu, üç alt toplumun meydana getirdiği bir sembiyoz halinde yaşıyordu: göçebeler, çiftçiler ve kentliler. Göçebe Araplar, başlangıçta İslamiyetin yayılmasında önemli bir rol oynamışlardı. Fetih ordularına savaşçı verdikleri gibi, fethedilen eyaletlere yerleştirilecek garnizonlar da onlardan sağlandı. Müslüman imparatorluğun içindeki yerli halklarla evlenerek Yakındoğu ile Ortadoğu'nun büyük bölümünün Araplaşmasında etkili oldular. Ancak İslamiyet öncesi dönemdeki atalarından kalma göçebe hayatını hiçbir zaman bırakmayan ya da bir daha asla o hayata dönmeyen Arap kabileleri de vardı. Bu kabilelere çoğunlukla Arapların asıl yurdunda, yani Arabistan Yarımadası ile kuzeydeki devamı olan bozkırlarda (buraya genellikle Suriye Çölü denir), Bereketli Hilal'in kolları arasındaki bölgelerde rastlanıyordu. Öteki göçebe Arap kabileleri Nil Vadisi'nden çöle uzanan toprak parçalarına yerleşmişti. 4./10. ve 5./11. yüzyıllarda Abbasi halifeliği zayıf düşünce, Arap kabile şefleri, Bereketli Hilal'deki kentlerden birini ya da bir başkasını merkez edinerek kendi beyliklerini kurdular. Bu tür Arap hanedanları içinde ileri gelenlerinden biri, Musul ile Halep'te hüküm süren Hamdaniler idi. Daha sonraki dönemlerde bile stratejik yerlerde mevzilenmiş büyük kabileler, bölge siyasetinde önemli birer etkendi. Mesela en önemli sülalelerinin başına "emirü'l-Arab" unvanını vermiş olan Eyyubiler ile Memluklar, Suriye Çölü'ndeki göçebe Rabia kabilesinin bir kolu olan Âl-i Fadl'a, duruma göre ya dil döküyor ya da baskı uyguluyordu. 7./13. yüzyılın son dönemlerinden itibaren Memluk zamanı Arap kabilelerinin önemli bir işlevi de "berid" hizmeti oldu. Saraydan atlılar aracılığıyla sağlanan posta hiz-

meti bu adla anılıyor, böylelikle sultanın bütün topraklarında bir iletişim ve istihbarat ağı oluşturuluyordu. Mısır'daki Arap kabileleri, 4./10. ve 6./12. yüzyıllar arasında Fatımi halifelerinin gözüne girerek sarayda ve siyasette önemli yerlere geldiler. Halife el-Âdid döneminde (555-67/1160-72) vezirlik makamı için çekişen Şavar ve Dirgâm Araptı. Eyyubiler döneminde yükselişi son bulan Mısır Arapları, Memluklar zamanında da tam bir düşüşe geçerek siyasi önemlerini kaybettiler. Sultan el-Muizz Aybeg'in 651/1253 yılında vahim bir kabile isyanını bastırmasının ardından baskı, göç ve yerleşik yaşama geçiş hareketlerinin damgasını vurduğu uzun bir dönem geldi.

Araplardan başka, Doğu Akdeniz topraklarında göçebe yaşamı süren iki etnik grup daha vardı. Bunlardan Berberiler, esas olarak Kuzey Afrika'da, Nil Vadisi'nin batısında yaşardı; ancak önemli kabilelerden biri olan ve Fatımilerin Mısır'ı istilasında rol oynayan Hevvâre kabilesinin bir bölümü, Reşid kolunun batısındaki yarı çöl bir yerleşimi, Buheyre'yi mesken tutmuştu. 8./14. yüzyılın son dönemlerinde Hevvâre kabilesinin bir bölümü Yukarı Mısır'a geçti ve 19. yüzyıl başlarında Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın burada iktidarını kurmasına kadar çoğunlukla bölgenin hâkimi oldular. İkinci grup ise daha çok Türkmenler diye bilinen göçebe Türk boylarından oluşmaktaydı ve 5./11. yüzyılda Selçuklularla birlikte batıya doğru ilerlediler. Bir kısmı, Suriye Çölü'nde yaşayacak ve sürülerini otlatacak toprak bulduysa da, büyük bölümü, 463/1071'deki Malazgirt Savaşı'nın ardından Bizans sınırlarında gedikler açıldıkça Anadolu'ya akın etti. Söz konusu savaş, Hıristiyan ve Helenleşmiş Anadolu'nun Müslüman Türklerin yurdu haline gelmesiyle sonuçlanan sürecin başlangıcıydı.

Doğu Akdeniz'de nüfus çoğunluğunu köylerde yerleşmiş çiftçilerin oluşturduğu kabul edilebilirse de, bunların tarihi, zaman zaman toplumsal ve siyasi düzeni sekteye uğratan göçebelerinkinden bile daha dağınık ve belirsizdir. Suriye ile Mısır'da köylülerin büyük bölümü Müslümandı ve Arapça konuşuyordu; Anadolu'da ise aynı dönemin sonunda Müslüman, ama Türkçe konuşan nüfus ağırlıktaydı. Ancak din ile dil, bu tarım topluluklarının etnik kökenleri hakkında belirsiz göstergelerdir; bunların ne kadarının Arap, Berberi ve Türkmen göçmenlerin, ne kadarının bölgenin asıl sakinlerinin soyundan geldiği belli değildir. Bu yüzyıllarda durumlarında meydana gelen ekonomik ve toplumsal değişiklikleri değerlendirmek de kolay değildir; yine de Orta Asya bozkır halklarının, yani 5./11. yüzyılda Selçuk Türklerinin ve 7./13. yüzyılda da Moğolların göç hareketlerinden kaçan insanların, başka topraklara sığınma çabasında fiilen akın ve işgal ettikleri yerler dışındaki bölgelerde de hem kırsal, hem kentsel toplumda çalkantılara yol açtıkları kesin bir şekilde söylenebilir.

Bu dönemdeki tarım toplumlarının durumunun bozulmasında bir başka etken de "ıktâ", yani yönetimin askerileşmesi sonucunda, doğrudan köylülerden alınan toprak vergilerinin devlet görevlilerine tahsis edilmesidir.

Bu dönemde Doğu Akdeniz topraklarının tarihi, bildiğimiz kadarıyla büyük ölçüde kent halkının tarihidir. Gerçi İslamiyet adına fethe çıkan ilk ordular göçebe Arap kabilelerinden toplanmıştı, ama bunların komutası olsun, seferlerin planlanması olsun tamamen kentli ticaret aristokrasisinin, yani Mekkeli Kureyş kabilesinin denetimindeydi; zaten kentler birer İslamiyet merkezine dönüşmüşlerdi ve bu özelliklerini her zaman korudular. Kökenleri ise muhtelifti. Mekke, Medine ve Kudüs olmak üzere üç kutsal kent vardı; Arap fatihlerin garnizon yerleşimleri de zamanla büyük birer kent olarak gelişti -Mısır'daki el-Fustât gibi; belli hanedanların kurduğu saraylar ve yönetim binaları da benzer bir dönüşüm geçirdi- nitekim Fatımilerin başkenti Kahire, bu tür kentlere örnektir; son olarak da Şam ve Halep gibi çok eski kentlerin hayatında İslamiyetle birlikte yeni bir çığır açılmış oldu. Bunlarda ve diğer kentlerle kasabalarda başlıca üç kurum bulunuyor, her biri sırayla dini, idari ve ticari bir simge niteliği taşıyordu: topluca kılınan Cuma namazına ve hükümdarın isminin geçtiği hutbenin okunmasına sahne olan cami; Kahire, Şam, Halep gibi büyük kentlerde kalenin içinde toplanmış resmi binalardan oluşan merkez; icra olunan zanaatlar ile satılan mallara göre kendi içinde bölümlere ayrılmış olan pazar yeri (sûk). Kentin değişik mahallelerine, mesleklerine, etnik kökenlerine ya da dinlerine göre birbirinden ayrılmış farklı topluluklar yerleşirdi. Bunların tümü birden kent surlarıyla koruma altına alınmıştı.

Nüfusun göçebeler, tarımla uğraşanlar ve kent halkı şeklinde üçe ayrılması, siyasi olarak diğer gruplanmalar kadar önemli değildi. Siyasi gruplanmada bir yanda yöneticiler ile savaşçılar, yani terimin en geniş anlamıyla askeriye vardı; diğer yanda tebaa. Doğu Akdeniz topraklarında toplumun ve hükümetin militerleşmesi, 5./11. yüzyıl sonlarına gelindiğinde artık iyice ilerlemişti ve üç yüz yıl içinde de son haline gelmiş olacaktı. Selçukluların gelişiyle birlikte başlayan yeni süreçte yöneticiler de, savaşçılar da esas olarak Türk kökenliydi. Bunlar ya iktidardaki Selçuklu sülalesi ve Türkmenler gibi özgür doğmuş Türklerden oluşuyordu, ya da İslam toprakları dışından köle (Arapça memluk) olarak satın alındıktan sonra Müslüman yapılan, yetiştirilen, sonra da askerlikte ya da hükümette görevlendirilmek üzere azat edilen "Türk"lerden. Bu sistem, 7./13. yüzyıl ortalarında Mısır ile Suriye'de Memluk Sultanlığı'nın kurulmasıyla gücünün doruğuna ulaşmış oldu. Orta Asya'dan Moğollarla birlikte gelen sonraki fetih dalgası, Memluk Sultanlığı'nı devirip batıdaki bu toprakları işgal etmeyi başaramadı. Bu dönem, askeri ve siyasi alanda genel olarak Türk-

lerin üstünlüğüyle geçti, ancak bunun önemli bir istisnası Kürt Eyyubi hanedanıydı. Gerçi Eyyubiler, etnik kökenleri dışında bütün özellikleriyle Selçuklu hanedanının halefi oldular. Bu dönemin sonunda, yani 9./15. yüzyılda Çerkez Memluk sultanları, Osmanlı Türkleri tarafından devrilene dek Türk Memlukların geleneğini sürdürdüler.

Şeriata göre hükümdarlar ile savaşçılar, İslam ümmetinin birer ferdi olarak diğer Müslümanlarla, yani kendi tebaalarıyla eşitti. Ama uygulamada bu elbette böyle olmadı: Servet, ayrıcalık ve kaba kuvvet bütün müminlerin eşitliği ve kardeşliği idealine çoğu zaman baskın geldi, hatta bu ideali sildi geçti. Yine de hükümdarlar, şeriata ve onu temsil eden ulema ile fukahaya hürmette kusur etmediler. Buna karşılık ulema da, hükümdarların çoğu zaman gasp yoluyla ele geçirmiş oldukları otoritelerine meşruiyet kazandırıyordu: Fukaha arasından hükümdara bireysel düzeyde muhalefet edenlere az rastlanır; ulemanınsa bir organ olarak muhalefet ettiğine hiç rastlanmamıştır. Sözgelimi Nureddin, Selahaddin ve ez-Zahir Baybars için anlatılan bildik hikâyeler, hükümdarın resmi düzeyde şeriata boyun eğdiğini gösterir: Hükümdar, tebaasından birinin şikâyetine cevap vermek üzere kadı huzuruna çıkar, davayı kazanır ve âlicenaplık göstererek muarızının zararını tazmin eder. Böylelikle hükümdarın iki erdemi olan merhamet ve cömertlik, herkesi hoşnut edecek bir şekilde örneklenmiş olur.

Sıradan bir Müslümanın inancı, hükümdarın ya da bir savaşçının nezdinde önemli olmayabilirdi, ama onun hukuki ve toplumsal statüsünün belirlenmesi açısından çok önemliydi; çünkü böylelikle kişi, birbirinden ayrı iki büyük gruptan, müminler ile zimmilerden birine ait oluyordu. Zimmiler, hoşgörülen dinlerin (bu dönemde ve bu topraklarda Hıristiyanlar, Yahudiler ve Samiriye Yahudileri) mensuplarıydı. Mısır'da Hıristiyanların büyük çoğunluğu, başında İskenderiye Patriği'nin bulunduğu Kıpti Kilisesi'ne bağlıydı. Bu kilise Nübye ile Etiyopya'da da kurulmuştu. Arap istilasıyla birlikte Bizans hâkimiyeti sona erince Ortodoks Melkai Kilisesi Mısır'daki etkili konumunu yitirmişti, ama Suriye'de hâlâ en büyük Hıristiyan cemaatine sahipti. Önceleri öteki Doğu Hıristiyanlarının sapkın saydığı Maruniler daha küçük bir grup oluşturuyordu ve Haçlı seferleri başladığında çoktandır Cebel-i Lübnan'a çekilmişlerdi. 12. yüzyıl sonlarında bunlar Roma'yla ittifak kurdular. Bizans hâkimiyetindeki Anadolu'da Ortodoks Kilisesi devlet dinini temsil ediyordu elbette; gerçi Ermenilerin de kendi kilisesi vardı, ama Ortodokslar onları sapkın kabul ediyordu. Hıristiyan ilahiyatının inceliklerine ilgi göstermeyen Müslüman hükümdarlar ise kiliseler arasında herhangi bir ayrım yapmadılar.

Koruma altında bir azınlık oluşturan zimmiler, kimi zaman uygulan-

ması zorla dayatılan, kimi zaman da umursanmayan bazı yasal kısıtlamalara tabiydi; mesela günlük yaşamı düzenleyerek israfı önlemeye yönelik yasalar gibi. Zimmiler, Müslüman hükümdarların maiyetinde önemli görevler üstlenmişlerdi. Mısır'da İslamiyet öncesi dönemlerden beri maliye yönetimini tekeline almış olan Kıptiler için özellikle geçerliydi bu. Fakat zimmiler askeriyeye giremiyor, devlet içinde de yüksek makamlara gelemiyorlardı. Zimmilere yönelik baskı ve zulüm olayları ise enderdi, sistemli bir baskı yoktu. Ancak 721/1321'de Kahire'de bir dizi yangının ardından vahim olaylar yaşandı. Kundakçılıkla suçlanan Hıristiyanlar, Sultan en-Nâsır Muhammed'in zaptedemediği kalabalıkların şiddetine kurban gittiler. Bu patlamanın ardından kıyım, başladığı gibi çarçabuk sona erdi.

11. yüzyıl sonunda Haçlıların ayak bastığı topraklar, dikkate değer bir coğrafi çeşitlilik gösteren, çok sayıda hükümdar arasında paylaşılmış, etnik köken, dil ve din açısından birbirinden çok farklı toplulukların yaşadığı bir bölgeydi. Haçlıların fetihleri ve *Outremer*'deki ("denizin ötesi"ndeki feodal Avrupa) dört Frank devletini kurmaları, bölgenin üçte ikisinin yavaş yavaş siyasi bütünleşmeye gidişinde bir etken, belki başlıca katalizör olmuştu. İlk olarak Müslüman Suriye tek hükümdar altında toplandı, ardından Mısır onunla bütünleşti ve Frank devletleri fetih yoluyla geri alındı; böylelikle 13. yüzyılın sonuna gelindiğinde bütün bu topraklar, Memluk Sultanlığı'nın merkezi yönetimine bağlanmış oluyordu. Bu arada Selçukluların hâkimiyetindeki Anadolu da Moğol yönetimine girmişti. Selçuklu yönetiminin mirasçısı olan Türkmen beylikleri arasında Osman Gazi'nin, 14. yüzyıl sonlarında dahi henüz yeni sayılabilecek beyliği giderek büyüyüp Osmanlı İmparatorluğu'na dönüşecek, Yakındoğu'nun en büyük gücü olarak Memluk Sultanlığı'nın yerini alacaktı.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ HAÇLI SEFERİ ARİFESİNDE YAKINDOĞU

1097 sonbaharında Haçlılar Suriye'ye girdiğinde, Müslüman ümmetinin başı olma iddiasıyla ortaya çıkmış iki kişi vardı. Bunlardan biri, Bağdat'taki Abbasi halifesi el-Mustazhir, diğeri de Kahire'de bulunan Fatımi halifesi el-Âmir'di. Ümmet içindeki bu bölünmenin tarihte derin kökleri vardı. Müslüman çoğunluğu oluşturan Sünniler, Abbasi halifesini, ilk dört halifenin, Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali'nin meşru halefi olarak tanımaktaydı. Peygamber'in amcası el-Abbâs'ın soyundan gelen Abbasi halifeleri, 132/750'de yönetimdeki Emevi sülalesini devirerek halifeliği ele geçirmişti. Emevi halifeliğinin kurucusu (ve Peygamber'in uzaktan kuzeni olan) Muâviye, Ali'nin iktidarını engelleyerek 41/661 yılında halife olmuştu.

Ali, Muhammed'in amcasının oğlu ve kızı Fatıma'nın kocasıydı; Fatıma'dan Hasan ve Hüseyin adında iki oğlu oldu. Ali taraftarları genel olarak Şia ya da Şiiler olarak anılır. Liderlerinin iktidardan uzaklaştırılıp öldürülmesinden sonra dağılmayan Şiiler, bir Arap hizbi olmanın ötesine geçerek tüm Müslüman âleminde sesini duyuran bir grup haline geldiler; bazı önemli açılardan Sünnilikten farklılık gösteren, hatta ona aykırı olan dini ve siyasi öğretiler benimsediler. Şiiler, Ali ile onun soyundan gelenlerin ümmete şaşmaz bir şekilde yol gösteren kişiler olarak imam olma hakkını elinde tuttuğunu, bunun ilahi ve sorgulanmaz bir hak olduğunu savunuyorlardı. Onların gözünde Emeviler de, Abbasiler de gaspçıydı. Ancak Şiiler, Ali'nin soyundan gelenlerden kimlerin imamlık üzerinde hak sahibi olduğu konusunda da kendi aralarında ihtilafa düştüler. 3./9. yüzyılda, mehdilik inanışına yer veren batıni bir muhalif hareket olarak ortaya çıkmış grubun başında, Ali'nin torununun torununun torununun torunu

olduğu öne sürülen İsmail bin Cafer es-Sadık vardı. İsmailiye adını alan bu grup, 297/909'da, bugünkü Tunus'u oluşturan bölgede bir devlet kurup başına kendi imamını getirerek önemli bir başarı kazandı. Adını hanedanın önceki kuşaklardaki anasından alan Fatımi halifeliği böylece başlamış oluyordu. Dördüncü Fatımi halifesi el-Muizz'in yönetiminde Mısır fethedildi (358/969). Dört yıl sonra da halifeliğin merkezi, Fatımilerin yeni başkenti Kahire'ye taşındı.

5./11. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ne Fatımi halifesi, ne de onun Abbasi rakibi gerçek anlamda kendi iktidarını kurabilmişti. Abbasi halifeliği, kuruluşundan sonra yaklaşık yüz yıl kadar İslam topraklarının büyük bölümünde üstünlük sağladı, ancak daha 138/755-56'da, ailesini katleden Abbasilerden kaçmış bir Emevi beyinin Müslüman İspanya'da kendi bağımsız hükümdarlığını kurmasıyla parçalanma süreci başlamıştı. Bunun ardından başka yerlerde de özerk hükümdarlarla hanedanlar ortaya çıktı; bunlar, Abbasi hükümdara bağlılıklarını ancak şeklen sürdürüyorlardı. Ellerindeki topraklar küçüldükçe halifeler, saraya ve yönetime hâkim olan askeri liderlerin sultası altına girdi. Bu liderlerin ilk örnekleri, halifenin kendi muhafiz alayının başında bulunan komutanlardı; sonra 334/945'te Bağdat ve bizzat halife, İran'ın kuzeybatısındaki Deylem'den gelme bir sülalenin, Büveyhiler ya da Bûyilerin eline geçti. Yeni hükümdarın ve Deylemli yandaşlarının Şii olduğu düşünüldüğünde, Sünni halifenin uğradığı kötü akıbet, kaderin cilvesinden başka bir şey değildi. Ancak bunlar İsmailiye mezhebinden değillerdi ve Fatımilere karşı hiçbir yükümlülük hissetmiyorlardı; öte yandan Sünnilere de hoşgörüyle baktılar. Abbasi halifesinin kâğıt üzerindeki hâkimiyeti korundu.

5./11. yüzyılın ortalarında İran'ın kuzeydoğu kesiminde yeni bir güç ortaya çıktı: Selçuk ailesinin liderliği altında toplanmış Türkmen boyu Oğuzlar. 447/1055'te liderleri Tuğrul Bey, Bûyi otoritesinin çökmüş olduğu Bağdat'a girdi. Devlet "iktidar"ının fiili sahibi olduğunun tanınmasıyla Halife el-Kâim'den "sultan" unvanını aldı. Selçuklular ile Türkmen yandaşları, Bûyilerin tersine Sünni olduklarından, dıştaki düşmanlarla içteki muhaliflere karşı Abbasi halifeliğinin üstünlüğünü korumak niyetindeydiler.

Tuğrul Bey ile iki halefinin, yani yeğeni Alp Arslan (455-65/1063-73) ve onun oğlu Melikşah'ın yönetiminde Selçuklu toprakları, bugünkü İran ile Irak'ı içine aldığı gibi Suriye'ye de uzanan büyük bir imparatorluk haline geldi. Bu arada Selçuklu hanedanı da üzerinde hüküm sürdüğü Farsi-Arap Müslüman toplum tarafından gitgide asimile edildi. Hanedanın başlangıçtaki askeri tabanını oluşturan Türkmen boyları, ekonomik gücünü yerleşik çiftçiler ile kentli tacirlerden alan sultanlar için bir sıkıntı

vesilesi haline gelmişti. Böylelikle Selçuklular da, kendilerinden önceki halifelerin yaptığı gibi, Türk kölelerden, yani Memluklardan daimi bir ordu oluşturdular. Üçüncü sultanın ismi, hanedanın geçirdiği asimilasyon sürecini çok iyi göstermektedir. İlk iki selefinin aksine üçüncü sultanın ismi Türkçe değil, her ikisi de "hükümdar" anlamına gelen Farsça ve Arapça kelimelerin bileşimiydi: Melikşah. Melikşah'ın yakın çevresinde, bilge ve kudretli bir vezir olan Nizamülmülk yer alıyordu -Nizamülmülk aslında kişi adı değil, "devletin düzeni" anlamında bir onur sanıydı. Melikşah'ın ölümünden birkaç hafta sonra Nizamülmülk'ün bir suikasta kurban gitmesiyle Selçuklu Sultanlığı'nın gerileyişi başladı. Bunu izleyen veraset mücadelesinden Melikşah'ın büyük oğlu Berkyaruk sultan olarak çıktı (488/1095).

Selçuklu sultanları, iktidarlarının doruğunda oldukları zaman bile merkezi bir imparatorluk oluşturamadılar; bunun yerine, farklı diller konuşan, farklı tarihsel gelişmelerin ürünü olan çok çeşitli milliyetlerden insanların yaşadığı eyaletler üzerinde hüküm sürdüler. Selçukluların yönetim geleneği de, Melikşah'ın ölümünden sonra baş gösteren parçalanma eğilimini pekiştirdi: Bu geleneğe göre iktidar, bir birey olarak hükümdarda değil, ailede bulunuyordu ve sonuçta hanedan üyeleri, bir çeşit has olarak çeşitli eyaletleri ellerinde tutmaktaydı. Bu uygulama, Birinci Haçlı Seferi zamanında Suriye açısından ağır sonuçlar doğuracaktı.

Büyük Selçuklu Sultanlığı'nın yanı sıra 5./11. yüzyılda Anadolu'da bir Selçuklu sultanlığı daha kurulmuştu (bkz. 19. Bölüm). Batı yönünde ilerlemeyi sürdüren Oğuz Türkmenleri, sonunda Bizans İmparatorluğu'nun Ermenilerin yaşadığı uç bölgelerine dayandılar ve buradan girerek akınlar düzenlemeye başladılar. 463/1071'de, Van Gölü yakınlarındaki Malazgirt'te, Alp Arslan ile İmparator Romanos Diogenes'in orduları arasında büyük bir meydan savaşı yaşandı. Sonuçları açısından belirleyici nitelik taşıyan bu savaşta Romanos Diogenes yenilerek esir düştü. Bizans sınır savunmaları dağıldı ve Türkmenler, artık sırf akın düzenlemek için değil, otlaklarını kalıcı olarak genişletme ve sonunda da Anadolu'ya yerleşme amacıyla sınırdan geçtiler. Aslında, Romanos Diogenes'in devrilmesini izleyen iktidar mücadelesinde Bizans hiziplerinin liderleri de Türkmenlere yardımcı olmuştu. Türkmen göçmenlerin liderliğini Süleyman adında bir Selçuklu beyi üstlendi. Süleyman, 456/1064'te Alp Arslan'a karşı düzenlenen bir isyanda öldürülmüş Kutalmış adında birinin oğluydu. Anadolu'da değişen durumu göstermesi açısından Süleyman'ın seçtiği başkent de önem taşıyordu: Yakın zamana kadar İznik adında bir Bizans kenti olan ve yarımadanın kuzeybatı ucunda yer alan İznik başkent yapılmıştı. Süleyman da Büyük Selçuklu devletindeki hısımları gibi "sul-

tan" sanını kullanmaya başladı ve hüküm sürdüğü bölgeye, buranın doğudaki eski Roma İmparatorluğu'nun toprakları olduğunu belirten "Rum" adı verildi.

Nasıl ki Abbasi halifeliği zayıf düşünce, güçlü savaşçı liderler halife adına iktidar olmuşsa, Fatımi halifeliği de benzer koşullarda bir gerileyişe geçerek askerlerin denetimine girdi. Fatımilerin Kuzey Afrika'daki ilk iktidar tabanını savaşçı Berberi kabileleri oluşturuyordu. Halifeliğin Kahire'ye nakledilmesinden sonra bunlara Deylemlilerin yanı sıra Türk Memluk askerleri de eklendi. Ayrıca Fatımiler de önceki Mısır hükümdarları gibi Nübye'den siyah (Arapça Sudan) köle getiriyorlardı. Bu birbirinden farklı güçler arasında ayaklanmalar ve hizip çatışmalarına sık sık rastlanıyordu. Müstebit bir yönetici ve muhtemelen deli olan Halife el-Hâkim'in 411/1021'de ölmesinden sonra güçsüz yöneticiler tahta çıktı; silahlı kuvvetlerin gitgide asileşmesi de 451/1059'dan 465/1073'e kadar süren uzun bir anarşi dönemi yaşanmasına neden oldu. Bu kargaşanın iyice çığrından çıktığı dönemde, Siyah birlikler, düşmanları tarafından sürülmüş oldukları Yukarı Mısır'a hâkimdi, Berberiler Delta'yı ellerinde tutuyordu, Kahire'yi ele geçirmiş olan Türkler de Halife el-Mustansır'ı muazzam hazinelerini satmaya zorluyorlardı ve buradaki büyük kütüphaneyi yağmalamışlardı. Anarşi, ancak halifenin bir başka savaşçı beyi, o zamanlar Fatımilerin elinde olan Akkâ'nın valisi Bedrü'l-Cemali'yi yardıma çağırmasıyla son buldu. Ermeni kökenli bir Memluk olan Bedrü'l-Cemâli, güvendiği Ermeni birlikleriyle Mısır'a çıkarak asayişi sağladı ve yirmi yıl sonra, seksen yaşını geçmişken ölene kadar resmen vezir, fiilen askeri diktatör olarak hüküm sürdü (466/1074). Yerine oğlu el-Efdal Şahenşah vezir oldu.

El-Mustansır da birkaç ay sonra öldü. Bu aşamada halife ile vezir arasındaki iktidar dengesi çok net bir şekilde ortaya çıktı: El-Efdal, halifeliğin vârisi ve el-Mustansır'ın büyük oğlu olan orta yaşlı Nizâr'ı saf dışı ederek henüz çok genç olan küçük oğul el-Mustali'yi tahta çıkardı (487/1094). Siyasi hesaplara dayanan bu keyfi hareket isyana yol açtıysa da, Nizâr yenilgiye uğrayarak öldürüldü. Ama bu olay, hâlâ rejimin ideolojik temelini temsil etmekte olan İsmailiye mezhebinde bölünmeyle sonuçlandı. Rejimin dinamizmi ve itici gücü, Mısır'daki Fatımi halifeliğinden doğudaki militan bir ayrılıkçı gruba geçmişti artık. Bu hareket, İsmailiye mezhebinden Hasan Sabbah adında bir İranlının kurduğu Yeni Dava'ydı (Arapça el-dâvâü'l-cedide). Hasan Sabbah, daha 483/1090 yılında Deylem'deki Alamut kalesini ele geçirip Büyük Selçuklu Sultanlığı'na yönelik harekâtlarında üs olarak kullanmaya başlamıştı. Sonraları Suriye'de de önemli bir kolu ortaya çıkan Yeni Dava, Batı tarih literatüründe Suikastçılar (*Assasins*, Haşşâşiler) Tarikatı olarak geçer. Askeri güçten yoksun olan tarikat,

muhaliflerini ortadan kaldırarak terör yaratmak için siyasi cinayetlere başvurmaktaydı. İlk önemli kurbanları da Vezir Nizamülmülk olmuştu.

Kızıldeniz'in öteki kıyısındaki Batı Arabistan, o dönemde tarihi ve siyasi açıdan çok önemli olmayan bir bölgeydi. Hicaz'da iki kutsal kent olan Mekke ve Medine bulunuyordu; bunlar dini merkez ve hac yeri olarak her zaman önem taşıdıkları gibi, Mekke'de bulunan Kâbe de bütün dünya Müslümanlarının namaz sırasında yüzlerini döndüğü yerdi. Medine, İslam imparatorluğunun ilk başkenti olmuş, ama çoktandır bu konumunu yitirmişti. 5./11. yüzyılın sonlarında iki kent de kâğıt üzerinde Fatımi hâkimiyetindeydi, oysa Peygamber soyundan geldiğini iddia eden yerel hanedanlarca yönetiliyorlardı. Arabistan'ın güneybatısına düşen ve Sünni iktidar merkezinden uzakta bulunan Yemen, Şii azınlık gruplarının sığınma yeriydi. Bu dönemin başlarında Yemen'de en önemli güç Suleyhilerdi. Bu hanedanın kurucusu olan Ali bin Muhammed, 455/1063'te San'a'yı, ertesi yıl da Aden'i ele geçirmişti. İsmailiye mezhebinden olan Suleyhiler de kâğıt üzerinde yine Fatımi halifeliğine bağlıydı.

Sonuç olarak Birinci Haçlı Seferi zamanında Yakındoğu'da üç büyük güç vardı: Büyük Selçuklu Sultanlığı, Anadolu Selçuklu Sultanlığı ve Fatımi halifeliği adı altında hüküm süren askeri vezirlik. Gerçi Malazgirt'ten sonra Bizans İmparatorluğu Anadolu'nun hemen hemen tümünü kaybetmişti, ama azimli bir devlet adamı ve asker olan Aleksios Komnenos'un 1081'de başa geçmesiyle birlikte belli bir canlanma görüldü. Bütün bu güçlerin çıkarları ile çatışmalarının birleştiği kavşak ise uzun zamandır son derece karmaşık bir siyasi durumun yaşanmakta olduğu Suriye idi. Suriye, Emeviler zamanında halifeliğin merkezi olmuş, ama Abbasilerin darbesinden sonra bir daha bu konumuna kavuşamamıştı. Abbasi halifeliği çökünce Mısır, önce çeşitli eyaletleri yönetmiş olan iki hanedanın, Toluniler (254-92/868-905) ile Ihşidilerin (323-58/935-69), sonra da Fatımilerin eline geçti. Suriye ise biri Irak, öbürü Mısır'da üslenmiş iki güç arasında çekişme konusu oldu. Üstelik halifeliğin denetimi zayıfladıkça, Suriye'de Arap kabile yönetimi de canlanmaya başladı. Kabileler, geleneksel bağlılıklara göre belirlenmiş olup biri Kays, diğeri Yemen (İslamiyet öncesi dönemin kuzeyli ve güneyli Arapları) soyundan geldiğini iddia eden iki rakip gruba ayrıldıklarından, bu da daha fazla bütünleşme getirmedi. Bu Arap hanedanları içinde en başarılı ve şöhretli olanı, Musul civarında gelişip 333/944'te Ihşidilerden Halep'i alan Hamdanilerdi. Kuzey Suriye ile Mezopotamya'ya yayılan Hamdani beyliği, sonunda kendi zararına olacak bir çatışmaya girerek Bizanslılarla savaşmaya başladı. Bunu Bizans'ın uzun süreli karşı saldırısı izledi ve bu süreçte Halep yerle bir edildi, Antakya 358/969'da imparatorluğun eline geçti, Hamdani yönetimindeki

Suriye vesayet altına girdi. Aynı sırada Fatımiler Mısır'ı fethetmiş ve daha sonra Suriye'ye kadar yayılıp Şam'ı almışlardı. Bu gelişmelerin daha genel bir sonucu, 4./11. yüzyıl sonunda Bizanslılar ile Fatımilerin Suriye'de tam bir çıkmaza düşmeleri oldu. Ülke iki nüfuz alanına bölünmüş durumdaydı: Kuzeyde, Antakya'da üslenmiş olan Bizanslılar ile güneyde, Trablusşam'da üslenmiş Fatımiler. İki gücün de Arap şefleri ve kabileleri arasında destekçileri vardı, ancak hep karışıklık içinde olan bu kabilelerin ortak bir yönetime bağlanması imkânsız görünüyordu.

Oğuzların batıya doğru ilerlemesi ve Büyük Selçuklu Sultanlığı'nın kurulması, Suriye'de kilitlenmiş olan duruma bir açılım kazandırdı. Ancak, Türkmenlerin Suriye'ye gelişinden bir sultan sorumlu değildi. 456/1064'ten itibaren savaşçı çeteler bütün ülkeye yayılmıştı ve o zaman daha Akkâ valisi olan Bedrü'l-Cemali, bunlardan birinin lideri Atsız'ı, 463/1071'deki Arap kabile ayaklanmasını bastırmakla görevlendirdi. Bu noktada Alp Arslan, Suriye'yi işgal ederek Fatımilere cihat açtı; belki bir amacı da Atsız'ın oluşturduğu tehdidi savuşturmaktı. Halep'i alan Alp Arslan, Romanos Diogenes tarafından arkadan vurulmamak için buradan kuzeybatıya yöneldi. Sonuç, Malazgirt Savaşı'ydı. Bu arada Atsız gittikçe güçleniyordu. 468/1076'da Şam'ı aldı, ertesi yıl da Mısır'ı işgale kalkıştı, ama Bedrü'l-Cemali tarafından püskürtüldü. Bunun üzerine kendini güvenceye almak için Melikşah'tan sığınma istedi. Sultan'ın buna cevabı, kardeşi Tutuş komutasında bir ordu göndermek oldu. Atsız'ı öldüren Tutuş, ona ait toprakları da has olarak aldı (472/1079).

Böylelikle Suriye'nin orta ve güney kesimleri büyük ölçüde Büyük Selçuklu Sultanlığı'na bağlanmış oluyordu. Kuzeydeki Antakya'yı son Bizans valisinin elinden alan Süleyman, Anadolu sultanı olarak tanınmaya başlamıştı bile. O sıralar Halep, Melikşah'a bağlı bir Arap kabile reisinin yönetimindeydi ve bu nedenle iki rakip Selçuklu gücü arasında tampon bölge oluşturuyordu. Süleyman'ın yayılmacı politikası savaşa yol açtı. 479/1086'da Tutuş'un ordusuna yenilen Süleyman öldürüldü. Melikşah anlaşma yapmak üzere bizzat Suriye'ye gittiğinde Tutuş, merkezi Şam olan hasını korudu ve Artuk adlı Türkmen beyini vasalı olarak Kudüs'e atadı. Kuzeyin üç büyük kenti Melikşah'ın Memluklarına geçmişti: Yağısıyan Antakya'ya, Aksungur el-Hâcib Halep'e, Bozan da Urfa'ya (Edessa) hâkimdi. Her ne kadar Kudüs, Haçlıların eline geçmeden bir yıl kadar önce, 491/1098'de el-Efdal Şahenşah tarafından geri alınmışsa da, Sur'dan (Tyros) güneye doğru uzanan kıyı şeridi dışında Fatımilere pek bir şey kalmamıştı.

Haçlıların gelişinden birkaç yıl önce iki önemli değişim daha gerçekleşti. 485/1092'de Melikşah'ın ölmesi üzerine Süleyman'ın oğlu Kılıç Ars-

lan, babasının ölümünden beri rehine olarak tutulmakta olduğu İznik'ten döndü ve Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nı yeniden kurdu. Bu arada Tutuş da, Büyük Selçuklu Sultanlığı'nın başına geçmek için Şam'dan ayrılmıştı. 488/1095'te girdiği savaşta yenilip ölünce, savaşı kazanan Berkyaruk Suriye'de yeni bir düzenleme yaptı. Tutuş'un iki oğlundan Dokak Şam'ın, Rıdvan da Halep'in başına geçti. İkisi de henüz küçük olduğu için bu bölgelerde fiili iktidar, "atabeg" diye bilinen Memluk naiplerindeydi. Melikşah'ın Halep ile Urfa'ya atamış olduğu valiler, veraset mücadelesi sırasında öldürüldüler. Bir tek Antakya'daki Yağısıyan kalmıştı. Halep Rıdvan'a geçerken, Urfa'ya Toros adında bir Ermeni beyi hâkim oldu; Toros da kâğıt üzerinde Büyük Selçuklu sultanına bağlı bir yöneticiydi.

1097 sonbaharında Suriye'ye yaklaşmakta olan Haçlıları, siyasi olarak parçalanmış, çoğunlukla dar görüşlü ve tecrübesiz yöneticilerin elinde bulunan bir bölge beklemekteydi. Bu küçük beylerle valilerin ardında ise iki büyük güç, Büyük Selçuklu Sultanlığı ile Mısır'daki Fatımiler vardı. Ancak bunların ikisi de artık çökmeye başlamıştı; en azından Selçuklular, Suriye'nin kaderiyle ilgilenmez olmuşlardı.

İKİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ HAÇLI SEFERİ (1095-1099)

Birinci Haçlı Seferi fikri, Kasım 1095'te Fransa'nın Clermont kentinde düzenlenen bir kilise konsilinde Papa II. Urbanus'un inisiyatifiyle ortaya çıktı. Konsil, esas olarak Fransa'daki kilise meseleleriyle ilgilenmekteydi ve Fransız ruhbanlarının katılımıyla düzenlenmişti. Ancak Fransa Kralı I. Philippe, Urbanus ile arasını bozup da aforoz edilmiş olduğun-

dan, kralın egemenlik alanı içinde görev yapan din adamları yoktu toplantıda. Papanın çağrısı, konsil gündeminde yer almıyordu, ancak resmi oturumlardan sonra, ruhban dışından birçok kimsenin de katılımıyla açık havada düzenlenen bir toplantıda dile getirilmişti. Papanın konuşmasının ilk dört aktarımı birbirinden farklıdır, ayrıca konuşmanın kesin içeriği konusunda da günümüz araştırmacıları arasında görüş ayrılığı vardır.[1] Ancak Urbanus'un, Müslüman hâkimiyeti altında yaşayan Hıristiyanların uğradığı mezalime ve kâfirlerin Kutsal Mekânlar'ı kirletmesinin Hıristiyanlar için nasıl bir utanç kaynağı olduğu düşüncesine ağırlık verdiği konusunda hepsi de hemfikirdir. Aslında o dönemde, Urbanus'un doğudaki Hıristiyanların imdadına koşulması için yaptığı çağrıya gerekçe oluşturacak pek bir olay yoktu. 5./11. yüzyıl sonlarının koşullarında, Ortodoks Kilisesi'ne bağlı Hıristiyanlar, Müslüman yöneticilerde pek güven uyandırmıyor, Bizans ajanı ya da işbirlikçisi olabileceklerinden kuşkulanılıyordu. Doğudaki diğer kiliselerinse şikâyet edecek pek bir şeyi yoktu, üstelik Ortodoksların aleyhine olacak şekilde kendi durumlarını sağlamlaştırmaktaydılar. Bu kiliselere bağlı yazarlar Müslüman hükümdarlara karşı hiçbir düşmanlık ifade etmemiş, üstelik Selçukluları Bizanslılara yeğlemişlerdir.

1 Krş. H. E. Mayer, *The Crusades*, Londra, 1965, s. 9-11; J. Prawer, *Histoire du royaume latin de Jérusalem*, I, 2. baskı, Paris, 1965, s. 168-171.

Gerçi Papa, tamamen başka meselelere ayrılmış bir konsilin sonunda Haçlı seferi çağrısında bulunmuştu, ama rastgele veya düşünmeden ortaya atılmış bir çağrı değildi bu. Tersine onlarca yıldır gelişmekte olan papalık politikalarının tek bir kanalda toplanmasını temsil ediyordu. Bu politikalar ise papalığın Ortodoks Kilisesi ile Bizans'a karşı tutumuyla, başta Kutsal Roma-Germen İmparatoru olmak üzere Batılı hükümdarlarla olan ilişkileriyle, son olarak da Güney İtalya'daki Normanlarla papalık arasındaki ilişkilerle bağlantılıydı -nitekim Normanlar, Birinci Haçlı Seferi'nde önemli bir rol oynayacaklardı. Zaten 11. yüzyıl, Normanların yüzyılı olmuş, Fransa'nın kuzeyine yerleşmiş Vikinglerin soyundan gelen bu topluluk Güney İtalya ile Sicilya'da, İngiltere'de, en sonunda da Antakya'da kendi hâkimiyetini kurmuştu. Ancak İngiltere'nin fethiyle sonuçlanacak sefer, İngiliz tahtı üzerinde hak iddia eden Normandiya dükü tarafından düzenlenmişse de, Normanlar 11. yüzyıl başlarında bireysel olarak ya da küçük gruplar halinde gelmişti İtalya'ya. Bunlar, kendi vatanlarında bir şey başaramamış adamlardı ve Bizans'ın üzerinde hak iddia ettiği, kiliseyle ilgili konularda büyük ölçüde papalığın hâkim olduğu, bir kısmını da Lombardiya prenslerinin yönettiği bir bölgede servet yapma peşindeydiler. Önceleri paralı askerlik ve korsanlık yapan Normanlar, ilk olarak 1030'da Aversa'da etkili oldular; Capua Prensliği bu çekirdekten gelişecekti. Aynı dönemde Altavilla'da (Hauteville) yaşayan bir Norman soylusu olan Tancrède'in on iki oğlu İtalya'ya geldi. İçlerinde en göz dolduranı, 1047'de gelmiş olan Roberto Guiscardo idi ve bundan birkaç yıl sonra doğan oğlu Bohémond, geleceğin Haçlı lideri ve Antakya prensi olacaktı. 1053'te Roberto ile bir kardeşi, büyüyen Norman gücünü kırma arzusundaki Papa IX. Leo'ya karşı Aversa Kontu Ricardo ile güç birliği ederek Civitate Çarpışması'nda onu yenilgiye uğrattılar. Roberto'nun küçüğü Ruggiero da (Roger) 1056'da İtalya'ya geldi ve Müslüman Sicilya'yı fethederek buranın hükümdarı oldu.

Papalar ile Konstantinopolis'teki Ortodoks patrikler arasında sık sık baş gösteren çatışma ve gerginlikler, 1054'te papalık temsilcisinin Ayasofya'nın altarına aforoz fermanını bırakmasıyla ortaya çıkan dini bölünmede (*schism*) doruğa ulaştı. Beş yıl sonra üç önemli olay meydana geldi. Nisan 1059'da Roma Kilisesi'nin bir sinodunda, ruhban sınıfı mensuplarının kilise dışı yöneticiler tarafından yapılan atamaları kabul etmesi yasaklandı. Ağustos 1059'daki Melfi sinodunda Papa II. Nicolaus bir taktik değişimine giderek Aversalı Ricardo ile Roberto Guiscardo'yu vasallığa kabul etti. Nihayet 1059 sonlarında Hildebrand Roma başdiyakozu oldu. Papalığın otoritesini genişletmeye yönelik reformları ateşli bir biçimde savunan Hildebrand, 1073'te VII. Gregorius adıyla papalık tahtına çıkacaktı. Onun

papalık döneminde, kilise dışı yöneticilerin atama yetkisi konusunda İmparator IV. Heinrich'le ilişkiler giderek gerginleşti. Heinrich ile giriştiği uzun süreli çekişmede papanın müttefike ihtiyacı vardı ve bunu da sonunda Güney İtalya'da, en önemli mensuplarından biri Roberto olan Normanlar arasında buldu. İtalya'da Bizanslılarda kalmış son kent olan Bari, 1071'de Roberto'nun eline geçmişti. Aversalı Ricardo 1078'de öldü. İki yıl sonra Roberto, yardımına büyük ihtiyaç duyan VII. Gregorius'a bağlılık yeminini tazeledi. 1084'te IV. Heinrich Roma'yı ele geçirince Roberto Guiscardo derhal güçlerini toplayarak kenti geri aldı ve yerle bir etti. Bu ezici ittifaka karşı ayaklanan Romalılar, Normanlarla birlikte papayı da kentten sürdüler. Gregorius ertesi yıl Salerno'da öldü; rivayete göre son sözleri şöyle olmuştu: "Adalete tutkundum, haksızlıktansa nefret ettim; işte bu yüzden sürgünde ölüyorum." Roberto Guiscardo da yine aynı yıl, ama ondan daha sonra öldü (1085).

Bu arada ikisi de Bizanslılarla ilişki kurmuştu. Daha önce de belirttiğimiz gibi Roberto Guiscardo, İtalya'da Bizans yönetimini kesin biçimde sona erdirdi. Ancak VII. Gregorius, papalık döneminin başlarında Bizans imparatoruyla uzlaşarak bölünmeyi ortadan kaldırmanın yollarını aramış, böylelikle Roma'daki papalığın bütün Hıristiyan âleminde öncelik sahibi olmasını sağlamaya çalışmıştı. IV. Heinrich ile görev tayinleri konusunda girdiği çekişmede bundan çıkar sağlayacaktı; ayrıca, Bizans ile Normanlar arasında uzlaşma sağlamak için çaba gösterecekti. Sonra 1074'te Gregorius, bir ordu toplayarak kâfirlerin tehdidi altında bulunan Konstantinopolis'in yardımına gitme niyetinden söz etmeye başladı -bu, Malazgirt'in üç yıl sonrasıydı. Bütün inananları yardıma çağırdıysa da bu projeden sonuç çıkmadı, IV. Heinrich'le mücadele etmek gibi daha acil bir işin karmaşasında unutuldu gitti. Sonuçsuz kalan bu proje, bazı tarihçilere göre II. Urbanus'un yirmi bir yıl sonra Clermont'da yaptığı çağrının habercisidir. Gregorius'un dostane ilişkiler içinde bulunduğu Bizans İmparatoru VII. Mihael 1078'de devrildi. Bu olay yalnızca Papa'da değil, kızını Mihael'in oğluyla evlendirmeyi planlayan Roberto Guiscardo'da da üzüntü yarattı. Sonuç, 1080'deki ittifaktan da anlaşılacağı gibi, papalık politikasının tersine dönmesi oldu ve ardından Bizans toprakları Roberto Guiscardo tarafından işgal edildi (1081). Kendisinden on beş yıl önce İngiltere'yi işgal eden Normandiyalı William gibi Roberto da, Papa'nın kutsadığı bir sancakla denize açılmıştı. Yanında büyük oğlu Bohémond da vardı ve oğlan, babasının ayrılmasından sonra sefere devam etti; fakat 1083'te Bizanslılar karşısında yenilgiye uğrayan Normanlar, Balkanlar'dan çıkarıldılar. Bu Bizans zaferi, İmparator Aleksios Komnenos'un ilk başarılarından biriydi. II. Urbanus'un 1088'de papalık tahtına çıkma-

sıyla birlikte ilişkiler düzelmiş ve daha Clermont konsili öncesinde Bizans elçileri, kâfirlere karşı Papa'dan yardım istemeye başlamışlardı. Aleksios'un niyeti, Bizanslıların sık sık yaptığı gibi İngilizler, Ermeniler, Normanlar ve Türkler arasından bir paralı asker ordusu toplamaktı. Kısmeti ise Birinci Haçlı Seferi oldu.

II. Urbanus'un, Haçlıların kendi seçtiği adamların komutasında tek bir ordu oluşturmasını öngörmüş olduğu açıktır. Zaten bunun için güçlü bir soyluyla temasa geçmişti bile. Bu kişi, konsilden dört gün sonra Haçlı Seferi'ne katılmaya hazır olduğunu bildiren Toulouse Kontu Raimond de St. Gilles'di. Muhtemelen Papa'nın niyeti, komutayı Raimond'a vermekti, fakat sefere kendi temsilcisi olan Le Puy'li piskopos Adhémar önderlik edecekti. Dolayısıyla Fransa'nın güney kesimi, Haçlı Seferi'nin başlangıç noktası ve sefer için asker toplanan başlıca yer oldu. Sonraki aylarda Papa çağrılarını sözlü ve yazılı olarak sürdürdü; konsile katılmış olan piskoposlar da Haçlı Seferi'ne adam toplamak için çağrılar yaptılar.

Bu aşamaya kadar hareket, kilisenin kurumsal denetimi altındaydı, ama bir yandan çok farklı tipte propagandacılar da işe koyulmuştu. Bunlar, *prophetae* (peygamberler) denen vaizlerdi ve Fransa'nın kuzeydoğusu, Flandre, Lorraine ve Ren bölgesi başta olmak üzere yoksullar arasından destek buluyorlardı. Nasıl Papa II. Urbanus, Haçlı Seferi açılmasında kurumsal dinin ve siyasi hesapların rolünü temsil ediyorsa, Keşiş Pierre de (Pierre l'Ermite) karizmatik ve akıldışı unsuru temsil etmekteydi. Onun ve öteki *prophetae*'nin vaazlarıyla çığrından çıkan popüler mesihçilik hareketi, Avrupa'da Ortaçağ boyunca bir yeraltı nehri gibi akışını sürdürecekti. İnsanlığın Son Günleri'ni yaşamakta olduğu, bir mesihin, belki bir imparatorun, hatta belki Aachen'daki uzun istirahatinden kalkan Charlemagne'ın çıkıp kâfirleri darmadağın ederek Kudüs'ü geri alacağı inancı gibi düşünceler uzun zamandır gitgide yaygınlaşmaktaydı (hem de yalnızca yoksullarla cahiller arasında değil) ve işte şimdi gerçekleştirilebilir görünüyordu.

Çoğu silahsız ve disiplinsiz olan, bir ordudan çok göç halindeki kitleleri andıran köylü kalabalıklarını 1096 ilkbaharında yerini yurdunu bırakmaya sevk eden coşku ve heyecan trajik sonuçlar doğurdu. İlk olarak uzun zamandır Ren bölgesinin büyük kasabalarına yerleşmiş olan Yahudi topluluklarına yönelik bir dizi saldırının başlamasına yol açtı. IV. Heinrich, Aşağı Lorraine Dükü Godefroi de Boullion ve Ren piskoposlarının himayesine rağmen binlerce Yahudi, gözünü hırs bürümüş bağnazlar tarafından öldürüldü. Ancak bu saldırganların akıbeti, kurbanlarınınkinden daha az sefilce olmayacaktı. Bu kanun tanımaz güruh Macaristan'a vardığında böcek gibi ezildi. Bir tek Keşiş Pierre ile şövalye yoldaşı Yoksul Ga-

utier'nin komutasındaki gruplar Konstantinopolis'e ulaşabildi (Temmuz-Ağustos 1096). Kentin dışında karargâh kuran topluluk, Bizans yöneticileri için bir güvenlik sorunu oluşturuyordu. Bu yüzden Boğaz'ın karşı tarafına Civetot'a* nakledildiler. Burada üslenerek Selçuklu başkenti İznik'e kadar olan düşman topraklarına akınlar düzenlediler. Karşılık vermekte gecikmeyen Türkler, Ekim 1096'da hepsini yok ettiler. Halkın Haçlı Seferi sona ermişti.

Bu arada Papa'nın düşüncelerine daha uygun biçimde örgütlenen bir seferin hazırlıkları da tamamlanmak üzereydi. Ancak, bu sefer Papa'nın planının önemli bir yönüyle çelişiyordu. Raimond de St. Gilles komutasında tek bir ordudan oluşmak yerine, birbirine minnet etmeye hiç de niyetli olmayan çeşitli liderlerin komutasında çok sayıda kıta halinde örgütlenmişti. Papa, değişik kuvvetlerin Le Puy'de buluşmasını planlamış olabilir; oysa ilk buluşmaları, her birinin farklı güzergâhlar izleyerek geldiği Konstantinopolis'te gerçekleşmişti. Kente ilk varan (Kasım 1096), Fransa Kralı I. Philippe'in kardeşi Hugue de Vermandois komutasında küçük bir kıta oldu. Lorraine, Kuzey Fransa ve Almanya'dan toplanmış büyük bir birlik Noel'den hemen önce kente vardı. Bu birliğin başında Godefroi de Bouillon ile kardeşi Baudouin de Boulogne ve Baudouin Le Bourg adında bir akrabaları vardı. Nisan 1097 başlarında da yine büyük bir ordu geldi. Tamamıyla Güney İtalya Normanlarından oluşan bu orduya, çok kısa bir süre önce Aleksios Komnenos'a yenilmiş olan Bohémond komuta ediyordu. Bohémond'un yeğeni Tancrède de yanındaydı. Provence ile Burgonya'dan toplanıp Raimond de St. Gilles komutasında yola çıkan en büyük kıta ise ancak aynı ayın sonlarında göründü. Konstantinopolis'e gelen son ordu (Mayıs 1097), Kuzey Fransa ile Flandre Haçlılarından oluşuyordu ve bölgenin en büyük üç feodal beyinin komutası altındaydı: Flandre Kontu Robert, onun kuzeni olan Normandiya Dükü Robert Courtheuse (bu serüven için para bulmak üzere düklüğünü kardeşi William Rufus'a [Guillaume le Roux] rehin vermişti) ve dükün kayınbiraderi olan Blois Kontu Stephen.

"Prenslerin Haçlı Seferi"ne bağlı kuvvetlerin Konstantinopolis'te toplanmasıyla birlikte iki sorun çıktı ortaya. İlki, Haçlı liderleri ile Bizans imparatoru arasındaki resmi ilişkiler; ikincisi de liderlerin kendi aralarındaki ilişkilerdi. Aleksios, Haçlılara haklı olarak kuşkuyla yaklaşıyordu. Kızı Anna Komnena'nın sözleriyle:

---

* Bizanslılar tarafından Kibotos, Haçlılarca Civetot olarak adlandırılan ve Aleksios tarafından, kendi İngiliz kökenli ücretli askerleri için Helenopolis (Yalova) yakınında inşa ettirilmiş müstahkem karargâh -y.n.

> Sayısız Frank ordusunun yaklaşmakta olduğuna dair bir söylenti duymuştu. Keltlerin [yani Batı Avrupalılar] başka tuhaf huyları bir yana, zaptolunmaz ihtiraslarını, güvenilmez karakterlerini, sağı solu belli olmaz yapılarını ve bütün bunların kaçınılmaz olarak doğuracağı sonuçları iyi bildiğinden, onların gelişinden ürküyordu: Mesela her zaman onları yönlendirmiş olan tamahkârlıkları yüzünden, ilk firsatta, en küçük bir vicdani sıkıntıya kapılmadan, kendi yaptıkları anlaşmaları bozacakları belliydi.[2]

Liderler kente varınca, Aleksios kendisine bağlılık yemini etmelerini ve önceden Bizans'ın elinde bulunan bütün toprakları geri verme taahhüdünde bulunmalarını istedi. Bohémond dışında (zaten o şimdi, imparatorun gözüne girerek rakiplerinin yanında kendi değerini yükseltme taktiği güdüyordu) hiçbiri yemin etmeye yanaşmadı. Raimond de St. Gilles, sadece imparatorun şahsına ve mülklerine saygı göstereceğine dair yemin edeceğini belirtti. Ancak bu tatsız başlangıçtan sonra Raimond ile Aleksios arasında daha iyi ilişkiler gelişti; bunun temelinde de, Bohémond'a duydukları ortak nefret ve güvensizlik vardı.

Marmara Denizi'ni geçen Haçlılar, derhal İznik'e karşı harekâta giriştiler. 21 Mayıs 1097'deki meydan savaşında Sultan I. Kılıç Arslan'ı yenilgiye uğrattılar. Haziran'da İznik, Aleksios'un temsilcilerine teslim olarak tekrar Bizans İmparatorluğu'na bağlandı. Sonra Haçlılar, Anadolu üzerinden Suriye'ye ilerlemeye başladılar. Türkler iki kez daha yenilgiye uğratıldı: Temmuz başında Dorylaion'da (Eskişehir), sonra da Ağustos'ta Herakleia'da (Ereğli). Ardından Haçlıların bir bölümü, Gülek Boğazı'ndan geçerek güneye ilerleyip Tarsus'u aldı. Bu grubun başındakilerden biri olan Baudouin de Boulogne, Fırat'ı geçip doğuya yönelerek Edessa'ya (Urfa) girdi ve Ermeni vali Toros tarafından resmen evlat edinildi. Mart 1098'de Toros bir ayaklanmada hayatını kaybedince Baudouin başa geçti; ancak Aleksios'un vasalı değil, Edessa'nın bağımsız yöneticisiydi artık. İlk Haçlı devleti de böylece kurulmuş oldu.

Haçlıların gelişinin Yakındoğu Müslümanları, hatta cephenin yakınında yer almayanlar tarafından nasıl algılandığına dair bir fikir vermek için, o çağın Şamlı vakanüvislerinden İbnü'l-Kalânisi'nin bir anlatısını naklet-mek yararlı olabilir. İbnü'l-Kalânisi, vakayinamesinin H. 490 (Aralık 1096-Aralık 1097) tarihini kapsayan bölümüne şu sözlerle başlar:

> Bu sene, Konstantinopolis'in deniz tarafından, sayılamayacak kadar kalabalık Frank ordularının görünmeye başladığı arka arkaya bildirildi. Birbirini izleyen bu söylentiler ağızdan ağıza dört bir yana yayıldıkça, ahali de endişeye kapıldı,

2. E. R. A. Sewter (çev.), *The Alexiad of Anna Comnena*, Harmondsworth, 1969, s. 308.

kimsede huzur kalmadı. Toprakları bunlara en yakın olan melik Davud bin Süleyman bin Kutulmuş [yani I. Kılıç Arslan], bu haberleri doğrulattıktan sonra kuvvet toplamaya başladı, vergileri yükseltti ve cihat vecibesini yerine getirmeye girişti. Ayrıca onlara karşı kendisine yardımcı olmaları ve destek vermeleri için bulabildiği kadar Türkmeni de topladı; nitekim kardeşinin askerleriyle [yani Kuzey ve Orta Anadolu'daki Danişmendli beyinin daimi ordusuyla] birlikte çok sayıda Türkmen de onunla birleşti.

Böylece kendine güveni artan, saldırı gücü ürkütücü boyutlara çıkan melik, Frankların geçmek zorunda olduğu geçitlere, patikalara, yollara doğru ilerleyip eline düşenlere hiç merhamet göstermedi. Böylelikle pek çoğunu öldürdüyse de, sonunda ona karşı güçlerini toparlayıp kendisini yenilgiye uğrattılar, ordusunu dağıttılar, askerlerinin birçoğunu öldürüp birçoğunu esir ettiler, yağma yaptılar. Atlarından çoğunu kaybeden Türkmenler kaçmaya başladı. Rumların Kralı, köleleştirilenlerin çoğunu alıp Konstantinopolis'e götürdü. İslam davasının uğradığı bu utanç verici belanın haberi duyulunca, halkın endişesi daha da büyüdüğü gibi, korku ve panik de arttı.[3]

Ana Haçlı ordusu, Kuzey Suriye'ye çıkacak yollara hâkim olan Antiokheia'ya ilerliyordu. Ekim 1097'den Haziran 1098'e kadar süren uzun ve yorucu bir kuşatmanın ardından Bohémond, kentteki bazı kimselerin ihanet etmesini sağladı. Vali Yağısıyan öldürüldü, ama kale hâlâ dayanıyordu ve Haçlılar, Musul Atabegi Kırboğa komutasındaki bir takviye kuvvet tarafından sarıldılar. Ancak Kırboğa çarpışmada yenik düştü ve kale de sonunda teslim oldu. Aleksios'a ettiği yemine ve öteki liderlerin düşüncelerine hiç aldırış etmeyen Bohémond'un asıl niyetinin Antiokheia'yı yandaşlarıyla birlikte ele geçirmek olduğu da işte o zaman anlaşıldı. Haçlı ideallerinin yerini liderlerin hırsları almaya başlamıştı. İki bağımsız devlet çıktı ortaya: Edessa (Urfa) Kontluğu ve Antiokheia Prensliği. Bütün Haçlı kuvvetlerini bir arada tutabilecek olan papalık temsilcisi Le Puy'li Adhémar da Ağustos 1098'de öldü.

Nihayet Ocak 1099'da çok sayıda Haçlı, Raimond de St. Gilles komutasında Kudüs'e ilerlemeye karar verdi. Halep ile Hama arasında, önceki ay ele geçirilmiş bir kent olan Maarretü'n-Numan'da buluşulacaktı. Asi vadisi boyunca güneye doğru yürünecek, sonra Trablusşam'ın kuzeyindeki kıyıda yer alan dağlar arasındaki bir geçitten batıya dönülecekti. Yolda Hısnü'l-Ekrâd (Crac des Chevaliers) kalesi alındı. Trablusşam'ın kuzeydoğusundaki Arka kuşatıldıysa da sonuç alınamadı; daha sonra kıyıyı izleyerek ilerleyen Haçlılar, geçtikleri yerlerde önemli bir direnişle karşılaşmadılar, hatta Trablusşam'ı yönetmekte olan Fahrü'l-Mülk'ten

3 H. A. R. Gibb (çev.), *The Damascus Chronicle of the Crusades*, Londra, 1932, s. 41-42.

yardım aldılar. Yafa yakınlarında, Filistin düzlüklerindeki er-Remle üzerinden iç kesimlere yöneldiler. Surlarla çevrili Kudüs kentine ulaşana kadar bu bölgede de direnişle karşılaşmadılar. Bir aydan fazla direnen Kudüs, 22 Şaban 492/15 Temmuz 1099'da düştü. Haçlılar Müslüman, Yahudi demeden tüyler ürpertici bir kıyıma giriştiler. Yalnızca, yenik düşmüş Fatımi valisi İftiharü'd-Devle ile şahsi muhafızının canları bağışlandı. Vezir el-Efdal Şahenşah komutasında Filistin'e giren Mısır ordusu, Kudüs'ü kurtarmak için çok geç kalmıştı ve güneydeki Askalan'da bozguna uğradı (Ramazan 492/Ağustos 1099). Askalan, Raimond'a teslim olmaya hazırdı, fakat bu, çoktan Kudüs'ün yöneticisi olarak kabul görmüş olan Godefroi de Bouillon'da kızgınlık yarattı. Sonuç olarak Askalan, yarım yüzyılı aşkın süreyle Mısır'a bağlı bir köprübaşı mevzii olarak kaldı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FRANK DEVLETLERİ VE MÜSLÜMANLARIN TEPKİSİ (1099-1128)

Birinci Haçlı Seferi sırasında Doğu Akdeniz'de fethedilen üç küçük toprak parçası çoğunlukla Frank devletleri olarak anılır (aslında daha sonra ele geçirilen Trablusşam da buna dahildir); zira Müslümanlar, Haçlılara (daha genel olarak Batı Avrupalılara) el-Ferenc, yani "Franklar" adını vermişti. Baudouin de Boulogne'un kurduğu Urfa Kontluğu ile Bohémond'un kurduğu Antakya Prensliği, kuzey ve kuzeydoğudan Suriye'ye ulaşılan bölgeleri korumaktaydı. Yafa limanı ve kıyı bölgesiyle dağlık kesimlerde kurulu bir avuç kasabayla birlikte Kudüs'ün meydana getirdiği devlet, Kutsal Mekânlar'ı barındırdığı için, Frankların fethettiği öteki topraklar arasında öncelikli konumdaydı. Kudüs'ün ele geçirilmesinden sonra Haçlı liderleri tarafından seçilen ilk yöneticisi Godefroi de Bouillon, kral değil, *advocatus Sancti Sepulchri*, yani "Kutsal Kabrin Koruyucusu" unvanını aldı. Bu unvan, Godefroi'nın konumunda bir belirsizliği gösteriyor; söz konusu belirsizlik Kutsal Mekânlar'ın bulunduğu toprak parçasının siyasi statüsünü de kapsıyordu. Burası, Papa'nın kendi temsilcileri aracılığıyla idare ettiği bir kilise devleti mi olacaktı, İsa'nın İkinci Gelişi'ni bekleyen mesihçi bir topluluğun yurdu mu, yoksa yalnızca Kutsal Topraklar'da bir Hıristiyan krallığı mı? Godefroi'nın unvanı bu olasılıkların hiçbirini dışta bırakmamakla birlikte, Le Puy'li Adhémar'ın ölümüyle birlikte, bu kritik dönemde papalık otoritesinin yegâne meşru taşıyıcısı olma iddiasında bulunabilecek kişi ortadan kalkmış oluyordu. Mesihçilik hayali ise siyasi bilinç sahibi ruhban sınıfı ile görüşleri belirleyici nitelik taşıyan asillerden ziyade Haçlıların yoksul yandaşlarına çekici geliyordu. Zaten Haçlıların kendi memleketlerinde, *advocatus* unvanı ve bunun işlevi gayet

iyi bilinirdi: Kilise dışından olup kilisenin mülklerini korumak ve yönetmekle yükümlü bir görevliydi bu.

Godefroi'nın başa geçmesinden sonra Normandiyalı Robert'e bağlı papaz Arnulf, kilise kanun ve usullerine aykırı biçimde Kudüs patrikliğine getirildi. En iyimser bakışla bu adam, yeni devletin yönetiminde Godefroi'yla çekişecek biri değildi. Çok daha güçlü bir kilise adamı olan Pisalı Başpiskopos Daimbert, kısa bir süre sonra onun yerini aldı. Daimbert, 1099 yazında emrindeki büyük bir savaş filosuyla kıyıya çıkmıştı. Gerçi bir papalık temsilcisi olarak gönderilmiş de olabilir; bu tartışmalıdır. Durum her ne olursa olsun, Arnulf görevden alındı, Daimbert patrikliğe seçildi ve Godefroi da onu süzereni olarak tanıyıp bağlılık yemini etti. Dolayısıyla, durum aniden değişince Kudüs'ün bir kilise devleti olarak geleceği sağlama alınmış görünüyordu. Daimbert'in iktidarının temelini oluşturan Pisa filosu, 1100 yılının Paskalya'sını geçirdikten sonra memleketine döndü. Godefroi, aynı yılın temmuz ayında, Daimbert'in kentte olmadığı bir sırada öldü ve ailesi, Urfa'daki kardeşine haber göndererek gelip veraset hakkına sahip çıkmasını istedi. Baudouin de Boulogne da çağrıya uyarak geldi ve 1100 Noel'inde Beytlehem'de Daimbert'in elinden kral olarak taç giymesiyle birlikte konumu açıklığa kavuşmuş oldu. Böylece Latin krallığı kurulmuştu. Taç giyme töreninin Beytlehem'de yapılmasının (sonraki krallar, Selahaddin'in bu kenti geri almasına dek hep Kudüs'te taç giyecekti), patriğin Kutsal Kent üzerindeki egemenlik hakkını kesin biçimde ortaya koyması demek olduğu düşünülebilir. Gerçi bu noktadan itibaren Daimbert'in gücü gitgide azaldı ve 1102'de, ömrünü tamamlayacağı Antakya'ya sürgün edildi. Baudouin de Boulogne'un Kudüs'e gitmesiyle birlikte, akrabası Baudouin Le Bourg Urfa kontu oldu. 1100'de, Bohémond'un Anadolu'daki bir seferde Danişmendlilere esir düşmesi üzerine Antakya tahtı da el değiştirdi. O tarihten sonra yeğeni Tancrède, Bohémond adına prensliği yönetti. Bohémond, 1103'te özgürlüğüne kavuşarak geri geldiyse de Antakya'da fazla kalmadı ve Tancrède, 1108'den itibaren prensliğin fiili hükümdarı oldu.

Bu üç Frank devletinin kurulmasıyla birlikte bir kişi topraksız ve taht-sız kalıyordu, üstelik o, Birinci Haçlı Seferi'nin liderleri içinde en büyüğüydü: Raimond de St. Gilles, Antakya ve Kudüs fethedildiğinde bir makam elde etmeyi başaramamıştı. Gerçi kıyı bölgelerinin hepsi birden hemen Haçlıların eline geçmiş değildi ve önemli bir liman olan Trablusşam civarında, bu eski Fatımi toprağında asırlardır kadılık eden Benû Ammâr sülalesinin yönetiminde küçük bir Müslüman beyliği kalmıştı. 1099'da güneye ilerleyişleri sırasında Haçlılara yardım eden de, şimdi Raimond'un bütün düşmanlığını yöneltmekte olduğu bu aileden biriydi. Raimond,

495/1102'de Tortosa'yı (Tartus) ele geçirerek başladı harekâtlarına, sonra doğrudan Trablusşam'ı kuşattı. Artık kendine "Trablusşam [Tripoli] Kontu" demeye başlamıştı bile, oysa kent ancak 502/1109'da, yani Raimond'un ölümünden dört yıl sonra ele geçirildi. Kent düşmeden Trablusşam'dan ayrılmış olan Müslüman yönetici Fahrü'l-Mülk, Bağdat'a giderek Abbasi halifesi ile Selçuklu sultanından yardım istedi.

Başpiskopos Daimbert'in Pisa filosuyla birlikte gelişi, siyasi bakımdan olduğu kadar stratejik bakımdan da önem taşıyan bir olaydı. Haçlılar ve kurmuş oldukları devletler deniz gücünden yoksundu; bu gücü Pisa, Venedik ve Cenova gibi İtalyan deniz cumhuriyetlerinden para karşılığı sağlıyorlardı. Godefroi'nın, limanlarla kıyı ovasını sağlama alıp elinde tutmasını sağlayacak bir deniz gücüne ihtiyaç duyması, Daimbert'e boyun eğişini açıklamaktadır. Fakat Pisa filosu bölgeden ayrıldıktan hemen sonra Haziran 1100'de, Yafa'ya gelip Hayfa'nın fethine de yardım etmiş olan bir Venedik filosuyla görüşmelere başlamıştı. Venedikliler, ancak 518/1124'te Sur'un abluka altına alınıp ele geçirilmesindeki katkılarından sonra Latin krallığında kendilerini kabul ettirdiler. Bu yardımı hangi koşullarda sağlayacakları üzerine önceden görüşülmüş, 1118'de vâris bırakmadan ölen I. Baudouin'in halefi Kral II. Baudouin, yani Baudouin Le Bourg da bu koşulları onaylamıştı. Bu anlaşmaya göre Venedikliler, Sur'un üçte birini alıyor ve gümrük vergisinden hemen hemen tümüyle muaf tutuluyorlardı. Ondan yirmi yıl önce (497/1104), en büyük rakipleri olan Cenovalılar, I. Baudouin'in Akkâ gibi önemli bir liman kentini ele geçirmesine filolarıyla yardımcı olmuş ve yine çok geniş ayrıcalıklara kavuşmuşlardı; Trablusşam'ın alınması sırasında da Raimond de St. Gilles'in oğlu Bertram kendilerine benzer ayrıcalıklar tanımıştı. Bu ve benzeri bağışlar sonucunda, Frank devletlerindeki ticaret kentlerinde komün denen özerk İtalyan toplulukları ortaya çıktı. Bunlar, bölge yöneticisinin yetki alanı dışında kalan, dışa kapalı birer yerleşim oluşturuyor ve anavatan İtalyan kentlerinden atanan görevlilerce yönetiliyordu. Anavatanları olan cumhuriyetler arasındaki kıskançlık ve çatışmalar zamanla Doğu Akdeniz'de de tekrarlanmaya başladı. Özellikle Akkâ, komünler arası ihtilafla çalkalanmaktaydı.

Askeri gerekliliklerden ötürü Frank devletlerinde özerk güçlerden oluşan bir başka grup daha ortaya çıktı. Gerçi bunlar feodal birer yönetim birimi olarak düzenlenmişti, ama sadece bu yolla büyük savaş güçleri toplayamıyorlardı. Avrupa'dan gelen savaşçılar ve silahlı hacılar bunlara ancak bir mevsim hizmet verebiliyordu, feodal kuvvetlerin kalabalıklaşmasını sağlayacak geniş ölçekli göç ve yerleşim hareketleri yoktu. Bu koşullarda

askeri tarikatlar önemli, hatta elzem denecek bir rol üstlenmişti. Bunların en eskisi, daha Birinci Haçlı Seferi'nden önce Kudüs'teki bir hayır kurumundan gelişen St. Jean Şövalyeleri ya da Hospitalier Tarikatı idi. Hospitalier aslında yoksul hastalara yardım amacıyla kurulmuş, 1113'teki papalık fermanıyla Latin krallığındaki varlığını kurumsallaştırmıştı. 1136'dan daha geç olmamak üzere askeri faaliyetlere girişti ve bunlar, başlangıçtaki hayır işlerini hiçbir zaman dışlamamakla birlikte zamanla gölgede bıraktı. Bu gelişme, küçük bir şövalye grubunun Kutsal Topraklar'daki hacıları koruma amacıyla örgütlenmesiyle 1119'da ortaya çıkan Tapınak Şövalyeleri ya da Templier Tarikatı'nın taklit edilmesine dayanıyordu. Bunlar Kral II. Baudouin'in himayesini kazanmışlar ve 1128'de de uyacakları kuralları ilan etmişlerdi. Bu iki örgütlenme, doğrudan papalığa bağlı birer şövalye tarikatı oluşturuyordu, yani yerel Katolik hiyerarşisinin denetimine tabi değillerdi. Hem Frank devletleri, hem Avrupa'dan birçok kişi bunlara katıldı, birçokları da bağışta bulundu. Tarikatlar olağanüstü bir servet edindi, özellikle de Templier Tarikatı finans ve bankacılık faaliyetlerine girişti. İki tarikatın Latin krallığının savunmasına sağladığı katkı, neredeyse feodal vergilerden elde edilen gelire eşitti, üstelik bunlar birçok kaleyi ele geçirmiş ve buralara garnizon da sağlamıştı. Antakya Kontluğu'nda ve (özellikle 539/1144-45'te Urfa kaybedildikten sonra) Müslüman saldırılarına daha da açık olan Antakya Prensliği'nde hâlâ önemli bir rolleri vardı, ayrıca buralarda Latin krallığında olduğundan daha bağımsız hareket edebiliyorlardı. Ne var ki Templier ve Hospitalier tarikatları arasındaki çekişme, Frank devletlerinin siyasal yaşamında hiç değişmeyen bir zaaf olarak kaldı. Üçüncü önemli askeri tarikat da Almanya'da ortaya çıkan Töton Şövalyeleri idi.

Frank devletlerinin hemen doğusundaki İslam topraklarında, stratejik ve siyasi bakımdan kritik önem taşıyan üç kent vardı. Bunların ilki, Cezire'nin, yani Fırat ile Dicle arasındaki bölgenin kuzeyinin en büyük kenti olan Musul'du. Bereketli Hilal'in doğu kesimini, Urfa'yı ileri harekât üssü olarak kullanan Haçlılara karşı savunmak için kilit bir mevkiydi burası. Şaban 497/Mayıs 1104'te Musul'daki kuvvetler ile Mardin beyi Sökmen güç birliği ederek Harran'da Bohémond, Tancrède, Baudouin Le Bourg ve onun en büyük vasalı Joscelin de Courtenay'yi yendiğinde, bölgenin bu açıdan taşıdığı önem daha iyi anlaşıldı. Bu yenilgi, hem Haçlıların doğudaki ilerleyişinin sınırını belirliyor, hem de Müslümanlara, Frankların yenilmez olmadığını gösteriyordu. Savaştan kısa bir süre sonra ölen Sökmen, daha önce Kudüs valisi olarak Tutuş'a hizmet vermiş Artuk'un oğluydu.

Her an Frank devletlerinin saldırısına uğrama tehdidi altında bulunan

iki kent, Suriye'deki iki yönetim merkezi olan Halep ile Şam'dı. Halep'te Rıdvan, 507/1113'te ölene dek hüküm sürdü. Şam'ı yöneten kardeşi Dokak 497/1104'te ölmüş ve yerine geçen oğlu da kısa sürede babasının yanına gitmişti. Şam'da fiili iktidar atabeg Tuğtigin'e geçti ve bu hükümdarsız naip, kısa ömürlü Böri (ya da Bûrî) hanedanını kurdu. Birinci Haçlı Seferi'nden sonraki birkaç yıl Suriye'nin Müslüman yöneticileri Frank devletlerine karşı ihtiyatlı ve tamamen düşmanca olmayan bir politika izlediler. Frank yerleşimlerinin kalıcı olduğu kesinleştiğinde bile Müslüman yöneticiler onlarla uzlaşmaya, hatta ittifak kurmaya hazırdı. 502/1108-09 yılında I. Baudouin ile Tuğtigin arasında varılan bir anlaşmayla Taberiye Gölü'nün ve Yukarı Ürdün Irmağı'nın batısına düşen tahıl alanlarından alınacak gelirler paylaşıldı. Ertesi yıl yine Tuğtigin'le Antakya Kontu Bertram arasında, bir başka bereketli uç bölgesi -Lübnan ile Cebelü'ş-Şarki arasındaki Bekaa Vadisi- için benzer bir anlaşma daha yapıldı. 502/1109'da yerel siyasetteki karışıklıklar kuzeyde bir savaşa yol açınca, Rıdvan ile Tancrède, Musul valisi ile Baudouin Le Bourg'a karşı birleştiler.

Cihat çağrısı, ancak Haçlıların fetihlerinden birkaç yıl sonra yankı bulmaya başladı, o zaman da yönetim kademelerine ulaşmamıştı henüz, dini bütün Müslüman hocalarla yazarların oluşturduğu çevrelerde seslendiriliyordu. Şam Ulu Camisi'nde ders veren Sulamî, cihat sırasındaki yükümlülükleri konu alan bir yazıyı 498-99/1105'te dinleyicilere okumuştu. Yazısında, Frankların sadece kendi ülkesinde değil, Sicilya ile İspanya'daki ilerleyişi konusunda da düşüncelerini dile getiriyordu:

> İhtilaf ve çekişmelerin olduğu bir zamanda bir grup Sicilya Adası'na çıktı; aynı şekilde İspanya'da da arka arkaya birçok kenti ele geçirdiler. Bu ülkenin durumu -yöneticileri arasındaki uyuşmazlıklar, soylular arasındaki ihtilaflar, bunlara ilaveten asayişsizlik ve başıbozukluk- hakkında birbirini doğrulayan haberler alınca, saldırıya geçme kararını uygulamaya koyuldular. Arzularının doruğu ise Kudüs'tü.
>
> Sonra Suriye'den bakınca, hepsi de birbirine karşı gizli küskünlükler içinde olan bölünmüş krallıkları, birbiriyle uyuşamayan kalpleri ve ayrı düşmüş fikirleri gördüler. İşte böylece ihtirasları alevlenerek ellerinde bulunanın ötesine geçti. Müslümanlara karşı giriştikleri kutsal savaşı azimle sürdürdüler, Müslümanlar ise ne onları kendilerine dert ediyor, ne savaşmak için güçlerini birleştirme zahmetine giriyorlardı; bunlar [yani Franklar] kendilerinin bile ummadığı ölçüde büyük toprakları ele geçirene kadar, düşmanın karşısına çıkmayı hep birbirlerine bıraktılar. [Frankların] umutları da, düşmanın kendileriyle barış içinde yaşamakla yetindiğini gördükçe genişledi, sonunda bütün bu toprakların sahibi olacaklarına, bütün halkı esir edeceklerine inanır oldular. Hep yanı başımızda olan Rabbim, bütün o âlicenaplığıyla ümmeti birleştirip bir düzene

soksun da bunların da aklı başlarına gelsin, hadlerini bilir olsunlar inşallah.[1]

503/1109-10 dolaylarında Müslüman hükümdarlar safında ilk değişim işaretleri görüldü. Trablusşam önceki yıl Frankların eline geçmiş, Fahrü'l-Mülk İbn Ammâr Bağdat'a sığınmış ve (Melikşah'ın oğlu olan) Sultan Muhammed cihat açma niyetini dile getirir olmuştu. 502/1108'den beri Musul'da valilik eden atabeg Mevdûd komutasında Urfa'ya sefer düzenlendi. Kırboğa'nın yeğeni olan Mevdûd yiğit bir savaşçıydı. Ancak kenti alamadı. 504/1111'de, Bağdat camilerinde düzenlenen gösterilerden sonra kuzeydeki Frank topraklarına bir sefer daha yapıldı. Bu seferde Mevdûd, Halep ve Şam yöneticilerinden yardım alamamanın sıkıntısını çok kesin bir şekilde hissetti. Bu yöneticileri Franklar, sultanla sıkı bir ittifak kurma düşüncesi kadar rahatsız etmiyordu. Rıdvan, Halep'in kapılarını Mevdûd'a kapatırken, zoraki de olsa daha samimi davranan Tuğtigin ise Mevdûd'un ordusunu Trablusşam'ı geri alması için o kente yöneltmeye çalıştı. Mevdûd, 507/1113'teki üçüncü Suriye seferinde bir Haşşâşi tarafından öldürüldü. Dedikodulara bakılırsa bu cinayette Tuğtigin'in parmağı vardı; zaten birkaç ay sonra Tuğtigin, I. Baudouin'le ateşkes anlaşması yapacaktı.

Rıdvan'ın ölümü, her bakımdan Suriye'de Selçuklu yönetiminin sona erdiğini gösteriyordu. Halefi olan iki oğlundan biri suikasta kurban gitti, öteki ise çocuk denecek yaştaydı. Fiili iktidar, Rıdvan'ın azatlı kölelerinden atabeg Lülü'nün elindeydi, ta ki o da 510/1116-17'da bir suikastta öldürülene kadar. Halep birkaç yıl süreyle dağınık ve karmaşık bir iktidar mücadelesine sahne oldu. Kentin içinde iki önemli grup vardı. Bunlardan birinin başında Şii kadı İbnü'l-Keşşâb bulunuyordu ve 519/1125'te ölene kadar Halep'in siyasi yaşantısında önemli bir rol oynadı. Frank fetihleriyle yerleşimlerine karşı dini muhalefetin ilk sözcülerinden biriydi, nitekim Rıdvan'ın hükümdarlığında, Haçlılara karşı koyması için ona baskı yapıp durmuştu. Rıdvan ise o dönemde Suriye'de gücünü sağlamlaştırmakta olan Haşşâşilere destek vermeye çalışıyordu. Rıdvan'ın ölümünden sonra halk tarikata karşı ayaklanarak üyelerini kentten sürdü, yine de tarikatın etkisi daha on yıl kadar tam silinmeyecekti.

Sonuç olarak Halep'in siyasi geleceği belirsizdi. Sultan Muhammed, 509/1115'te Suriye'ye bir sefer daha düzenletti. Suriye'nin Frank ve Müslüman yöneticileri buna derhal benzer şekilde tepki verdiler. Halep'te atabeg Lülü, kardeşi Sökmen'in ardından Mardin beyi olan İlga-

1 E. Sivan, "Le genèse de la contre-croisade: un traité damasquin du début du XIIe siècle," *Journal Asiatique*, 1966, s. 207 (Arapça metin), s. 215-216 (Fransızca çeviri). İngilizceye çeviren P. M. Holt.

zi'nin yanı sıra Tuğtigin'den ve Antakya naibi Salernolu Ruggiero'dan da yardım alıyordu. Sultanın ordusu geri çekildiyse de Rebiyülahir 509/Eylül 1115'teki Dânîs Çarpışması'nda Ruggiero'nun ordusu tarafından kıstırılarak büyük bir kıyıma uğradı. Mevdûd'un Haçlı Seferi'ne karşı başlattığı cihat böylece sona eriyor ve bu, aynı zamanda, Büyük Selçuklu Sultanı'nın Suriye işlerine doğrudan müdahalesinin de sonu oluyordu. Bu yıl meydana gelen olayların da gösterdiği gibi, Şam ile Antakya'nın yöneticileri Halep'in akıbetine seyirci kalamazdı, ama Tuğtigin kuzeydeki statükoyu korumak için bu kadar telaş gösterirken (ne de olsa Latin krallığıyla arasındaki ilişkiler onu doğrudan ilgilendirmekteydi), Salernolu Ruggiero Halep'i kendi denetimi altına sokmaya tamamen hazır olacaktı. Nitekim 512/1118 başlarında denedi bunu; kent halkı da İbnü'l-Keşşâb'ın nasihatine uyarak İlgazi'ye başvurdu. İlgazi'nin bu başvuruya verdiği cevap, Halep'teki altı yıllık Artuklu hâkimiyetinin başlangıcı olacaktı.

Artuklular, o zamanlar bölgedeki en önemli Türkmen grubunun başında bulunan sülaleydi. İktidarlarının ilk merkezi, Artuk ile oğulları İlgazi ve Sökmen'in, daha önce de belirtildiği gibi, Tutuş'a bağlı olarak yönetmekte olduğu Filistin'di. 491/1098'de el-Efdal Şahenşah'ın Kudüs'ü almasıyla Filistin'i kaybettiler. Bunun üzerine Cezire'nin kuzey kesimi olan Diyarbakır'ı üs edinerek Mardin ve Hısn Keyfa'da (Hasankeyf) önemli mevzileri ele geçirdiler. Artukluların Büyük Selçuklu sultanıyla ilişkileri istikrarsız ve çıkarcıydı; İlgazi artık her bakımdan Diyarbakır'ın bağımsız yöneticisi durumuna gelmişti. Topraklarının sınırı Antakya Prensliği'ne kadar uzanıyordu. Rebiyülevvel 513/Haziran 1119'da da Salernolu Ruggiero ile çarpışmaya girdi. Gafil avlanan Haçlılar, Antakya ile Halep arasındaki Sarmadâ geçidinde ağır bir yenilgiye uğradılar. Ruggiero da bu çarpışmada öldü ve onunla birlikte Antakya'da yeni filizlenen şövalyelik yok oldu. Franklar, bu savaşı *Ager Sanguinis*, yani "Kan Tarlası" adıyla anacaklardı. Çarpışmanın önemi, yerel bir Müslüman hükümdarın ilk kez Büyük Selçuklu sultanının desteği olmaksızın bir zafer kazanıyor olmasından kaynaklanıyordu.

Kuzey Suriye'de Haçlılara karşı yeni bir seferin habercisi olan Halep'teki Artuklu hâkimiyeti -İlgazi cihat propagandasından sonuna kadar yararlandığına göre- sadece İlgazi'nin şahsiyetiyle ayakta duruyordu. 516/1122'de İlgazi öldü ve çok geçmeden kentteki Artuklu hâkimiyeti çökmeye başladı. Şaban 518/Eylül 1124'te Halep bir kez daha kuşatıldı. Kenti kuşatanlar, Kral II. Baudouin ile o kral olunca Urfa kontluğuna getirilen Joscelin de Courtenay komutasındaki Frank ve Müslüman kuvvetleriydi. Direniş kuvvetlerinin başında bulunan kadı İbnü'l-Keşşâb, Fırat kıyısındaki el-Hille'nin beyi olan Arap kabile reisi Dubeys bin Sadaka'yı

Franklarla ittifak kurduğu için lanetlemekteydi. İbnü'l-Keşşâb, önce resmi düzeyde bağlı bulunduğu yöneticiye, yani İlgazi'nin Mardin'deki oğluna yardım çağrısı gönderdiyse de sonuç alamadı. Bunun üzerine Musul valisi Aksungur el-Porsukî'den yardım istedi ve vali, Zilhicce 518/Ocak 1125'te yetişerek kuşatmayı kaldırdı. Ancak Franklara karşı cihat sancağını devralacak olan Aksungur değildi. O da 519/1125'da Musul'da Haşşâşilerin kurbanlarından biri oldu. Ondan bir yıl önce İbnü'l-Keşşâb suikastına sahne olan Halep'te bu kez kısa sürmekle birlikte bir belirsizlik dönemi daha yaşandı. Sonra, Muharrem 522/Ocak 1128'de Halep, Musul'un başına yeni geçmiş olan atabeg İmadeddin Zengi'ye, yani Melikşah'ın eski valilerinden Aksungur el-Hâcib'in oğluna bağlı birliklerce işgal edildi. Bereketli Hilal'in kuzey ucunda bulunan iki büyük kent, bir kez daha birleşerek Suriye'deki askeri harekâtlar için üs oluşturuyordu.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OUTREMER VE HALKI

Outremer, yani "denizaşırı ülke", Birinci Haçlı Seferi sonucunda kurulan dört Frank devletinden oluşuyordu: Urfa Kontluğu, Antakya Prensliği, Kudüs'teki Latin Krallığı ve birkaç yıl içinde bunlara eklenen Trablusşam Kontluğu. Bunlardan ilki olan Urfa, Yukarı Fırat'ın iki yakasına yayılmıştı ve saldırıya en açık konumda bulunan devletti; nitekim en kısa ömürlüsü de o oldu. İlk iki kontu Baudouin de Boulogne (1098-1100) ile Baudouin Le Bourg'un (1100-18), arka arkaya Kudüs tahtına çıktılar. Baudouin Le Bourg yerine kuzeni Joscelin de Courtenay kont oldu (1118-31) ve onun yerine geçen oğlu II. Joscelin'in 539/1144'te Zengi kuvvetleri karşısında kenti kaybetmesiyle kontluk fiilen ortadan kalktı. Hauteville hanedanından prenslerin yönetimindeki Antakya varlığını sürdürdüyse de, toprakları giderek küçüldü ve sonunda kent, prensliğin kurucusu I. Bohémond'un altıncı göbekten torunu olan VI. Bohémond'un yönetimindeyken 666/1268'de ez-Zahir Baybars'ın eline geçti. Merkezi deniz kıyısında bulunan yegâne Frank devleti Trablusşam'dı ve 1187'ye kadar Raimond de St. Gilles'in soyu tarafından yönetildi. O tarihte, doğrudan Raimond'un soyundan gelen son kişinin de ölmesiyle kontluk Hauteville hanedanına geçti. VI. Bohémond ile oğlu VII. Bohémond (1275-87), Antakya'yı kaybettikten sonra Trablusşam'da hüküm sürdüler. Çocuğu olmayan VII. Bohémond'un ölmesiyle siyasi sıkıntılar baş gösterdi ve sonunda Trablusşam, 688/1289'da Kalavun el-Elfî tarafından fethedildi.

Latin krallığının tarihi iki bölüme ayrılır ve bu iki bölümü birbirinden ayıran olaylar da, Selahaddin'in Hattin zaferi, Kudüs'ü ele geçirmesi ve 583/1187'de krallık topraklarının neredeyse tamamını geri almasıdır. O tarihten sonra yeniden kurulan krallığın başkenti Akkâ olmuştur. Ta-

rihinin, Kral II. Baudouin'in 1131'de ölmesiyle başlayan ilk evresinde krallık, kralın kızı Melisende ile (İngiltere kralı II. Henry'nin dedesi olan) kocası Anjou Kontu Foulques'a geçmişti. Ailenin erkek tarafından soyu sürdürecek kimse kalmaması, bu aşamada vahim bir siyasi ya da askeri sonuç doğurmadı. Yarım yüzyıl sonra veraset tekrar bir kadına geçtiğinde, bunun sonuçları çok daha farklı olacaktı. Kral Foulques'un yerine oğulları III. Baudouin (1143-85) ile I. Amalricus (1163-74) tahta çıktılar. Amalricus'un bir kızı bir oğlu oldu: Cüzamlı olan oğlan vâris bırakmadan genç yaşta öldü; kızı Sibylle'in oğlu V. Baudouin ise (1185-86) kısa süreyle göstermelik biçimde saltanat sürdü. Sibylle daha 1180'de kendine ikinci bir koca bulmuştu; Guy de Lusignan adında Poitou'lu genç bir soylu olan bu adam, 1186'da karısı adına tahta çıktı. Selahaddin'le savaş ve Hattin faciası ertesi yıl yaşandı. 1190'da Kraliçe Sybille öldükten sonra Guy krallıkta kişisel destek bulamadı. Üçüncü Haçlı Seferi sırasında tamamen saf dışı edildi ve karşılığında da kendisine Kıbrıs krallığı verildi.

Kraliçe Sibylle'in bir sonraki vârisi, ana tarafından arka arkaya birbirini izleyen dört vâristen ikincisi, üvey kardeşi Isabelle'di. Yeniden kurulan krallık da onun dört kocasından ikisi tarafından yönetildi; bunlar, Champagne Kontu Henri (1192-97) ile Aimery, yani Guy de Lusignan'ın kardeşi olan II. Amalricus'tu (1197-1205). Isabelle'in kızı, "La Marquise" diye anılan Marie, Jean de Brienne'le evlendi. Jean, önce kral (1210-12), karısının ölümünden sonra da kızları Isabelle'in (nam-ı diğer Yolanda) naibi olarak hüküm sürdü. Ancak Isabelle 1225'te İmparator Friedrich von Hohenstaufen'la evlenince krallık, orada oturmayan hükümdarlarca uzaktan yönetilmeye başladı (Friedrich'in birkaç ay süren "Haçlı seferi" sayılmazsa tabii). İmparatorun torunu Konradin'in 1268'de Charles d'Anjou tarafından idam edilmesiyle Hohenstaufen soyu sona erene kadar bu durum böyle sürdü.

O tarihten itibaren Kıbrıs Kralı III. Hugues, krallık üzerinde hak iddia etti. Lusignan hanedanından gelme Hugues'ün ana tarafından soyu, çok sayıda evlilik yapmış olan Isabelle'e dayanıyordu. Böylece Kıbrıs ile Latin krallığı, tıpkı Antakya ile Trablusşam gibi kişisel bir bağla birleşmiş oldu. Krallar yine çoğunlukla ülkeyi uzaktan yönetiyor, Akkâ'da bulunan ve *bailli* denen bir naip kendilerine vekâlet ediyordu. Nihayet 690/1291'de Kalavun el-Elfî'nin oğlu el-Eşref Halil, Akkâ'yla birlikte *Outremer*'den geriye kalanları da fethetti.

Görmüş olduğumuz gibi Birinci Haçlı Seferi, tek komuta altında birleşik bir askeri güç tarafından değil, farklı bölgelerden toplanıp birbirlerinin bağımsız otoritesine haset eden soyluların komutasına verilmiş ayrı

birliklerce düzenlenmişti. Fetihlerin parça parça gerçekleştirilmesi, işgal kuvvetlerinin yapısındaki bu özelliği yansıtmaktaydı; zaten sonuçta dört ayrı Frank devletinin ortaya çıkması da aynı duruma tanıklık ediyordu. Dolayısıyla Antakya'ya esas olarak Normanlar yerleşirken, Latin krallığı Frankları (tıpkı krallığı yöneten hanedan gibi) Lorraine'den ve Fransa'nın kuzeyindeki başka bölgelerden çıkmış, Trablusşam'dakiler de Provence'tan Raimond de St. Gilles'in peşine takılıp gelmişti. Bir Ermeni beyliği olan Urfa ise Baudouin de Boulogne tarafından fethedilmekten çok, gasp edilmiş oldu. Sonuçta Ermeniler, Frank kontluğu nüfusu içinde önemli bir unsur olarak kaldı. Bu dört devletten Latin krallığının statüsü belli bir öncelik taşıyordu, zaten tarihi ile kurumları hakkında en fazla bilgi sahibi olduğumuz devlet de bu krallıktır.

Feodal Batı Avrupa toplumundan gelen Haçlılar, beraberlerinde bu toplumun fikirleriyle kurumlarını da taşıyarak Suriye'de ele geçirdikleri topraklarda yerleştirdiler. Yine de, Frank devletlerinin kendi aralarındaki farklılıklar bir yana, *Outremer*'deki feodalite, gelişim ortamını oluşturan koşulların etkisiyle Avrupa'daki feodaliteden farklıydı. Her şeyden önce, bölgeye yerleşmiş olan Franklar her zaman azınlık olarak kaldılar ve bu nedenle hükümdarların feodal askeri kaynakları hep kısıtlı oldu. Eldeki is-

tatistikler ya da çıkarsama yoluyla elde edilebilecek veriler çok sınırlıdır. Ancak Frank nüfusunun yaklaşık 250.000 olduğu, bunun yarısının da Kudüs krallığında yaşadığı tahmin edilir. Krallığın üç büyük kenti, 12. yüzyılda muhtemelen 60.000'in üzerinde bir nüfusu barındıran Akkâ ile nüfusları 20-30.000 arasında değişen Sur ve Kudüs kentleriydi. Elimizdeki verilere göre, 1170'lerde, krallığın feodal güçleri bünyesinde 675 şövalye vardı; kilise cemaatleri ile kasabaların sağladığı 5.000'i aşkın çavuş ise (bunlar muhtemelen piyadeydi) takviye kuvvet oluşturmuştur.

Outremer'in toplumsal yapısı da feodal Batı Avrupa'yla kıyaslandığında alışılmışın dışındaydı. Buraya yerleşen Franklar arasında yalnızca iki sınıf vardı: Basit şövalyelerden başlayıp en üst katmanlara kadar çıkan soylular ve kentliler. Frank devletlerinde hüküm süren dört ailenin dışındaki soyluların hemen hemen hepsi yeni zenginlerdi -mütevazı hayatlar sürmekteyken, fethedilen topraklara yerleşerek durumlarını düzelten insanlardı bunlar. Latin krallığının sonraki dönemlerinde büyük önem kazanan İbelin ailesinin bile soyu tam belli değildi. Kendileri öyle demiyordu tabii, ama muhtemelen Pisalı tacirlerin ya da Sicilya'daki Norman şövalyelerin soyundan gelmekteydiler. Frank aristokrasisinin kurucuları çoğunlukla Birinci Haçlı Seferi'nde ortaya çıkmışsa da diğer kademeleri, *Outremer*'de yeteneklerini kullanabilecekleri bir uğraş bulma peşinde bölgeye sonradan gelen enerjik kişilerden oluşuyordu. Bunların yaşlı soylularla arası pek iyi

değildi. Yaşlılar, Müslüman komşularıyla bir arada yaşamayı bir ölçüde öğrenmişlerdi ve buna değer veriyorlardı; kavgacı tabiatlı ve tecrübesiz olan yenilerse bunu hazmetmekte zorluk çekmekteydiler. Bunların dışında bir de kârlı evlilik anlaşmaları için rekabet söz konusuydu. Guy de Lusignan, bu konuda sürekli gözünü kulağını açık tutmuş ve sonunda şanslı bir evlilik yaparak taht sahibi olmuştu. İlk Latin krallığının uğradığı faciada Guy gibi sorumluluk taşıyan bir başkası da Renaud de Châtillon'du. 1153'te Renaud, Suriye'ye geldikten kısa bir süre sonra Antakya'lı dul prenses Constance ile evlendi ve 1160'ta Müslümanlara esir düşene kadar naip olarak prensliği yönetti. 1176'da serbest bırakıldığında (bu arada, uzun zamandır dul bir adamdı artık), yine bir tahtın, *Oultrejourdain*'in (Mavera-i Ürdün) vârisi olan Stephanie'yle evlendi. Bu sayede ele geçirdiği büyük el-Kerak şatosu, dolaylı olarak kendi mahvının nedeni olacaktı.

Kentliler ise bu ada rağmen tamamen kentte yaşayanlardan oluşmuyor, aristokrasi dışında kalan bütün Frankları kapsıyordu. Yeni göçlerle sayıları sürekli olarak artmaktaydı. Latin krallığında kent nüfusunun büyük çoğunluğunu bunlar oluşturmaktaydı, ama Trablusşam, Antakya ve Urfa'da yerli Hıristiyanlar daha kalabalıktı. Kentlerde aile işletmelerine dayanan küçük ölçekli ticaret ağırlıkla onların elindeydi, daha büyük ölçekte gerçekleştirilen uluslararası ticareti ise İtalyan tüccarlar yönetiyordu (sonradan başka Batılı tacirler de bu ticarette söz sahibi oldu) – bunlar, fetihten hemen sonra ayrıcalıklı bir konum kazanmışlardı.

Outremer'in feodal toplumunu Batı Avrupa'dan ayıran üçüncü bir faktör, etnik kimlik ve dil bakımından tamamen kendine yabancı bir ortamda yer almasıydı. Aslında bu durum din açısından da geçerliydi, çünkü yerli Hıristiyanlar, Haçlıların anavatanlarından bildiği Roma Kilisesi'ne bağlı değildi. Bu durum iki sonuç doğurdu. Frank hükümdarıyla soyluları ne hinterlanddaki büyük Müslüman ailelerden kimselerle evlenebiliyor, ne de Batı'dan kolay kolay kız alabiliyorlardı. Ermeni ve Bizans soylularının kızlarıyla birkaç evlilik oldu; mesela I. Amalricus'un karısı ve Isabelle'in annesi, imparatorluk hanedanından Maria Komnena idi; sonraki yüzyılda da Sibyl adlı Ermeni prensesi, VI. Bohémond ile evlenerek onun ölümünden sonra Trablusşam naibesi oldu. Ancak Frank aristokrasisi evlenecekleri insanı çoğunlukla kendi kısıtlı çevresinden seçmekteydi. Kilise hukukunda katı bir şekilde sınırları çizilmiş olan kandaşlıktan kaçınmak gitgide zorlaştı, buna paralel olarak da evliliklerin feshi daha da kolay hale geldi. Oğlan çocukların genellikle daha çabuk öldüğü, yetişkin erkeklerinse savaş yüzünden sürekli ölüm tehlikesine maruz kaldığı bir ortamda pek çok durumda kadınlar, ailelerinin yegâne vârisi konumunda bulunuyordu. Sonuç olarak krallık hanedanlarından ve soylu ailelerden gelen ka-

dınların Frank siyasetindeki rolü her zamankinden daha önemliydi. Kudüs'teki krallık hanedanının tarihi bu açıdan önemli bir örnek oluşturur. Dolayısıyla *Outremer*'de sadece mülkler, *fief*ler, ve taht değil, büyük evlat hakkı da kadına geçebiliyordu. Bu da kız kardeşler arasında eşit miras paylaşımına dayalı Batılı uygulamadan çok farklı bir durum yarattı.

Outremer'e yerleşenlerin içinde bulunduğu yabancı ortamı, tamamen başka bir açıdan da feodal uygulamaları etkiliyordu. Kırsal nüfusun hemen hemen tamamı ile kent nüfusunun bir kısmı Franklardan değil, fethedilmiş toprakların yerli halkından oluşmaktaydı. Birinci Haçlı Seferi sırasında bir kent alındığında, çoğunlukla sakinleri katledilir, işgalcilerin ilerleyişinden çekinen halk kaçıp henüz Müslüman yönetiminde bulunan topraklara sığınırdı. Ancak, yerli halkın bir kısmı yerinden ayrılmadı veya sonradan buralara döndü. Müslümanlar, yerli Hıristiyanlar ve Yahudiler Frank toplumlarının özellikle tarım için bel bağladığı bir tebaa oluşturdular. Franklar, müstahkem köyler kurarak kırsal alana yerleşme girişiminde bulundularsa da, Latin krallığındaki toplam 1.200 köy içinde bunların sayısı 50-60'ı ancak buluyordu. Müslüman efendinin yerine Hıristiyan efendinin boyunduruğuna girmek Suriye Hıristiyanları açısından pek bir fark yaratmadı; bu arada kaderin bir cilvesi olarak, Müslümanlar da, İslam devletlerinde zimmi statüsündeki Hıristiyanlara uygulanan kelle vergisini şimdi Hıristiyanlara ödemeye başlamışlardı.

Köyler Frank aristokrasisine *fief* olarak verilmişti, ama bu da Batı'daki kullanımdan farklılık gösteriyordu. Beyler kırdaki malikânelerde değil kentlerde otururdu. Bu yüzden de köylüler tarafından ekilen mülkü bizzat kullanamıyorlardı ve Avrupa'da köylüler ile feodal beyler arasında bunun sonucunda gelişen iyi ya da kötü kişisel bağlara benzer bir şeye rastlanmıyordu. Köyün varlık nedeni, uzakta oturan bir bey için gelir üretmekti; bu da genellikle ekinin üçte birine denk düşüyordu. Frank *fief*i köken itibarıyla olmasa da uygulamada, o dönemin Müslüman Suriye'sinde görülen ikta ile benzerlik göstermekteydi. Ancak çok sayıda *fief* de Batı'da sık rastlandığı gibi hükümdarlarca bağış olarak verilmiş topraklı mülklerden oluşmuyordu. Karanlık Çağlar'ın Batı Avrupa'sının tersine *Outremer*'de para ekonomisi asla kesintiye uğramadı. Ekilebilir alanlar sınırlıydı, ama kentler ile buralardaki ticaret bol gelir kaynağı sunuyordu. Dolayısıyla nakit *fief*ler, yani böyle mali kaynaklardan verilmiş bağışlar sayesinde kral, kendine bağlılık gösteren bir grup ücretli şövalyeden hizmet talep edebilir duruma gelmişti.

Sonuç olarak, *Outremer*'deki feodalite, geliştiği ortamın koşullarıyla sınırlanarak Batı Avrupa'dakinden oldukça farklı bir yapıya bürünmüştü. Bu arada Frankların meydana getirdiği üstyapı ile yerli toplum arasında

kapanması neredeyse imkânsız bir uçurum oluştu. Gerçi Arapça konuşan köylülerin ayakta tuttuğu bu Frank hükümdarları ve savaşçıları ile sınırın öbür tarafındaki karşıtları -yani ekonomisi yine Arapça konuşan köylülere dayalı Türk hükümdarları ve savaşçıları- arasında belli bir ironik benzerlik de vardı. Müslümanlarla Franklar, Sicilya ve İspanya'da olduğu gibi, kültürel temas halinde değildi. Aristokratlar düzeyinde karşılıklı anlayışın kapsamı ve sınırları, 12. yüzyılda Suriye'nin soylu Arap ailelerinden birine mensup olan Usame bin Münkiz'in aktardığı şu anekdotta yeterince görülebilir:

> Kral Foulques'un ordusunda mukaddes hac vazifesini yerine getirdikten hemen sonra memleketine dönmek üzere Kutsal Topraklara henüz varmış olan muhterem bir Frank şövalyesi vardı. Yakın ahbabım olmuş ve öyle çok yanımda kalmıştı ki sonunda "kardeşim" demeye başlamıştı bana. Aramızda karşılıklı bir muhabbet ve dostluk bağı oluştu. Deniz yoluyla memleketine dönmeye karar verdiğinde şöyle dedi:
>
> "Kardeşim, ben memlekete gidiyorum ve oğlanı da (o zaman on dört yaşında olan ve benim yanımda bulunan oğlumdan söz etmekteydi) benimle yollamanı istiyorum senden. Oralarda şövalyeleri görür, bilgelik ve şövalyelik öğrenir. Bir bilge olarak döner buraya."
>
> Aklı başında bir adamın ağzından çıkmamış olması gereken sözlerdi bunlar; oğlum esir düşecek bile olsa, onun için Frankların memleketine götürülmekten daha büyük bir talihsizlik olamazdı bu esaret. Yine de adama şöyle dedim:
>
> "Doğrusunu istersen ben de tam böyle düşünmüştüm. Fakat bu düşüncemi yerine getirmekten beni alıkoyan bir şey varsa o da oğlumun anasıdır. Oğluna öyle düşkün ki, onu yanımda getirmek istediğimi söyleyince, ancak geri götüreceğime dair bana yemin ettirerek yanıma saldı çocuğu."
>
> Bunun üzerine şöyle sordu: "Anası hâlâ sağ mı?" "Evet," diye cevap verdim. "Peki," dedi, "öyleyse onun sözünden çıkmamalı."[1]

Haçlıların eline geçmesinden hemen sonra Kudüs'ün, başında Latin patriğinin bulunduğu, doğrudan Papa'ya bağlı bir kilise devletinin başkenti yapılması gibi bir olasılık belirmişti. I. Baudouin'in Kudüs'te taç giymesiyle kent, gündelik siyaset alanının dışında kalmış oluyordu ve ondan sonra da, her ne kadar hukuki düzeyde kentin patrik ile kraldan oluşan iki başlı bir yönetim yapısı olduğu öne sürülebilirse de, pratikte bu pek bir anlam taşımadı. Patriğin liderlik alanı aslında Kutsal Kabir Kilisesi'yle sınırlıydı. Latin Kilisesi'nin krallık içinde siyaseten ne kadar zayıf ol-

1 Philip K. Hitti, *An Arab-Syrian Gentleman and Warrior in the Period of the Crusades*, New York, 1929; yeni basım: *Memoirs of an Arab-Syrian Gentleman*, Beyrut, 1964, s. 161.

duğunu gösteren bir başka örnek, bu dönemdeki papalar, kilise seçimlerine özgürlük getirmek amacıyla Avrupalı hükümdarlarla mücadele ederken, Kudüs'te patrik seçimi konusunda son sözün krala ait olmasıydı.

Yine de Latin Kilisesi'nin Frank devletlerinde ayrıcalıklı ve zengin bir konumu vardı. Bu da esas olarak Ortodoks Kilisesi'nin hiyerarşisi ile dini temelleri aleyhine bir gelişme oldu. Latin patrikleri, Kudüs ile Antakya'da Rum Kilisesi'nin yerine geçtiler ve piskoposluklara da Latin Kilisesi'ne bağlı din adamları atandı. Önceden ağırlık taşıyan kiliseye ait dini vakıflar ise yeni hükümdarlar tarafından rakip kilisenin hizmetine verilmişti. Ancak alt kademelerde, özellikle de kırsal bölgelerde Ortodoks ruhban sınıfına ve kiliselere pek dokunulmadı; böylece çok sayıda Rum manastırı varlığını sürdürdü. Hem Roma, hem de Konstantinopolis tarafından heretik sayılan başka kiliseler de vardı. Bunların içinde en önemlilerini Yakubiler (Süryani Kadim Kilisesi) ile Ermeniler oluşturuyordu; ikinci grup özellikle Urfa ile Antakya'da kalabalıktı. Genel olarak Franklar, heretik saymalarına rağmen bu Doğu kiliselerine, Ortodokslara olduğundan daha iyi davrandılar -sözgelimi Kudüs kralları, kendilerinden önceki Müslüman hükümdarların izinden giderek Yakubi patriklerin atamalarını teyit ediyordu. Yine de Doğu Hıristiyanlarının Frank yönetiminde, Müslümanlar zamanında olduğundan daha iyi bir durumda oldukları pek söylenemez. Çoğu Arapça konuşan ve Frankların gözünde Müslümanlardan farksız olan yerli Outremer Hıristiyanları, din bakımından olduğu gibi siyasi konumları itibarıyla da ikinci sınıf yurttaştı. Kısmen de olsa Doğu Hıristiyanlarına yardım amacıyla doğmuş bir hareketin verdiği tuhaf sonuçlardan biri de buydu işte.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ZENGİ VE NUREDDİN (1128-1154)

6./12. yüzyılın büyük bölümünde Suriye'nin tarihine, arka arkaya gelen üç isim damgasını vurdu: Musul ile Halep'i yöneten atabeg Zengi, oğlu Nureddin ve Nureddin'in vasalı ve halefi Selahaddin bin Eyyub. Bu üç ismi öncelikle İslamın sancaktarı ve Suriye-Filistin'i işgale kalkan kâfirlere karşı cihadın öncüsü kabul etme yönünde güçlü bir eğilim vardır. Yine bu kabule göre üçü de, Frankları bölgeden atmayı her amacın üstünde tutmuş, Selahaddin'in zaferleri sayesinde bu amaç, tam anlamıyla değilse de büyük ölçüde gerçekleştirilmiştir. Bir anlamda gerçekleri yansıttığı söylenebilirse de, bu görüş karmaşık olaylar ile değişken ilişkileri fazlasıyla basitleştirerek ele almaktadır. Öncelikli amaçları, bölgenin karışık siyasetini yönlendirerek kendi hâkimiyet alanlarını korumak ve genişletmekti. Frank devletleri, onların muarızlarının yalnızca birisiydi, hem onların döneminde Franklar ile Müslümanlar arasındaki ilişkiler her zaman düşmanca da değildi.

Bu üç adamı, Suriye-Filistin'i Frankların elinden kurtaran birer havari gibi sunma eğilimindeki geleneksel bakış, yalnızca modern yazarların eserlerine dayanmaz. Kökeni, Selahaddin'in ölümünden sonraki yüzyıla uzanmaktadır ve rakip tarihyazıcılığı geleneklerinin birbiriyle çelişen anlatılarına dayanır. Daha Selahaddin'in ölümünden hemen sonraki aylarda kâtibi İmadeddin el-Isfahani, onun hükümdarlığının son yıllarını kapsayan methiye niteliğindeki eserini tamamlamıştı. Selahaddin'in sağlığında yazmaya başladığı eser, 583/1187'den 589/1193'e kadar olan dönemi kapsıyordu. İmadeddin, Selahaddin'in hayatı ile dönemini anlattığı yedi ciltlik bir vakayiname de kaleme almıştı. Selahaddin'in sarayından bir başkası, ordu kadısı Bahaeddin İbn Şeddâd da onun ölümünden birkaç yıl sonra hayat hikâyesini yazdı. Latin krallığına karşı kazanılan zaferlerin ve

Üçüncü Haçlı Seferi savaşlarının ertesinde kaleme alınan bu eserlerde Selahaddin'in portresi Kudüs'ün kurtarıcısı ve cihat sancaktarı olarak çizildi. Yine aynı dönemde, büyük Arap tarihçilerinden biri başka bir görüş ortaya atıyordu. İbnü'l-Esîr'in (555-630/1160-1233) yaşadığı Musul, hâlâ Zengi'nin soyundan gelenlerce yönetilmekteydi; oysa ailenin Nureddin'e bağlı kolunun Suriye'deki topraklarına Selahaddin el koymuştu. İbnü'l-Esîr, vakayinamesinde örtük bir şekilde, atabegleri anlattığı hanedan tarihçesinde ise açıktan açığa keskin bir Zengi taraftarı olarak tavır almış, özellikle Nureddin'in örnek teşkil edecek askeri ve hükümdarlık yaşamını ayrıntısıyla anlatmıştı. Bunu yaparak İbn Şeddâd'ın Selahaddin'le ilgili iddialarına cevap verme maksadı gütmüş olabilir.

Selahaddin'in ölümünden altmış yıl sonra, Şamlı din âlimi Ebu Şâme, birbirine rakip bu iki anlatı arasında bir orta yol tutturdu. Eser esas olarak didaktik amaçlarla kaleme alınmıştı: Atalarının kahramanca kazanımlarını tehlikeye sokan o günkü Müslüman yöneticilere bir ikaz ve çağrı niteliği taşıyordu. 651/1253'te Ebu Şâme kitabını tamamladığında, Memluklar, Mısır'ı Eyyubilerin elinden almıştı. Mısır'a düzenlediği Haçlı seferi yenilgiyle sonuçlanan Aziz Louis, Latin krallığının savunmalarını yeniliyor ve hem Memluklar hem Eyyubiler, Selahaddin'in fethettiği yerleri geri ver-

meyi önererek onunla ittifak kurmaya çalışıyordu. Doğuda ise Franklardan çok daha tehlikeli kâfirler olan Moğollar aman tanımaz ilerleyişlerine başlamaktaydılar; nitekim sonunda 656/1258 yılında Bağdat'ı ele geçirerek Abbasi halifesini devireceklerdi. Tehlikenin kol gezdiği, felaketin çok yaklaştığı bu dönemde Ebu Şâme, taraflı bir şekilde kaleme alınmış olan iki tarihçeyi bütünleştirerek Zengi, Nureddin ve Selahaddin'in oynadığı roller konusunda günümüze dek geçerliliğini koruyacak yorumu ortaya koydu.

O dönemde Suriye'de, Müslüman ve Frank yöneticilerden başka -belirsizliklerle dolu olsa da- önemli rol oynamış bir güç daha vardı: Haşşâşiler. Birinci Haçlı Seferi arifesinde Suriye'de hüküm süren kargaşa ve Frank devletlerinin kurulmasından sonra da değişmeyen istikrarsızlık, İsmailiye mezhebinin propagandacılarına fırsat sağlamıştı. Daha önce gördüğümüz gibi, Rıdvan'ın hoşgörüsü, daha da doğrusu himayesi sayesinde bunlar, Halep'i üsleri haline getirdiler. 507/1113'te Rıdvan öldükten kısa bir süre sonra tamamen temizlenmemekle birlikte kentten sürüldüler. Yeni üsleri, Tuğtigin'in kendilerine koruma sağladığı Şam'dı. Ama 522/1128'de hamileri ölünce buradan da sürüldüler. Tuğtigin'in ardından oğlu Böri (Arapça Bûrî; Burililer hanedanının ismi buradan gelir) tahta çıktı ve ertesi yıl Haşşâşilerin binlerce üyesi katledildi. Bu hadiseden sonra Suriyeli tarikat üyeleri de İran'daki yoldaşları gibi ücra ve erişilmez dağlardaki kaleleri üs

tuttular. En güçlü oldukları yerler, Suriye'nin kuzey kıyısı boyunca uzanan ve Cebel Bahra (bugün Cebel Ensariye) diye bilinen dağ sırasında bulunuyordu. Bu kalelerin en önemlisi 535/1140-41'de Usame bin Münkiz'in ailesinden aldıkları Masyâf'tı. Özellikle Musul'daki yöneticilerle ilişkileri kritikti; Sünni olan Musul yöneticileri aşırı Şii hareketlere nefretle bakıyor, üstelik Suriyeli tarikat üyelerinin İran'daki merkezle haberleşmesini tehdit ediyorlardı. Aksungur el-Porsuki suikastından Haşşâşilerin sorumlu olduğu hemen hemen kesindir, zaten tarikat, onun halefleri olan Zengi ile oğullarına karşı da düşmanlığını sürdürmüştü.

522/1128'de Halep'te başa geçen İmadeddin Zengi, Melikşah'ın 480/1087'de kente vali tayin ettiği Aksungur el-Hacib'in oğullarındandı. 485/1092'de Melikşah'ın ölümüyle birlikte başlayan veraset mücadelesinde Aksungur, bir çarpışma sırasında esir düşerek Tutuş'un emriyle öldürüldü (487/1094). O zamanlar yedi yaşında olan Zengi, Musul Atabegi Kırboğa'nın vesayeti altında yetişti. Mevdûd'un da aralarında bulunduğu sonraki Musul valilerinin ordularında hizmet verdikten sonra, kentten bir temsilciler heyetinin sultanın sarayına giderek ricacı olması üzerine vali ve atabeg tayin edildi. Sene 521/1127'ydi ve aynı sıralarda Halep'te kargaşa hüküm sürüyordu. Sultanın atamış olduğu vali kent halkı tarafından kuşatma altına alınmıştı. Zengi'nin temsilcileri Zilhicce 521/Aralık 1127'de Halep'e vardılar ve Cemaziyelahir 522/Haziran 1128 tarihinde de Zengi kente girdi. Kendisinin sultan tarafından resmen vali atanmış olup olmadığı kesin bilinmemektedir. Her ne olursa olsun Zengi, babasının mezarını Halep'e getirtip anısını yaşatarak ve Rıdvan'ın kızıyla yaptığı evlilikle Selçuklu ataları ile arasında bir bağ oluşturarak sonuçta yönetimine meşruiyet kazandırmış oluyordu. İlgazi ve Aksungur el-Porsuki döneminde Cezire ile Kuzey Suriye arasında kısa bir süre için kurulan bağ tazelenmişti.

Zengi'nin Musul ile Halep'i kişisel bağlarla birleştirmesi iki sonuç doğurdu. İlk olarak Halep, yıllar süren istikrarsızlıktan sonra, komşu Hıristiyan ve Müslüman yöneticiler arasında çekişme konusu olmaktan çıktı. Şimdi aynı bela Şam'ın başındaydı ve Şam'ı kendi denetimine sokmak, Zengi'nin Suriye politikasındaki başlıca hedefi olmuştu. İkinci olarak da, Zengi'nin Musul'u ele geçirmesi, kendisini Bereketli Hilal'in doğu kesimi ile Büyük Selçuklu Sultanlığı'nın siyasi ilişkilerinin içine soktu. Nitekim bu ilişkiler, on yedi yıllık saltanatı boyunca Suriye'deki olaylardan daha fazla meşgul edecekti onu. Dolayısıyla Zengi'nin Haçlı seferlerine karşı yürütülen mücadeleye katkısı, hükümdar olarak kendi çıkarları doğrultusunda attığı adımların yan ürünüydü.

Ancak burada ele alınması gereken onun Suriye tarihindeki rolüdür.

Zengi, Şam'a hâkim olma yönündeki ilk girişimini 524/1130'da, cihatta kendisiyle işbirliği yapmak üzere Böri'yi çağırmasıyla yapmıştı. Bunun ardından Hama'yı ele geçiren Zengi, Böri'nin oğlu olan kent yöneticisini hileli bir şekilde esir etti. Zengi'nin bu seferde elde ettiği bütün başarı da bu oldu ve sonraki dört yıl boyunca doğudaki gelişmelerle ilgilendi. Bu arada Böri, Haşşâşilerin bir saldırısında aldığı yaralar yüzünden ölmüştü (526/1132). Oğlu ve halefi olan Şemsü'l-Mülûk İsmail, halkın giderek büyüyen tepkisi karşısında Zengi'nin müdahale etmesini istedi. Fakat Zengi, 529/1135 başlarında ordusuyla birlikte geldiğinde İsmail'in, annesinin kışkırtmasıyla öldürülmüş, yerine kardeşi Şihabeddin Mahmud'un geçirilmiş olduğunu gördü. Zengi'ye karşı örgütlenen direnişin başında ise atabeg Muineddin Unur vardı. Zengi, Musul'a dönmesini isteyen halifenin mesajını alınca, sonuçsuz kalmaya mahkûm bu seferden kurtulmak için sağlam bir gerekçe bulmuş oldu.

Zengi ile Börilere ait topraklar arasındaki sınır bölgesini Humus kenti oluşturuyordu. Zengi, Şevval 529/Temmuz-Ağustos 1135'te buraya saldırarak komşu bölgeleri de yakıp yıktı. Çok geçmeden kenti hâkimiyeti altına alan Unur, 531/1137'de Zengi'nin düzenlediği yeni bir saldırıya ve onu izleyen kuşatmaya karşı koymayı başardı. Ancak Zilkade 531/Ağustos 1137'de Zengi, Trablusşam ile Hama arasında, stratejik önem taşıyan Haçlı kalesi Barîn'i (Frankların verdiği adla Montferrand) ele geçirdi. Tam bu sırada Suriye'nin kuzey kesimi de, Aleksios'un oğlu ve halefi İmparator İoannes Komnenos'a (1118-43) bağlı Bizans ordusunun gelişiyle karışmıştı. Haçlılara karşı babasının politikasını sürdüren imparator, Antakya vârisinin kocası Raimond de Poitiers'yi vasalı olmaya zorluyordu. İoannes ile Raimond'un yaptığı anlaşmaya göre, imparator Halep, Humus ve Hama'yı işgal etmeyi başarırsa, buraları Antakya'nın yerine *fief* olarak Raimond'a verecekti. Anlaşmanın ardından Suriye'nin kuzey kesimine kısa ve sonuçsuz bir sefer düzenlendi, ama iki taraf da eli boş döndü.

Sonunda Zengi, 532/1138'de Böri'nin dul kalan karısıyla evlenip çeyiz olarak Humus'u getirmesini sağlayınca, diplomatik yoldan kenti ele geçirmiş oldu. Stratejik ve siyasi bir kazanımdı bu, fakat bu evliliğin Şam'daki hâkimiyetini hiçbir şekilde sağlamlaştırmadığını Zengi çok geçmeden görecekti. Bu aşamada, Şihabeddin Mahmud'un Şevval 533/Mayıs-Haziran 1139'da sarayda bir suikasta kurban gitmesiyle olaylar yeni bir boyut kazandı. Karısının zoruyla Zengi, kuvvetlerini toplayarak Şam'ı kuşattı ve Unur da bir kez daha direnişin başına geçti. Kuşatma, Rebiyülahir 534/Aralık 1139'dan Şevval 534/Haziran 1140'a kadar sürdü. Çareyi Franklardan yardım istemekte bulan Unur, Kudüs Kralı Foulques

d'Anjou ile resmen ittifak kurdu. Bu yeni tehlike karşısında Zengi kuşatmayı kaldırdı ve Musul'a çekildi. Seferden eline iki şey geçmişti: Pek bir işe yaramasa da, Şam hâkimi olarak artık adına hutbe okutuluyordu ve bereketli Bekaa vadisine bakan garnizon kenti Baalbek onun olmuştu. Zengi, bu kentin başına Kürt yandaşlarından birini, Necmeddin Eyyub bin Şâdi'yi getirdi. İsmini ondan alan Eyyubi ailesi, sonraki dönemlerde Yakındoğu tarihinde belirleyici bir rol oynayacaktı.

Sonuç olarak Şam'ı hâlâ ele geçiremeyen Zengi, kuzeye sefer düzenlemeye başladı. Bu bölgedeki tesadüfler sayesinde de büyük bir ödüle kondu. Hısn Keyfa'yı (Hasankeyf) yöneten Artuklu beyi, Muharrem 539/Temmuz 1144'te ölünce, oğlu Kara Arslan Urfa Kontu II. Joscelin ile müzakereye oturarak konumunu sağlamlaştırmıştı. Joscelin büyük bir güçle birlikte ülkenin batısına doğru ilerlemekteydi. Joscelin'in başkentten uzaklaşmasını fırsat bilen Zengi, Urfa'ya giderek Cemaziyelahir 539/Aralık 1144'te kenti ele geçirdi. Müslümanların geri almayı başardığı ilk Frank başkentiydi burası ve Zengi bir anda İslamiyetin kahramanı durumuna geldi. Halifenin kendisine bahşettiği unvanlar, hizmetlerinin resmi düzeyde gördüğü kabulü yansıtıyordu: Zeynü'l-İslam (İslamın Ziyneti), Nâsır Emirü'l-Müminin (Müminlerin Yardımcı Emiri), Melikü'l-Mansur (Allah'tan Yardım Gören Melik). İki yıldan az bir süre sonra Zengi, 6 Rebiyülahir 541/14 Eylül 1146 gecesi içkiden sızmışken bir Frank esir tarafından öldürüldü.

Zengi'nin ölümü üzerine toprakları oğulları arasında paylaşıldı. Büyük oğlu Seyfeddin Gazi Musul'u ve Cezire'deki toprakları alırken, küçüğü Nureddin Mahmud'un payına da Halep'in yönetimi düştü. Zengi'nin oğulları arasında genel olarak dostane ilişkilerle sürdürülen bu düzenlemenin iki sonucu oldu. Nureddin, Bereketli Hilal'in doğu kesimindeki gelişmelerle uğraşmak durumunda kalan babasının asla imkân bulamadığı bir şekilde, dikkatini Suriye siyasetine ve Franklara karşı yürütülen cihada vermeyi başardı. Öte yandan ekonomik ve askeri gücünün daha kısıtlı bir tabana dayanıyor oluşu, onu Suriye-Filistin'de daha saldırgan ve yayılmacı bir politika izlemekten alıkoydu. Zengi'nin tersine o, Bereketli Hilal'in doğusundaki kaynaklardan yararlanamıyordu.

Nureddin'in hizmetindeki askeri güçler, yapı ve bileşim itibarıyla babası Zengi'nin ve onun halefi Selahaddin'in güçlerine benziyordu. Cepheye sürdüğü ordu ise bazı bakımlardan Ortaçağ Avrupa'sının feodal güçleriyle benzerlik göstermekteydi, zira doğrudan hükümdar tarafından toplanıp ücreti ödenen daimi bir ordu değildi. Her yıl yaz mevsimindeki seferler için bir araya gelip kış yağmurlarının çamuru ve soğuğuyla birlikte dağılan çok sayıda kıtadan oluşmaktaydı. Daimi bir kuvvete en çok benzetilebile-

cek olanı da hükümdarın "asker"i adıyla anılan en büyük kıtaydı. Bunlar, hükümdarın kişisel ve daimi muhafiz birliğini oluşturan sipahilerdi ve içlerinde hem özgür doğmuş savaşçılar, hem de Memluklar vardı. Eyyubiler gibi özgür Kürt savaşçıların alınmasıyla Türk Memluk unsurlar dengelenmişti. Arap ve Türk kabilelerinden toplanan askerler ise esas olarak yardımcı kuvvet işlevi görüyordu. Yörük (Arapça Yarûk) Türkmenleri, düzensiz atlı askerler olarak özellikle önemli bir rol üstlenmişlerdi. Saltanatının sonunda Nureddin'in "asker"inde 3.000 kişi vardı. Emirlere ve eyalet valilerine bağlı askerler, seferlerde bu gücü takviye ediyordu. Sözgelimi Humus'un Kürt beyi ve Selahaddin'in amcası olan Esededdin Şirkuh'un "asker"i 500 adamdan oluşmaktaydı. Emirler, arazi gelirlerinden oluşan iktalarla askerin masraflarını karşılardı. Cephede orduya destek olan bir başka kuvvet de, ikinci sınıf sipahilerden oluşan "ecnad" idi; bunlar, at sırtında okla savaşan "askerîler"in aksine çeşitli yörelerden toplanmış milislerdi ve mızrak ile kılıç kullanıyorlardı. Dönemin meydan savaşlarında atlı birlikler karşı karşıya gelir, ağır zırhlara bürünmüş mızraklı Frank şövalyeleri, daha hafif ve hareket serbestisi daha fazla olan Müslüman okçulara karşı savaşırdı. Piyade ancak kuşatmalarda önem taşıyordu, çünkü kuşatmada kullanılan aygıtları çalıştırmak, düşman tahkimatının altını kazıp temelini yıkmak, Rum ateşi denen yanıcı neft bileşimini fırlatacak aletleri çalıştırmak için teknik becerisi olan adamlara ihtiyaç vardı.

Başlangıçta Nureddin'in Suriye'de bulunan Zengi toprakları üzerindeki denetimi tehdit altındaydı. Urfa'da Ermenilerin zorlamasıyla Joscelin kenti geri almaya çalıştı, fakat kararlı ve çabuk hareket eden Nureddin, ordusunu toplayıp yalnızca Frank kuvvetlerine değil, yerli Hıristiyanlara da ezici bir darbe indirdi, binlerce kişi kılıçtan geçirildi. Şamlı Unur da Suriye'nin orta kesiminde yeniden toprak ve nüfuz kazanmak için Necmeddin Eyyub'u Baalbek'ten çıkarmaya çalışıyordu. Uzlaşma ancak ertesi yıl (1146-47) sağlandı ve hanedanlar arası bir evlilikle resmileştirildi.

Birkaç ay sonra İkinci Haçlı Seferi Suriye'de etkisini gösterdi. Urfa'nın elden gitmesine bir tepki niteliğindeki bu seferin düzenlenmesinde başrolü, Cistercium tarikatından bir keşiş olan Aziz Bernard de Clairvaux üstlenmişti. Birinci Haçlı Seferi'nden farklı olarak bu kez en büyük birliklerin başında Avrupa'nın iki büyük hükümdarı, Fransa Kralı VII. Louis ile Alman Kralı III. Konrad vardı. Haziran 1148'de Kudüs'te bir araya gelen Haçlı önderleri ile Latin krallığı yöneticileri, Şam'a saldırmak gibi akılsızca bir karara vardılar. Bu karar, İkinci Haçlı Seferi açısından intihar anlamı taşıyordu, hatta Latin krallığına indirdiği darbe belki de uzun vadede öldürücü olacaktı. Genel olarak bakıldığında Kudüs ile Şam, o zamana kadar dostça yaşamayı başarmıştı ve Zengi'nin Unur için tehdit oluştur-

maya başladığı 534/1139'dan beri de iki komşu devlet arasında ittifak vardı. Şimdi ise Unur, yardım için Nureddin'e başvuruyordu. Nureddin güneye ilerlerken, Haçlılar da Şam'daki kuşatmayı kaldırdılar.

O dönemin Şamlı yazarlarından İbnü'l-Kalânisi, kentin kaderinin değişmesini şu sözlerle anlatmıştır:

> Bu arada birkaç yerden gelen haberlerle Franklar, İslam ordularının kendilerine karşı cihat etmek üzere hızla ilerlemekte olduğunu ve onları yok etmek için büyük bir hırs beslediklerini öğrenmiş, kendi felaketleriyle yıkımlarının yakın olduğuna inanmışlardı. Birbirlerine danışınca gördüler ki kendi ayaklarıyla düştükleri bu ağdan, bu cehennem çukurundan kurtulmanın yegâne yolu, çarşamba, yani ertesi gün şafakla beraber geri çekilmek, her şeyi bırakıp kaçmaktı. Müslümanlar bunu haber alıp da Frankların geri çekilmekte olduğuna dair işaretleri açık bir şekilde görünce, aynı günün sabahı saldırmak üzere hızla hareket ettiler, ok atarak Frankları kovalayıp geri saflarda kalan çok sayıda adamı, atı ve başka hayvanı öldürdüler. Bunların karargâhlarındaki kalıntılar arasında ve yolların üzerinde ölülerine ve o muhteşem atlarına ait öyle çok mezar vardı ki cesetlerden yükselen kokular neredeyse gökyüzündeki kuşların bile iflahını kesti. Bir de geceleyin er-Rebva ile el-Kubbetü'l-Memdûdîye'yi [Şam'ın civar mahalleleri] ateşe vermişler. Ahali, Allah'ın kendilerine gani gani ihsan eylediği bu merhametten ötürü sevinçle coşuyor, bu sıkıntılı günler boyunca hiç aralıksız sürdürdükleri duaları kabul olup da Hakkın inayetiyle esirgendikleri için şükranlarını sunuyordu. Yüce Rabbim'e şükürler olsun.[1]

Askeri açıdan bakıldığında İkinci Haçlı Seferi sonuçsuz kalmıştı, ama Suriye'yi açacak anahtarın Şam olduğu da anlaşılmıştı artık. Durumu değiştiren üç olay vardı. Sefer 544/Haziran 1149'da Nureddin'in ordusu, Şam'dan gelen birliklerin sağladığı takviyeyle Antakya Prensliği'ndeki İnab kalesinde zafer kazandı. Antakya Prensi Raimond de Poitiers bu çarpışmada öldü. Nureddin, yakılıp yıkılmış durumdaki topraklardan geçerken Akdeniz'de sembolik olarak yıkandı. Frank kıyı devletleri artık İslamın bu yeni savunucusunun tehdidi altındaydı. Sonra Rebiyülahir 544/Ağustos 1149'da Unur, Cemaziyelahir/Ekim ayında da Seyfeddin Gazi öldü. Nureddin ile Musul'un başına geçen küçük kardeşi Kutbeddin Mevdûd arasında bir çatışmanın kıl payı önlenmesinden sonra, Zengiler'in yönetimindeki iki devlet önceden olduğu gibi bir arada varlığını sürdürdü.

Nureddin'in Şam'a hâkim olmasına kadar dört yıl daha geçecekti; bu süre içinde Urfa Kontluğu'nda kalan topraklar da Nureddin'in yönetimine bağlandı. Sonra 548/1153'te kıyı bölgesindeki Frank hükümdarları,

---

1 H. A. R. Gibb (çev.), *The Damascus Chronicle of the Crusades*, Londro, 1932, s. 286-287.

Kral III. Baudouin'in Askalan'ı almasıyla gecikmiş ve son bir zafer kazandılar. Filistin'de Fatımilere ait bir köprübaşı mevzii olan bu kent, 492/1099'da da az kalsın alınacakken Frankların elinden kurtulmuştu. Şimdi Şam, iki saldırgan askeri güç arasında sıkışıp kalmıştı. Kent halkı arasında Nureddin'in yönetimine bağlanma konusunda giderek güçlenen bir istek vardı. Böriler hanedanının son üyesi olan Müciredin Uvak tebaasının muhalefetine, Nureddin'in yağcılığına ve Frank tehlikesine rağmen konumunu sürdürmeye çalıştı. Şam'ı kuşatmış olan Nureddin ordusunun, Sefer 549/Nisan 1154'te kent halkı arasındaki işbirlikçileri tarafından içeri alınmasıyla hanedanın sonu da gelmiş oluyordu.

Nureddin, en sonunda Müslüman Suriye'yi kendi yönetimi altında birleştirmişti ve itibarının doruğundaydı. Cihat kahramanı olmasının yanı sıra, Müslüman hükümdarın kusursuz örneği olarak da tebaasının desteğini sağladı. Halep'te olduğu gibi Şam'da da Sünniliğin canlanıp güçlenmesine destek verdi; okullar, camiler, dergâhlar inşa ettirdiği gibi, halkın şikâyetlerini dinleyip sorunlarını çözmek amacıyla "darü'l-adl"i yaptırdı. Halifenin ona verdiği sanla dile getirilen de hükümdarlığının bu boyutuydu zaten: Melikü'l-Âdil. Ancak Askalan'ın kaybedilmesi, Franklarla komşuları arasındaki ilişkilerde yeni bir dönemecin habercisiydi. Çatışmanın merkezi Halep'ten Şam'a kaymışken, şimdi de Şam'dan Mısır'a geçiyordu.

ALTINCI BÖLÜM

NUREDDİN VE SELAHADDİN'İN YÜKSELİŞİ (1154-1174)

Askalan'ın III. Baudouin, Şam'ın da Nureddin tarafından alınması, sonraki dönemde Suriye'nin Frank ve Müslüman yöneticileri arasındaki ilişkilerin ekseni olarak kuzey komşularının izleyeceği politikalarda Mısır'ın önemli bir rol oynayacağını gösteriyordu. Ancak ortaya çıkabilecek kriz on yıl boyunca ertelendi ve bu sürede Nureddin, Böriler zamanında Baudouin'le yapılmış olan ateşkesi koruduğu gibi, kendinden önce Şam'ı yönetenlerin izinden giderek haraç ödemeyi de sürdürdü.

Aslında Mısır konusunda inisiyatif gösteren, III. Baudouin yönetimindeki Latin krallığıydı. Baudouin'in 1163'te ölmesinden sonra yerine geçen kardeşi Amalricus, önceden Yafa ve Askalan kontu olduğu için krallığın güney kesimi ile Mısır sınır bölgesinde deneyim kazanmıştı; nitekim ağabeyinin izinden gitti. O dönemde Fatımi halifeliği siyasi olarak zor bir durumdaydı. Halife artık müstebit bir yönetici olmadığı gibi, aslında iktidarın gerçek sahibi bile değildi. Son yetişkin halife olan el-Hafız 544/1149 tarihinde ölmüştü. Sırayla onun yerine geçen üç halifeden ez-Zafir, tahta çıktığında on altı, el-Faiz dört (549/1154), el-Âdid de dokuz yaşındaydı (555/1160). 5./11. yüzyıl sonlarında hüküm süren Bedrü'l-Cemali zamanından beri fiilen ülkeyi yönetenler askeri vezirlerdi; ama vezirlik makamı da büyük emirler arasında çekişme konusu olmuştu, yani güçlü bir yönetimin ve siyasi istikrarın görüldüğü dönemler enderdi. Ez-Zafir'in tahta çıkmasından kısa bir süre önce İskenderiye'nin Kürt valisi İbnü's-Selâr vezirliğe el koyarak dört yıl hüküm sürdü ve sonunda üvey oğlu Abbas bin Ebu'l-Fütuh ile onun oğlu tarafından düzenlenen bir suikasta kurban gitti. Ardından Abbas vezir oldu. Bunu izleyen çal-

kantılı dönemde Abbas'ın oğlu halifeyi öldürürken, Abbas da Fatımi beylerine yönelik bir katliam düzenledi; yalnız halifelik sırası gelen, ama henüz bebek olan el-Faiz'i öldürmedi. Bu olay bir ayaklanmaya neden oldu ve Orta Mısır'ın Ermeni valisi Talâ'i bin Ruzzîk, Kahire üzerine yürüdü. Kaçan Abbas sonunda yakalanıp öldürüldü ve Talâ'i vezir oldu. O da 556/1161 tarihinde öldürülünce yerine oğlu Ruzzîk geçti. Sonra 558/1163'te Yukarı Mısır'ın Arap valisi Şavar, Kahire üzerine yürüdü. Ruzzîk'i devirerek kendini vezir ilan etti, ama daha birkaç ay geçmişti ki Arap soyundan gelen güçlü bir saray mensubu, mabeyinci Zirgâm tarafından devrildi. Şavar kaçarak Nureddin'den yardım istedi, bu arada Zirgâm da vezir oldu.

Aslında İbnü's-Selâr da kısa süreli vezirliği sırasında Nureddin'le görüşmeler yapmıştı, ama Suriye'nin Zengi hükümdarı ancak bu noktada Mısır'daki olaylara dahil oldu. Oysa Latin krallığı çoktandır Mısır siyasetinde önemli bir etken haline gelmişti. Talâ'i bin Ruzzîk, 1155'te Latin krallığına haraç ödemeye başlamış ve onun öldürülmesinden sonra da bu devam etmişti. Kriz ise 558/1163 yılında başladı. Şavar ile Zirgâm arasındaki ihtilaf, Şavar'ın Nureddin'e sığınması ve Zirgâm'ın da Latin krallığına haraç ödemeyi reddetmesi, kararlı bir adam olan yeni kral Amalricus'un Mısır'ı işgale kalkışmasıyla sonuçlandı. Frank ordusu Kahire çevresinin denetim altında tutulmasını sağlayan Bilbis'e kadar geldi. Ancak kentin savunmasını üstlenmiş olanlar bentleri açarak Nil sularının taşmasını sağlayınca, işgalciler geri çekilmek zorunda kaldı (Şevval 558/Eylül 1163).

Nureddin müdahale konusunda gönülsüzdü; küçük ama sağlam bir yönetim kurmuş olduğu Suriye'yi, Mısır'a müdahalenin doğuracağı askeri ve stratejik sorunlara boğmak istemiyordu. İbnü's-Selâr ile Talâ'i bin Ruzzîk daha önce ona yanaşmaya çalışmışlarsa da sonuç alamamışlardı. Ama bu sefer Nureddin, kendisine bağlı büyük bir Kürt beyi olan Şirkuh'a karşı koyamadı. Şirkuh, Mısır'da bağımsız bir yönetim kurmayı ummuş da olabilir. Böylece yanına (o sıralar yaklaşık yirmi yaşındaki) yeğeni Selahaddin'i de alarak Mısır'ı işgal etmek üzere Cemaziyelevvel 559/Nisan 1164 tarihinde Şavar'le birlikte yola çıktı. Kahire ele geçirildi, Zirgâm öldürüldü ve Şavar yeniden vezir yapıldı. Ama Şavar, Nureddin'e söz vermiş olduğu tazminatı ödememek için Şirkuh'a karşı Franklardan yardım istedi. Amalricus tekrar Mısır'ı işgal edip Bilbis'i kuşattıysa da, kazanmış olduğu askeri üstünlüğü, Nureddin'in Filistin'deki askeri faaliyetlerinden ötürü fazla dayatamadı. Zilhicce 559/Ekim-Kasım 1164'te ateşkes imzalandı. Hem Frank hem İslam orduları daha da hırslanmıştı; nitekim 562/1167'de Abbasi halifesini de arkasına alarak Mısır'a bir sefer daha düzenleme düşüncesini Nureddin'e onaylattı. Bu tehdit karşısında Şa-

var yine Amalricus'tan yardım istedi. Bu kez iki ordu da Mısır topraklarında çok daha fazla ilerledi: Kahire çevresinde harekâtlar düzenlendi, Orta Mısır'daki el-Bâbeyn'de Frankların yenilgisiyle sonuçlanan büyük bir çarpışma yaşandı (Cemaziyelevvel 562/Mart 1167) ve valiliğini Selahaddin'in yaptığı İskenderiye kuşatıldı. Ancak bu kez de kesin bir sonuç alınamadı ve iki ordu Şevval 562/Ağustos 1167'de Mısır'dan çekildiler. Yine de Franklar, hâkimiyetlerini elle tutulur bir şekilde ortaya koymuş oluyorlardı; Latin krallığına verilen haraç arttırıldı, Kahire'ye bir Frank temsilcisi atandı ve Frank birlikleri kentin kapılarında garnizon kurdular.

Ertesi yıl Amalricus, Hospitalier tarikatının büyük üstadının baskısıyla dördüncü kez Mısır'a kuvvet gönderdi; bu sefer niyeti, ülkeyi tümüyle işgal ve ilhak etmekti. Üç günlük bir kuşatmanın ardından, 1 Sefer 564/4 Kasım 1168 tarihinde Bilbis düştü ve kent halkı kılıçtan geçirildi. Franklar Kahire'ye ilerlediler; bu sırada Şavar görüşmelerle zaman kazanmaya çalışırken, Halife el-Âdid de kişisel temsilcisini Nureddin ile Şirkuh'a göndererek yardım istedi. Bu sefer yanıt gecikmedi. Şirkuh, Sefer 564/Kasım 1168 tarihinde Suriye'den ordusuyla yola çıkınca bir ay içinde Amalricus, giderek tükenmiş olan kuvvetleriyle birlikte geri çekilmeye başladı. Franklar büyük oynamış ve kaybetmişlerdi, onca insanın kanına ve savaş için dökülen onca paraya karşılık Latin krallığının eline bir şey geçmemişti. Ama kaybedenler arasında Şavar de vardı. Selahaddin tarafından yakalandı ve el-Âdid'in emriyle öldürüldü; ondan sonra el-Âdid vezir oldu (Rebiyülahir 564/Ocak 1169). Bu şişman ve obur yaşlı savaşçı birkaç hafta içinde öldü. "Melikü'n-Nâsır" onur payesi ve (çoğunlukla Fatımi vezirlerine verilen) "sultan" sanıyla birlikte vezirlik de yeğeni Selahaddin'e geçti.

Şirkuh ve Selahaddin'le birlikte Eyyubi sülalesi Yakındoğu sahnesine çıkmış oluyordu. Kökeni belirsiz olan sülale, Selahaddin'in dedesi Şâdi ile başlamıştı. Şâdi, Aras Nehri ile Ağrı Dağı'nın kuzey kesiminde, bugünkü Türkiye, İran ve Rusya sınırlarının birleştiği bir yerde kurulu olan Duvin (Dvin) kasabasından bir Kürttü. O sıralar bölgeyi, Şeddâdiler olarak bilinen bir Kürt hanedanı yönetiyordu, ama gücünü kaybetmeye başlamıştı. Şâdi ile iki oğlu Necmeddin Eyyub ve Esededdin Şirkuh, Bereketli Topraklar'ın doğusuna göç etmişler, Şâdi orada, Dicle üzerindeki Tikrit kalesinin komutanı olmuştu. O ölünce görevi devralan Eyyub, 526/1132 başlarında düzenlediği seferden sonuç alamadıysa da, Zengi'nin ırmak üzerinden geçişini kolaylaştırdı. Çok önemli bir seferdi bu, zira altı yıl sonra Eyyub Tikrit'i kaybedince, kardeşiyle birlikte Zengi'nin yanına gidecekti. Bu sırada yanlarında, geleneksel olarak bu yolculuk gecesi dünyaya gelmiş olduğuna inanılan Selahaddin de vardı. Bu kardeşlerin Zengi ve

Nureddin hâkimiyetinde şanslarının döndüğüne dair sözler dolaşmaya başlamıştı bile. Zengi, Baalbek'i alınca Eyyub'a verdi ve çok geçmeden Eyyub, Börilerin hizmetine girdi. Şirkuh ise Nureddin'in yanında kaldı; ancak 549/1154 tarihinde kardeşiyle birlikte Şam'ın şartlı teslimiyle ilgili müzakereleri yürüttü. Eyyub Şam'a vali olurken, Şirkuh da ikta olarak Humus'u aldı. Gerçi Nureddin, Şirkuh'un ölümünden sonra kentin bir başka yandaşına verilmesini buyurmuştu, ama sonradan Selahaddin, burayı Şirkuh'un oğluna verdi; böylece Memluk hâkimiyetinin ilk zamanlarına kadar kent, Şirkuh soyunun yönetiminde kaldı. Dolayısıyla Eyyub sülalesinin askeri ve siyasi deneyimi Şeddâdiler ile Zengiler zamanına dayanıyordu, yani Selahaddin'in üstleneceği rolün koşulları hazırdı.

Selahaddin'in vezirliğe yükselme süreci tamamen pürüzsüz gerçekleşmiş değildi. Şirkuh ölünce, Suriye seferine katılmış olan bazı büyük komutanlar onun yerine göz dikmişlerdi. Selahaddin'in başa geçmesini destekleyen kişi İsa el-Hakkâri adında etkili bir Kürt fıkıh bilgini oldu. Bu makama Selahaddin'in getirilmesi, Kürtlerin ve Şirkuh'un Esediye denen askerlerinin ya Memluk ya da Nureddin'in yanaşmaları olan Türkler ve Türkmenler üzerindeki üstünlüğünü gösteriyordu. Ancak bunlardan bir kısmı uzlaşmaya yanaşmadı; Türkmen sipahilerinin komutanı Aynü'd-

Devle el-Yarûki, Selahaddin'e hizmet etmektense Suriye'ye dönmeyi yeğleyen emirlerin en önemlisiydi. Yeni vezir, Şirkuh'un ölümünden üç gün sonra görevine başladı. Selahaddin ne gençti, ne de acemi. Otuzunu geçmiş olduğuna göre, Ortaçağ standartlarıyla orta yaşlı bir adam sayılırdı ve Şirkuh'un üç seferine katılmış, el-Bâbeyn'deki çarpışmada olsun, İskenderiye savunmasında olsun önemli roller oynamıştı. Savaş ile siyasetten oluşan arbedeye girmekte tereddüt ettiği bilinse de, bu işe asla tam anlamıyla gönülsüz olmamıştır. Zaten bir kez görevine başladıktan sonra da büyük bir kararlılık ve acımasızlıkla icraata girişmiştir.

İlk başlarda Selahaddin'in uzun süre vezirlikte kalması için hiç neden yok gibi görünüyordu. Bu makam siyasi olarak derin bir muğlaklık arz etmekteydi. Üstelik Selahaddin, yabancı bir askeri kuvvetin komutanıydı, Suriyeli Nureddin'i temsil ediyordu. Nureddin gibi o da Sünni Müslümandı ve meşru otoritesi nihai olarak Abbasi halifesine dayanmaktaydı. Bir yandan da vezir olarak İsmailiye mezhebinden Fatımi Halife el-Âdid'in temsilcisiydi ve Mısır'daki mutlak sivil ve askeri otoritesi teorik düzeyde ona dayanıyordu. Ama daha önemli bir etken, Selahaddin'in fiili iktidarının belirsiz bir temele oturmasıydı. Fatımi silahlı kuvvetleri üzerinde bilfiil denetimi yoktu; Kahire garnizonunu oluşturan bu kuvvetlerde (muhtemelen birkaç bini Arap takviye kuvvetlerinden meydana gelmek üzere) 40.000 sipahi ile 30.000 piyade vardı. Piyadeler, *Sûdân* denen ve

kimi zaman anakronik bir şekilde "Sudanlılar" ile karıştırılan Siyah askerlerden oluşuyordu.

Ezici bir güç oluşturan bu askerler karşısında Selahaddin, ancak çok daha küçük Suriyeli birliğine güvenebilirdi. Bu birlik ise başlangıçta, Nuriyye'den (yani Nureddin'in askerinden) artan 2.000 kişiden, el-Yarûki'nin 6.000 kişilik Türkmen gücünden ve Şirkuh'un kendi kuvveti olan Esediye'den meydana gelmekteydi. Ancak sefere katılan güç tükenmişti ve bunda çarpışma sırasındaki ölümler kadar Türkmenlerin ve muhalif emirlerin Suriye'ye çekilmesinin de payı vardı. Selahaddin, bu kaybı telafi amacıyla kendi askerini, yani Salahiyye'yi kurdu. Bu askeri kuvveti daimi kılmak, ama aynı zamanda Fatımi askeri kurumunu da zayıf düşürmek için Mısırlı valilerin gelirlerine el koyup bunu ikta olarak kendi yandaşlarına dağıtmaya başladı. Bunun yarattığı tepkiler, sonunda el-Âdid'in hanehalkından olan Siyah harem ağası Muteminü'l-Hilâfe'nin kışkırttığı bir suikasta kadar vardı. Latin krallığıyla bir anlaşma yapmaya çalışan Mutemin, suikast planının ortaya çıkması üzerine yakalanıp öldürüldü ve onu izleyen ayaklanmada da Siyah birlikler kanlı bir şekilde bastırıldı (564/1169). Sağ kalan Siyahlar Yukarı Mısır'a kaçtılar ve ayaklanmalar birkaç yıl süreyle orada devam etti.

Kahire'deki bu harekâtlarda başı çeken, Selahaddin'in küçük kardeşi Şemseddin Turan Şah'tı. Bundan kısa bir süre önce Nureddin, Necmeddin Eyyub'un diğer oğullarıyla birlikte Şemseddin'e de Mısır'a gitme izni vermişti. atabeg için kolay bir karar değildi bu; anlaşılan Selahaddin'in hırsını çok erkenden görmüş ve ona güvenilemeyeceğini anlamıştı. Mısır'dan Nuriyye emirlerini çağırarak Şirkuh ile Selahaddin'in Suriye'de dağıttığı iktalara el koydu; böylece Esediye'yi mali kaynaklarından ederek Selahaddin'i Mısır'ın gelirine el koymak zorunda bırakıyordu. Önceleri Selahaddin'in kardeşlerini yanına almakta tereddüt ettiyse de, Mısır'ı muazzam bir aile mülküne çevirebilecekleri şeklindeki doğru öngörüsüyle fikrini değiştirdi. Birkaç ay sonra da sülalenin başı Necmeddin Eyyub Mısır'a vardı. Nureddin'e hizmet ederek güvenliğe ve refaha kavuşmuş olan eski kuşağın temsilcisi Necmeddin, oğlunun hırslarına gem vurmayı başardı ve atabeg ile Mısır'daki temsilcisinin aralarının açılmasını önledi. Ancak bütün ülkeyi bir aile mülküne dönüştürme süreci aynen devam ediyordu. Necmeddin Eyyub, İskenderiye ile Dimyat gibi büyük limanların, ayrıca Delta'nın batısına düşen Buheyre ilinin gelirini ikta olarak almaya başladı. Turan Şah'ın iktasının Yukarı Mısır gibi sorunlu bir bölge olması ise anlamlıydı.

Siyah birlikler ortadan kaldırılınca, Fatımi halifeliği askeri destekten yoksun kalmış oluyordu ve resmen sona erişinin ertelenmesi artık müm-

kün değildi. Nureddin'in aklında daha Şirkuh zamanından beri vardı bu düşünce: Şimdi ise kesin bir adım atması için Selahaddin'e baskı yapıyor, hutbelerde Fatımi yerine Abbasi halifesi adının geçmesini sağlamaya çalışıyordu. Selahaddin de bir süredir Mısır'ın Sünni cemaatin denetimine girmesi için hazırlıklar yapmaktaydı. Cemaziyelahir 566/Mart 1171 tarihinde kilit önem taşıyan iki makamı kendi maiyetinden kimselere verdi: O zamana dek hep Şiilerin getirildiği başkadılık makamına bir Kürt fıkıh bilgini olan Sadreddin el-Hezabâni, halifeye bağlı mahkemenin başına da daha önce Şavar ile Şirkuh'a hizmet vermiş biri getirildi. Aslında ismi Ebu Ali Abdürrahim olan bu adam, hep resmi sanıyla, Kadi'l-Fâdıl, yani "Mükemmel Yargıç" diye anılır. Sonbahar geldiğinde Halife el-Âdid ağır hastaydı ve Selahaddin de gerekli değişimi gerçekleştirmeye hazırdı. Olayların kesin kronolojisi ve tam olarak nasıl bir seyir gösterdiği asla açıklığa kavuşmamıştır, ama el-Âdid'in 10 Muharrem 567/13 Eylül 1171 tarihinde öldüğü ve ertesi cuma (ama belki de bir önceki cuma) hutbede Halife el-Müstezi adının geçmeye başladığı kesindir. El-Müstezi, 358/969 yılından beri Mısır'da halk tarafından tanınan ilk Abbasi halifesi olmuştur.

Fatımi halifeliğinin sona ermesiyle birlikte Selahaddin'in konumundaki belirsizlik de ortadan kalktı: Artık Selahaddin Sünni hükümdarın vekili sıfatıyla Mısır'ı yönetiyordu ve resmen Abbasi halifesine bağlıydı; halife ise Suriye ile Mısır'ın yönetimini resmi olarak Nureddin'e vermiş, Selahaddin'e de onu tanıdığını belirten bir simge olarak kaftan göndermişti. Nureddin, kardeşi Kutbeddin Mevdûd'un ölümü (565/1170) üzerine Musul'a müdahale imkânı bulmuş, ayrıca Seyfeddin Gazi adlı yeğenini de vasalı tayin etmişti. Nureddin artık hâkimiyet alanının en geniş sınırlarına ulaşmış durumdaydı. Ama Selahaddin ile aralarındaki karşılıklı güvensizliğin giderek büyüdüğü de açıktı. Bu yıllarda meydana gelen bazı gelişmeler, Selahaddin'in kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettiğini düşündürür. Fatımi halifeliğinin devrilmesinden hemen sonra Selahaddin, kuvvetleriyle birlikte Mavera-i Ürdün'e girerek el-Kerak (Frankların verdiği adla Crac des Moabites [Moabiler Kalesi]) ve eş-Şavbek (Crac de Montréal) kalelerine karşı Nureddin'le birlikte harekât düzenledi. Sonra birdenbire, Kahire'de ayaklanma tehlikesi olduğunu öne sürdü; Nureddin'i de epey öfkelendirerek geri çekildi. Anlaşılan Selahaddin, bu kalelerin ele geçirilmesi durumunda, bağlı olduğu hükümdara ve bizzat kendisine ait olan topraklar arasındaki önemli bir tampon bölgenin ortadan kalkmış olacağını görmüştü; öte yandan Nureddin'le yakın bir işbirliğine girmesi, kendi askeri ve siyasi inisiyatifini kısıtlayacaktı. 568/1173'te aynı bölgeye düzenlenen benzeri bir işgal harekâtı da benzer biçimde kırıldı. O dönemde

Selahaddin ile ailesinin Zengi nüfuz alanı dışındaki toprakları ele geçirmeye çalışıyor olması da belki önemli bir faktördü; bu çabaların muhtemel amacı, olaylar istenmedik bir şekilde geliştiğinde sığınılacak bir yer bulmaktı. Yukarı Mısır'da kalmış Siyah askerlerin başlattığı bir ayaklanmanın ardından gelen Nübye işgali, 568/1173 tarihinde bölgeye Turan Şah komutasında bir ordu gönderilmesine yol açtı. Nübye'ye giren ordu, Nil'in Birinci ve İkinci çağlayanları arasındaki İbrim kalesinde bir Kürt garnizonu kurdu. Aynı yıl bir başka ordu da Mısır'ın batısındaki toprakları fethetti. Bunlar içinde en başarılı olanı ve en kalıcı sonuç vereni 569/1174 yılında, yine Turan Şah komutasında Yemen'e düzenlenen seferdi. Yemen tümüyle fethedildi ve yarım yüzyıl boyunca Eyyubi hanedanına bağlı yöneticilerin elinde kaldı.

Bu arada Nureddin, Fatımi hazineleri ile Mısır gelirlerinden aldığı payı az buluyor, buna duyduğu tepki gitgide büyüyordu. Önde gelen hazine görevlilerinden birini hesapları denetleyip Selahaddin'den alınması gereken yıllık haracı belirlemekle görevlendirdiğinde dananın kuyruğu koptu. Bu arada o da birliklerini toplamaya başlamıştı. Nureddin ile Selahaddin arasında bir çatışma çıkması an meselesiydi ki, 11 Şevval 569/15 Mayıs 1174 tarihinde atabeg Şam'da öldü.

YEDİNCİ BÖLÜM

SELAHADDİN'İN TAHTA ÇIKIŞI (1174-1193)

Nureddin'in ölümünden yaklaşık iki ay sonra 11 Temmuz 1174'te Kral Amalricus Kudüs'te öldü. Suriye'nin Müslüman ve Hıristiyan liderlerinin ölümüyle birlikte yeni bir siyasi durum ortaya çıkmış oluyordu. Her ikisinin de vârisleri henüz çok küçüktü: Es-Salih İsmail daha on bir yaşındaydı; IV. Baudouin ise on üçündeydi ve cüzamlıydı. Ortaçağ devletlerinde bir çocuğun tahta çıkması siyasi istikrarsızlığın habercisiydi; ama bu koşullarda avantajlı durumda olan, yönetim tarz ve usullerinin oturmuş olduğu Latin krallığıydı. Atabegin hâkimiyetindeki topraklarda böyle bir güvence yoktu. IV. Baudouin'in reşit olduğu 1176 yılına dek Kudüs'ün fiili yöneticisi Trablusşam Kontu III. Raimond'du; Raimond, karısı Eschiva'dan ötürü Taberiye'nin de hâkimiydi. Yerli baronlar, ruhbanın üst tabakaları ve Hospitalier tarikatı kontu destekliyordu -bu hizip, Frank devletlerini ve Müslüman Yakındoğu'da düşman topraklarıyla kuşatılmış olmalarından kaynaklanan koşulları iyi biliyordu. Askeri serüvenlere girişmektense siyasi olarak bir arada barınmaya yönelik bir politikadan yana tavır koydular. Ancak bunlara muhalefet eden bir hizip daha vardı. Esas olarak *Outremer*'e yeni gelenler ile Templier tarikatı üyelerinden oluşan bu hizip daha saldırgan tutumlar benimsemişti. Bu hizbin ilk dönemdeki liderleri Urfa Kontu II. Joscelin'in oğlu III. Joscelin de Courtenay ile aceleci ve sorumsuz Renaud de Châtillon'du. Bu ikisi 1160'ta Halep'te Nureddin'e esir düşmüş ve daha önce de belirtildiği gibi ancak 1176'da, Renaud'nun alelacele düzenlenmiş bir evlilikle *Oultrejourdain*'in (Mavera-i Ürdün) ve el-Kerak ile eş-Şavbek gibi kilit konumdaki kalelerin yönetimine getirilmesiyle serbest kalmışlardı.

Müslümanlar arasında da bölünme vardı. Es-Salih İsmail'in yakalanıp

rehin alınması Nureddin'in subayları arasında bir rekabet konusu haline gelmişti; sonunda Gümüştigin adındaki hadım, Zilhicce 569/Temmuz 1174'te genç atabegi Halep'e kaçırdı ve ödülünü aldı. Musul'un yönetiminden sorumlu olan Seyfeddin Gazi, Fırat'ın ötesinde önceden Nureddin'e ait olan toprakları ilhak etme firsatını yakaladı. Ancak iktidar mücadelesinde taraf olanlar içinde en ürkütücüsü Selahaddin'di. Zamanı iyi kolladı ve es-Salih İsmail'i derebeyi olarak resmen tanıdı.

Selahaddin, Nureddin'in ölümünü izleyen on yılı aşkın dönemdeki davranışlarıyla çağının en tartışmalı şahsiyetlerinden biri haline gelecekti. Onu harekete geçiren nedenler ve karakteri konusundaki görüş ayrılıkları günümüz tarihçilerinin yazılarında da görülür. 569/1174 ile 581/1186 arasındaki olaylar, Selahaddin'in asıl meselesinin cihat değil Zengi topraklarını kendi hâkimiyeti altında birleştirme düşüncesi olduğunu göstermektedir. Belki de bunu, Latin krallığına karşı düzenlenecek kapsamlı bir seferberliğin ilk aşaması olarak tasarlamıştı, ama bunun da yegâne, hatta birincil maksadı olduğunu düşünmek için bir neden yoktur. Tamamen siyasi bir açıdan bakıldığında Frank devletleri, onun Mısır ile Bereketli Hilal'de bir imparatorluk kurmasının önündeki diğer engellerden aslında farklı değildi. Bu yıllarda Franklara karşı kimi düşmanca hareketler görüldü. 573/1177'de Selahaddin'in inisiyatifiyle Filistin kıyılarına akınlar düzenlendi. Gazze ile Askalan'ı almadan ilerlemeye devam eden Selahaddin, er-Remle yakınlarındaki Gisard Tepesi'nde az kalsın canından oluyordu (2 Cemaziyelahir 573/26 Kasım 1177); burada sadece şaşırmakla kalmadı, bozguna da uğradı. Ancak savaşta bilfiil çarpışmış olan IV. Baudouin, kazandığı zaferin arkasını getirecek kaynaklardan yoksundu. İki yıl sonra bir çarpışma daha oldu. Franklar, Şam'dan Filistin kıyısına giderken Ürdün'ün geçildiği noktada bulunan Cisr-i Benât-ı Yakub'da (Arapça kaynaklarda Beytü'l-Ahzan diye geçen) bir kale inşa ettiler. Cevlan (Golan) yöresinde Selahaddin ve IV. Baudouin birlikleri arasında yaşanan çarpışma Müslümanların zaferiyle sonuçlandı (Şevval 574/Mart-Nisan 1179). 3 Muharrem 575/10 Haziran 1179 tarihinde Franklar, Yukarı Ürdün vadisindeki Mercuyûn'da bir kez daha yenildiler. İki ay sonra da Beytü'l-Ahzan ele geçirildi ve yakılıp yıkıldı. Ancak genel olarak bakıldığında ateşkes geçerliliğini korumaktaydı. 1185'te Selahaddin ile Latin krallığı arasında dört yıllık bir ateşkes anlaşması yapıldı.

Bu yıllarda meydana gelen asıl önemli ve anlamlı gelişme, Selahaddin'in Zengi toprakları üzerindeki hâkimiyetini büyük bir azim ve inatla genişletmesiydi. Bu yöndeki ilk adım Rebiyülevvel 570/Ekim 1174 tarihinde, Gümüştigin'in es-Salih İsmail'i Halep'e götürmesinin ardından atılmıştı. Seyfeddin Gazi'nin himayesine sığınmaya çalışmış, ama sonuç

alamamış olan Şam emirleri, bu kez Selahaddin'den yardım istediler. Neredeyse hiçbir direnişle karşılaşmadan kente giren Selahaddin, kendisinin genç atabegin meşru vasisi olduğu iddiasını dayattı ve ondan sonra da Suriye ile Bereketli Hilal'in doğusundaki bölgelerin işlerine sürekli karıştı. Halep'in denetimini ele geçirme yönündeki ilk girişimi, Gümüştigin ile II. Seyfeddin Gazi'nin ittifakı nedeniyle sonuçsuz kaldıysa da, iki müttefikin Hama civarında yenilmesi (19 Ramazan 570/13 Nisan 1175) üzerine, Selahaddin Halep'i kuşattı. Bu kez kendi koşullarını dayatmayı da başaracaktı: Halep Es-Salih'in yönetiminde kalacak, ancak emrindeki kuvvetler Franklara karşı Selahaddin'in ordusuna katılacaklardı. Bu, cihat için ittifak kurmaya yönelik gerçek bir plan olabileceği gibi, atabegin eski vasalına bağımlı hale gelmesini gizlemeye yönelik bir hareketten öte bir anlam da taşımayabilir. Zengi hâkimiyeti birkaç gün içinde resmen kaldırıldı. Selahaddin Halife el-Müstezi'den aldığı beratla Mısır ile Yemen'de ele geçirmiş olduğu toprakların (ancak bu iki bölgeyi sonradan azat edecekti) ve es-Salih İsmail'in Halep içinde ve çevresinde fiilen sahip olduğu bölgeler dışında kalan Suriye topraklarının hâkimi oldu. Ama yine de mesele bir sonuca bağlanmış olmuyordu. Zengi ittifakı yeniden kuruldu ve Halep'in güneyindeki Tellü's-Sultan'da yapılan çarpışmada (10 Şevval 571/22 Nisan 1176) bir kez daha yenildi. İkinci bir Halep kuşatması da daha önceden varılmış olan anlaşmanın yenilenmesiyle sonuçlandı. Selahaddin, Şam'a dönünce Nureddin'in dul karısıyla (aynı zamanda Unur'un kızı) evlendi ve böylelikle hem Zengi'nin, hem de Böri hanedanının meşru vârisi olarak konumunu simgesel düzeyde pekiştirmiş oldu.

Selahaddin'in kuzeyde gücünü arttırması için birkaç yıl daha geçmesi gerekiyordu. Bu arada bir dizi önemli olay meydana geldi. 575/1179-80 yılında Halife el-Müstezi öldü ve yerine oğlu en-Nâsır geçti. En-Nâsır'ın (622/1225 yılına kadar süren) uzun yönetimi sırasında Abbasi halifeliği, iktidar ve otorite açısından çöküşten önce son bir parlak dönem yaşadı. Sefer 576/Haziran 1180 tarihinde Seyfeddin Gazi öldü ve Musul'da onun yerine geçen kardeşi İzzeddin Mesud, Nureddin'in ölümüyle ilhak edilmiş topraklardaki hâkimiyetini Selahaddin'e kabul ettirmek için boş yere çabaladı. Aslında Selahaddin, Musul'un kuzeyinde kök salmayı başarmıştı bile. O yaz, Latin krallığıyla bir ateşkes anlaşması imzaladıktan sonra, Artuklu hanedanından (fiilen Musul Zengilerinin vasalı olan) Hısn Keyfa beyi Nureddin Muhammed bin Kara Arslan'ı Sultan II. Kılıç Arslan'a karşı korumak üzere müdahalede bulundu. İki sultan, Fırat'ın kolu Göksu kıyısında buluşarak aralarındaki anlaşmazlıkları çözümlediler. Böylece Artuklu toprakları, Zengilerin nüfuz alanından Selahaddin'inkine geçmiş oldu. Sonra Receb 577/Aralık 1181 tarihinde es-Salih İsmail Ha-

lep'te öldü. İzzeddin Mesud bir ay içinde kenti ilhak etti ve es-Salih İsmail'in annesiyle evlenerek Selahaddin'in olası veraset iddialarına karşı bir denge unsuru oluşturdu ve kentteki hazineleri Musul'a taşıttı.

Artık iki hükümdar arasında çarpışma kaçınılmazdı. İlk saldıran Selahaddin oldu; 578/1182 yılında Musul'u kuşattı. Halifenin müdahalesi üzerine geri çekildiyse de, Artuklulardan da yardım aldığı Cezire'de seferlerini sürdürdü. Amid (Diyarbakır) kalesini fethederek hiç vakit kaybetmeden Nureddin Muhammed'e teslim etti, ama Musul'u hâlâ alamıyordu. Halife, iddialarını meşrulaştırmasını sağlayacak beratı vermediği için Selahaddin, Halep'le hesabını görmek üzere Suriye'ye döndü. Her ne kadar oradaki Nuriyye savaşçıları dövüşmeye hazır olsalar da, İzzeddin Mesud'un kardeşi olan vali şartlı teslim oldu ve Kuzey Suriye'nin başkenti en sonunda Sefer 579/Haziran 1183 tarihinde Selahaddin'in eline geçti. Musul ise erişilmezliğini koruyordu ve Selahaddin ancak 581/1185 yılında kente bir daha saldırabildi. Gerçi bu kez de Musul'u alacak gücü yoktu (üstelik o kış ağır hastalanmıştı), ama müzakereler sonucunda en azından hak iddialarının resmen tanınmasını sağladı. Zilhicce 581/Mart 1186'da, hutbelerde Musul'un efendisi olarak Selahaddin'in adının anılacağına dair bir anlaşma yapıldı.

Latin krallığının durumu Amalricus'un ölümünden beri kötüye gitmekteydi. Diğer Frank devletleri gibi o da hep insan gücü yetersizliğinden sıkıntı çekiyordu. Batı'dan yeterince yardım gelmemesinin yarattığı boşluk birkaç yıl süreyle Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'un yardımlarıyla telafi edilmişti. Ama 1176'da Manuel, Miryakefalon'da II. Kılıç Arslan karşısında ağır bir yenilgi aldı -bu olay ikinci bir Malazgirt'ti. Manuel bu yenilgiyle çöktü ve dört yıl sonra ölmesiyle de Frank devletleri son etkili müttefiklerini kaybetmiş oldular. Latin krallığında IV. Baudouin, hizipçi soylular üzerinde dikkate değer bir kararlılıkla otoritesini kurmayı başarmıştı, ama cüzamlıydı ve çocuğu yoktu; günlerinin sayılı olduğu açıktı. 1180'de kardeşi Sibylle, ülkeye yeni gelen biriyle, Joscelin de Courtenay ve Renaud de Châtillon öncülüğündeki maceraperest hizbe yakınlık duyan Guy de Lusignan ile evlendi. Mart 1185'te kral ölünce bir kez daha yaşı küçük bir vâris, Sibylle'in önceki evliliğinden doğan V. Baudouin tahta geçti. Daha sadece sekiz yaşındaydı ve yine Trablusşam Kontu III. Raimond naip oldu. Böylece Renaud ile savaş yanlısı hizbi denetim altına alınmış oluyordu, ama bu uzun sürmedi. 1186 yazında V. Baudouin öldü. Kraliçe olan Sibylle, Guy de Lusignan'a kral olarak taç giydirdi.

Latin krallığı ile Selahaddin arasında beklenen çatışmayı alevlendirecek olaylarda Renaud de Châtillon'un belirleyici bir rolü vardı. Onun komutasındaki el-Kerak kalesi Müslümanlar için bir bela kaynağıydı; Şam'ı Mı-

sır'a ve Hicaz'a bağlayan yollar için tehdit oluşturan bir üstü burası. Üstelik 578/1182-83 yılında Renaud Kızıldeniz'e bir filo göndererek Afrika kıyısındaki Ayzab limanını yağmalayıp (hacılar Cidde'ye giderken buradan geçiyordu) hacı dolu bir gemiyi batırarak Mekke ile Medine'nin dokunulmazlığını tehdit etmeye başlamıştı. Müslümanların nefretle baktıkları bu adamın, 8./14. yüzyılda es-Safedi tarafından derlenen *el-Vâfî bi'l-Vefeyat* adlı dev biyografik lügatte sözü edilmiş çok az sayıdaki Franktan biri olması anlamlıdır. Eserde "el-Kerak prensi" anlatıldıktan sonra, Selahaddin'e Latin krallığının kapılarını açan Hattin seferine geçilir:

> El-Kerak prensi ... Franklar içinde en uğursuz, en kötü ve hain olanıydı. Bir keresinde Mısır'dan Suriye'ye gitmekte olan bir kervanın yolunu kesmişti; kervan büyük bir servet ile çok sayıda insan taşıyordu. [El-Kerak prensi] insanları öldürüp esir ettiği gibi kervanı soyup soğana çevirdi. Sultan Selahaddin bu yaptıklarından ötürü onu kınayarak "Anlaşmalara ne oldu?" dedi, "Aldıklarını geri ver." Ama o umursamadı bile. Müslümanlara akınlar düzenleyip onları kılıçtan geçirdi ve bunun üzerine Sultan intikam almaya yemin etti. Bu işler olurken sene 582 [1186-87] idi.
>
> Sonra 583 yılında Hattin muharebesi oldu. Akkâ'dan gelirken Franklar arkalarında tek bir yetişkin erkek bırakmadılar: Şövalyeler ve piyadelerle birlikte 80.200 Frank olduğu söylenir. Saffuriye'de karargâh kurmuşlardı. Sultan, 12.000 sipahi ve çok sayıda piyade ile Taberiye'ye ilerledi. Taberiye'ye karşı mancınıklar dikti, kentin surlarını yerle bir etti ve perşembe günü [2 Temmuz 1187] burayı aldı. Kontun karısının ve Frank komutanının bulunduğu kale hâlâ direniyordu. Sultan gün doğarken Lubiye'de mevzilendi. Müslümanlar onların [yani Frankların] su kaynaklarını kestiler; sıcak bir gündü ve kaleye ateş topları atılmaya başlandı. Muzafferüddin [Gökböri] ekili toprakları ateşe verdi. Geceyi Müslüman kuşatması altında geçirdiler ve cumartesi günü şafak sökerken başlayıp öğlene dek dövüştüler. Etraflarına ateş topları düşerken Hattin tepesine tırmandılar ve birbiri ardına tepeden aşağı yuvarlanarak yok oldular. Aralarında Kont da [yani Trablusşam Kontu Raimond] vardı. Onu çıkarıp götürürlerken Selahaddin yolu açtı da Safed'e gidebildiler. Müslüman kılıçları hiç durmadan Frankları biçiyordu. Tutsak edilenler arasında başlarında bulunan Guy ile kardeşi Geoffroi,[1] el-Kerak prensi, Humphreoi [de Toron] ile Cübeyl, Beyrut ve Sayda beyi, Templier ile Hospitalier tarikatlarının büyük üstatları ve daha başkaları vardı. İsa'yı gerdikleri Çarmıh'ı temsil eden haçı da getirdiler sultana; altın bir mahfazada bulunan haç, mücevherler ve yakutlarla bezeliydi.
>
> Tutsaklar huzuruna getirildiğinde Sultan atından indi ve şükran ifadesi olarak diz üstü çöküp toprağı öptü. Çadırına varıp tutsakları da yanına topladı. Hükümdarları sağ tarafına, el-Kerak prensini de yanına oturttu. Sultan, sağına soluna bakınmakta olan kralın susuzluktan bitap düştüğünü fark etmişti. Hemen

1 Geoffroi Kutsal Topraklar'a ancak 1188'in yazında varabilmişti; dolayısıyla sözü edilen kişi, onun kardeşi ve sonradan Latin kralı olan Aimery (Amalricus) olmalıdır.

bir bardakla su getirilmesini emretti. Kral sudan içtikten sonra prense de verecek oldu. Ama sultan dedi ki, "Ben ona su içme izni vermedim." Prensi kendi elleriyle öldürmeye ahdetmişti ve dedi ki, "Allah'ın belası hain. Ant içmiştin, ama ihanet ettin ve andını bozdun." Sonra yaptığı bütün hainlikleri bir bir saydı ona. Yerinden kalkıp kılıcını indirdi ve adamı omzundan biçti, arkasından Memluklar işi bitirdiler. Kafasını kesip leşini köpeklere attılar. Kral prensin öldürüldüğünü görünce yüreği korku ve endişeyle doldu. Sultan ise canının bağışlanacağına dair söz vererek dedi ki, "Bu adam hain bir yalancıydı, bir kereden fazladır ihaneti." Sonra sultan, Templier ve Hospitalier mensuplarına İslama dönmelerini önerdi. İslamiyeti kabul edenlerin canı bağışlandı, etmeyenler öldürüldü. Sultan çok sayıda adam öldürdü, geriye kalan hükümdarlarla esirleri de Şam'a gönderdi.[2]

Bu ezici zaferin ardından bütün Latin krallığının Selahaddin'in eline geçeceği görülüyordu. Akkâ'yı Joscelin de Courtenay kuşatmıştı. Kudüs bir süre kuşatmaya dayandıysa da 27 Receb 583/2 Ekim 1187 günü koşullu olarak teslim oldu. Seksen sekiz yıl önceki Haçlı birliklerinin tersine Selahaddin'in askerleri zaferlerini perçinlemek için katliam ve talana girişmediler. Hatta Kutsal Kabir Kilisesi'ne bile dokunulmadı ve Godefroi de Bouillon'dan V. Baudouin'e kadar hiçbir Frank hükümdarının mezarı bozulmadı. 1187'nin sonuna gelindiğinde Frankların elinde, Latin krallığına ait kentlerden bir tek Sur (Tyros) kalmıştı. O kent de V. Baudouin'in amcası olup deniz yoluyla bölgeye yeni ulaşan Conrad de Montferrat'nın savunma üssü oldu. Selahaddin'in Sur kuşatması, doğudan gelen müttefiklerinin askerlerini geri çekmesiyle sona erdi. Ordusunu savaş alanında tutabilme sorunu, sonraki beş yıl boyunca da Selahaddin'in yakasını bırakmayacaktı.

Hattin yenilgisi ve Kudüs'ün düşmesi, yeni bir Haçlı heyecanı başlattı; bu sefer başı çekenler, Batı Avrupa'nın en güçlü üç hükümdarıydı: İmparator Friedrich Barbarossa, Fransa Kralı Philippe-Auguste ve İngiltere Kralı Aslan Yürekli Richard. Friedrich komutasında Avrupa'yı ve Anadolu'yu geçen büyük Germen ordusu, imparatorun Haziran 1190'da daha Suriye'ye varamadan boğulmasıyla dağıldı. Kavgacı tabiatlarıyla tanınan ve karşılıklı küskünlükleri olan diğer iki müttefik, Philippe ile Richard, sırasıyla 1191'in nisan ve haziran aylarında deniz yoluyla Filistin'e ulaştılar. Richard yolda Kıbrıs'ı da fethetti ve adada kendi kendini Bizans "imparatoru" ilan etmiş olan İsaakios Komnenos'un hâkimiyetine son verdi. Üçüncü Haçlı Seferi'nin ilk elden hedefi Akkâ'ydı ve oradaki Müslüman garnizonu, bir daha Selahaddin'e karşı silaha sarılmayacağına yemin ettikten sonra serbest bıra-

2 Es-Safedi, *al-Wafi bi'l-wafayat*, VI, haz. S. Dedering, Wiesbaden, 1972, s. 182-184. İngilizceye çeviren, P. M. Holt.

kılan (oysa sözüne sadık kalmamıştı) Kral Guy tarafından kuşatılmıştı. Guy de 1189 yazının sonlarından beri Selahaddin'in kuşatması altındaydı. Kralların gelişiyle Haçlı kuvvetleri iyice güçlendi ve sonunda Franklar, Akkâ'da zafer kazandılar. Cemaziyelahir 587/Temmuz 1191 tarihinde kent teslim oldu. Bir sonraki yüzyıl boyunca yeni Latin krallığının başkenti olarak tarihinde başka bir sayfa açılıyordu artık.

Akkâ'nın yeniden fethedilmesinden çok kısa bir süre sonra Kral Philippe ülkesine döndü. Artık Richard'ın komutasında devam eden Haçlı Seferi'nin ikinci evresi başlıyordu. Richard'ın öncelikli hedefi, kıyı bölgelerini Müslüman kuvvetlerinden temizlemekti -Kudüs'ü geri alabilmenin önkoşuluydu bu. Haçlılar Akkâ'dan güneye doğru ilerlerken yer yer Selahaddin'in birlikleriyle çarpışmalar oldu ve Arsuf'ta Müslümanların yenilmesinden sonra Richard Yafa'yı aldı (17 Şaban 587/10 Eylül 1191). Richard burayı üs olarak kullanıp iki kez Kudüs tepelerine doğru saldırıya geçti, ama ikisinde de kente birkaç kilometre kala Beyt Nuba'da durdurulunca geri çekilmek zorunda kaldı. Yerel baronlar ile askeri tarikatlara bağlı şövalyeler, Kudüs'ün bir tuzak olabileceği konusunda sağlam ve hazin tavsiyelerde bulundular krala. Her iki taraf için de çok daha büyük stratejik önem taşıyan kent, Selahaddin'in Mısır'la irtibatını sağlayan hatlar üzerindeki Askalan'dı. Haçlılar ilerledikçe Selahaddin Askalan'ı yakıp yıktı; Richard çok geçmeden kenti yeniden tahkim etti. Her iki lider de akıllıca davranıp bir açmaza düşüldüğünü kabul ettiler. Zaten Yafa'nın alınmasından sonra müzakereler başlamıştı ve bu süreçte Selahaddin'i, Frankların "Saphadin" adıyla tanıdığı kardeşi el-Âdil Seyfeddin temsil etmekteydi. Uzun pazarlıklardan sonra Şaban 588/Eylül 1192 tarihinde üç yıllık bir ateşkes anlaşması imzalandı. Latin krallığı Yafa'ya kadar olan kıyı bölgesini elinde tutacak, ama tahkimatları yıkılmış durumdaki Gazze ile Askalan Selahaddin'in denetimine geçecekti. Haçlı seferi bitince baş aktörleri de sahneden çekildi. Richard, ateşkes anlaşmasından bir hafta sonra bölgeden ayrıldı (ve Avusturya'da tutsak düştü); Selahaddin ise 27 Sefer 589/4 Mart 1193 günü Şam'da öldü.

Yeniden kurulan, ama artık çok küçülmüş olan Latin krallığı, 1190'da Sibylle'in ölümü üzerine saltanat hakkını kaybeden Guy de Lusignan'ın hâkimiyetinde değildi. Bunun yerine Richard, Guy'ye Kıbrıs tahtını verdi. Sibylle'in kardeşi Isabelle, Latin krallığının vârisi olarak Conrad de Montferrat'yla evlenmek zorunda kaldı. Böylece taht üzerinde hak sahibi olan Conrad, Nisan 1192'de Sur'da Haşşâşiler tarafından öldürüldü. Bundan birkaç gün sonra da Isabelle, önde gelen Fransız Haçlılarından Champagne Kontu Henri ile evlendi. Henri hiçbir zaman kral unvanını alamadı, ama Richard bölgeden ayrılırken hükümdar oydu.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

EYYUBİLERİN SON DÖNEMİ (1193-1249)

Selahaddin'in 589/1193'teki ölümünden sonra Eyyubiler 648/1250 tarihine kadar Mısır'da, ondan bir on yıl sonrasına kadar da Suriye'nin Müslüman kesiminde hüküm sürdü. Selahaddin'in yavaş yavaş, büyük emeklerle kendi denetimine aldığı çok çeşitli bölgelerde, sıkı biçimde bütünleşmiş bir monarşi oluşturulamadı ve Eyyubi sülalesinden farklı kimselerin yönetimi altındaki topraklar halinde parçalandı. Bu açıdan Eyyubi yönetimi, ondan önceki Böri ve Selçuklu yönetimlerine benziyordu ve tıpkı bu hükümdar sülaleleri gibi Eyyubiler de sık sık kendi aralarında ihtilafa düştüler. Sülalenin yükseliş döneminin büyük bölümünde, çoğu zaman güçlükle de olsa sülalenin diğer üyeleri ve yine bunlar arasından çıkan hükümdarlar üzerinde üstünlük kurmayı başarmış üç Eyyubi oldu: Bunların ilki, Selahaddin'in kardeşi el-Âdil Seyfeddin'di ve 596/1200 yılından 615/1218'e kadar hüküm sürdü; ikincisi el-Âdil'in oğlu el-Kâmil Muhammed'di ve 615/1218 ile 635/1238 arasında hüküm sürdü; üçüncüsü ise el-Kâmil'in oğlu es-Salih Eyyub'du ve onun hükümdarlık dönemi de 637/1239-40 ile 647/1249 arasını kapsıyordu.

Selahaddin, büyümekte olan imparatorluğunun yönetimi için esas olarak yakın akrabalarına güvendi, zaten o ölünce toprakları tımar olarak bu kimseler arasında paylaştırıldı. En büyük üç eyaleti Selahaddin'in kendi oğulları aldı: el-Efdal Ali'ye Şam'ın, ez-Zahir Gazi'ye Halep'in ve el-Aziz Osman'a da Kahire'nin yönetimi verildi. Suriye ile Eyyubilerin anayurdu Kürt toprakları arasındaki bağlantı noktasını oluşturan Bereketli Hilal'in başındaki kuzey bölgesi el-Âdil Seyfeddin'in elindeydi; onun oğlu (ve Selahaddin'in yeğeni) el-Muazzam İsa ise yine stratejik bakımdan önemli

bir bölge olan Mavera-i Ürdün'ü elinde tutuyordu. Eyyubilerin bir kolu olan Esediler, yani Şirkuh Esededdin soyundan gelenler, Suriye'nin orta kesimindeki Humus ilini yönetmekteydiler. Uzak ve kopuk bir konumda bulunan Yemen ise Selahaddin'in kardeşi Şemseddin Turan Şah tarafından fethedilmiş, ama sonradan bir başka kardeşe geçmişti. Bu bölgenin Mısır ve Suriye'deki Eyyubi tarihi açısından bir rolü yoktur.

Dolayısıyla Selahaddin'in ömrü boyunca sergilediği eğilim, sülale içinde üstünlük sağlayarak en büyükleri Şam'ın yöneticisi el-Efdal Ali olan kendi oğulları için de bunu güvence altına almaktı. Ama hiç de öyle olmadı. Selahaddin'in oğulları, hükümdar olarak zaafları bulunan kişilerdi; biz bunları, o günkü ve şimdiki tarihçilerin anlattığı olaylarda yeri geldikçe görüyoruz. Üstelik bu oğulların, el-Âdil gibi, çok incelikli düşünebilen, güçlü ve deneyimli bir akrabaları vardı. Aslında el-Âdil'in kudreti de esas olarak oğlanların zayıflığına dayanmaktaydı. Selahaddin'in ölümünden sonraki on yıla damgasını vuran aile içi çekişmelerde askerlerin taraf değiştirmesi önemli bir etmen oldu. Bu asker grupları içinde en önemlileri, hanedanın kahramanlık günlerinde Şirkuh'un kurduğu Esediye ile Selahaddin'in kurduğu Salahiye'ydi. Bu istikrarsız yıllarda olup biten entrikaları ve kurulan ittifakları etraflı olarak anlatmaya gerek yok, ama yine de ana hatlarına değinmek mümkün. El-Efdal 592/1196 yılında Şam'dan sürüldü ve el-Âdil, Mısır'daki yeğeni el-Aziz Osman adına yönetimi ele aldı. Fakat 595/1198 yılında el-Aziz ölünce 596/1200'de el-Âdil, el-Aziz'in küçük yaştaki oğlu el-Mansur Muhammed'in elinden Mısır tahtını alarak sultan unvanını kullanmaya başladı. Sonunda 598/1202 yılında Halep yönetiminin başındaki ez-Zahir Gazi, el-Âdil'in üstünlüğünü kabul etmek zorunda kaldı ve buna karşılık topraklarını elinde tutmasına izin verildi. Zaten oğlu ve torunu da 658/1260 yılında Moğol istilasının yarattığı faciaya kadar bu topraklarda hüküm sürdüler.

Böylece el-Âdil, Selahaddin'in Mısır'da ve Suriye'nin kuzeyinde kurduğu hâkimiyeti ortadan kaldırmış oluyordu; ayrıca kendi oğulları adına yeni topraklar üzerinde hak iddia etti. Oğullarından el-Kâmil Muhammed, Mısır'ın yönetiminde babasına yardım ve vekâlet ederken, el-Muazzam İsa'ya Şam'ın, el-Eşref Musa'ya da Cezire'nin yönetimi verildi. Dördüncü oğul es-Salih İsmail ise o sıralar sadece Havran'daki küçük Busra beyliğine sahipti. Esedilerin Humus'taki hâkimiyeti sürmekteydi ve Selahaddin'in yeğeni Takiyüddin Ömer'in soyundan gelen küçük bir Eyyubi kolu da Suriye'nin orta kesimindeki Hama ilini almıştı.

Selahaddin'in son yıllarında sağladığı büyük ün ve bu sayede tadını çıkardığı rakipsiz üstünlük belki de tarihsel perspektifte çarpıklıklara ve yanılgıya yol açmış, bu nedenle 1193-1202 döneminin sülale içi çatışmaları

Eyyubi monarşisinin gerçek biçimlerinden sapma olarak değerlendirilmiştir. Oysa (en azından Eyyubilerin gözünde) asıl iktidarın parçalanmasının norm, sülaleden tek bir kişinin hüküm sürmesinin ise sapma olduğu da pekâlâ öne sürülebilir. Dış politika açısından da benzer bir iddiada bulunmak mümkündür. Günümüz yazarlarının da izlediği geleneksel Müslüman tarihyazıcılığında Selahaddin'in cihattaki zaferlerini vurgulama eğilimi ağır basmıştır; bu da, Müslüman ve Frank yöneticiler arasındaki olağan ilişki biçiminin kesintisiz çatışma hali olduğunu düşündürmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, Selahaddin'i bu şekilde sunmak meseleyi son derece basitleştirmektir. Hattin'in arifesine kadar Selahaddin ile Franklar arasındaki ilişkiler, birbirine rakip komşuların her zamanki ilişkilerinden ibaretti, dostane oldukları söylenemese de Ortaçağ'a özgü bildik diplomasi ve savaş hadiseleriyle günlerini geçiriyorlardı. Selahaddin'in ölümünden sonraki (hatta ondan da önce) durum buydu. Bu durum, istisnalar haricinde, 7./13. yüzyıl ortalarına dek devam etti. O dönemde ise Memluk Sultanlığı'nın kurulması ve Suriye'nin Moğol istilasına uğramasıyla olaylar bambaşka bir seyir kazanacaktı. Bununla bağıntılı olarak Eyyubi döneminin sonlarındaki Frank devletlerini, düşman bölgelerle kuşatılmış olup gitgide zayıflayan birer toprak parçası biçiminde görmek de belki yanlış olur. Hattin'den sonra Latin krallığının sınırlarının daralması Franklar açısından askeri ya da stratejik bir mutlak dezavantaj olarak düşünülmemelidir. Franklar hâlâ limanları ellerinde tutuyorlardı ve bu sayede Müslümanların elindeki hinterland ile dikkate değer bir ekonomik ilişki geliştirmişlerdi.

Bir başka yanılgı da, sanki Eyyubilerin dış ilişkilerinin tamamını Frank devletleriyle olan ilişkileri oluşturuyormuş gibi, sadece bu konu üzerinde yoğunlaşmaktır. Hiç kuşkusuz Eyyubiler, böyle bir hata yapmış olamazlardı. Kuzeyde hassas bir sınır bölgesine sahiptiler; burada Eyyubi toprakları, Artuklular ile Zengiler gibi eski hanedanların gitgide küçülmüş bölgeleriyle, Küçük Ermenistan ve Gürcistan gibi Hıristiyan devletleriyle, ayrıca Rum'daki (Anadolu) güçlü Selçuklu sultanlığıyla komşuydu. Kuzeydoğudan ise bozkır halkları iki dalga halinde Eyyubi topraklarına girmekteydiler: Önce Harezmiler, arkasından Eyyubileri harekete geçiren istilacılar, yani Moğollar.

El-Âdil, Eyyubiler arasında üstünlük sağlayıp da oğullarını en büyük eyaletlerin başına yerleştirince hem kuzey sınır bölgesinde, hem de Franklarla ilişkilerde ilerleme sağlandı. 606/1209-10 tarihinde Gürcüler geri püskürtüldükten sonra imzalanan otuz yıllık ateşkes anlaşmasıyla kuzeydoğuda Eyyubi denetimi güvence altına alınmış oldu. Bu arada Üçüncü Haçlı Seferi sona erdikten sonra Batı'dan Latin krallığına sağlanan destek

de azalmıştı. İmparator VI. Heinrich'in düzenlediği (ama bizzat önderlik etmediği) bir Haçlı seferiyle Sayda ve Beyrut'un geri alınması (593/1197), kıyı bölgelerinde Frank denetimini sağlamlaştırmıştı. Ertesi yıl III. Innocentius, papalık tahtına oturur oturmaz yeni bir Haçlı seferi çağrısı yaptı. Bir Haçlı seferi örgütlendi de, ama ortaya çıkan durum, Papa'nın öngörmüş olduğundan tamamen farklıydı. IV. Haçlı Seferi, mali kaynaklarını sağlayan Venedikliler tarafından Konstantinopolis'e yöneltildi, Bizans imparatoru devrildi ve Baudouin de Flandre birinci Latin imparatoru olarak taç giydi (1204). Bununla çarpıcı bir zıtlık oluşturan bir başka gelişme, aynı yıl el-Âdil'in Kral Amaricus ile resmen ateşkes anlaşması yaparak Lüdd (Lod) ile er-Remle'nin yanı sıra Nasıra'yı da Latin krallığına bırakmasıydı. Üç ayrı ateşkesten ikincisiydi bu; söz konusu ateşkes anlaşmaları hemen hemen el-Âdil'in hükümdarlık dönemi boyunca yürürlükte kaldılar. Bu arada Sultan, Venedik ve Pisa ile ticari ilişkiler de kurmuştu.

El-Âdil'in Cemaziyelahir 615/Ağustos 1218 tarihindeki ölümü çok kritik bir ana denk geldi. IV. Haçlı Seferi'nin sonucu nedeniyle hüsrana uğramış olan III. Innocentius, 1213'ten beri bir sefer daha düzenleme peşindeydi. Gerçi kendisi 1216'da öldü, ama halefi III. Honorius, papalığın Haçlı seferlerine olan ilgisini sürdürerek 1218'de Dimyat'a düzenlenecek bir saldırıyla Eyyubilerin Mısır'daki güç merkezini vurmaya karar verdi. Delta'da el-Kâmil komutasındaki kuvvetlere karşı harekât hazırlıkları devam ederken, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Keykâvus, sürgündeki Eyyubi el-Efdal Ali ile anlaşmalı olarak Halep üzerine yürüdü. El-Âdil tam bu sırada öldü. Suriye'deki olası tehlike ortadan kalktı; Halep kurtuldu, Keykâvus geri çekildi. Ama Mısır'da, Avrupa'dan gelen Haçlıların sayısı çoğaldıkça Dimyat üzerindeki baskı da artıyordu. Gelenler arasında papalık elçisi Albanolu Pelagius da vardı ve Hıristiyan liderleri arasında hâkim bir konuma gelme çabasındaydı. El-Kâmil'in önerdiği son derece avantajlı koşulların reddedilmesinden de büyük ölçüde o sorumluydu. El-Kâmil, Frankların Mısır'dan çekilmesi ve otuz yıllık bir ateşkes anlaşması yapılması karşılığında, Ürdün Irmağı'nın batısındaki bütün eski topraklarını Latin krallığına geri vermeyi önermişti. İlk başlarda, Pelagius'un inatçılığını haklı gösterecek başarılar elde edildi. Şaban 616/Ekim-Kasım 1219 tarihinde Dimyat alındı. Sonra (daha önce el-Kâmil'in önerisi görüşülürken de olduğu gibi) Pelagius ile Latin krallığı naibi Jean de Brienne arasında tartışmalar başladı. Haçlı Seferi'nin hızı kesildi ve 618/1221 yazında Haçlılar, Dimyat ile Kahire arasında, el-Kâmil'in el-Mansure'deki karargâhının hemen dışında Nil'in taşkınlarıyla karşılaşınca ilerleyemediler. Ancak düşmanın tükenmiş durumda olması sayesinde kurtulmuşlardı.

Pelagius ile sekiz yıllık bir ateşkes için görüşmeler yapıldı ve Haçlılarla birlikte Mısır'dan çekilmesine izin verildi.

Haçlı tehdidi, Eyyubi sülalesinde, bu kez el-Âdil'in oğulları arasında baş gösterecek yeni bir çekişmeyi ertelemiş, ama büsbütün ortadan kaldıramamıştı. Bu evrede iktidar için mücadele eden belli başlı kişiler el-Kâmil ile Şam'ın yönetiminde bulunan el-Muazzam'dı; Cezire'deki el-Eşref Musa ise genellikle el-Kâmil'le saf tutuyordu. Ama el-Muazzam Zilkade 624/Kasım 1227'de öldü ve ertesi yıl el-Kâmil ile el-Eşref, Gazze yakınlarındaki Tellü'l-Acul'da bir araya gelerek onun oğlu en-Nâsır Davud'u Şam yönetiminden uzaklaştırmaya karar verdiler. Böylece Şam, el-Eşref'in hâkimiyetine girecek, el-Kâmil de Filistin ile Mavera-i Ürdün'ü ilhak edecekti. 626/1229 yılında bu plan uygulandı. El-Kâmil ile el-Eşref'in güçlerini birleştirerek Eyyubi sülalesi içinde sağladıkları üstünlük, sorunsuz olmasa da, el-Eşref'in Muharrem 635/Ağustos 1237'de ölmesine kadar sürdü. O ölünce yerine geçen kardeşi es-Salih İsmail, Cemaziyelevvel 635/Aralık 1237'de el-Kâmil tarafından devrildiyse de sonradan kenti geri almayı başardı (637/1239).

Tellü'l-Acul'da varılan anlaşmanın uygulanması hem o çağın, hem de günümüzün Hıristiyan ve Müslüman yazarlarına olağandışı görünen bir olay nedeniyle ertelenmişti. Ancak bu olay, sonraki Eyyubi politikasının en ustalıklı icrasını da temsil etmektedir. Hohenstaufen hanedanından İmparator II. Friedrich, 1215'ten beri Haçlı seferine çıkmaya yeminliydi. 1225'te Latin krallığının vârisi Isabelle'le (Yolanda) evlenerek karısı adına Kudüs kralı oldu. Dimyat'a düzenlenen Haçlı seferi başarısızlıkla sonuçlanınca, papalık, yeminini yerine getirmesi için Friedrich'e baskı uygulamaya başladı. Friedrich'in Haçlı seferine çıkmasının ardındaki bir başka neden de meçhul bir kaynaktan bir çağrı almış olmasıydı -bu kaynak, el-Kâmil'den başkası değildi. 623/1226 yılında el-Kâmil, en önemli komutanlarından biri olan Emir Fahreddin Yusuf bin Şeyhü'ş-Şüyuh başkanlığında bir elçilik heyeti göndererek Selahaddin'in fethettiği toprakların geri verilmesi konusunda Pelagius'a yaptığı, fakat sonuç alamadığı öneriyi tekrarlamıştı. Bu şaşırtıcı jest, gayet hesaplı bir siyasi manevraydı aslında. O sıralar el-Kâmil, el-Muazzam'a karşı Friedrich'in desteğine ihtiyaç duyuyordu; ayrıca hazırlıklara başlamış olduklarını bildiği silahlı Haçlıları erken davranarak diplomatik yoldan durdurmayı ummaktaydı. Friedrich de buna karşılık Kahire'ye kendi temsilcilerini gönderdi ve Şevval 625/Eylül 1228 tarihinde kendisi de Akkâ'ya çıktı.

Bu arada iki açıdan durum değişmişti. El-Muazzam'ın ölümüyle el-Kâmil'in en tehlikeli muarızı ortadan kalkmış, öte yandan Friedrich, III. Honorius'un halefi Papa IX. Gregorius tarafından aforoz edilmişti. Afo-

rozun resmi gerekçesi, Friedrich'in Kutsal Topraklar'a gitmeye hazırlanırken 1227'de hastalanıp geri dönmesiydi. Sonunda tekrar yola çıkması da Papa'yı yatıştırmadı, çünkü imparator bu kez de kendi başına hareket etmişti, oysa papalığın en başından beri izlediği politika uyarınca Haçlı seferleri kendi talimatları doğrultusunda gerçekleştirilirdi. Dolayısıyla Friedrich, Akkâ'ya varınca el-Kâmil'i Yafa Antlaşması'na (Rebiyülevvel 626/Şubat 1229) razı edebilmek için uzun ve küçük düşürücü müzakereler yapmak zorunda kaldı. Anlaşmanın imzalanmasıyla birlikte Kudüs, Latin krallığına verildiyse de Kubbetü's-Sahra ile Mescid-i Aksa'nın bulunduğu bir toprak parçası Müslümanların elinde kaldı. Beytlehem (Beytü'l-Lahm) ile Kudüs'ü kıyıya bağlayan bir koridor da geri verildi. Bu bir diplomasi zaferiydi, ama her iki tarafta da küskünlük ve nefret yarattı -dini bütün Müslümanlar Kudüs'ün geri verilmesini, dini bütün Hıristiyanlar da kentin dinsel merkezinin geri alınmamasını hazmedemiyordu. Latin patriği kendi kilise bölgesine yasak koydu, ama Friedrich 17 Mart 1229'da buraya girdi. Ertesi gün, her ne kadar onun için dinsel tören düzenlenmediyse de Kutsal Kabir Kilisesi'nde taç giydi. Kentin kuruluşuna ilişkin katı yasalar uyarınca artık Kudüs'ün kralı değildi, önceki yıl doğum sırasında ölen Kraliçe Isabelle'in oğlu Konrad von Hohenstaufen'ın naibiydi. Bahar Bayramı'nda protesto gösterileri arasında Akkâ'dan denize açıldı. Daha sağlığında bile yandaşları, Friedrich'i ahir zaman imparatoru olarak görmüştü, zira Kutsal Kabir'i özgürlüğüne kavuşturarak Binyıl'ı başlatan kişiydi o. Nitekim 1250'de öldüğünde hem dostları, hem de düşmanları arasında yaygın olan inanca göre imparator, Etna ya da Kyffhäuser'de istirahate çekilmişti ve dünyanın sonu geldiğinde dönecekti. Sonuç olarak Friedrich, ölümsüz kahramanlar arasında yerini almıştı.

Çağdaşı vakanüvislerden İbn Vâsıl'ın yazdıkları, Friedrich'in Müslümanlar üzerinde nasıl bir etki bıraktığına dair fikir verebilir. İbn Vâsıl, el-Kâmil ile Friedrich arasındaki müzakereleri şöyle anlatmıştır:

> Elçilik görevi gereği kral-imparator ile [el-Kâmil] arasında gidip gelen kişi, Emir Fahreddin Yusuf bin Şeyhü'ş-Şüyuh idi ve ikisi arasında çeşitli konularda birçok görüşme yapılıyordu. Bu sırada imparator, Melikü'l-Kâmil maiyetindeki âlimleri sınamak amacıyla ona felsefe ve geometri soruları göndermişti. Melikü'l-Kâmil aritmetik sorularını bu ilim alanının önde gelen şahsiyetlerinden Şeyh Alemüddin Kayser bin Ebu'l-Kasım'a yolladı. Diğer soruları da orada bulunan değerli âlimlere gönderdi ve bunlar soruların çoğunu cevapladılar.
>
> Ateşkes meselesi hallolunca imparator, Kudüs'ü ziyaret için Sultanın iznini istedi. Kendisine izin verildiği gibi Sultan, Nablus Kadısı Şemseddin'i (Allah'ın inayeti üzerine olsun) Kudüs ziyareti ve Akkâ'ya dönüşünde imparatora refakat etmekle görevlendirdi. Kadı Şemseddin (Allah'ın inayeti üzerine olsun),

devletin ileri gelenlerinden bir adam olup Eyyubi hükümdarları gözünde büyük itibar sahibiydi. Şemseddin (Allah'ın inayeti üzerine olsun) şöyle demişti bana: "İmparator Kudüs'e geldiğinde Sultan Melikü'l-Kâmil'in emri doğrultusunda kendisine refakat ettim ve onunla birlikte Kutsal Sığınak'a [yani Kubbetü's-Sahra] girdim; imparator oradaki hac yerlerini ziyaret etti. Sonra yine onun yanında Mescid-i Aksa'ya gittim, gerek caminin gerek Kubbetü's-Sahra'nın inşaatından çok memnun kaldı. Aksa'da mihraba vardığında güzelliğine, ayrıca minberin güzelliğine hayran oldu. Merdiveni tırmanıp tepeye çıktı. Sonra aşağı inip elimden tuttu ve birlikte Aksa'dan çıktık. O sırada elinde İncil'le Aksa'ya girmeye çalışan bir papaz gördü ve hiddetle bağırdı ona: "Ne getirmişsin buraya böyle? Bak, Allah şahittir, bir taneniz bile benden izinsiz buraya girmeye kalkacak olursa, gözünü oydururum onun. Bizler Sultan Melikü'l-Kâmil'in yöneticileri ve kullarıyız. Kendileri bu kiliseleri bana ve sizlere bir lütuf olarak bağışladılar. Sakın ola ki haddinizi aşmaya kalkmayın." Papaz korkudan titreyerek hemen uzaklaştı oradan.[1]

El-Kâmil'in 635/1238'deki ölümünden sonra Eyyubiler arası mücadelelerle geçen bir dönem daha yaşandı. Bu mücadeledeki taraflardan en önemlisi, el-Kâmil'in büyük oğlu olan ve babası tarafından veraset hakkı elinden alınıp Cezire'deki toprakların başına gönderilen es-Salih Eyyub'du. Ancak es-Salih Eyyub, kardeşi el-Âdil Ebu Bekir'i (hiç zorlanmadan) devirerek 637/1240 yılında Mısır'da sultan oldu. Daha Cezire'deyken Harezmi diye bilinen bir grup başıbozuk askerle ittifak kurmuştu. Aslında Ceyhun Irmağı'nın aşağı kesiminde hüküm süren Harezmşahların Orta Asya'daki Kıpçak Türkleri arasından toplamış olduğu bu askerler, 617/1220 Moğol istilasında sultanlık yerle bir oluncaya, yani hanedanın son üyesi Celaleddin zamanına dek Harezmşahların yanından ayrılmadılar. Celaleddin'in 628/1231 yılında Diyarbakır'da ölmesi üzerine de paralı asker olarak orada kaldılar. Suriye sahnesine çıkmaları, es-Salih Eyyub'un hizmetine girmelerinden sonraya rastlıyordu. 642/1244 yılında reisleri Berke Han yönetiminde Suriye'yi işgal ettiler, Kudüs'ü ele geçirdiler (burada Hıristiyanlara ait Kutsal Mekânlar ile Latin krallarının mezarlarını talan ettiler), Gazze'de es-Salih'in kuvvetlerine katıldılar ve arkasından da Harbiye'de, Suriye Eyyubileri ile Franklardan oluşan (ve Latinlerin "La Forbie" dediği) ittifak ordusunu yenilgiye uğrattılar. Başıbozuk Harezmilerin vahşiliği ve düzen tanımazlığı, sonunda müttefikleriyle efendilerini bile usandırdı ve 644/1246 yılında Eyyubi birliklerinin Humus ile Halep'e düzenlediği bir seferle ortadan kaldırıldılar. O sıralar es-Salih Eyyub Suriye'de mutlak bir güce ulaşmış, 643/1245 yılında Şam'ı

1 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb fi Ahbar Beni Eyyûb*, IV, haz. Hassaneyn Rabi, [Kahire], 1972, s. 242, 244-245. İngilizceye çeviren P. M. Holt.

es-Salih İsmail'den almıştı ve bir tek Halep'in genç yöneticisi en-Nâsır Yusuf, hırslı ve bağımsız biri olduğuna dair işaretler vermekteydi. Şam, Cemaziyelevvel 643/Ekim 1245 tarihinde es-Salih Eyyub'un eline geçti.

Ancak çalkantılarla dolu hükümdarlık dönemi sona ermek üzereydi, zira sultan ağır bir hastalığa yakalanmıştı. Tam bu noktada Avrupa'dan gelebilecek bir istila tehdidiyle karşı karşıya kaldı. Kral IX. Louis (Aziz Louis) komutasındaki Fransız Haçlıları 646/1248-49 kışını Kıbrıs'ta geçirmişlerdi. Baharda saldırı başlattılar ve 1218'deki Haçlı Seferi gibi bunun da hedefi Mısır oldu. Artık Sultana bağlı orduların komutanı olan Fahreddin bin Şeyhü'ş-Şüyuh Dimyat'ı korumak için çaba göstermeyince Sefer 647/Mayıs-Haziran 1249'da Haçlılar kente girdiler. Daha önce de olduğu gibi Mısır'ın direniş üssü el-Mansure'ydi ve es-Salih Eyyub orada kurulan karargâhta öldü (Şaban 647/Kasım 1249). Kısa bir süre sonra tarih sahnesine hükmedecek olan bir askeri grup, tam bu kritik anda Mısır'daki Eyyubi davasının kurtarıcısı oldu. Es-Salih, daha babası sağken bile kendi askeri için çok sayıda Memluk toplamıştı (bunların büyük bölümü Kıpçak Türklerindendi). Babası öldükten sonra da kuvvetleri içinde Memluklara yer vermeyi sürdürdü ve zamanla Bahriye, yani Memluklardan oluşan askeri kuvvet, es-Salih'in en etkili, en güvenilir birliği haline geldi. 642/1244 tarihindeki Suriye seferinde zaten önemli bir rol üstlenmişlerdi ve şimdi de Mısır'ı Haçlıların elinden kurtarıyorlardı.

DOKUZUNCU BÖLÜM

SELÇUKLULARDAN EYYUBİLERE KADAR KURUMLAR

SİYASİ VE ASKERİ KURUMLAR

Birinci Haçlı Seferi öncesindeki yirmi yıllık dönem, Suriye'deki Selçuklu hâkimiyetinin kuruluşunu ve bir dönüm noktasını içeriyordu. Aslında Selçuklu sülalesine göre imparatorluk, tek bir kişiyle değil, bütün aileyle ilişkili bir kurumdu. Ama zamanla ortaya çıkan uygulamada, Türk kabile reisi Müslüman sultana dönüşürken, Abbasi halifelerinin geliştirdiği despot fikirlerin ve keyfi yönetim tarzının da benimsenmesiyle giderek daha monarşik bir karaktere büründü. Aile hükümranlığı kavramından kalan yegâne uygulama, sınır illerinin tımar olarak Selçuklu beylerine bağışlanmasıydı. Sultan en büyük yöneticiydi, bu beyler ise "melik" sanını taşıyordu. Şam başkent olmak üzere Suriye'nin orta ve güney kesimleri, Melikşah'ın kardeşi Tutuş tarafından fethedilip tımar olarak alınmıştı. Tutuş 488/1095'te ölünce bu tımar iki oğlu arasında paylaştırıldı: Halep'te Rıdvan ve Şam'da Dokak melik sanını taşımaya devam ettiler; bunlar göstermelik olarak Büyük Selçuklu sultanlarına bağlı yöneticilerdi ve Melikşah'ın halefi olan sultanlar da gitgide etkisizleşmekteydiler.

Selçuklu melikleriyle birlikte Suriye'de iki karakteristik kurum oluştu: "atabeg"lik makamı ve "ikta" olarak adlandırılan gelirler. Bunların ikisi de, Selçukluların kendilerinden önceki İslami rejimlerden aldığı bir kurumla, yani Memluk denen köle-askerlerin toplanmasıyla farklı biçimlerde bağlantılıydı. İlk Selçuklu fetihleri Türkmen Oğuz boylarının batıya doğru başlattıkları büyük göç hareketinin sonucuydu. Fetihlerle birlikte geniş toprakların hükümdarı haline gelen sultan, kendine sadık, disiplinli bir daimi güce, yani askere ihtiyaç duymaya başlamıştı. Bu asker sultanın or-

dusunun çekirdeğini oluşturacak ve Oğuz boylarını denetim altında tutacaktı. Memlukların büyük çoğunluğu o zamanlar Orta Asya'daki Türk boylarından toplanmıştı. Bunlar putperest oldukları için şeriata göre köleleştirilmeleri caizdi. Zaten askeri eğitimle birlikte İslama dönmeleri de sağlanıyordu. Bu süreç tamamlanınca, muhtemelen azat ediliyorlardı; tabii "emir" olarak yüksek askeri komuta mertebelerine yükselmelerinin önünde bir engel yoktu; ayrıca eyalet valiliklerine, sultanın sarayında ve devlet kademeleri içinde önemli mevkilere, hatta sarayda büyük güvenilirlik gerektiren konumlara gelebiliyorlardı.

Zamanla Memlukların eline geçen en güçlü makam atabeglik oldu. Bu makam, kökeni bilinmemekle birlikte, ilk olarak Selçuklularla açık bir varlık kazanmıştır ve "atabeg" sanı da katıksız Türkçe bir kelimedir. Atabegin vazifesi Selçuklu hükümdarının oğullarına özel hocalık ve lalalık etmekti. Hükümdar oğlunun tımar sahibi olduğu durumlarda ise atabeg fiilen tam yetkili bir naibe dönüşüyordu. Atabegler çoğunlukla askeri komutanlar arasından seçilirdi; böylelikle Memluklar Selçuklu ordusu içinde önemli bir yer edindi ve büyük bir Memluk emiri olabilmek için atabeglik makamı önkoşul haline geldi. Suriye Selçuklularında, Tutuş öldüğü sırada Rıdvan ve Dokak çocuk olmadığı halde ikisinin de atabegleri vardı. Yetişkin meliklerin atabegleri öyle pek de üstün bir konumda bulunmuyordu; Rıdvan'ın atabegi Cenahü'd-Devle ile Dokak'ın atabegi Tuğtigin'in akıbetleri bunu göstermektedir. Rıdvan ile Cenahü'd-Devle kavga etmişlerdi. Bunun üzerine kendini bağımsız Humus beyi ilan eden atabeg, büyük ihtimalle Rıdvan'ın emriyle 496/1103 tarihinde orada üç Haşşâşi tarafından öldürüldü. Oysa Tuğtigin, Dokak üzerindeki etkisini korudu, Dokak'ın annesiyle evlendi (bu durum atabegler arasında oldukça yaygındı). 497/1104'te Dokak ölünce, Tuğtigin onun bebek yaştaki oğlunun atabegi olarak Şam'daki iktidarını korudu, ancak Dokak'ın oğlu da küçük yaşta öldü. Artık Şam'da Selçuklu meliki kalmamıştı, ancak yine de Tuğtigin 522/1128'de ölene dek iktidarını korudu. Yerine oğlu Böri (Bûri) hükümdar oldu ve 549/1154'te Nureddin bin Zengi Şam'ı alana kadar da burası onun torunlarınca yönetildi. Ancak Tuğtigin'in soyundan gelen yöneticiler, yani Böriler, atabeg sanını kullanmadılar -zaten bu artık pek de uygun düşmezdi.

İkta teriminin Müslüman Yakındoğu'nun tarihinde değişik, ama birbiriyle ilişkili anlamları vardır. Batılı tarihçiler iktayı bazen *fief* olarak adlandırırlar, ama Avrupa'daki feodaliteyle benzerlik çağrışımı yapacağından bu yanlış bir kullanımdır -iki sistem arasında ancak yüzeysel benzerlikler olduğu düşünülebilir. İktanın bir tür "tahsisat" olarak düşünülmesi daha yerinde olur, zaten ele aldığımız dönemdeki anlamı da esas olarak "ha-

raç" topraklarda tahsis edilen gelirdir. "Haraç" toprakları, Arap fetihleri sırasında gayrimüslim sahiplerinin elinde kalmış olan ve Müslümanlara geçmiş topraklardan daha yüksek oranlarda vergi uygulanan bölgeleri belirtir. Gerçi haraç topraklarda oturanların büyük bölümü er geç Müslüman olmuştur, ama bu değişim toprakların mali statüsüne yansımamıştır. İkta uygulaması bu toprakların (en azından hukuki) statüsünü değiştirmemişti; yani bu topraklar yine aynı kişilerin elindeydi ve sahipleri de, tahakkuk eden vergiyi yönetimin temsilcilerine değil, muktalara, yani iktanın devredilmiş olduğu kimselere ödüyordu. Bu gelir (iktaü'l-istiglâl) Selçuklu yöneticilerinin getirdiği bir yenilik değildi. Abbasi halifeliğine ait toprakların orta kesimine hükmeden bir önceki hanedan, yani Büveyhiler de aynı uygulamaya başvurmuş, askerlerin ödemelerini güvence altına almak için bu tür tahsisatlar ayırmışlardı.

Selçuklular, bu uygulamayı kendi geniş imparatorluklarında yaygınlaştırdıkları gibi, Büveyhilerden farklı olarak, eyaletleri bütünüyle ikta haline de getirdiler. Böylece eyaletin idari ve mali işleri valide toplanmış oluyordu. Selçuklu meliklerine verilen büyük tımarlar bu gelişmenin son evresini oluşturdu. Böylece ortaya çıkan özerk mülkler, Suriye'de görmüş olduğumuz gibi, atabeg hanedanlarının yönetiminde birer beyliğe dönüştü. Bu arada iktanın hesaplanmasında esas olan yöntem de değişikliğe uğramıştı. Eskiden, toplanan vergilerden muktaya sabit bir miktar ayrılırken, artık muktanın belli hizmetleri gördürmesine ya da kalabalık askeri birlikler bulundurmasına yetecek kadar geliri oluyordu. Böylelikle her ikta için "ibre" denen tahmini bir gelir hesabı yapılmaya başladı. İkta sisteminin yaygınlaşması köylülerin özgürce toprağı ekmesini önleyerek onlara zarar vermişti. Mukta tam anlamıyla mülkün sahibi değil, o mülkün gelirlerini toplayan kişi olduğundan, üstelik hemen hemen her zaman o toprağa uzak bir kentte yerleşik bulunduğundan, feodal malikâne beyleri gibi köylülerle doğrudan ilişki içinde değildi. Toprağı eken kimselerle ilişkisi kendine bağlı görevliler aracılığıyla sağlanıyordu. Bu görevliler köylülerin ekip biçtiği topraklara gider, belli bir adalet ve eşitlik gözeterek ya da gözetmeyerek ürünü vergilendirirlerdi.

Selçukluların ve hemen sonraki ardıllarının hâkimiyetindeki Suriye'nin yönetim yapısına ilişkin o çağdan kalma hiçbir belge yoktur; ancak dönemin Şamlı vakanüvisi İbnü'l-Kalânisi (ö. 555/1160) ve başkalarının yazdıkları, eyalet kurumlarının Büyük Selçuklu Sultanlığı modelinde düzenlendiğini göstermektedir. Büyük Selçukluların kendi kurumları da önemli ölçüde Gaznelilerden ve Büveyhilerden alınmaydı. Savaşçılar tarafından Müslüman topraklarında kurulmuş diğer rejimlerde olduğu gibi, burada da kurumlar birbirinden tamamen ayrı iki kategoride toplanıyordu: Bir

yanda, kadrolarını esas olarak Türklerin (özgür Türkler ya da daha sık görüldüğü üzere Memluklar) meydana getirdiği idari ve askeri üst kademeler; diğer yanda da Suriye'deki kadroları Arapça konuşan yerli halktan kimselerden oluşmuş sivil kademeler.

Askeri kadroların odağını hükümdarın sarayı oluşturuyordu; burası da muhtemelen Büyük Selçuklu dergâhının minyatür bir kopyasıydı. Hükümdarın "asker"i, yani sarayındaki şahsi kuvvetleri hem onun özel muhafızlarıydı, hem de daimi ordusu. Asker esas olarak Memluklardan toplanıyor, subayları ise emirler arasından seçiliyordu. Subayların en yüksek rütbelisi "hâcib" idi (bu tabiri "mabeyinci" olarak düşünebiliriz); Şam'da buna "sâlâr", Halep'te "isfehselâr" (Farsça "ordu reisi" anlamındaki sipahsâlâr'dan) denirdi. Şam'da hâcib, askeri vali (şehne) görevini de üstlenmişti. Hâcib (bu anlamıyla), sipahsâlâr ve şehne hep Selçuklu tabirleriydi. Emirlerle askeri birliklerin masrafları, daha önce de açıklandığı gibi, iktalardan karşılanıyordu; ancak bir de "câmekiyyât" (Farsça "giysi" anlamındaki câme'den) denen gelirleri vardı ki, muhtemelen giysi ya da kumaş yardımına tekabül ediyordu, gerçi sonraları Memluk sultanlarının yönetiminde bu tabir sadece "ücret" anlamında kullanıldı.

Sivil yönetimin başında ise "vezir" bulunurdu ve bu unvanın kökeni

Abbasi halifeliğinin ilk dönemlerine kadar uzanıyordu. Suriye Selçuklularınınki gibi askeri bir rejimde vezirin işlevleri önemli ölçüde daralmıştı. Vezir artık her işten anlayan bir danışman değil, hükümdarın keyfi iradesine tabi bir bürokrasinin başında bulunan kişiydi sadece. Suriye'deki eyalet yönetimini Büyük Selçuklu Sultanlığı'ndakine benzetecek olursak, vezir dört ayrı divândan sorumluydu: Adalet işlerine bakan divânü'r-resâil - Şam'da bir dönem bu divânın başı ("amîd"i) İbnü'l-Kalânisi'ydi; gelirlerden sorumlu olan ve başında "müstevfi"nin bulunduğu divânü'l-istifa; gözetimden (ya da belki güvenlikten) sorumlu olup "müşrif" başkanlığında faaliyet gösteren divânü'l-işrâf ve başında "ârız" denen görevlinin bulunduğu, törenlerden sorumlu divanü'l-arz. Bu divânlardaki görevlilerle kâtiplerin büyük bölümü, medrese öğrenimi görmüş Müslümanlardı. Dolayısıyla bunlar fakihler, kadılar, imamlar ve hatipler ile aynı toplumsal sınıfta yer alıyorlardı.

Askeri ve sivil kadrolar hükümetin iki kolunu oluşturuyordu, ama Suriye'yi yöneten güçler, yani Selçuklular ile Fatımiler 5./11. yüzyıl sonlarında gerilemeye başladı. Bu koşullarda kentlerde bağımsızlık yönünde bir eğilim belirdi ve denetim kent halkının üst tabakalarına geçti. Kâğıt üzerinde hâlâ Fatımilere bağlı olan kıyı kentlerinden Sur ve Trablus-şam'da 462/1070 tarihinde yerel Şii kadılar önderliğinde çıkan ayaklanmalar sonucunda yönetim kadılara geçti ve bu bölgeler fiilen birer kent

devletine dönüştü. 482/1089'da Sur, başka birkaç kıyı yerleşimiyle birlikte Fatımiler tarafından geri alındı. Trablus'un ise Benu Ammar ailesinin yönetiminde daha uzun bir bağımsızlık dönemi oldu. Kadı el-Hasan bin Ammar'ın (462-64/1070-72) ardından yeğeni Celalü'l-Mülk Ali (464-92/1072-99) başa geçti. Ondan sonra ise yönetimi kardeşi Fahrü'l-Mülk üstlendi ve kentin kısa bir süre için Haçlıların eline geçmesinden az önce Trablus'tan ayrıldı (501/1108).

İç kesimlerin büyük kentleri olan Şam ile Halep'te ise yüksek tabaka, Selçuklular ve Börilerden bağımsızlık talebinde bulunmadı. Bunun yerine, iki yerel kent örgütü olan "rüesa" ve "ahdâs" aracılığıyla bazen onlarla karşı karşıya geldi, bazen de işbirliği yaptı. Reis, kent halkının "başı" konumundaydı. Nüfuzu yalnızca kişisel konumundan değil, ahdâs adı verilen yerel kent milislerini denetiminde bulundurmasından kaynaklanıyordu. Rüesa ve ahdâs kurumları, 4./10. ve 5./11. yüzyıllardaki çalkantılı dönemlerde, dışarıdan dayatılan otoriteye karşı gelişmiş yerel direniş hareketlerinden doğmuştu. Bunlar zamanla yarı özerk kurumlar haline geldiler. Şam'da 488/1095'ten 548/1154'e kadar rüesa kurumu, aynı ailenin, yani Benü's-Sûfi'nin beş üyesinin elinde kaldı. Bunlardan İbnü'l-Kalânisi iki kez göreve gelmişti. 548/1154'te yeni atanan reis (İbnü'l-Kalânisi'nin kardeşi) Şam kalesine çağrılarak kendisine bu makamın alametleri verildi. Ardından reis, kendisine ikta ve onur sanları da bağışlandığını belirten beratını alarak devlet töreniyle memleketine döndü. Birkaç hafta sonra Nureddin'in Şam'ı ele geçirmesi, reis ve ahdâsla yaptığı gizli görüşmelere dayanıyordu; dolayısıyla Nureddin kente saldırdığında ancak göstermelik bir direnişle karşılaştı. Halep'te ise Benü's-Sûfi'yle karşılaştırılabilecek bir rüesa ailesi çıkmadı, ancak Sünnilerin Benû Bedî, Şiilerin de Benü'l-Keşşâb ailelerinden gelme liderleri vardı.

İbnü'l-Kalânisi'nin eserinden anlaşıldığı kadarıyla, askeri ve sivil kurumlar arasındaki ayrımlar -o zamana dek katı bir şekilde korunmuşsa bile- 6./12. yüzyıla gelindiğinde belirsizleşmişti. 511/1117-18 tarihinde, Arap ismi taşıyan ve muhtemelen sivil olan Şam ârızına "el-emir" unvanı verilmiş ve Halep'teki askeri isfehsalârın yerini almıştı; ayrıca "nâzırü'l-emvâl"lik denen (bir ihtimalle müstevfinin eşanlamlısı) mali göreve de getirildi. Benü's-Sûfi ailesinin yükselişinde, bu makamların çok daha çarpıcı biçimde iç içe geçtiği görülebilir. Bu ailenin bir üyesi 531/1136-37 tarihinde reislik makamına iade edilerek emir unvanını almıştı. 524/1130'da yine aynı aileden bir başkası, aynı anda reislik ve vezirlik görevlerini kendinde topladı -gerçi vezirlikte ehliyetsiz olduğu görülünce çok geçmeden o görevden alınmıştı. Ancak bu iki makam, yirmi yıl sonra tekrar birleştirilecekti.

Müslüman Suriye toprakları, Nureddin'in yönetiminde bütünleşti. 541/1146-47 tarihinde Zengi'nin toprakları oğulları arasında pay edilirken, Halep ile kuzey bölgesi Nureddin'in hâkimiyetine girdi. Musul'un Zengi yöneticisi olan yeğeniyle yaptığı bir değiş tokuş sonucunda Nureddin, 544/1149'da Humus'u aldı. 549/1154'te de Şam'ı alarak Suriye'nin bütün orta ve güney kesimleri üzerinde hâkimiyetini kurmuş oluyordu. Sonraki dönemlerde, daha küçük olmakla birlikte başka iki bölgeye hâkim olacaktı: Asi üzerindeki Şeyzer kalesini yöneten Benû Münkiz ailesinin bir depremde yok olması üzerine 552/1157'de bu kaleyi aldığı gibi, 564/1168'de de Benû Ukeyl adlı Arap kabilesiyle takas yaparak Fırat'ın orta çığırındaki Kalat-ı Caber'in hâkimi oldu. Onun hükümdarlığı, siyasi merkezileşme ve kurumsal bütünleşmeden ziyade kişisel birleşmeler yoluyla meydana gelmişti.

Böriler gibi Nureddin de bir atabeg ailesinden geliyordu. Urfa'nın (Edessa) alınmasından sonra Halife el-Muktefi'nin Zengi'ye "Allah'tan Yardım Gören Melik" anlamına gelen Melikü'l-Mansur unvanını vermesi, Selçuklu saltanatının gerilemekte, atabeglerin ise bağımsız hükümranlık kazanmakta olduğunu gösterir. Önceden emir unvanıyla anılan Nureddin'e de Melikü'l-Âdil sanı verilmiştir. Eskiden Selçuklu sultanının oğullarına mahsus olan "melik" sanı, Eyyubiler arasında daha da yaygınlaşacak, ama kullanımı ileride Memluk sultanlarınca önemli ölçüde sınırlanacaktı.

Önceki rejimlerde gelişmiş olan kent kurumları, başarılı bir savaş beyi olan Nureddin'in yönetiminde gerilemeye başladı. Sivil otorite ile askeri gücü elinde tutan yerel makamlar, yani rüesa ile ahdâs, yerlerini "şahne" denen askeri valiler ile bir tür zabıta şefi olan "sahibü'ş-şurta"ya bıraktılar. Nureddin'in getirdiği başlıca yenilik, iki eski kurumu geliştirip yeniden düzenlemek oldu. Bunların ilki posta güvercinleriydi. Emevi ve Abbasi halifeliklerinin en güçlü oldukları dönemlerde, dışarıdan düşmanların, içeriden de muhaliflerin tehdidi altındaki müstebit yöneticiler hızlı bir istihbarat iletişimine ihtiyaç duymuş, bunun sonucunda berîd olarak adlandırılan büyük bir devlet örgütü oluşturmuşlardı. Başında sahibü'l-berîd denen bir görevlinin bulunduğu bu örgüt, posta atları aracılığıyla imparatorluğun her kesiminden haber taşıyan gelişkin bir sistem halinde örgütlendi. Halifelik gerilemeye başlayınca berîd de kullanılmaz oldu. Suriye Selçukluları ile Zengi, resmi haberleşme aracı olarak zaman zaman posta güvercinlerinden yararlanırdı. 567/1171-72 tarihinde Nureddin, bunu düzenli bir hizmet halinde örgütleyerek bütün topraklarına yaydı; bu sayede Frank seferlerini erkenden haber alabiliyordu.

Nureddin'in getirdiği öbür yenilik ise çok farklı bir alandaydı. Şikâyeti olan birinin doğrudan hükümdarın huzuruna çıkabilmesi çok eski ve yay-

gın bir gelenektir. Müslüman ülkelerde aynı hak, şeriat uygulamasını kadı mahkemeleriyle tamamlayan bir yargı sistemi aracılığıyla hayata geçirilmişti. Mezalim* denen bu yargı sistemi, hükümdarın otoritesi ve iktidarı ile koruma altına alınmış bulunuyordu, ama hiçbir zaman, sözgelimi İngiliz hukukundaki emsal kavramı gibi bağlayıcı bir ilkeler bütünü ortaya çıkarmadı. Hükümdarın, bireysel şikâyetlerin dile getirildiği arzuhallere cevap olarak ortaya çıkan kişisel icraatı düzeyinde kaldı. Ancak tamamen keyfi biçimde uygulandığı da söylenemezdi; sözgelimi Nureddin arzuhallere kadılar ve fakihlerle birlikte cevap verirdi. Onun getirdiği yenilik ise bu iş için darü'l-adl, yani "adalet sarayı" adı altında sabit bir mekân belirlemesiydi. Yanlışları düzeltmek üzere kendisi de haftada iki kez orada hazır bulunuyordu. Halep'teki darü'l-adl, hükümdarlığının ilk döneminde, Şam'daki de kentin ele geçirilmesinden kısa bir süre sonra inşa edilmişti.

Nureddin'in halefi olan Selahaddin hem Müslüman Suriye'nin, hem de Mısır'ın hükümdarı olarak iki ayrı küme halindeki siyasi kurumları miras almıştı: Doğrudan Zengi hanedanından gelenler, yani kökeni Büyük Selçuklu Sultanlığı'na dayananlar ve Fatımi halifeliğinden kalmış olanlar. Fatımi sarayındaki kadrolar ile halifenin maiyeti, memurlardan oluşan bir hiyerarşiye dayanıyordu ve yönetim içinde kâtiplik ile mali görevleri kapsayan gelişmiş bir nazırlık sistemi kurulmuştu. Memurlar iki kategoride toplanmıştı: Erbabü's-süyûf (kılıç erbabı) ve erbabü'l-eklâm (kalem erbabı). Erbabü's-süyûf sadece emirleri, yani fiilen askeri işlevler gören subayları değil, saray erkânı içinde yer alan halifelik maiyetini de içerirdi. Bunlar arasında 1.000'i aşkın hadım, 500 içoğlanı ve kışlalarda da yaklaşık 5.000 asker vardı. Sarayın ve Fatımi devletinin en üst kademelerdeki memurları hep erbabü's-süyûf içinden çıkıyordu. Bunların hepsi vezire bağlıydı. Gerçi Fatımi halifeliğinin ilk dönemlerinde vezirlik makamına çoğunlukla siviller getirilmişti, ama 467/1074'te başa geçen Bedrü'l-Cemali'den itibaren Mısır'da, tam yetkili askeri vezirler arka arkaya hüküm sürdü. Bunların sonuncusu, sultan sanı ile Melikü'n-Nâsır unvanını Fatımi halifeliğinin veziri olarak alan Selahaddin'di. Yüksek rütbeli subaylardan biri de başkomutan görevini yerine getiren "isfehselâr" idi. Hadımlar da sarayda ve devlet işlerinde çeşitli makamlarda bulunuyorlardı.

Erbabü'l-eklâm, dini kadroları oluşturmaktaydı ve kadi'l-kuzat denen başkadıya bağlıydı. Dâi'd-duât ise kökeni Fatımi hareketinin ilk günlerindeki propaganda hareketlerine dayanan, misyonerlik benzeri işlevler üstlenmiş bir makamdı. Bu hareketin yerleşik, toprak sahibi bir monarşiye dönüşmesiyle birlikte, makamı Kahire'de bulunan dâi'd-duât da İsmailiye

* Buradaki anlamıyla "adalet dairesi" -y.n.

öğretisinin resmi dönüşümünden ve dönmeleri kabulden sorumlu bir makam haline gelmişti. Kendisi de erbabü'l-eklâmdan yetişmiş olan Bedrü'l-Cemali, bu makamı vezirlik ve başkomutanlık ile birleştirerek hem idari, hem dini kadrolar üzerindeki şahsi denetimini sağlamlaştırmış oluyordu. Dini makamların yanı sıra çeşitli divânlar da erbabü'l-eklâmın elindeydi ve bunların bir kısmında, özellikle de maliyeyle ilgili olanlarında Kıptiler ağırlıktaydı. Divânü'l-inşa başkâtibi, halifeyle doğrudan görüşme hakkına sahip güvenilir bir görevliydi. Ordudan sorumlu olan "divânü'l-ceyş" de birçok mali işlevler üstlenmişti ve subaylarla askerlere malzeme sağlanmasından sorumluydu. Bu divânın başındaki kişinin Müslüman olması şarttı. Fatımi halifeliğinde maliye yönetiminin de başlangıçta "divânü'l-meclis"e bağlı olduğu anlaşılmaktadır; zaten maliyeyle ilgili öteki divânlar bundan türemişti. "Nazırü'd-devâvîn" denen görevli bütün divânlardan sorumluydu.

Selahaddin'in başa geçmesi ve halifeliğin sona ermesinden sonra, böyle ayrıntılı biçimde örgütlenmiş olan Fatımi kurumlarının ne kadarı ayakta kaldı? Hadımları da içeren memurlar hiyerarşisiyle birlikte saray, muhtemelen yok oldu. Muteminü'l-Hilafe başta olmak üzere saray görevlileri, Selahaddin vezir olduğunda ona karşı gelişen muhalefetin odağını oluş-

turmuşlardı. Zaten sürekli seferde olan bir Kürt savaşçısı ve reisi olarak Selahaddin, Kahire'deki bir saraya ne zaman ayırabilirdi, ne de saray protokolü ve kadrosu umurundaydı. Mısır'da Sünni İslam yeniden yerleşirken İsmailiye mezhebine bağlı dini kadrolar da eridi. Cemaziyelahir 566/Şubat-Mart 1171 tarihinde bir Sünni fakih başkadı atandığı gibi, yardımcı görevlere de yine Sünniler getirildi. Bunlar, Mısır'da hâkim olan Şafii hukuk sisteminden (mezhep) kadrolardı. Fatımilerin Mısır'ı fethetmesinden hemen sonra kurulan büyük El-Ezher Camii de, diğer dini kurumlar da Sünni öğretisinin yayıldığı merkezlere dönüştü. Fatımi askeri kuvvetlerinin varlığı sona erdi. Fatımi sipahilerinin yerini Selahaddin'in Suriye'den getirdiği işgal ordusu aldı; Siyah piyade alayları ise 564/1169'daki ayaklanma bastırılırken dağıtıldı.

Fatımi ve Eyyubi rejimleri arasında sürekliliği sağlayan unsurlar daha çok kâtiplik kurumu ile maliyedir. El-Kadi'l-Fazıl, yani "Mükemmel Yargıç", bu örgütlenmeyi kendi kişiliğinde temsil ediyordu. Aslen Filistinli bir Sünni olan el-Kadi'l-Fazıl, 529/1135'te doğdu ve Kahire'deki Fatımi mahkemesinde göreve başladı. Hem Şirkuh, hem Selahaddin'in vezirlikleri sırasında hizmet verdi ve 566/1171'de başkadılığa atandı. Selahaddin'in hükümdarlığı boyunca, unvan taşımasa da fiilen vezirlik yaparak onunla çok yakın bir işbirliği içinde çalıştı. Mısır'ın gelirleri yeni hükümdar ve ordusu için kullanıldı. Selahaddin askeri ve idari iktalara dayalı bir

sisteme aşinaydı elbette; Suriye'de de yüz yılı aşkın süredir bu sistem yürürlükteydi. Artık Mısır'ın efendisi olduğuna göre, bu ülkenin toprak gelirlerini ikta olarak tahsis etmek istiyordu. Kendi sülalesinden kimselere alışılmadık ölçüde büyük iktalar ayırdığı gibi, subaylarına da kendi kuvvetlerinin ihtiyaçlarını karşılamaları için çeşitli büyüklüklerde iktalar tahsis etti. Selçuklu tarzı iktanın Mısır'da uygulamaya konması Selahaddin'in getirdiği bir yenilik olarak kabul edilmiştir. Her ne kadar bu tabir Mısır'da zaten kullanılmakta idiyse de, aslında "kabâla" denen tamamen farklı bir mali düzenlemeyi belirtiyordu; bu uygulamaya göre kişi, belli bir bölgeye tahakkuk eden vergiyi peşin verir ve sonra oradan elde ettiği kazançla bu giderini karşılardı. Ancak Selçuklu tarzı iktanın ilk kez Vezir el-Efdal Şahenşah (ö. 515/1121) zamanında gerçekleştirilen maliye reformuyla Mısır'a ulaşmış olması da mümkündür; dolayısıyla Selahaddin'in katkısı, çoktandır başlamış olan bir süreci tamamlayıp genelleştirmekten ibaret olabilir.[1] Aslında devlete tahakkuk etmiş gelirlerin ödenmesini güvence altına almaya yönelik olan sistem, bir subaya tahakkuk etmiş ücretin ödenmesini güvence altına alacak bir sisteme dönüşmüştü.

Mısır'ın gelirleri kasasına akmaya başlayınca Selahaddin'in, hâkimiyet alanını Müslüman Suriye'yi de kapsayacak şekilde genişletmesini sağlayan askeri kuvvetleri oluşturması ve beslemesi mümkün olmuştu; sonunda Latin krallığının büyük bölümünü de geri alacaktı. Selahaddin'in kuvvetlerinin çekirdeğini kendi "asker"i oluşturuyordu; bu birlikleri meydana getiren asli kuvvetler, Nureddin'in Mısır'a göndermiş olduğu birliklerden, Şirkuh'un kendi askeri Esediye'den ve Selahaddin'in Mısır'ı ele geçirdikten sonra kurduğu Salahiye'den alınmıştı. Seferlere Suriye ile Mısır'daki muktalardan askeri kuvvet sağlanırdı; Musul'un, koşullar gereği Selahaddin'e bağlı olan Zengi yöneticisi de 581/1185-86'dan sonra kuvvet vermeye başladı. Bu dönemdeki "asker"lere ise hem (aslında Türk olan) Memluklardan, hem özgür Kürt sipahilerden kuvvet toplanıyordu. Ayrıca çeşitli yardımcı kuvvetler vardı: Türkmen ve Arap sipahiler, Kürt paralı askerler ve gönüllü mücahitler. Bu dönemdeki savaşların temel özelliğinin manevra olması nedeniyle piyade kuvvetlerinden pek yararlanılmıyordu; piyadeler kuşatmalarda önem kazanırdı.

Bu unsurlardan oluşmuş bir sahra ordusunun örgütlenişinde bariz zaaflar söz konusuydu. Gerçek bir emir-komuta zinciri yoktu; kuvvetlerin disiplini büyük ölçüde kumandanın kişiliğine ve ordunun içinde bulunduğu koşullara bağlıydı. Hattin seferi sırasında başarılı bir cihat düzenleyen Selahaddin, çok çeşitli müfrezelerden oluşmuş kuvvetini bir arada tutmayı

1 Claude Cahen, *Makhzumiyyat*, Leiden, 1977, s. [168]-[169].

başarmıştı, ama arkasından Sur'da düzenlenen harekâtlarda ordunun belli bir bölgede uzun süre dayanacak güçten yoksun olduğu açıkça görüldü. Zaman zaman karşılaşılan bir başka sorun da Kürtler ile Türkler (ya da Türkmenler) arasındaki düşmanlıklardı. Bu dönemde askeri teknoloji ya da taktiklerde önemli bir gelişme olmadı. Hafif bir mızrak ve yayla donatılmış olan Müslüman sipahiler, ellerinde ağır mızraklarla iri atlara binmiş olan Frank şövalyeleriyle hendeklerde karşı karşıya gelirdi. Uyum içinde hareket eden bir grup şövalye savaş meydanında düşmanını alt edebilirdi, ama Müslümanların "el-kerr ve'l-ferr" (kerr ü ferr), yani düşmanın önünden kaçar gibi yapıp etrafını çevirme taktiği ellerini kollarını bağlıyordu.

Selahaddin'in vârisleri başa geçtiğinde Eyyubi siyasi yapısının ne şekle bürünmüş olacağı, daha Selahaddin'in sağlığında belliydi. Görmüş olduğumuz gibi, Büyük Selçuklu Sultanlığı'nın bir özelliği olan aile yönetimi sistemi daha küçük bir ölçekte yeniden ortaya çıktı ve onunla birlikte de Müslüman Suriye'de, tıpkı Nureddin zamanındakine benzeyen bir siyasi parçalanma süreci başladı. Mısır, Şam, Halep, Humus ve Cezire gibi, her birinin Eyyubi hanedanından ayrı bir yöneticisi bulunan çok sayıda özerk beylik oluşmuştu (örneğin Humus, Şirkuh'un soyundan gelenlerin yönetimindeydi); üstelik bunların hepsinin ayrı bir idari sistemi, mahkemesi ve hazinesi vardı. Üç uzun dönem boyunca çok güçlü Eyyubi yöneticileri hüküm sürdü: El-Âdil Seyfeddin (596-615/1200-18), el-Kâmil Muhammed (615-35/1218-38) ve es-Salih Eyyub (637-47/1239-49). Ancak üçü de siyasi becerileri ve fırsatçılıklarıyla tamamen kişisel başarılara imza atmışlardı; dolayısıyla bu durum kurumsal bir merkezileşmenin göstergesi değildi. Selahaddin'in, son Fatımi veziri atanmış olmasıyla elde ettiği sultan unvanı fiilen kendi kendine üstlenilmiş bir tür gayri resmi unvan olarak arka arkaya çeşitli Eyyubi hükümdarlarınca benimsendi. Bir tek 643/1245'te, artık hanedan son günlerini yaşamaktayken, Halife el-Mustasım bu unvanı es-Salih Eyyub'a resmen verdi, ama bu unvanın yer aldığı sikkeler ancak dört yıl sonra basılacaktı. Melik unvanının sıradanlaşması ise daha da belirgin bir süreçti: Eyyubi sülalesinden her erkek buna benzer bir onur sanı taşıyordu.

Sonuç olarak Eyyubi toprakları, beyliklerden meydana gelmiş bir konfederasyona dönüştü; her bölgenin yöneticisi, kendi topraklarındaki askeri kuvvetlerin komutanıydı. Kürtlerin ve (hem Türkmen aşiretlerinden, hem Memluklar arasından) Türklerin bu ordulara asker olarak alınması bütün bu dönem boyunca devam eden bir uygulama oldu. Ama zamanla Memluklar ağırlık kazandı. Bu gelişme özellikle Eyyubi hükümdarlarının üçüncüsü ve aynı zamanda sonuncusu olan es-Salih Eyyub döneminde hızlanmıştı. Es-Salih Eyyub, alışılmadık ölçüde fazla Memluku ordusuna aldığı

gibi, Kürtleri geri plana iterek tamamen Memluklara bel bağlar oldu. Sayısı muhtemelen 1.000'i bulan bu seçkin Memluk kuvveti, Kahire yakınlarında, Nil üzerindeki bir adada yer alan kalede karargâh kurmuştu; kuvvete verilen Bahriye adı da, ırmağın Arapça adı olan Bahrü'l-Nil'den kaynaklanmış olabilir. Ancak es-Salih'e bağlandıktan sonra bu kuvvetin adı da Salihiye olmuştur. Joinville adındaki Fransız Haçlı savaşçısı, bir eserinde Bahriye'yi anlatırken bu kuvveti Halka'ya benzetir; Selahaddin zamanında Halka'nın, onun şahsi komutasına bağlı birlikleri ifade ettiği anlaşılmaktadır. Es-Salih Eyyub'un, Memlukları kendi iktidarının askeri temeli haline getirmesi gelecek açısından belirleyici sonuçlar doğuracaktı. Aynı durum, kendi dönemindeki siyasi değişimler için de geçerliydi. 643/1245 tarihinde es-Salih Şam'ı fethedince, burası artık özerk Eyyubi yönetiminin merkezi olmaktan çıkıp es-Salih'in atadığı valiye bağlı bir eyalet merkezi haline geldi. Güney Suriye'de kurulmuş olan başka özerk yönetimler sonraki yıllarda ortadan kalktı ve bölge, Mısır'daki yöneticiye bağlı merkezi bir idari yapıya kavuştu. Gerçi es-Salih Eyyub hâkimiyet alanını Suriye'nin kuzeyine kadar genişletmeyi hiç başaramamış, üstelik bu sistem onun ölümünden sonra çökmüştü, ama yönetimde gerçekleştirdiği değişimler, 658/1260 sonrasında Memluk Sultanlığı'nın geliştireceği daha kapsamlı ve kalıcı merkezileşmenin habercisi oldu.

DİNİ KURUMLAR

5./11. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Akdeniz'deki Müslüman topraklarında Şiiliğin güçlü bir şekilde kök salmış olduğu anlaşılmaktadır. Fatımi halifelerinin hüküm sürdüğü Mısır'da Şiiliğin İsmailiye mezhebi halk yığınlarının değilse bile saray çevresinin dini haline gelmişti. İranlı Hasan Sabbah'ın örgütlediği militan bir hizip 483/1090'da Alamut kalesini ele geçirerek Yeni Dava (el-davatü'l-cedide) hareketinin merkezi yaptı. Batı'da daha çok *Assassins* (Haşşâşiler) diye bilinen bu grubun üyeleri, Halife el-Mustansır ölünce, geniş yetkilere sahip olan Vezir el-Efdal Şahenşah'ın, meşru vâris Nizâr'ın yerine el-Mustali'yi halife ilan etmesi üzerine 487/1094'te ana mezhepten koptular. Birkaç yıl içinde tarikat, Suriye'de de önemli bir güç haline geldi. Tarikat üyeleri Rıdvan bin Tutuş (ö. 507/1113) zamanında Halep'te nüfuz kazandılar, bir süre sonra Şam'da üs kurdular ve Suriye dağlarındaki kalelerinde daha güvenli güç merkezleri oluşturmaya devam ettiler. Siyasi cinayetleriyle Haşşâşiler, Sünni yöneticilerin ve diğer önde gelen kimselerin korkulu rüyası olmuştu. Fatımilerin İsmailiye mezhebinden türeyen bir başka grup da Dürziler oldu; Halife el-Hâkim'in (ö. 411/1020) yandaşlarınca kurulan Dürzi cemaati Lübnan'ın dağlarına sığınmıştı. Daha kuzeyde ise bugün Cebel Ensariye diye bilinen

dağ sırasında bir başka muhalif grup, Şiilikteki On İki İmamcılık inanışını benimsemiş Nusayrilerdi. Şiilik Arap kabileleri arasında da yaygındı.

Başlarında Sünniliği sağlam biçimde benimsemiş liderlerin bulunduğu Selçuklu Türklerinin batı yönünde ilerleyişiyle hava değişmeye başladı. Abbasi halifeliği üzerindeki Büveyhi hâkimiyetinin Selçuklular tarafından sona erdirilmesiyle birlikte, en önemli İslami merkezler Şiilerin denetim alanından çıkıyordu. Selçuklu hâkimiyetinin Suriye'nin büyük bölümüne yayılması, bu bölgedeki Şii nüfuzunun zayıflamaya başlamasında ilk evreydi. Yine de, Rıdvan ile Halep'teki Haşşâşiler arasındaki ilişkilere bakıldığında, Sünniliğin belirli yer ve dönemlerde mutlak bir zafer kazandığını kesin olarak söyleyemeyiz. Ancak Haşşâşilerin dağlardaki kalelerine çekilmesi, onların da Dürziler ve Nusayriler gibi marjinal bir grup haline geldiğini, Suriye kentlerindeki otoritelerin arada bir başını ağrıtsalar da, artık kalıcı bir tehdit oluşturmadıklarını göstermektedir. Âdil ve dini bütün hükümdar modeli olan Nureddin'in dönemi, Müslüman Suriye'de Sünniliğin zaferini belirtiyordu. Nureddin'in komutanlarından Selahaddin'in Fatımi halifeliğini etkisiz hale getirmesiyle iki yüzyıldan biraz fazla sürmüş olan bir dönem kapanıyordu: Mısır, Şii gücünün merkezi değildi artık. O tarihten sonra Mısır ile Suriye'deki Sünni hükümdarların başını ağrıtan, esas olarak İslamın dış düşmanları, yani Hıristiyan Franklar ile putperest Moğollar olacaktı.

Sünniliğin zaferi yalnızca siyasi ve askeri araçlarla kazanılmış değildi, Sünni öğretilerin yayılmasını sağlayan kurumların da rolü vardı bunda. Bu kurumların gelişimi, bir bakıma, İsmailiye mezhebinin önceleri büyük bir başarıyla uyguladığı yöntemlere cevap olmalıdır; mezhep, dailik örgütlenmesi aracılığıyla yaygın bir şekilde propaganda yapmıştı. Muzaffer Fatımi komutanı Cevher'in, Mısır'ı fethettikten sonra bir yıl içinde el-Ezher Camii'nin temellerini atmış (359/970) olması çok önemlidir. Bu cami, İsmailiye öğretisi doğrultusunda öğrenci yetiştiren bir "darü'l-ilm" haline gelecekti. Suriye'de başka birçok darü'l-ilm vardı; bir tanesi de Trablusşam'da Fatımi hâkimiyeti sona erince el-Hasan bin Ammar tarafından kuruldu. Sünniliğin canlanışına aracı olan kurumlar içinde en önemlisi, Müslüman yöneticiler tarafından kurulup desteklenen medreselerdi. Bunların kadroları da otoritelerin himayesi ve denetimi altındaydı tabii. Suriye'de ilk medreseler 5./11. yüzyılın sonlarında Selçuklular tarafından kuruldu ve Nureddin zamanında sayılarında büyük bir artış görüldü. Nureddin'in saltanatının başlangıcında Halep'te bir, Şam'da ise on bir medrese bulunması, bu iki kentte Sünniliğin gücünün nasıl farklılaştığını gösteriyordu. Nureddin'in öldüğü tarihe kadar Halep'te yedi, Şam'da on bir yeni medrese kurulmuştu. Halep'tekilerin dördünü,

Şam'dakilerin de altısını kuran bizzat Nureddin'di. Peygamber'in sünnetlerini öğretmeyi amaçlayan "darü'l-hadis" adlı yeni Sünni kurumu de yine Nureddin zamanında ortaya çıktı. Bunların ilkini 566/1170-71 tarihinde Şam'da kuran Nureddin, emirleriyle birlikte derslere de girerdi. Hâkim askeri grubun Sünnilikteki canlanmayla yakından ilişkili olduğunu örnekleyen bir başka gelişme de, medreselerde yöneticiler ile önde gelen din adamlarının türbelerinin bir arada bulunmasıydı. 522/1128'de Zengi, babası Aksungur el-Hacib'in mezarını Halep'teki bir medreseye naklettirdi. Nureddin Şam'da, adını ondan alan Nuriye medresesine gömüldü. Sonraki dönemden örnekler arasında da Selahaddin'in kardeşi el-Âdil Seyfeddin'in mezarının bulunduğu Adiliye ile (Memluk döneminde) ez-Zahir Baybars'ın gömüldüğü Zahiriye medreseleri sayılabilir. Bunların ikisi de Şam'dadır.

Askeri yöneticilerin Sünni kurumlarına sağladığı himaye, şeriatı uygulayan kadılarla olan ilişkilerinde de kendini gösterir. Başkadıya verilen "kadi'l-kuzat" unvanı ilk başta Abbasi başkenti Bağdat'taki tek bir kadıyla sınırlıydı ve 6./12. yüzyılda Abbasi ve Fatımi halifeliklerinin dağılmasından sonra ortaya çıkan çeşitli yönetim biçimlerinin yargı başkanlarınca benimsenmiş bir unvandı. İlahi vahye dayalı kanun olarak şeriat, bu dönemin Müslüman devletlerinde teorik düzeyde mutlak bir nitelik taşıyordu ve uygulayıcıları olan kadılarla fakihlere de resmi hiyerarşi içinde öncelik sağlamaktaydı. Uygulamada ise şeriat, örf ve âdetler ile hükümdarın çıkardığı fermanlarla bütünlenmiş; kadıları atamak ve azletmek de hükümdarın keyfi iradesine kalmıştı. Şeriat mahkemelerinin yetersiz kaldığı noktada, hükümdar tarafından ya da şahsi temsilcisi eliyle uygulanan mezalim hukuku devreye giriyordu. Dolayısıyla şeriata ve onu hayata geçirmekle yükümlü kadrolara resmi düzeyde saygı gösterilse de, uygulamada bunlar önemli kısıtlamalara tabiydi. Mezalim mahkemelerinin mevzuatta esneklik, daha hızlı karar verme ve hükümlerin uygulanmasını güvence altına alacak yürütme yetkisi gibi üstünlükleri vardı.

Kentlerde kadılığın yanı sıra bir tür dinsel kurum olarak görülen bir makam daha vardı. Muhtesib denen bu görevliler, Kuran'daki "iyiliği yay, kötülüğü önle" hükmünü bütün Müslümanlar için geçerli olacak şekilde uygulamakla yükümlüydü. Yani muhtesibin görevi, namaz kılınması ve Ramazan'da oruç tutulması gibi dini vecibelerin yerine getirilmesini, ayrıca halk içinde asayişin ve namusun korunmasını sağlamaktı. Buna ek olarak çok daha farklı bir alanda da görevler üstlenmiş, fiiliyatta piyasayı denetlemekle yükümlü bir tür müfettişe dönüşmüştü; ticareti ve tüccarları denetler, alışveriş işlerine hile karıştırılmasına karşı önlemler alırdı. Bu ikinci kategorideki görevler muhtesibin en önemli işlevini oluşturuyordu

aslında. Bu sayede muhtesiblik ile bir yanda kadılık, diğer yanda inzibatlık makamları arasında sıkı bir bağ oluşmuştu. Zaten muhtesiblik makamı bazen kadılık veya inzibatlık makamlarıyla birleştirilmiş olur, bütün bu işlevleri bünyesinde toplayan görevli de genellikle fakihlerin içinden seçilirdi. Frank devletlerinde muhtesib (genellikle mathesep diye yazılmıştır) unvanının Franklardan bir görevli tarafından üstlenilmiş olması ilginçtir; Franklardaki mathesep de Müslüman muadili gibi esas olarak piyasanın denetiminden sorumluydu.

Buraya kadar anlatılan kurumlar, Sünni İslamın biçimsel ve hukuki yönlerini kendi bünyesinde toplamıştı, ama bunların yanında bir de, daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan ve kişisel adanmışlık ile duygusal mistisizmi temsil eden ve kurumların evriminde başlı başına bir rol oynayan bir gelişme vardı: Tasavvuf. İlk başlarda hem Sünni, hem Şii ilahiyatçılar ile fakihler bu gelişmeye kuşkuyla yaklaşıyordu. Dönüm noktası yine Selçuklular zamanında yaşandı. Mutasavvıflar ile ilahiyatçılar ve fıkıh bilginleri arasında bir uzlaşmaya varıldı. Yaşamının bir bölümünü Bağdat'ta, İslami din okulları içinde en önemlilerinden biri olan Nizamiye Medresesi'nde, bir bölümünü de yoksul bir sufi olarak inzivada geçiren büyük âlim ve ilahiyatçı Ebu Hamid el-Gazali bu uzlaşmanın simgesiydi.

Tasavvuftaki kurumsallaşma Selçuklular ve haleflerinin zamanında ilerleme gösterdi. Kendini tasavvufa adamış olan sufilerin yararlanması ve tabii denetim altına alınması için hanekâhlar (ya da ribat) açıldı; buralarda sufilere barınak ve yiyecek sağlanıyor, onlar da ayinlerini yapıyorlardı. Görmüş olduğumuz gibi, Müslüman Suriye'de medreselerin çoğaldığı bir dönem olan Nureddin devri, bir kısmı kadınlara ayrılmış olan tekkelerin kurulması açısından da önem taşır. Sufiler önceleri mutasavvıflara bağlı gevşek birlikler halinde örgütlenmişken, bu dönemde daha sağlam bir örgüt yapısı olan tarikatlar ortaya çıktı. Adını gerçek ya da farazi kuruculardan alan bu tarikatlara giriş, buralarda verilecek dersler ve yapılacak ayinler de sistemli biçimde düzenlendi. İlk tarikatlardan biri, Şihabeddin Ömer es-Sühreverdi'nin (539-632/1144-1235) kurduğu Sühreverdiye idi. Halife en-Nâsır'ın himayesinde bulunan Şihabeddin, onun verdiği görevle Sultan I. Keykubad ve Eyyubi el-Âdil Seyfeddin'e elçi olarak gönderildi. 6./12. yüzyılda Irak'ın güney kesiminde Ahmed er-Rıfai'nin kurduğu Rıfaiye tarikatı da kısa zamanda Suriye ve Mısır'a yayıldı. Suriye'de yaygın güce erişmiş bir başka tarikat, adını Abdülkadir el-Geylani'den (ö. 561/1166) alan Kadiriye'ydi. İranlı bir muallim olan Abdülkadir'in mucizeler yaratan bir ermiş olduğuna inanılırdı.

Evrensel düzeyde de önem taşımakla birlikte, özellikle Suriye ve Mısır için anlamlı olan bir dini kurum da Mekke'ye düzenlenen hacdı. Hiç de-

ğilse bir kez hacca gitmek her Müslüman için farzdı ve her yıl binlerce insan, İslam âleminin dört bir yanından kalkıp hacı olmak için Hicaz'ın kıraç bölgelerindeki bu ücra kente gelirdi. Birçoğu Medine'ye de gidip Peygamber'in mezarının bulunduğu Mescidü'n-Nebi'yi ziyaret ederdi. Hacılar, güvenlik nedeniyle düzenli kervanlar halinde yol alıyor, her kervanın başında emirü'l-hac denen ve hem askeri, hem diplomatik görevler üstlenmiş olan bir lider bulunuyordu. Emirü'l-hac, gerektiğinde güvenliklerinin sağlanması için Arap kabilelerine para da vererek kervanı Haremeyn-i Şerifeyn'e sağ salim götürmek ve oradan geri getirmekle yükümlüydü. Kahire ile Şam, bu kervanlardan ikisinin toplanma noktasıydı; bu kervanlara yalnızca Akdeniz çevresindeki Müslüman topraklarından değil, Afrika'nın Sahra ötesi bölgelerinden de gelen hacılar katılırdı. Kahire'den itibaren geleneksel olarak izlenen güzergâh, doğuya doğru ilerleyip Sina Çölü'nden geçtikten sonra, Kızıldeniz'in kuzeydoğusundaki körfezin ağzında bulunan Akabe'ye varıyordu. Oradan deniz kıyısını izleyerek güneydoğu yönünde ilerler, sonunda içeri yönelip Mekke'de son bulurdu. Kat edilen toplam mesafe yaklaşık 1.600 kilometreydi. Şam'dan başlayan hac yolu ise daha uzundu. Bu yol güney yönünde ilerleyerek Mavera-i Ürdün, Maan, Tebuk, Medain Salih ve Medine'den geçerdi; yani 20. yüzyılın başlarında yapılan Hicaz Demiryolu'yla hemen hemen aynı güzergâhı izliyordu.

Birinci Haçlı Seferi sırasında gerçekleştirilen fetihler her iki güzergâhın da ciddi biçimde kesintiye uğramasına neden oldu. Suriye kervanı, el-Kerak ve eş-Şavbek gibi Haçlı şatolarının hâkim olduğu Frank topraklarının kıyısından geçmek zorundaydı. Mısır kervanı ise artık her zamanki kara güzergâhını izleyemiyordu. Bunun yerine hacılar, o zamanlar Yukarı Mısır'ın en büyük kenti olan Kûs'a kadar Nil üzerinden ilerliyor, oradan zorlu bir yolculukla doğudaki çölü aşıp Kızıldeniz kıyısındaki Ayzab limanına varıyor, sonra da Cidde üzerinden Mekke limanına ulaşıyorlardı. Selahaddin'in bu toprakları geri aldığı döneme kadar eski kara güzergâhı tam anlamıyla emniyetli hale gelmedi.

Abbasilerin çöküşünden önce hacıların ve Haremeyn-i Şerifeyn'in korunması halifelerin göreviydi, ama sonradan bu işlevleri yerel yöneticiler üstlendi. Emirü'l-hacları artık bunlar atıyor ve Mekke'de kendi sancakları boy gösteriyordu. Kent, yerel hanedanların vekâletinde olmasına rağmen, tamamıyla bağımsızdı. Yakındoğu'nun Müslüman hükümdarları içinde pek azının şahsen hacca gitme fırsatı bulabilmiş olması ise ironik bir durumdur. Nureddin, ancak 556/1161'de, saltanatı sırasında bir barış dönemi yaşayabildiğinde hacı olmuştu. Selahaddin ise Haremeyn-i Şerifeyn'e gitme umudunu asla gerçekleştiremedi.

ONUNCU BÖLÜM

MEMLUK SULTANLIĞI'NIN KURULUŞU (1249-1260)

Es-Salih Eyyub'un ölümüyle birlikte başlayan siyasi değişim döneminde, on yıldan biraz daha uzun bir süre içinde Eyyubiler önce Mısır'da, arkasından da Suriye'de iktidarlarını kaybettiler. Bu sülalenin çeşitli üyeleri arasında paylaşılmış olan topraklar tek bir yöneticiye, Memluk sultanına bağlanarak yeniden bütünleşti. Parçalanmadan varlığını sürdüren bu imparatorluk, 922/1516-17 tarihinde Yavuz Sultan Selim önderliğindeki Osmanlılarca fethedilene dek varlığını sürdürecekti.

Es-Salih Eyyub'un ölümünün ilk sonucu askeri ve siyasi bir buhran oldu. O sırada IX. Louis ve komutasındaki Haçlılar Dimyat'taki üslerinden Kahire'ye doğru ilerlemekteydiler. Tahtın vârisi olan el-Muazzam Turan Şah, o sırada çok uzakta, Cezire'deki Hısn Keyfa'da yer alan kendi beyliğinde bulunuyordu. Bu aşamada felaketi önleyen, sultanın dul kalan Türk karısı Şecerü'd-Dürr'ün kararlılığı oldu. Emir Fahreddin bin Şeyhü'ş-Şüyûh ve es-Salih Eyyub'un bir sırdaşıyla anlaşan Şecerü'd-dürr, sultanın öldüğünü sakladı, onun imzasını taklit ederek fermanlar çıkardı; böylece sultana ve vârisi el-Muazzam Turan Şah'a bağlılık yemini edilmesini dayattığı gibi, Fahreddin'in atabekü'l-asâkir, yani başkumandan ve sultana bağlı toprakların yöneticisi olarak tanınmasını sağladı. Haçlılar karşısında askeri direniş devam ediyordu. 5 Zilkade 647/9 Şubat 1250 tarihinde yapılan muharebe belirleyici oldu. Fahreddin bu çarpışmada öldüyse de, el-Mansure'ye yönelik Haçlı saldırısı püskürtüldü. Bunu izleyen belirsizlik döneminde yeni sultan el-Mansure'ye geldi (20 Zilkade/24 Şubat). Artık ilerleyemedikleri gibi mevzilerini de koruyamayan Haçlılar, feci bir şekilde dağılarak Dimyat'a doğru geri çekildiler ve bu sırada Louis esir düştü.

Dimyat'ta bulunan karısı müzakereler yaparak kocasının bırakılmasına karşılık kenti teslim etmeye razı oldu ve Sefer 648/Mayıs 1250 tarihinde Haçlılar Mısır'dan çekildi. Louis, Fransa'ya dönmeden önce yanında birkaç yüz adamıyla Akkâ'ya gidip neredeyse dört yıl süreyle Latin krallığının savunmalarını güçlendirmeye uğraştı.

Aziz Louis ve komutasındaki Haçlıların uğradığı yenilginin yankıları, olaylara bizzat tanık olan tarihçi Ebu Şâme tarafından kısmen aktarılmıştır.

> 16 Muharrem [648/20 Nisan 1250] günü, esir edilen Fransız kralının kaftanı Şam'a getirildi. Kaftanı Sultan el-Muazzam, Şam'daki valisi olan Emir Cemaleddin Musa bin Yağmur'a göndermişti. Valinin kaftanı sırtına giydiğini gözlerimle gördüm. Kırmızı yünlü kumaştan yapılmıştı, kenarı as kürküyle süslüydü ve üstünde altın bir toka vardı.
>
> 20 Muharrem'de [24 Nisan] ahali, olan biteni kutlamak maksadıyla sevinç ve neşe içinde Meryem kilisesine gitti; yanlarında şarkıcılar ile çalgıcılar da vardı. Niyetleri kiliseyi yıkmaktı. Baalbek'teki Hıristiyanların, Frankların başına gelenlerden ötürü duydukları üzüntünün ifadesi olarak kiliselerindeki ikonların suratlarını isle kararttığını duymuştum. Olay zabıtabaşının da kulağına gitmiş. Onlara ağır bir para cezası koyduğu gibi, Yahudilere de saldırıya geçerek onları dövmelerini ve aşağılamalarını buyurmuş.[1]

Aziz Louis Mısır'dan ayrılmadan önce çok büyük bir siyasi değişiklik oldu. 28 Muharrem 648/2 Mayıs 1250 tarihinde el-Muazzam Turan Şah, Bahriye Memluklarının düzenlediği bir suikastta öldürüldü ve Mısır'daki Eyyubi sultanlığı sona erdi. Bu darbenin nedenlerini bulmak zor değil: Bunun temelinde, Bahriye (ya da Salihiye), yani ölmüş sultanın sarayındaki askeri gücü oluşturan Memluklar ile halefine bağlı Memluklar arasındaki iktidar mücadelesi yatıyordu. Bahriye bu darbeden askeri bakımdan olduğu kadar, siyasi alanda da Mısır'ın hâkimi olarak çıktı. Geriye bakıldığında Fahreddin'in ölümü de bu gelişmede etken olabilir, zira Fahreddin Memluk soyundan gelmeyen büyük emirlerin sonuncusuydu. Haçlılara direnişte belirleyici bir rol oynamış olan Bahriye üyeleri, kendileri gibi Türk kökenli olan Şecerü'd-Dürr'e etnik temelli bir sadakatle bağlıydılar. Turan Şah'ın kendi güçlerini devreye sokması, Bahriye'yi geri plana iterek kendi Memluklarını üst kademelere getirmesi ve Şecerü'd-dürr'e rahat vermemesi Bahriye içinde sürekli infial ve husumet yaratmıştı. Katledilmesi işte bu etkenlere bağlıydı. Nitekim suikasta katılanlardan biri de Baybars el-Bundukdâri adındaki genç Memluktu ve bu isim ileride daha çok duyulacaktı.

1 Ebu Şâme, *Terâcim ricâlü'l-karneynü's-sâdis ve'l-sâbi*, haz. Muhammed Zahid el-Kevseri, Kahire, 1366/1947; yeni basım, Beyrut [1974], s. 184. İngilizceye çeviren P. M. Holt.

El-Muazzam Turan Şah'ın öldürülmesinden sonra, İslam tarihinde neredeyse emsali görülmemiş bir olay yaşandı: Bir kadın hükümdarlığa seçildi. Hemen hemen üç ay boyunca Şecerü'd-Dürr, "meliketü'l-Müslimin" sanıyla bizzat hüküm sürdü, Ümmü Halil, yani "Halil'in Anası" imzasıyla fermanlar çıkardı. Halil, es-Salih Eyyub'dan doğan, ama o sırada çoktan ölmüş olan oğluydu. Gerek böyle bir formül bulunmuş olması, gerek Şecerü'd-dürr'ün "Sultan Melikü's-Salih'in zevcesi" olarak hutbelerde anılması, onun kendini Eyyubi sultanlığının meşru vârisi saydığını (ya da kendisine destek verenlerin onun bu iddiayla ortaya çıkmasını istediğini) göstermektedir. Gerçi bundan kısa bir süre önce, Eyyubi hanedanından Zeyfe Hatun da torunu en-Nâsır Yusuf'un naibesi olarak Halep'in yönetimini üstlenmişti, ama Şecerü'd-dürr gibi hükümdarlığı açıkça tanınmış bir başka kadın yoktu.

Şecerü'd-dürr hiç de uygun olmayan bir zamanda tahta çıkmıştı. Haçlılarla savaş henüz sona ermemişti ve Şecerü'd-dürr bizzat orduya komuta edemeyeceği için bir başkomutan bulmak gerekiyordu. Bunun için yine Bahriye'den biri, Emir Aybeg el-Türkmâni seçildi. Ancak kısa bir süre içinde Haçlıların bölgeden uzaklaştırılması da Şecerü'd-dürr'ün konumunu sağlama alması için yeterli olmayacaktı. Tahta çıktığı Şam'a bildirilince, bir Kürt kabilesinden güçlü bir askeri kıta olan Kaymeriye, gelip Halep'i ele geçirmesi için en-Nâsır Yusuf'a çağrı gönderdi. Kentteki Bahriye kuvveti iktidardan azledildi. Bu tehdit karşısında Kahire'deki Bahriye üyeleri, bir erkeği sultan yapmalarının daha iyi olacağına karar verdiler. Bunun üzerine Şecerü'd-dürr tahttan çekildi ve Rebiyülahir 648/Temmuz 1250 tarihinde Aybeg, Melikü'l-Muizz adıyla hükümdar oldu. Ama daha beş gün geçmişti ki o da tahttan çekilmek zorunda kaldı, çünkü komutanlardan Emir Fariseddin Aktay el-Camedar başkanlığındaki önemli bir Bahriye hizbi ile Baybars el-Bundukdâri, el-Kâmil'in torununun oğlu olan on yaşındaki el-Eşref Musa'nın şahsında, göstermelik de olsa Eyyubi hâkimiyetinin yeniden kurulmasında ısrar etmişti. Aybeg resmi düzeyde atabeglik görevine dönse de, fiilen Mısır'ı o yönetiyordu, tabii Şecerü'd-dürr de onu. İkisi sonradan evlendiler, ama bunun tarihi bilinmemektedir.

El-Eşref Musa'nın tahta çıkarılmasıyla amaçlanan Suriye Eyyubilerini yatıştırmak idiyse de, bu amaca ulaşılamamıştır; ama bu olay, iç siyasi gelişmelerde bir aşamayı temsil eder: Asıl iktidar sahipleri, yani Aktay ile Aybeg önderliğindeki rakip hizipler kozlarını paylaşırken bir gölge sultan atanmıştır. Bu siyasi yönteme Memluk Sultanlığı boyunca sık sık başvurulacaktı. Ancak şimdilik bu hizipler, Suriye'den gelen tehdit karşısında birleşmişlerdi -zira o sırada en-Nâsır Yusuf, Kahire'ye doğru yola çıkmıştı bile. Delta yakınlarındaki el-Abbasa'da yapılan (10 Zilkade 648/3 Şubat

1251) çarpışmada Aybeg karşısında yenilgiye uğrayan işgalciler geri çekildiler. Ama 651/1253'te, Bağdat'ta Halife el-Mustasım, Moğolların yaklaşmakta olduğunu görerek Memluklar ile Eyyubiler arasında arabuluculuk edene dek barış sağlanmadı. Gerçi bu da düşmanlıkları sona erdirmiş değildi.

Bu arada Aybeg, bir yandan servet biriktirip bir yandan kendine bağlı Memlukların oluşturduğu Muizziye'yi önemli kademelere getirerek büyük bir ihtiyatla konumunu sağlamlaştırmaya bakıyordu. Muizziye'den Kutuz'u "naibü's-saltana bi-Mısr" makamına getirdi. Bu gelişmeler ister istemez Bahriye'yi ve Hama'dan bir Eyyubi hanedan mensubuyla evlenerek çok önemli bir siyasi başarı sağlamış olan liderleri Aktay'ı tehdit ediyordu. Aktay'ın, karısı adına sultanlık üzerinde hak iddia etmeye hazırlandığı açıktı. Hükümdarlık unvanları kullanmaya başlamış, hanedan nişanlarıyla dolaşır olmuştu. Sonunda karısının, bir melik kızı olarak Kahire Kalesi'nde oturması gerektiğini öne sürdü. Selahaddin'in yaptırdığı bu kale, o zamandan beri Mısır hükümdarlarının ikametgâhı olmuştu. Aybeg hiç vakit kaybetmeden ona bir suikast düzenledi ve 3 Şaban 652/18 Eylül 1254 tarihinde Kutuz ile üç yoldaşı Aktay'ı öldürdüler. Gafil avlanarak zor duruma düşen Bahriye üyeleri Kahire'den kaçıp Anadolu Selçuklu Sultanlığı'na sığındılar; bir kısmı da Suriye'ye, en-Nâsır Yusuf'un yanına gitti. Bu ikinci grupta Baybars el-Bundukdâri de vardı ve artık dağılmış durumda bulunan Bahriye'nin liderliğini üstlenmekteydi. Suriye'dekiler, en-Nâsır Yusuf'u Aybeg'e karşı sefer düzenlemeye kışkırttılar. Bu buhran da yine halife tarafından çözüme kavuşturuldu ve 654/1256'da halifenin temsilcisi aracılığıyla Aybeg ve en-Nâsır Yusuf arasında bir barış anlaşması daha yapıldı. Bu anlaşmaya göre en-Nâsır Yusuf, kendisine sığınmış olan Bahriye üyelerinden desteğini kesince, onlar da yine bir Eyyubi olan el-Kerak beyi el-Mugis Ömer'in (kendisi el-Kâmil Muhammed'in torunuydu) hizmetine girdiler.

Muhtemelen Aktay'ın öldürülmesinden sonra, ama belki ondan bile önce, Aybeg Bizans İmparatorluğu sınırları içinde bulunan İznik'e (İznik) sürgün edilmiş el-Eşref Musa'yı tahttan indirerek sultanlığı yeniden ele geçirmişti bile. Artık gücünün doruğundaydı ve Musul Atabegi sıfatıyla Zengilerin yerini almış bulunan Memluk Bedreddin Lülü'nün kızıyla evlenerek bunu taçlandırmaya çalışıyordu. Yani Aktay'ın politikası bir kez daha tekrarlanıyordu ve yine aynı ölümcül sonucu verecekti. Bu evliliğin kendi konumunu tehdit edeceğini gören Şecerü'd-Dürr, bilindik bir çare olarak suikasta başvurdu. 23 Rebiyülevvel 655/10 Nisan 1257 tarihinde Aybeg, sarayının hamamında öldürüldü, ama Şecerü'd-Dürr'ün zaferi uzun ömürlü olmayacaktı. Aybeg'in başka bir karısından doğma oğlu

Ali'nin çevresinde hemen Şecerü'd-Dürr'e muhalif bir hizip oluşmaya başladı. Muizziye, "Melikü'l-Mansur" sanıyla Ali'yi sultan yaptı ve her ne kadar önceleri Şecerü'd-dürr, Kahire'deki es-Salih Eyyub Memluklarından kalanlar tarafından korunduysa da, 11 Rebiyülahir 655/28 Nisan 1257 günü kalenin dışında cesedi bulundu. Sonraki dönemlerde vakanüvisler, onun nasıl öldürüldüğünü canlı görsel detaylarla anlatmıştır, ama kendi döneminden kalma kayıtlarda bu konuda bilgi yoktur.

On beş yaşında olan El-Mansur Ali de daha önce el-Eşref Musa'nın oynadığı rolü üstlendi: çevresinde Memluk ileri gelenlerinin iktidar mücadelesini sürdürdüğü bir gölge sultan. İleri gelenlerin başında da, naiplik görevini koruyarak devleti yönetmekte olan Kutuz yer alıyordu. Tahta henüz reşit olmayan birinin çıkması, bir başkomutan atanmasını gerekli kıldı. Bu göreve ilkin Sencer el-Halebi getirildi, ama diğer komutanlar onun sultanlığa göz dikmiş olduğundan şüphelendiği için birkaç gün sonra uzaklaştırıldı. Onun yerine "atabekü'l-asâkir" unvanını üstlenen Farisüddin Aktay, daha önceki adaşından "el-Mustarib" nisbasıyla ayırt ediliyordu. Sencer el-Halebi gibi o da es-Salih Eyyub'un sarayından yetişmişti. Bu durum, Muizziye'nin iktidara yükseliş sürecinin henüz tamamlanmamış olduğunu ve iki hizip arasındaki gerilimin daha devam edeceğini gösteriyordu.

Ancak o zamanlar Bahriye'nin ana kolu Suriye'deydi ve kendilerinden önceki Harezmiler gibi onlar da bir önderden yoksun, başıbozuk ve kavgacı bir grup oluşturmaktaydılar. Hem Kahire, hem Şam, hem de el-Kerak'taki yöneticiler için tehlike arz ediyorlardı. El-Mugis Ömer'in hizmetinde el-Kerak'ı Mısır'a karşı düzenlenecek harekâtlar için elverişli bir üs olarak gördüler. Zilkade 655/Kasım 1257'de, Baybars'ın da katıldığı akın, es-Salihiye'de Kutuz ve Aktay el-Mustarib tarafından püskürtüldü (Bilbis ve el-Abbasa gibi burası da, doğudan Delta'ya ulaşan bölgede yer aldığı için stratejik bir konumdaydı). El-Kerak'a dönen Baybars, oraya sığınmış Memluklar arasından asker toplayarak sonunda el-Mugis'i tekrar saldırıya geçmesi için ikna edecek güce ulaştı. Rebiyülahir 656/Nisan 1258'de es-Salihiye'de yapılan ikinci çarpışma da aynı sonucu verdi; üstelik bu sefer Kutuz, yakaladığı Bahriye liderlerini katlederek Memluklara öldürücü bir darbe vurmuştu. Bu arada en-Nâsır Yusuf, el-Mugis'in askeri gücünün hızla büyümekte olduğuna bütün canlılığıyla tanıklık ediyordu. El-Mugis'in kuvvetleri sadece Bahriye'den oluşmuyordu; Şehrazûriye adlı Kürt aşiretinden de çok sayıda askeri içermekteydi. Bunlar, Moğol istilasına uğrayan anavatanlarından kaçıp Şam'a sığınmışlardı. En-Nâsır itaatsiz olduklarına hükmederek Şehrazûriye'yi başından atınca onlar da, Şam'ın fethine yardımcı olacakları inancıyla kendilerine kucak açan el-

Mugis'in hizmetine girdiler. 657/1259 başlarında rakip Eyyubi orduları Eriha yakınlarında karşı karşıya geldi. Yenilgiye uğrayan el-Mugis el-Kerak'a kaçtı. Bunu izleyen müzakerelerde Bahriye'yi en-Nâsır'a teslim etmeyi, Şehrazûriye'yi de savmayı kabul etti. Nitekim Şehrazûriye, Filistin'e doğru yola çıkmıştı. Baybars da basiretli davranarak kendisiyle birkaç yoldaşı adına bazı şartlar öne sürdü ve tekrar en-Nâsır'ın hizmetine girdi. O sıralar Şehrazûriye'yle ilişkileri, bu aşiretten kız alacak kadar iyiydi.

Doğuda ve kuzeyde meydana gelen büyük olaylar göz önüne alındığında en-Nâsır ile el-Mugis arasındaki husumetin bir önemi yoktu, zira bu yıllar, Moğol fırtınasının İslamı kalbinden vurarak bütün yerleşik hanedanlarını, hatta doğrudan büyük Abbasi halifeliğini savurduğu dönemi kapsıyordu. Orta Asya'daki komşuları Türkler gibi göçebe kabileler halinde yaşayan Moğollar, Temuçin adındaki savaşçı kabile reisi tarafından birleştirilerek müthiş bir askeri ve siyasi güç haline gelmişlerdi. Daha çok unvanıyla, Cengiz Han olarak tanınan Temuçin, ufak tefek yağma harekâtlarını dünyanın fethini hedefleyen iddialı bir projeye dönüştürmeyi başarmıştı. Moğol kabilelerinin kurultayında liderliğinin tanındığı 1206 ile öldüğü yıl olan 1227 arasında Cengiz Han, Çin'in kuzey kesimini fethedip batıda da Harezmşahların sultanlığını yıkmıştı. Böylelikle Batı Asya'da daha fazla ilerlemesi için imkân doğmuş oluyordu, ama ilerleme hemen başlamadı. 1229'da toplanan kurultayda Cengiz Han'ın oğullarından Ögedey, Büyük Kağan olarak babasının yerini almak üzere veliaht seçildi. Fethedilen topraklar Ögedey'in erkek kardeşleriyle yeğenleri arasında pay ediliyordu. Bu arada Batu adındaki yeğen, 1236 ile 1241 arasında Rusya ile Doğu Avrupa'da büyük bir bölgeyi istila etmişti. 1241 sonunda Ögedey öldü ve dul kalan karısının naibeliğinde geçen beş yılın ardından, oğlu Güyük, Büyük Kağan olarak babasının yerine geçti. Bu arada Batu'nun komutanlarından Bayçu Noyan, 641/1243 tarihindeki Kösedağ Savaşı'nda Anadolu Selçuklu Sultanı II. Keyhüsrev'i yenerek ona ait toprakları Moğol himayesine sokmuştu. Güyük 1248'de ölünce bu kez onun karısı naibe oldu ve 1251'de oğulları Möngke, Büyük Kağan seçildi.

Moğolların Batı Asya yönündeki son büyük hamleleri de Möngke'nin zamanında oldu. Möngke'nin kardeşi Hülagü komutasındaki Moğol kuvvetleri fetihlerine 1255'te başladılar. Haşşâşilerin karargâhı Alamut'u ele geçirerek liderini öldürdüler. Bağdat da 6 Sefer 656/12 Şubat 1258'de düştü. Çok geçmeden el-Mustasım'ın öldürülmesiyle halifelik sona erdi. Moğollar kuzey ve batı yönünde Bereketli Hilal boyunca ilerlemeye devam ettiler. Daha 656/1258'de en-Nâsır Yusuf, oğlunu çeşitli hediyelerle Hülagü'ye göndermişti. Ertesi yıl geri dönen oğlan, yanında Moğol fatihin tehdit ve aşağılamalarla dolu bir mektubunu getirdi. İlk başta diren-

meye kararlı olan en-Nâsır Mısır'dan yardım istedi. Kahire'de Kutuz, Moğol tehdidine karşılık verdiği gibi el-Mansur Ali'yi tahttan indirip "Melikü'l-Muzaffer" sanıyla sultanlığı gasp ederek (Zilkade 657/Kasım 1259) kendi ihtiraslarını gerçekleştirmeye girişmişti. En-Nâsır ordusunu Şam'dan çıkardıysa da savaşmayı göze alamıyordu. Moğollar ilerlerken Suriye'ye sığınmış olanlar da onların önü sıra güneye doğru kaçmaya başladılar.

Bu arada Hülagü el-Bire'yi (Birecik) alarak Fırat'ın ötesine geçme imkânı bulmuştu. Ardından Halep üzerine yürüdü. Selahaddin'in oğullarından biri olan eski Halep valisi direnmeye çalıştıysa da, 9 Sefer 658/25 Ocak 1260 tarihinde kent ani bir harekâtla alındı. Bu haber yayılınca en-Nâsır'ın ordusu dağılıverdi. En-Nâsır ise Gazze'ye, oradan da Mavera-i Ürdün'e kaçtı ve esir edilerek Hülagü'ye gönderildi. Aynı sıralarda Baybars da Kutuz'la haberleşiyordu. 22 Rebiyülevvel 658/17 Mart 1260 tarihinde, güvenliğini sağlayacağı konusunda sultanın yemin etmesi üzerine Mısır'a döndü. Bundan birkaç gün önce Şam Moğollara teslim olmuştu ve Moğollar daha güneye, Hebron (el-Halil) ile Gazze'ye kadar ilerlemekteydiler. Bu sırada Hülagü, kardeşi Möngke'nin öldüğünü haber aldı ve veraset meselesinin halledilmesini sağlamak üzere ordusunun başından ayrıldı.

Suriye'nin Moğollarca istilası Müslümanlar açısından felaket oldu; Doğu Hıristiyanları ile Franklar bu olaydan daha az zarar görecekti. Halep kuşatması sırasında Hıristiyanlar, Moğollarla ittifak yaparak onlara takviye kuvvet sağlamıştı; bu müttefikler, Küçük Ermenistan Kralı I. Hethum ile damadı olan Antakya-Trablusşam hükümdarı VI. Bohemond'du. Oysa Latin krallığı hiçbir şekilde Moğollara kucak açma ya da yardım etme eğilimi göstermedi. Şam'ın alınmasından sonra, Hülagü'nün kendilerine özel koruma sağlamasını sevinçle karşılayan yerli Hıristiyanlar, basireti tamamen elden bırakarak tam bir küstahlık sergilediler. Ramazan'da alenen şarap içip sokaklarda törenle haç dolaştırılırken Müslümanları durup selam vermeye zorladılar.

Humus'un Eyyubi hükümdarı, Moğollar tarafından resmen Suriye valiliğine getirildi, ama Hülagü'nün bölgeden ayrılmasından sonra fiili iktidar onun komutanlarından Ketbuka (Ketboğa) Noyan'ın eline geçmiş oluyordu. Hülagü, Kahire'ye elçi göndererek Kutuz'u teslim olmaya çağırmıştı, ama Baybars'ı arkasına almış olan sultan direnmekte kararlıydı. Moğol elçileri öldürüldü. Bu hareket büyük infial uyandırdı. 15 Şaban 658/26 Temmuz 1260 tarihinde Kutuz, ordusuyla birlikte kaleyi terk etti. Filistin kıyısında ilerlerlerken Akkâ'daki Franklar destek vermeyi teklif ettilerse de geri çevrildiler. Bir keşif koluyla birlikte ilerlemeye başlayan

Baybars, Gilboa Dağı'nın kuzeyinde, Yizreel Vadisi'ndeki Ayn Calut'ta Moğol ordusunun karargâh kurmuş olduğunu gördü. İki ordu 25 Ramazan 658/3 Eylül 1260'ta karşı karşıya geldiler. Bu çarpışma, biri İslam topraklarını işgale gelen, öbürü ise bu toprakları savunmakta olan iki bozkır halkının savaşı olarak nitelenmiştir.[2] Gece bastırdığında Ketbuka Noyan ölmüş ve ordusu kaçmaya başlamıştı. Böylece Suriye'de Moğol işgali kırıldı, Mısır da işgal tehdidinden kurtuldu.

Hülagü'nün giriştiği işgalin amaçlanmamış olsa da önemli bir neticesi vardı. Suriye'nin iki büyük kenti olan Halep ile Şam'da Eyyubi hâkimiyeti sona erdi ve Müslüman Suriye'nin tamamı, herhangi bir fetih hareketi olmaksızın Memluk sultanının eline geçti. Böylece Kutuz, yeni topraklarının yönetimini düzenlemeye girişti. Sencer el-Halebi, Şam'a vali oldu. Halep için Baybars'a vaatte bulunulmuştu, oysa kent, Bedreddin Lülü'nün oğlu Alaaddin Ali'ye verildi. Humus, Hama ve el-Kerak'tan oluşan üç küçük beylik yine Eyyubi yöneticilerinde kaldı. Daha sonra Kutuz Kahire'ye doğru ilerlemeye başladı. Ama Memlukların Moğol tehlikesi karşısında sağladığı sallantılı birlik aşınmaya başlamıştı bile. Bahriye ve Muizziye hizipleri arasındaki eski husumet tekrar alevlendi ve vaadini yerine getirmediği için Kutuz'a kinlenmiş olan Baybars bir suikast düzenledi. Mısır'dan dönüşte düzenlenen av partisi ona aradığı fırsatı sağladı. 15 Zilkade/24 Ekim günü Baybars ile yandaşları Kutuz'u çölde öldürerek sultanlığı ele geçirme iddiasıyla çadıra geri döndüler.

2 Bernard Lewis (Ebu Şâme ve İbn Haldun'dan alıntı), P. M. Holt. Ann K. S. Lambton ve B. Lewis (ed.), *The Cambridge History of Islam*, I, Cambridge, 1970, s. 214.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

EZ-ZAHİR BAYBARS'IN SALTANATI (1260-1277)

Baybars, Kutuz'u öldürüp tahta çıktığında yaklaşık otuz iki yaşındaydı. Aslen Kıpçak Türklerindendi, yani Karadeniz'in kuzeyindeki topraklardan gelmişti. Yaklaşık 1241'de Moğollar bu bölgeyi istila ettiklerinde, Baybars'ın halkı da Karadeniz'in karşı kıyısına kaçarak Anadolu'daki Türkmen beyine sığınmıştı. Ancak bey onlara ihanet etti ve kendine sığınanları kılıçtan geçirip esir aldı. O zamanlar aşağı yukarı on dördünde olan Baybars da bu esirler arasındaydı. Sivas'tan başlayıp Halep ve Şam'dan sonra Hama'ya varan esir pazarlarının güzergâhını izleyerek onun güneye yolculuğunu saptamak mümkündür. Hama'da genç Eyyubi beyi el-Mansur Muhammed (sonradan Baybars'ın vasalı olacaktı) tam Baybars'ı satın alacakken annesinin etkisiyle caydı. "O kara oğlan yaramaz bize" demişti annesi, "kem gözlü bir şey." Sonunda Baybars'ı, Sultan es-Salih Eyyub'a bağlı Memluklardan Aytekin el-Bundukdâr satın aldı. Kısa bir süre sonra efendisi gözden düştü ve 644/1247 tarihinde Baybars, sultanın sarayına girdi. Orada hızla yükselerek Camedâriye, yani sultanın elbiselerinden sorumlu içoğlanlarının başına getirildi. El-Muazzam Turan Şah'ın öldürülmesiyle başlayıp Kutuz suikastıyla sona eren on yıllık fırtınalı dönemde yapacakları, bir bakıma şimdiden öngörülebilirdi.

Kutuz'a düzenlenen suikastın başarıyla sonuçlanması, Baybars'ın sultanlığını güvence altına almak için tek başına yeterli değildi. Suikast sonucunda, Kutuz'un bizzat komuta ettiği Muizziye'nin yerine, es-Salih Eyyub'un kapıkullarını oluşturan rakip Bahriye (ya da Salihiye) yeniden kuruldu. Baybars'ın sultan seçilmesi esas olarak Memlukların yaşlı devlet adamı atabek Aktay el-Mustarib sayesinde olmuştu. Memluk ileri gelenle-

rinin sultanı seçmek üzere olduğu çadıra dalan el-Mustarib, bu makamın Kutuz'u öldüren Baybars'ın hakkı olduğu görüşünü dayattı. Onun nasihati doğrultusunda karşılıklı yeminler edildi ve Baybars, kendisini destekleyenlere yardımcı olmayı, Memluk ileri gelenleri de ona sadakat göstermeyi taahhüt ettiler. Yine Aktay'ın tavsiyesi üzerine Baybars ordunun başına geçerek Kahire Kalesi'ni ve oradaki hazineyi güvence altına aldı. Bu sırada hiçbir direnişle karşılaşmadığı gibi ertesi sabah da (19 Zilhicce 658/25 Kasım 1260) resmi olarak taç giydi. Birkaç hafta sonra düzenlenen resm-i geçitte sultanlığının alametleriyle birlikte kentte dolaştı.

Baybars'ın, es-Salih Eyyub liderliğindeki Memluk sarayından yoldaşları, yani "huşdâşiye" onun saltanatı boyunca önemli bir siyasi etken olacak, Baybars da onlarla iyi ilişkilerini korumaya yönelik bir politika izleyecekti. Saray çevresinde bulunan ve onun yaşam öyküsünü kaleme alan İbn Abdü'z-Zahir'in sözleriyle:

> Allah'a şükürler olsun, sultan tahta çıktığı vakit bütün kaçakları topladı ve uzakta bulunanları da getirtti. Yükselememiş olanları terfi ettirip bir kenara itilmiş olanları çeşitli mevkilere yerleştirdi. Ellerinden alınmış mülklerini, servetlerini ve unvanlarını iade etti. Liyakat gösterenleri emirlik makamına getirip gerekli vasfa sahip olanları yükseltti. Onlar için devlet içinde özel makamlar kurdu. Bunlar onun yakın çevresini, maiyetini oluşturuyor ve kendisi orada olsun olmasın, Kale'sini koruyorlardı.[1]

Salihiye'den Aktay el-Mustarib yıllarca sultanın başdanışmanı olarak kaldı. Artık Baybars bütün gücünü orduya komuta etmeye vermiş olduğu için atabeklik makamının geleneksel işlevleri de ortadan kalkmıştı, ama el-Mustarib bu sanı korudu. Baybars'ın dört yaşındaki oğlu Baraka Han, Şevval 662/Ağustos 1264 tarihinde babasının yanı sıra sultan ilan edilince ona bir "atabek" (yani eskiden Selçukluların kullandığı anlamda "atabeg") tahsis edildi. Bu kişi Aktay değil, bir başka önemli Salihiye mensubu, Aydemir el-Hılli'ydi. Bu arada Baybars, kapıkullarının oluşturduğu Zahiriye'den birine giderek daha çok bağımlı hale gelmişti. Bu kişi, Aktay'ın yanında yetişerek, hizmetlerine karşılık aldığı paraya ortak olan Bilik el-Hazindar'dı ve Aktay ölünce onun yerini aldı (672/1273-74).

Hükümdarlığı boyunca Baybars'ın gözü hep Suriye'deydi. Müslüman Suriye'nin Memluk Sultanlığı'na ilhakı, daha önce de görmüş olduğumuz gibi, Moğol istilasının ve Ayn Calut'taki Memluk zaferinin sonucuydu. Gerçi orada kalmış olan Eyyubiler sakindiler, ama ayrılıkçı hareketler çok geçmeden Baybars'ın başına bela olmaya başladı. Kutuz tarafından Şam

1 İbn Abdü'z-Zahir, *El-Ravdü'z-zâhir fi sîreti'l-Melikü'z-Zâhir*, haz. Abdülaziz al-Huveytir, Riyad, [1396/1976], s. 74. İngilizceye çeviren, P. M. Holt.

valiliğine atanmış olan huşdâş Sencer el-Halebi, kendini Şam sultanı ilan edip "Melikü'l-Mücahid" unvanını aldı (Zilhicce 658/Kasım 1260). Belki de Eyyubi modeline uygun olarak kendini Kahire'deki sultanın vasalı olarak görmekteydi. Durum ne olursa olsun saltanatı uzun sürmedi. Hama'yı yöneten el-Mansur Muhammed, "sultan kim olursa olsun, ben Mısır sultanının yanındayım" diyerek ona destek vermeyi reddetti. Şam'da (artık siyasi olarak büyük önem kazanmış olan) Kaymeriye'nin ve Baybars'ın eski efendisi Aytekin el-Bundukdâr'ın da içinde yer aldığı bir hizip, Mısır'dan gelen altınların yardımıyla Sencer'i devirerek Baybars'ın yönetimini sağlama aldı. Halep'teki olaylar daha karmaşık bir seyir izledi ve daha uzun sürdü. Son iki Eyyubinin sarayında yer almış olan Memluk kuvvetleri Aziziye ile Nâsıriye büyük bir güce ulaşmıştı. Kutuz'un atadığı Vali Alaaddin Ali'yi devirip yerine içlerinden birini geçirdiler. Ama Kuzey Suriye'de bağımsız bir yönetim kurma projeleri ikinci Moğol istilasıyla komplocular darmadağın olunca yarım kaldı. Halep ile Hama işgale uğradıysa da Moğollar Humus'taki ilk savaşta yenildiler (5 Muharrem 659/10 Aralık 1260). Moğolları durduran ordu, Humus ile Hama'daki Eyyubilerden oluşuyordu ve içinde Halep'ten gelme birlikler de vardı.

Birkaç hafta sonra Moğolların Halep'ten çekilmesi üzerine kent bu kez de Memluklardan bir maceraperestin, Akkuş el-Berli'nin eline geçti. Akkuş daha önce de Humus ve Hama'daki Eyyubilerden destek almaya çalışmış, ama başaramamıştı. 3 Şaban 659/17 Temmuz 1261 tarihinde kenti geri alan kişi ise Sencer el-Halebi'den başkası değildi -Sencer sultan tarafından affedildi, unvanları geri verildi ve valiliğe getirildi. Kısa bir süre sonra Halep'ten çekilince kent yine el-Berli'nin istilasına uğradı. En sonunda Aytekin el-Bundukdâr tarafından Zilkade 659/Ekim 1261'de geri alındı; ardından Aytekin vali oldu. El-Berli ile destekçileri Fırat kıyısındaki sınır kenti el-Bire'ye geçerek bir yılı aşkın bir süre kaldılar. Ama sonunda el-Berli, Baybars'a boyun eğdi ve Kahire'de hüsnükabulle karşılandı (2 Zilhicce 660/18 Ekim 1262). Baybars önceleri el-Berli'ye lütuf gösterdi, o da el-Bire üzerindeki haklarını sultana bıraktı. Ama el-Berli artık tehlike arz etmez olunca sultanın tutumu değişti ve Receb 661/Mayıs-Haziran 1263 tarihinde el-Berli yakalanıp hapse atıldı.

Bu arada hem dış, hem iç politika alanında Baybars'ın çok işine yarayacak bir gelişme olmuş, Abbasi halifeliği onun himayesi altında yeniden kurulmuştu. Gerçi Halife en-Nâsır'ın 622/1225 yılında ölmesinden sonra halifelik eski durumuna dönerek siyasi iktidarını tamamen kaybetmişti, ama yargı açısından hâlâ büyük önemi olan bir kurumdu. Sünni hükümdarların otoritesi halifenin verdiği beratla meşruiyet kazanıyor, yine bu sayede kendi topraklarında Müslüman hukukunu uygulamaya koyup evlilik

dahil her türlü sözleşmeye geçerlilik kazandırabiliyorlardı. 656/1258'de el-Mustasım'ın öldürülmesiyle halifelik sona erince yargı alanında bir boşluk doğmuştu. Baybars, bu durumu düzeltmeyi deneyen ilk kişi değildi. Kaçak Abbasi beylerinden Ebu'l-Abbas Ahmed, Bağdat alındığından beri Bereketli Hilal'de dur durak bilmeden dolaşıyordu ve Kutuz da onunla temas kurmuştu. Baybars başa geçtikten sonra Ebu'l-Abbas Mısır'a doğru yola çıktı, ama halifelikte hak iddia eden bir başka Abbasi ondan önce davrandı. İddiasını Mısırlı fakihlerden oluşmuş bir heyete kabul ettirmeyi başaran bu kişi, 13 Receb 659/13 Haziran 1261'deki resmi törenle el-Mustansır adını alarak halife oldu. Baybars da geleneklere uyarak Müslüman ümmetinin liderine bağlılık yemini (*bey'a*) etti. Buna karşılık, zaten fiilen yönetmekte olduğu Mısır ve Suriye halife tarafından ona verildiği gibi, Diyarbakır ile Fırat eyaletleri de (yani Bereketli Hilal'in o sıralar Hülagü'ye bağlı olan doğu kesimi) onun oldu; bunlardan başka Hicaz, Yemen ve ileride fethedeceği bütün topraklar Baybars'a bağlanacaktı. Bu bölgelerin ona ait olduğunu bildiren berat, aslında bir yayılma programının ilan edilip meşrulaştırılmasından ibaretti. Cihat vecibesi ve kalelerle donanmayı elde tutup koruma görevini konu alan sonraki bir bölümde vurgulanıyordu bu. Beratta ifade edilen bir başka şey de Baybars'ın sadece Mısır ile Suriye'nin değil, İslam ümmetinin sultanı, halifenin vekili olduğu idi.

El-Mustansır'ın halifeliği kısa sürdü. Birkaç hafta sonra sultanın yanında Şam'a giden el-Mustansır, Bedreddin Lülü'nün üç oğlu ve küçük bir kuvvetle birlikte kaybetmiş olduğu toprakları geri almaya gönderildi. Ama boş bir umuttu bu; bu konuda bir tek es-Salih İsmail'in -kısıtlı da olsa- şansı vardı; o da ancak kısa bir süre için Musul'u elinde tutabildi. El-Mustansır yolda akrabası ve rakibi olan -o sırada el-Berli'nin sarayında bulunan- Ebu'l-Abbas Ahmed ile karşılaştı. El-Berli tarafından halife olarak tanınmıştı, orada kendi konumuna meşruiyet kazandırmaya çalışıyordu. İki Abbasi güçlerini birleştirerek Fırat boyunca ilerlemeye başladılar. Bağdat'tan 65 kilometre kadar sonra karşılarına çıkan Moğol ordusuna yenildiler (23 Muharrem 660/18 Aralık 1261). Çarpışmada ölenler arasında el-Mustansır da vardı ve kafası kesilip Bağdat'ta dolaştırıldı. Ebu'l-Abbas Ahmed ise Kahire'ye kaçmayı başardı ve nesebinin araştırılarak doğrulanması üzerine el-Hâkim adıyla halife yapıldı. Selefinden daha talihli olan el-Hâkim kırk yıl süreyle halifelik tahtında kalacak (ama asla iktidarda olamayacak) ve Osmanlı istilasına kadar da halifeliği onun soyundan gelenler sürdürecekti.

Yeni halife, önemli bir diplomatik gelişmeyle bağlantılı olarak Baybars'ın işine yaramıştı. Cengiz Han'ın soyundan gelenlerin, yani dev Mo-

ğol imparatorluğunun yöneticileri arasındaki uyum, 657/1259 tarihinde Büyük Kağan Möngke'nin ölmesi üzerine bozuldu ve iki kardeşi Arığ Böke ile Kubilay arasında çıkan iç savaş Kubilay'ın zaferiyle sonuçlandı. Batıdaki Moğol yöneticilerin, Irak'ın ve Bereketli Topraklar'ın batı kesiminin ilhanı olan Hülagü, Kubilay'dan yana tavır alırken, Altın Orda Devleti'nin başında bulunan (ve toprakları Kıpçak bozkırlarını da kapsayan) Berke Han var gücüyle Arığ Böke'yi desteklemişti. Arığ Böke'nin yenilgisi üzerine Berke Hülagü karşısında yalnız kaldı; üstelik kendisi, o dönemdeki bütün Moğol yöneticilerinden farklı olarak Müslümandı. Her iki nedenle bir an önce Baybars'la ittifak kurmak istiyordu. Çünkü Baybars, Hülagü'ye karşı koymayı başarabilmiş yegâne İslam gücünün başındaydı. 660/1262 tarihinde Berke, Altın Orda'ya bağlı kabilelerden olup Hülagü'nün hizmetinde bulunan Moğol askerlerine ya memleketlerine dönmeleri ya da Memluk kuvvetlerine katılmaları çağrısı yaptı. Bunun üzerine birçoğu Suriye ile Mısır'a hareket etti ve oralarda yerleşti. Bu göçmenler Vâfidiye adıyla anılacaktı.

Bu ittifaktan Baybars da aynı ölçüde memnundu, çünkü hem Hülagü'ye karşı stratejik üstünlük kazanmış olacaktı, hem de Berke'nin denetiminde bulunan Kıpçak bozkırı o sıralar Memlukların en çok asker topladığı bölgeydi. Berke'nin gönderdiği elçilerle yapılan görüşmelerde, ümmetin başı ve Peygamber soyunun temsilcisi olarak halife de -sembolik olsa bile- önemli bir rol oynadı. Ramazan 661/Temmuz 1263 tarihinde Berke'nin yanına dönen elçilik heyetine verilmiş değerli armağanlar arasında, Halife Hz. Osman tarafından istinsah edildiği varsayılan bir Kuran da vardı. Ayrıca elçilere "fütüvve" unvanı verildi; aslında bu ad, genç erkeklerden oluşmuş bir birlik için kullanılırdı. Halife en-Nâsır'ın saray içinde sistemli bir şekilde örgütlediği bu birlik, Baybars döneminde diplomatik bir araç olarak yeniden canlandırılmıştı. Sultan, hutbede (kendisininkinden sonra olmakla birlikte) Berke'nin de adının okunmasını emretti - bu da yine onu diplomatik olarak tanıdığını belirten çok önemli bir işaretti. 665/1266'da Berke öldü. Gerçi halefi Möngke Temür Müslüman değildi, ama ilhanlara karşı ortak çıkarları olan Altın Orda ile Memluklar arasındaki birlik bozulmadı.

Hülagü'nün ve onun 663/1265'te ölmesi üzerine de oğlu ve halefi Abaka'nın yarattığı tehlike Baybars'ın Suriye politikasını yönlendirmeye devam etti. İlk başlardaki ayrılıkçı hareketler saf dışı edildikten sonra, Baybars'ın başlıca iki hedefi oldu: Sınır boylarındaki önemli kalelerin denetimini yeniden ele geçirmek ve Frank devletlerinden gelebilecek tehditlerin önünü kesmek. Özellikle iki sınır kenti büyük stratejik önem taşıyordu. Bunların ilki, Mavera-i Ürdün'deki el-Kerak'tı. Kentin beyi el-Mugis

Ömer Eyyubilerin en bağımsız olanıydı ve onun yönetimindeki büyük kale, Şam'dan Mısır ve Hicaz'a giden yollara hâkimdi. El-Mugis Ömer'in sonu siyasi ihanetle geldi. Baybars'ın daveti üzerine Cemaziyelevvel 661/Nisan 1263'te sultanın Tabor Dağı'ndaki (Cebel-i Tûr) karargâhına giden el-Mugis, derhal yakalanarak mahkemeye çıkarıldı. Fakihlerden oluşan bu mahkemenin başında Şam başkadısı vardı. El-Mugis'in Moğollarla ilişkide olduğuna dair kanıtlar uyduruldu. Yanına adam katılarak Mısır'a gönderildi ve ertesi ay da oğullarıyla askerleri el-Kerak'ı sultana teslim ettiler. Bu büyük kale, Memluk Sultanlığı'nın daha sonraki dönemlerinde hem askeri bakımdan, hem sürgün yeri olarak önemli bir rol oynayacaktı. Kuzeyde, Fırat'ın sol yakasında yer alan el-Bire, Moğolların elindeki topraklara köprübaşı mevkiindeydi ve aynı zamanda da Suriye'nin kuzey kesiminin savunulmasını sağlıyordu. El-Berli çekilince burası da Baybars'ın topraklarına katıldı. Kent, muhtemelen Frankların da işbirliğiyle 663/1265'te Moğollar tarafından kuşatıldı. Baybars Suriye içlerine ilerleyerek önden yardımcı kuvvet gönderdi. Filistin'den geçerken düşmanın çekilmiş olduğunu haber alınca, Latin krallığını harekâtın hedefi olarak belirledi.

O sırada Frank devletleri gitgide güçlerini kaybediyorlardı. Dört yıllık krallığı boyunca IX. Louis, devlet içinde morali yükseltmek ve güç toplamak amacıyla büyük çaba göstermişti. Ama 1254'te o ayrılınca krallık yine başsız kaldı. İmparator II. Friedrich'in torunu Konradin von Hohenstaufen kral olmuştu, ama bu göstermelik bir krallıktı, zira Konrad henüz bir bebekti ve orada değildi. Feodal krallık görünümünün ardında gerçek iktidar, kentlerde İtalyan komünlerinin, kırsal alanda da askeri tarikatların elindeydi; bu iki kesim zaten birbirine düşmandı. Bunun yanı sıra bir de Venedikliler ile Cenovalılar, Templier tarikatı ile Hospitalier tarikatı vb arasında düşmanlıklar vardı. Antakya Prensliği ile Trablusşam Kontluğu Küçük Ermenistan Kralı I. Hethoum'un kızıyla evli olan VI. Bohemond'un şahsında birleşmişti. Moğolların Ayn Calut'ta aldığı yenilgi, onlara destek vermiş olan Küçük Ermenistan ve Antakya-Trablusşam hükümdarları açısından işleri tersine çevirdi.

Eyyubilerin sonraki dönemlerinde Frank ve Müslüman devletleri bir arada yaşamayı başarmışken, Memluk sultanları şimdi gitgide saldırganlaşan bir tavır takınıyorlardı. Franklarla Moğollar arasında ittifak olasılığından başka etkenlerin de bunda payı bulunabilir. Aziz Louis'nin Mısır seferi başarıyla sonuçlanmamışsa da, Avrupa'dan yeni bir Haçlı seferi düzenlenebileceğini göstermişti. Fransız Haçlılarına karşı direnişin ürünü olan ve bizzat halife tarafından cihat ruhunun somutlaşmış hali olarak halka takdim edilen Memluk rejimi bu duruma tanıklık ediyordu. Baybars

hemen hemen her yıl Suriye'ye sefer düzenlemiş, her birinde Frank devletlerinin tepesine yumruğunu indirmişti. 661/1263'te el-Mugis'in hapse atılmasından sonra Nasıra'daki kiliseyi yağmaladı ve Akkâ surlarına saldırdı. 663/1265'te el-Bire'nin güvencede olduğundan emin olunca kıyıdaki Filistin kentine ilerledi. Caesarea (Horbat Kesari), Hayfa ve Arsuf ele geçirildi ve denizin ötesinden gelecek Haçlılar tarafından üs olarak kullanılmasınlar diye hemen ardından yerle bir edildi. Şevval 664/Temmuz 1266'da, iç kesimlerde, Celile'den gelen yollara hâkim büyük bir kale olan Safed, Templier tarikatının elinden alındı. Kıyıdaki kalelerin aksine Safed, özenle onarıldı, hatta onarım çalışmalarına Baybars bizzat katıldı. Bir Müslüman garnizonunun yerleştirildiği kale, Memluk Suriye'sinin eyalet merkezlerinden biri haline geldi. Aynı yıl Hamalı el-Mansur Muhammed komutasında Küçük Ermenistan'a sefer düzenlendi. Ermeniler ağır bir yenilgiye uğratıldı ve başkentleri Sîs (Kozan) yakılıp yıkıldı. Büyük ölçüde Ermenileri cezalandırma amacına yönelik olan bu saldırıyla birlikte Küçük Ermenistan'ın siyasi önemi ortadan kalktı. Sonraki yıllarda Frank devletleri daha da küçülüp zayıf düştü. Cemaziyelahir 666/Mart 1268'de Yafa alınarak yerle bir edildi. Templier'nin elindeki Belfort (Şakîf Arnûn) kalesi alındı; el-Litani'nin aşağı vadisine bakan bu kaleye de Safed'e olduğu gibi yeni bir garnizon yerleştirildi. Bu yıl içindeki gelişmelerin doruk noktasını Antakya'nın alınması temsil ediyordu. 171 yıldır Hauteville hanedanının yönetiminde olan kent, 4 Ramazan 666/18 Mayıs 1268 günü ele geçirildi.

Baybars artık gücünün doruğuna ulaşmıştı. 667/1269'da gizlice denebilecek bir şekilde Hicaz'a gidecek kadar güvencede hissediyordu kendini. Orada Mekke ve Medine'yi ziyaret ederek hacı oldu; bu ziyaret farz olduğu kadar, iki kutsal kentin Arap yöneticilerine kendi hâkimiyetini kabul ettirmesi açısından da önem taşıyordu. 668/1270'te IX. Louis önderliğinde yeni bir Haçlı seferi düzenlenmesi gibi bir tehlike doğduğunda Baybars, Askalan'da kalan ne kadar tahkimat ve kale varsa yıkmaya girişti; maksadı, bunların Haçlılar tarafından üs olarak kullanılmasını önlemekti. Oysa Louis, daha Tunus'a varamadan vebadan öldü ve 669/1271'de Baybars, Frank devletlerine karşı son büyük seferini başlattı. Hısnü'l-Ekrâd (Crac des Chevaliers) kalesi Hospitalier tarikatından alındı. Burası bütün Haçlı kaleleri içinde muhtemelen en sağlam olanıydı ve Baybars tarafından yeniden tahkim ettirildi. Şimdi Trablusşam tehlikede görünüyordu, ama sultan, beklenmedik bir şekilde Bohemond'a ateşkes önerdi. Bunun nedeni, son Haçlı ordusunun Filistin'e varmış olmasıydı. Ordunun başında da, bir süre sonra I. Edward adıyla İngiltere tahtına çıkacak olan Lord Edward vardı ve ilhanla güçbirliği ederek Suriye'de Memluk gücü-

nü kırmayı umuyordu. Ama bu planın uygulanamayacağı görüldü, üstelik Edward'ın askerleri, kendi başlarına harekete geçemeyecek kadar azdı. Haşşâşilerin suikast girişiminden kıl payı kurtulan Edward, Eylül 1272'de Akkâ'dan yelken açarak ülkesine döndü.

Saltanatının sonlarına doğru Baybars, yeni bir girişimde bulunarak, ilhan yönetimindeki Moğollarla düştüğü askeri açmazı çözmeye çalıştı. Anadolu Selçuklu Devleti Kösedağ Savaşı'ndan beri Moğolların himayesinde bulunuyordu. Anadolu tahtı için rekabet eden iki kardeşten II. İzzeddin Keykâvus 660/1262'de Baybars'a çağrıda bulunarak Anadolu'ya müdahale etmesini istemişti. O sırada Konstantinopolis'te sürgündeydi ve Baybars'a kendi topraklarının yarısını vermeyi teklif etti. Bu asla yerine getiremeyeceği bir vaatti, nitekim müzakereler aksamaya başladı. O yıllarda Anadolu Selçuklularının içinde en etkili yönetici, daha çok unvanıyla, yani Pervane diye bilinen vezir Muinüddin Süleyman'dı. 670/1272'den beri Baybars'la temas halindeydi, ama Anadolu'ya yönelik kapsamlı bir Memluk seferi ancak 675/1277'de düzenlenebildi. Pervane'nin ve Türkmenlerin Moğollara karşı kendisiyle işbirliği yapacağını uman Baybars, askerleriyle kuzeye doğru ilerledi. Zilkade 675/Nisan 1277 tarihinde Moğollar, sınır bölgesinde yer alan Elbistan'da (Ablustayn) ağır bir yenilgiye uğradılar. Memluklar Selçukların başkenti Kayseri'ye doğru ilerlediler ve Baybars orada Anadolu sultanı olarak taç giydi. Ancak Pervane beklendiği halde gelmemişti, Memlukların halktan destek göreceği kuşkuluydu ve İlhan Abaka üzerlerine doğru ilerlemekteydi. Sonuçta burası, Baybars'ın en kısa ömürlü fethi oldu ve Memluklar, Pervane'yi Abaka'nın insafına bırakarak geri çekildiler. Şam'a dönen Baybars, on üç yıl süren bir hastalığın ardından 27 Muharrem 676/30 Haziran 1277 tarihinde orada öldü. Mezarı Zahiriye Medresesi'ndedir (bugün Suriye Ulusal Kütüphanesi).

Baybars'ın ikinci bir Selahaddin olduğu söylenmiştir. Onun biyografisini yazan İbn Abdüzzahir'in de efendisini Eyyubilerin gerçek mirasçısı olarak sunmak, Selahaddin'den üstün olmasa da ona denk bir hükümdar olduğunu kanıtlamak için epey ter döktüğü açıktır. Selahaddin ile Baybars'ın bazı ortak yönleri vardı. İkisi de tebaalarına yabancıydı; biri Kürt, diğeri Kıpçak Türküydü. Ancak ailesi eskiden beri Müslümanlara ait topraklarda yaşamış olan Selahaddin, kendine bağladığı toprakların kültürünü daha iyi özümsemişti. Baybars ise nihayet savaşçı bir Türk kabile reisiydi, sonradan olma Müslümandı; yine de Müslüman sultan ve mücahit rollerini gayet iyi oynadı. Asker olarak Selahaddin'den üstündü; daha derli toplu ve açık askeri hedefler belirlemişti, her yıl sefere çıkarak sonunda Frank devletlerinin elindeki büyük kalelerle kentleri kendi hâkimiyetine aldı. Ömrünün büyük bölümü savaş meydanlarında geçtiği halde, yöneti-

ci içgüdüleri de gelişmişti. Sencer el-Halebi karşısındaki tepkisinin de gösterdiği gibi, sultanlığın bölünmesine göz yummuyordu ve Selahaddin'in aksine, vârislerine, Osmanlıların fetihlerine dek bütünlüğünü koruyacak olan merkezileşmiş bir sultanlık bıraktı. Baybars ayrıca, idari denetimin Memluk emirlerinden oluşan hiyerarşiye aktarılması gibi belirleyici bir iş de yaptı, bu sayede kurulan yapı da Memluk Sultanlığı'nın ömrü oldukça varlığını korudu.

Selahaddin'in özelliği olan insani unsurları Baybars'ta görmek güçtür. İkisi de, dostlukların kuşkunun gölgesinde sürdüğü, yanlış bir kararın belayla sonuçlandığı zorlu bir ortamda yetişmişlerdi. Ama Nureddin'in ileri gelen adamlarından birinin oğlu, diğerinin yeğeni olan Selahaddin siyasi yaşamına, askerlerin esir edip sattığı bu Türkten daha elverişli koşullarda başlamıştı. Bazı durumlarda Baybars, hedeflerine varabilmek için büyük bir kararlılık ve acımasızlık sergilemişti. El-Muazzam Turan Şah ile Kutuz'un öldürülmelerindeki rolüyle iki kez hükümdar kanı döktü; üstelik ikinci olayda suikasta karar veren de kendisiydi. El-Mugis Ömer'i tuzağa düşürmesi ise Memluk ileri gelenleri arasında hoş karşılanmamış, hatta kimi çağdaşları, Halife el-Mustansır'ı da özellikle küçük bir askeri kuvvet eşliğinde ölüme göndermiş olabileceğini düşünmüşlerdi. Baybars'ın en iddialı iki planı ise başarısızlıkla sonuçlandı. Anadolu'ya düzenlediği son seferde Baybars Anadolu Selçuklu Devleti üzerinde ancak kısa süreli ve tam anlamıyla hayata geçirilemeyen bir hâkimiyet kurdu. Gerçekleştirmek için uzun zamandır sistemli biçimde çalıştığı amaç, kendi ailesi adına sultanlığın hâkimi olmak ve evlatlarına sultan unvanını bırakabilmekti. Ama yakın çevresinden Kalavun, onun ölümünden üç yıl sonra oğullarını devirerek tahta el koyunca, Baybars'ın bu amacı da ancak kısa bir süre için gerçekleşebilmiş oldu. Yine de Baybars'ın saltanatı dikkate değer başarılarla geçmiş, bu yetenekli sultan, I. Edward'ın değerli bir çağdaşı ve muarızı olmuştu.

ON İKİNCİ BÖLÜM

KALAVUNLU HANEDANININ KURULUŞU (1277-1293)

Ölümünden yıllar önce Baybars, oğlu Melikü's-Said Muhammed Baraka Han'ın tahta çıkışını güvence altına almıştı. Oğlunun ismi, Berke Han'ın Arapçalaştırılmış biçimiydi, ancak müttefik Altın Orda önderinden değil, Baybars'ın kayınpederi olan Harezm savaşçısından geliyordu. 660/1262'de, yani Baraka Han yaklaşık iki yaşındayken veliaht olduğu halka duyurulmuş, 13 Şevval 662/8 Ağustos 1264'te de tahta ortak olmuştu. Ama babası sağ olduğu müddetçe fiili bir otoritesi olmadı. 101

Baybars Şam'da öldüğünde, Memluklarından olan ve Mısır atabegi olarak başvezirlik görevini yürüten Bilik el-Hazindar, Baraka Han'a gizlice haber gönderip, ordu Kahire'ye dönene dek sultanın ölümünü gizli tuttu. Böylelikle Bilik, tahtın sessiz ve çekişmesiz bir şekilde el değiştirmesini sağlamış oluyordu, fakat yeni hükümdar buna minnettarlıkla karşılık vermedi. Birkaç hafta geçmeden Bilik öldü. Vakanüvislerin bildirdiğine göre, zehirlendiğine dair söylentiler dolaşmıştı -hatta bir vakanüvisin, sultanın annesinin Bilik'i öldürüşüne ilişkin ayrıntılı, fakat muhtemelen hayal ürünü bir anlatısı bulunmaktadır. Baybars'a hizmet etmiş adamlar içinde en güvenilirlerinden biri olan Aksungur el-Fârikâni, Bilik'in yerine başvezirliğe getirildi. Ama daha önce el-Muazzam Turan Şah zamanında da olduğu gibi, sultanın kendi hanehalkı, "hasekiye"si vardı (aslında bunlar has oda Memluklarıydı) ve iktidarı eski kuşağın eline bırakmaya ne "hasekiye"nin, ne de sultanın niyeti vardı. Aksungur yakalanıp zindana atıldı, orada da öldü. Makamına ise sultanın medreseden arkadaşı olan Küvendik es-Sâki adlı Moğol getirildi. Aynı sıralarda saray erkânından iki kişi daha zindana atılmıştı: İkisi de Bahriye gazilerinden olan Sungur el-Aşkar ile Baysarı. Sultanın dayısı iki gazinin salıverilmesi için ricada bu-

lunma cüreti gösterince o da zindanı boyladı. Gerçi bu güç gösterisinin ardından her üçü de serbest bırakıldı, ama dizginlerin yeni bir hükümdarın elinde olduğu da açıkça anlaşılmıştı artık.

Zilkade 677/Mart 1279'da Baraka Han kuvvetleriyle birlikte Şam'a giderek oradan Küçük Ermenistan'a sefer düzenledi. Seferin başında Baysarı ile Bahriye gazisi ve Baraka Han'ın kayınpederi olan Seyfeddin Kalavun el-Elfi vardı. Liderlerin yokluğunda eski ve yeni Memlukların arası iyice açıldı ve oldukça şaşırtıcı bir şekilde Küvendik, hasekiye ile genç sultana karşı Zahiriye (yani ez-Zahir Baybars'ın kuvvetleri) saflarında yer aldı. Rebiyülevvel 678/Ağustos 1279'da seferden dönüldüğünde Küvendik, saraydaki güç dengesinde meydana gelen tehlikeli değişim konusunda Kalavun ile Baysarı'yı uyardı. Bunun ardından bir buhran yaşanacaktı. Gaziler, sultanın hasekiyeyi lağvetmesini, ayrıca emirlerin iktalarıyla tayinlerini teyit etmesini istiyorlardı. Baraka Han konuyu görüşmesi için annesini gönderdiyse de, gerçek anlamda bir anlaşma sağlanması mümkün olamadı ve isyancılar Kahire'yi ele geçirmek üzere gece gizlice oradan ayrıldılar. Annesini ve hazinelerini el-Kerak'a gönderen sultan başkente doğru yola çıktı, ama destekçilerinin hemen hemen hepsi yolda yanından ayrıldı. Kaleye girmeyi başardıysa da, etrafının sarılmış olduğunu gördü. Halife el-Hâkim'in yürüttüğü müzakerenin koşullarını kabul ederek teslim olmasına imkân tanındı. Rebiyülahir 678/Ağustos 1279 tarihinde kaleden çıkarak tahttan çekildi. El-Kerak'a gitmesine izin verildi; orada yine devlet erkânı içinde yer aldı ve çok sayıda Memluk topladı.

Yeni sultan, Baraka Han'ın yedi yaşındaki üvey kardeşi Selâmiş'ti (Moğolca Sülemiş'in Arapçaya uyarlanmış biçimi) ve Melikü'l-Âdil sanıyla tahta çıkarıldı. Bir kukla olmaktan öteye geçemeyeceği açıktı, yani zamanında el-Eşref Musa, Aybeg için nasıl bir rol oynamışsa, onun rolü de bu kadar olacaktı. Asıl iktidar ise galip hizbin lideri konumuna yükselen Kalavun'un elindeydi ve şimdi "atabek" sıfatıyla sultanlığın yöneticisi olmuştu. Zaten niyeti de tahtı ele geçirmekti, ama şartlar henüz elverişli değildi. Baybars'ın oğlu tahttan uzaklaştırılacak olursa, Mısır'daki kuvvetlerin belkemiğini oluşturan Zahiriye isyan edebilirdi; ayrıca Kalavun'un kendi "huşdaşiye"sinin, yani es-Salih Eyyub'un kurduğu Bahriye'nin de buna karşı çıkması muhtemeldi. Oysa birkaç hafta içinde durum Kalavun'un lehine gelişti. Diğer askeri liderlerden Baysarı, Baraka Han'ın tahttan çekilmesinden sonra gelen sultanlık teklifini reddetmiş, Sungur el-Aşkar ise Şam'a vali olmuştu. Kalavun'un âlicenaplığından fazlasıyla istifade etmekte olan emirler ile hasekiye, ona boyun eğmeye hazırdı. Dolayısıyla 21 Recep 678/27 Kasım 1279 günü Kalavun, devletin yetişkin bir hükümdara ihtiyacı olduğunu söylediğinde hiçbir itirazla karşılaşmadı.

Böylelikle el-Âdil tahttan indirilerek el-Kerak'a ağabeyinin yanına gönderildi. Kalavun da Melikü'l-Mansur sanıyla sultan oldu.

Baybars gibi yeni sultan da aslen Kıpçak Türklerindendi. Yaklaşık 669/1222'de doğmuş, ama yirmili yaşlarının sonlarına gelinceye dek Memluk eğitimi almamıştı; bu nedenle de Arapçayı düzgün konuşmayı bir türlü öğrenemediği söylenir. El-Kâmil'in Memluklarından olan ilk efendisi onu 1.000 dinar gibi yüksek bir bedel ödeyerek satın almıştı; el-Elfî nisbası bu olaya dayanıyordu. Efendisi ölünce Kalavun, sultanın hayatının son yılında es-Salih Eyyub'un Memluklarına katıldı. Aybeg'in Aktay el-Camedar'ı öldürmesi üzerine Suriye'ye kaçan Bahriye mensuplarından biri de oydu. Baybars'ın saltanatında önemli bir emir olarak görev yaptı. Kızını Baraka Han'la evlendirmesi, konumu ve Baybars'ın gözünde kazandığı siyasi önem hakkında fikir vermektedir.

Kalavun tahta el koyduğunda konumu hâlâ tehlikedeydi; dolayısıyla Zahiriye içinde bir tasfiyeye girişerek eyalet valiliklerine ve kale komutanlıklarına kendi Memluk kuvveti olan Mansuriye'nin adamlarını getirdi. Ancak en ciddi tehlike kendi huşdaşı olan ve tahtı ele geçirmesinde Kalavun'a yardım ettiği söylenen Sungur el-Aşkar'dan geliyordu. Şam valiliği görevindeyken Sungur, tıpkı yirmi yıl önce Sencer el-Halebi'nin yaptığını yaptı. Kalavun'a bağlılık andı içmeyi reddederek Melikü'l-Kâmil sanıyla kendini sultan ilan etti ve Mısır'dan gelecek bir saldırıya karşı sınırı korumaları için Gazze'ye kuvvet gönderdi. Muharrem 679/Mayıs 1280'de çarpışmalar başladı; ertesi ay da Sungur, Gazze dışında Mısır kuvvetlerine yenildi. Mısırlıların komutanının Sencer el-Halebi olması tarihin cilvelerinden biriydi. Arap El Fadl kabilesinin reisi olan müttefiki İsa bin Muhenna ile birlikte Sahyun'a (eski Haçlı şatosu Saone) sığındı ve sonunda da orayı ele geçirdi. Sahyun, Sungur'un daha önce ailesini ve hazinesini göndermiş olduğu Lazkiye'nin doğusundaki dağlarda kuruluydu. Sungur, hizmetinde bulunan kuvvetlerle birlikte Kuzey Suriye'deki bazı ileri karakollarda mevzilenerek sultana meydan okumayı sürdürdü.

Baybars'ın ailesinin Mavera-i Ürdün'deki konumu da Kalavun'u bir ölçüde endişelendirmiş olabilir. El-Kerak'ın hâkimlerinden biri olarak Baraka Han, kardeşleri Selâmiş ile (adını Baybars'ın müneccimiden alan) Kadir'den yardım görüyordu. Beraberindeki hazineleri ve Memluk kuvvetleriyle kendi etrafında bir hizip oluşturmayı başardı. Ölümü ise (Zilkade 678/Mart 1280) Kalavun'un ekmeğine yağ sürdü ve haliyle zehirlenme söylentileri dolaşmaya başladı. Bu arada Kadir, el-Kerak'ın denetimini ele geçirdiği gibi Melikü'l-Mesud sanını da alarak sultan olmuştu. 685/1286 başlarına kadar da iktidarını korudu, ama o tarihte kale, Kalavun'un gönderdiği orduya teslim oldu. Kadir ile Selâmiş, herhangi bir

onur kırıcı muameleye uğramadan Kahire'ye getirildiler, daha sonra da, Kalavun'un ölümünün ardından Konstantinopolis'e sürgün edildiler; Selâmiş 690/1291'de orada öldü. Beş yıl sonra Sultan el-Mansur Laçin, Baybars'ın kızı olan karısının ricası üzerine Kadir ile ailesini Mısır'a geri çağırdı. Dönüşünde hacca da giden Kadir, on yıl sonra 798/1308-09'da öldü. Baybars'ın soyundan gelen son kişi ise Selâmiş'in torununun oğluydu (ölümü 893/1488).

Öte yandan İlhan Abaka'ya bağlı Moğollar, Kalavun için çok daha büyük bir tehlike arz ediyorlardı. Tahta çıktığı 663/1265 tarihinden beri Abaka, Suriye'deki Memluk denetimini kırmak için uğraşmaktaydı. Papalık ve Batı Avrupa hükümdarlarıyla temasa geçtiği halde diplomatik çabalarından sonuç alamadı. Kalavun'un tahtı gasp etmesi ve Sungur el-Aşkar liderliğindeki ayrılıkçı hareket, Baybars'ın hükümdarlığının başlarında da olduğu gibi gerekli koşulları hazırlayarak Abaka'ya Suriye'ye müdahale fırsatı sundu. Zaten Sungur'un en az bir kere ilhanla temas kurduğu anlaşılmaktadır. Bu arada, Moğol kökenli Memluklarla birlikte sultana suikast hazırlığı içinde olmakla suçlanan Küvendik, Muharrem 680/Mayıs 1281'de Taberiye Gölü'nde boğuldu. Ancak bu arada ordusuyla Şam'a varmış olan Kalavun, Rebiyülevvel 680/Haziran 1281'de Sungur'la uzlaşmaya vardı. Yapılan anlaşmaya göre Sungur hükümdarlık sanından (dolayısıyla da bağımsızlık iddiasından) vazgeçiyor, ancak kuzeydeki kaleler elinde kalıyordu. Böylece sultanla güçbirliği yaptı ve Moğolların uzun zamandır planlamış olduğu Suriye işgali, 14 Recep 680/29 Ekim 1281 tarihinde Humus'taki ikinci çarpışmada durduruldu. Yanlarında Ermeni müttefikleri, başlarında da Abaka'nın kardeşi bulunan Moğollar kesin bir yenilgiye uğradılar. Abaka ertesi yıl Suriye'ye yeni kuvvet göndererek intikam alma planları yaptıysa da, Zilhicce 680/Nisan 1282'de titremeli hezeyan geçirerek öldü. Yerine, Müslüman olduktan sonra Ahmed adını benimseyen kardeşi Tegüder geçti.

Moğol tehdidinin geçici olarak savılması ve Sungur el-Aşkar'la sağlanan uzlaşma sayesinde Kalavun, Baybars'ın Frank devletlerine karşı başlattığı cihadı sürdürmek üzere serbest kalmış oluyordu. Saltanatının geri kalan yıllarında başlıca meşguliyeti de bu oldu. Latin krallığının siyasi zayıflığı gitgide daha aşikâr bir hale gelmekteydi. Taht üzerinde hak iddia eden iki kişi vardı: Lusignan hanedanından Kıbrıs Kralı III. Hugues ile 1277'de haklarını Sicilya Kralı Carlo'ya (IX. Louis'nin herkese korku salan kardeşi Charles d'Anjou) satmış olan Antakya'lı Marie. Latin krallığı içinde Angevin hanedanını destekleyenler Akkâ, Sidon (Sayda) ve Templier şövalyeleri iken, Tyros (Sur) ile Beyrut, Lusignanların safındaydı. Kalavun tahta çıktığında durum böyleydi. Sultanın yaptığı çeşitli antlaşmalar

da Latin krallığının nasıl parçalandığını göstermektedir. Bu antlaşmalardan biri Muharrem 681/Nisan 1282'de Templier tarikatının büyük üstadı (ve Charles d'Anjou'nun kuzeni) Guillaume de Beaujeu'yle yapılmıştı; Rebiyülevvel 682/Haziran 1283'te Akkâ'daki Frank makamlarıyla, yani Charles d'Anjou'nun naibi Guillaume de Beaujeu'ye vekâlet eden Odo Poilechien ve Hospitalier tarikatı büyük üstadı Nicolas Lorgne ile; Cemaziyelevvel 684/Temmuz 1285'te de Kral Hugues'ün kardeşi Tyros'lu Marguerite ile antlaşma yapıldı. Bu son antlaşma imzalanırken Hugues de Charles da çoktan ölmüş, Angevinlerin taht üzerindeki hak iddiası ortadan kalkmıştı ve Hugues'ün oğlu olan Kıbrıs Kralı II. Henri, Kudüs'ün de kralı olarak tanınıyordu. 1286'da Tyros'taki katedralde yapılan taç giyme töreni de *Outremer*'deki Frank şövalyelerinin düzenlediği son büyük tören oldu.

Kalavun, Frank devletlerine karşı savaşına Sefer 684/Nisan 1285'te, Hospitalier'nin son kalesi konumunda olan ve Lazkiye'nin güneyinde bulunan el-Merkeb'e (Margat) düzenlediği seferle başladı. Ertesi ay teslim olan el-Merkeb, Baybars'ın da iç kesimlerde almış olduğu şatolara yaptığı gibi bir Memluk kalesine çevrildi. Öte yandan aynı bölgede yer alan kıyı kalesi Marakiye (Maraclea) yakılıp yıkıldı. Dört yıl sonra Kalavun, Trablusşam'a sefer düzenledi. Hautevillelerin burada kont olarak hüküm süren son üyesi VII. Bohémond 1287'de ölmüş, Trablusşam da Bartolomeo Embriaco'nun eline geçmişti. Aslen Cenovalı olan Embriaco'nun ailesi Cübeyl'i de elinde bulunduruyordu. Bohémond'un kız kardeşi Embriaco'ya meydan okuyordu ve Venedikliler de Trablusşam'daki Cenova nüfuzundan tedirgin olmaktaydı. Bu karışık durum sürerken -belki de Venedikliler tarafından gönderilmiş olan- bir grup elçi Kalavun'a müdahalede bulunmasını istedi. Kent, 4 Rebiyülahir 688/27 Nisan 1289 günü Kalavun'un eline geçti. Müslümanların geri aldığı öteki kıyı kentleri gibi, Trablusşam da yakılıp yıkıldı. Böylece *Outremer*'deki dört Frank başkentinden üçü düşmüş oluyordu. Bir tek Akkâ kalmıştı ve Kalavun'un en büyük hırsı, burayı da geri almaktı. 689/1290 yazında İtalyan Haçlılardan oluşan bir güruh kentin sokaklarında olaylar çıkarıp çok sayıda Müslümanı ve o sırada tesadüfen orada bulunan masum insanları öldürünce, aranan bahane doğmuş oldu. Mısır ordusu kasım başında sefere hazırdı, fakat sultan hastalandı ve 6 Zilkade 689/10 Kasım 1290'da Kahire dışındaki çadırında öldü.

Kendinden önceki Baybars gibi Kalavun'un da amacı, sultanlığın babadan oğula geçen bir makam haline gelmesini sağlamaktı. Daha 679/1280'de oğlu Ali'yi Melikü's-Salih sanıyla veliaht ilan etmişti. Ertesi yıl da Kalavun sefere çıktığında Ali babası adına yönetimin başına geçti ve

çeşitli antlaşmalara imza koydu. 684/1285'te Küçük Ermenistan kralıyla yapılan antlaşmada ise başka bir isim görülür: Melikü'l-Eşref sanını alan küçük oğul Halil. 687/1288 yazında es-Salih Ali'nin ölümü babasını derin bir kedere boğmuş ve el-Eşref Halil, onun yerine sultanlığa ortak olmuştur. Ancak Kalavun'un küçük oğluna asla sonuna kadar güvenemediği anlaşılmaktadır. Onun hükümdarlık beratını imzalamayı birçok kez reddetmiş, kâtibine de "Müslümanların başına Halil'i getirmem" demiştir.

Gerçi Kalavun ölünce el-Eşref Halil sessiz sedasız babasının tahtına oturdu ve 690/1291 yılında da, yarım kalmış bir projeyi yeniden başlatarak Akkâ'ya sefer düzenledi. Hama'yı yöneten Eyyubi sülalesinin genç mensuplarından İsmail Ebu'l-Fida, düşük rütbeli bir subay olarak katıldığı bu seferden şöyle söz eder:

> Sultan Melikü'l-Eşref, Mısır kuvvetlerinin başında Akkâ'ya yürüyordu. Suriye birliklerine haber göndererek mancınıklarını da alıp gelmelerini emretti. Böylece Hama Emiri Melikü'l-Muzaffer ile amcası Melikü'l-Efdal, bütün Hama kuvvetlerini toplayarak Hısnü'l-Ekrad'a [Crac des Chevaliers] vardılar. Orada bize "el-Mansur" adını verdikleri büyük bir mancınık getirdiler, yüz araba taşla ancak doluyordu. Arabalar Hama kuvvetlerine dağıtıldı, bir tane de bana düştü. Arabalarla yolculuğumuz kış sonlarına rastlıyordu, Hısnü'l-Ekrad ile Şam arasında yağmura, tipiye yakalandık. Bu yüzden arabaları çekerken büyük güçlüklere katlandık, öküzler zayıftı ve soğuktan ölüyorlardı. Arabalar yüzünden Hısnü'l-Ekrad'dan Akkâ'ya gitmemiz bir ayı buldu -oysa bu yol atla çoğu zaman sekiz günde alınır. Müslüman orduları aynı yılın Cemaziyelevvel başlarında [Mayıs 1291] oraya [Akkâ] vardılar ve şiddetli çarpışmalar başladı. Franklar açık bıraktıkları kapıların önünde çarpışıyorlardı. Hama'dan gelen kıta, âdetleri olduğu üzere sağ kanadın başına yerleşmişti, yani biz de deniz tarafında yer alıyorduk, yüzümüzü Akkâ'ya dönünce deniz sağımızda kalıyordu. Ahşap lombozları öküz derisiyle örtülü gemiler yanaşarak bize ok atmaya başladılar. Hem önümüzde, yani kentten tarafta, hem de denizin bulunduğu sağ tarafımızda çarpışmalar sürüyordu. Mancınık taşıyan bir gemi getirip deniz tarafından üzerimize, bizim çadırlara doğru ateş açtılar. Tam bu yüzden ümitsizliğe kapılıyorduk ki bir gece şiddetli bir fırtına çıkınca gemi dalgalarla boğuşmaya başladı, taşıdığı mancınık da kırıldı. Paramparça olan mancınığı bir daha kuramadılar. Kuşatma sırasında Franklar gece gelip askerleri şaşırttılar, nöbetçilerin kaçmasına sebep oldular. Ancak çadırlara varınca iplere takıldılar. Şövalyelerden biri bir emirin kullandığı helaya düşünce oracıkta öldürüldü. Askerler toparlanıp üzerlerine yürüyünce Franklar tekrar kente doğru kaçtılar. Birlikler kuşatmayı iyice sıklaştırdı ve sonunda Cenab-ı Hakkın izniyle 17 Cemaziyelevvel [17 Haziran] Cuma günü kenti kılıcımızın hakkıyla aldık. Müslümanlar kente akın edince ahalinin bir kısmı gemilerle kaçtı. Kentin içinde kale gibi bazı kuleler vardı. Frankların çoğunluğu buralara girip tahkimat yapmıştı. Müslümanlar herkesi öldürdüğü gibi Akkâ'dan sayılamayacak kadar çok ganimet topladılar. Sonra

sultan, kulelerde saklananların hepsinin teslim olmasını istedi, biri bile çıkmadı. Bunun üzerine sultanın emriyle, Akkâ'da tek bir tanesi kalmamacasına kılıçtan geçirildiler. Arkasından yine sultanın emri üzerine Akkâ kenti yerle bir edildi.[1]

Sultanın kuvvetleri yola devam ederek kıyı bölgesindeki son Frank kaleleri olan Tyros, Sayda, Beyrut ve Hayfa ile birlikte son iki Templier şatosunu, yani Antartus (Tortosa) ile Aslis'i de aldılar. Böylece *Outremer*'in tarihi, iki yüzyıldan biraz daha kısa bir süre içinde sona eriyordu. 9 Şaban/7 Ağustos günü Kahire'ye dönen Halil, Haçlılarla yapılan uzun savaşın kesin galibi olarak muhteşem bir törenle karşılandı. Küçük Ermenistan Kralı II. Hethum'a zaferini haber vermek üzere yazdığı mektup, cihadı o yönde sürdürme niyetini de belirtiyordu. Nitekim ertesi yıl, yani Recep 691/Haziran 1292 tarihinde, Yukarı Fırat'ta, eskiden Urfa'nın bir parçası iken şimdi Müslüman toprakları arasında sıkışıp kalmış olan Kalatü'r-Rum'u ele geçirdi. Burası aynı zamanda Ermeni Kilisesi'nin patriklik merkeziydi. Bir kez daha törenle Kahire'ye dönen Halil, ertesi yıl bir başka sefer için kuvvet toplarken, bir Ermeni elçilik heyeti acele gelip barış antlaşması yapmak istedi. Böylece Behesni (Besni), Maraş ve Adana yakınlarındaki Tel Hemdun'dan oluşan üç kale sultana teslim edildi. Artık Ermeni Krallığı da tıpkı sıkı bağlar kurmuş olduğu Frank devletleri gibi gitgide küçülüyordu.

El-Eşref Halil'in son derece başarılı görünen hükümdarlığı, kısa bir süre sonra feci bir suikasta kurban gitmesiyle son bulacaktı. Aslında bu belanın tohumları daha o tahta çıkmadan atılmıştı. Kalavun, askere hâkim olan Türk unsurları temizleyerek yerine yeni Memluk kuvvetlerini geçirmişti. Bu seferki Memluklar, Karadeniz'in doğu kıyısından gelme Çerkezlerdi. Bu yeni kuvvete, kışlaları Kahire Kalesi'nin burçlarında yer aldığı için Burciye adı verildi. Halil de Çerkez Memluk toplama işini sürdürdü, ancak bu gelişme Türk Memluklar arasında telaşa neden olmaktaydı. Memluk ileri gelenlerinin bir kısmı da Halil'in zulmüne uğradı; bunlar arasında, 691/1292'de zindanda ölen Sungur el-Aşkar da vardı. Mısır'a vali olarak Baydara el-Mansuri adında bir Türk atanmıştı, oysa sultan, bu göreve Suriye Araplarından İbnü's-Selûs'u getirdi ve Muharrem 690/1291'de de onu vezir yaptı. Aslında tüccar olan İbnü's-Selûs, Kalavun zamanında Kahire'ye gelmiş, daha sonra da Halil'in gözüne girmeyi başarmıştı. Eyyubilerin son dönemiyle Memluk döneminin başlarında önemini yitirmiş olan vezirlik makamı, İbnü's-Selûs zamanında büyük devlet makamlarından biri olarak eski önemine tekrar kavuştu. Artık vezir sultanla görüşmek üzere Kale'ye gittiğinde, yüksek görevliler vezirin kapısında bekliyorlar, sonra dört başkadı önderliğinde bir refakatçiler alayı

1 P. M. Holt (çev.), *The Memoirs of a Syrian Prince*, Wiesbaden, 1983, s. 16-17.

oluşturarak yanı sıra yürüyorlardı. İbnü's-Selus, Memluk ileri gelenleri karşısında her türlü adab-ı muaşeret kuralını küstahça çiğniyor, özellikle atabek Baydara'yı küçük düşürmekten hoşlanıyordu. Sultanın koşulsuz desteğine güvenerek hem kendisi düşman kazandı, hem velinimetine yönelik bir düşmanlık oluşmasına yol açtı.

Muharrem 693/Aralık 1293'te olanlar oldu. Sultan, avlanmak üzere Nil'i geçerek Gize'ye gitmişti ve bir anlık öfkeye kapılarak Baydara'nın kafasına vurdu, herkesin içinde ona hakaret etti. Atabek, durumdan hoşnut olmayan Türklerden bir hizip toplamıştı zaten ve bunlar arasında sultanın kılıcını taşımakla görevli Laçin el-Mansuri de vardı. Çok geçmeden Halil, az sayıda refakatçiyle atına binmiş giderken Laçin, Baydara'ya haber salıp beklenen fırsatın çıktığını bildirdi. Çarçabuk toplanıp Halil ile maiyetinden daha kalabalık bir grup oluşturan suikastçılar hemen orada Halil'i öldürdüler. Bunun ardından destekçileriyle birlikte saltanat çadırına giren Baydara (Kutuz'u öldürdükten sonra Baybars'ın da yapmış olduğu gibi) sultanın tahtına oturdu ve emirlerin bağlılık yeminlerini kabul etmeye başladı. Bu arada kendine bir sultanlık sanı almayı da ihmal etmedi: Sanının, Melikü'l-Evhad olduğu sanılmaktadır.

Darbe haberi Kahire'ye ulaşınca kentte panik başladı. Dükkânlar kapandı, gücü kuvveti yerinde olup da yağma yapmaya niyet eden dilencilerden başka sokaklarda kimse kalmadı. Fakat ölen sultana bağlı Çerkez Memlukların oluşturduğu yaklaşık 1.500 kişilik Eşrefiye, efendilerinin öcünü almak üzere harekete geçti. Kısa bir çatışmanın ardından da Baydara'yı yenip kafasını kestiler. Baydara hizbinden ayrılanlar da onlara katılmıştı. Bunlar içinde en önemlisi, çok geçmeden tahta el koyacak olan Emir Ketboğa (Kitbuga) el-Mansuri idi. Yine ileride tahtı gasp edecek olan Laçin el-Mansuri ise Kahire'de saklandı. Eşrefiye zaferle Gize'ye dönünce, Kahire Kalesi'nin Türk komutanı Sencer eş-Şucâi el-Mansuri ilk başta Nil'i geçmelerine engel oldu. Sencer, Baydara'nın üvey babasıydı ve sultana düzenlenen suikastı da muhtemelen önceden biliyordu. Sonunda uzlaşma sağlandı. Halil'in, daha dokuz aylık bile olmayan üvey kardeşi Muhammed, Melikü'n-Nâsır sanıyla sultan ilan edildi. Böylece Kalavunlu hanedanının bekası sağlanmış oluyordu, ama sadece ismen; ne de olsa büyük devlet makamları Memluk ileri gelenleri arasında paylaşılmıştı. Ketboğa atabeg olurken, Sencer eş-Şucei de vezir ve mülkün yöneticisi yapıldı. Sultanın himayesini kaybeden, kendine bağlı askerî kuvveti de bulunmayan İbnü's-Selûs yakalanıp işkenceyle öldürüldü. Meydana gelen olaylar aslında, bir bakıma Memluk gazileri ile yeni hükümdarın Memlukları arasındaki geleneksel husumetin tekrar yaşanmasıydı. Ancak bu sefer Türkler ile Çerkezler arasındaki etnik çekişmeyle daha da karışık bir hal almıştı.

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EN-NÂSIR MUHAMMED'İN SALTANATI (1)

TAHT GASPLARI 1293-1310

Muharrem 693/Aralık 1293'te Melikü'n-Nâsır Muhammed adı altında tahta çıkarılan çocuk, yarım yüzyıl kadar sonra Zilhicce 741/Haziran 1341 tarihinde öldüğünde hâlâ Mısır ile Suriye'nin sultanıydı. Uzun süreli saltanatı, iki kez tahta el konmasıyla kesintiye uğradı (önce 694/1294'ten 698/1299'a, daha sonra 708/1309'dan 709/1310'a kadar). Fiilen hüküm sürmeye de Şevval 709/Mart 1310'da, yirmi beş yaşında ikinci kez tahta çıktıktan sonra başladı.

En-Nâsır Muhammed, hizipler arasında sağlanan uzlaşma gereği tahta ilk çıkarıldığında, bu göstermelik sultanlığın da, daha önce el-Eşref Musa ve Selâmiş gibi adaylarla sağlanan geçici çözümlerden daha uzun ömürlü olması için hiçbir neden görünmüyordu. En-Nâsır Muhammed'in tahtı yeniden ele geçirip elinde tutmasının nedeni kısmen devlet erkânı içindeki hizipleşmelerdi. Bunda etkili olan diğer etmenler ise Kahire halkının Kalavunlu hanedanına bağlılığını sürdürmesi ve (ikinci kez tahta çıkışından önceki ve hemen sonraki aylarda) en-Nâsır'ın erkenden olgunlaşıp becerikli, kararlı ve acımasız bir siyaset adamı haline gelmesiydi.

En-Nâsır Muhammed'in tahta çıkışıyla hizipler arasında sağlanan uzlaşma sonucunda, Ketboğa ile Sencer eş-Şucâi'nin oluşturduğu iki başlı bir yönetim ortaya çıktı. İkisinin iktidar için çekişmeye başlaması ise fazla sürmeyecekti. Ketboğa, Türk emirler arasından tâbi ve müttefik bir grup toplarken, Sencer, kendisi de Türk olduğu halde, daha kalabalık bir grup oluşturan Çerkez Burciye'nin desteğini satın aldı. İki lider arasındaki kopuş Sefer 693/Ocak 1294'te, iddiaya göre, Sencer'in Ketboğa'ya yönelt-

tiği bir suçlamayla başladı: Ketboğa, efendilerini öldürdüğü için Eşrefiye'nin nefretini kazanmış olan Laçin el-Mansuri'yi saklamakla suçlanıyordu. Ketboğa'yı makamından uzaklaştırmak için girişilen komplo sonuçsuz kaldı ve Sencer ile yandaşları, karşı hizip tarafından Kale'de kıstırıldılar. Sencer'in başarı şansı ortadan kalkınca yandaşları da hızla azalıverdi. Sonunda Ketboğa hizbinin eline düştü ve kafası kesilerek öldürüldü.

Artık tamamen duruma hâkim olan Ketboğa'nın ilk hedefi Burciye'nin gücünü kırmaktı. Bunu da, bazılarını zindana atıp bazılarını da mevzilenmiş oldukları Kale'den uzaklaştırarak sağladı. Ardından Laçin'i saklandığı yerden çıkardı ve Ramazan Bayramı'nda sultan tarafından kabul edilmesini sağladı (25 Ağustos 1294). Buna öfkelenen Eşrefiye'nin ayaklanması acımasızca bastırıldı. Artık Ketboğa'nın önü açıktı, Laçin'in de kendisini zorlayıp durduğu son adımı atabilirdi. 12 Muharrem 694/3 Aralık 1294'te halife, kadılar ve emirlerden meydana gelen bir meclis en-Nâsır Muhammed'in tahttan indirilerek yerine Melikü'l-Âdil sanıyla Ketboğa'nın geçirilmesine karar verdi. Devrik hükümdar Kale'de tutuldu ve halkın içine çıkmasına izin verilmedi.

Ketboğa seleflerinin aksine Türk değil, Moğoldu; üstelik Kalavun'un diğer Memlukları gibi köle olarak alınmamış, (on beş yaşlarındayken) 659/1260'ta Humus'taki ilk çarpışmada esir edilmişti. Tahta çıkınca Laçin'i vezirliğe atadı. Saltanatı, İlhan Gazan'dan kaçan Moğolların barışçı bir şekilde Suriye'ye sığındığı döneme denk geliyordu. Bu da Baybars zamanında Vafidiye'nin ülkeye gelişini andıran bir olaydı. Bu göçmenler, Oyrat boylarına bağlı ailelerdi. Reisleri Kahire'ye götürülerek Rebiyülahir 695/Şubat-Mart 1295'te sultan tarafından kabul edildi. Arkasından Oyrat boylarının çoğu Filistin'in kıyı bölgelerine yerleştirildi. Buradaki varlıkları Frank akıncılara karşı caydırıcı bir unsur oluşturacaktı. Ketboğa, Moğolların gelişinin kendi konumunu güçlendireceğini hesap etmiş olabilir. Ama bu doğruysa, yanılmıştı; zira yeni gelenler, mevzilerini sağlama almış bulunan Türklerle Çerkezlerin gözünde bir tehdit oluşturuyordu.

Dolayısıyla Ketboğa'nın otoritesi, pek sağlam temellere dayanmıyordu. Muharrem 696/Kasım 1296'da, saltanat alayıyla yaptığı Humus ve Şam gezisinden Mısır'a dönmekte olan Ketboğa, başlarında Laçin'in bulunduğu bir grup suikastçı tarafından gafil avlandı. Canına kasteden Laçin'den kurtulmayı başarıp Şam'a kaçtıysa da, sultan olarak tanınan Laçin'e direnmek için destek toplayamadı. Sonuçta hayatı bağışlanan Ketboğa, 702/1303'te Hama valisi olarak öldü.

Böylelikle Laçin, tahtı bir gaspçıdan gasp etmiş oluyordu. Ancak onu iktidara getiren komplocular, tıpkı Baybars'ın tahta çıkmasından sonra emirlerin yaptığı gibi, kendi koşullarını dayatmaya çalıştılar. Laçin'in mut-

lak bir hükümdardan çok, eşitler arasında birinci kalması ve gazilerin aleyhine olacak şekilde kendi Memluklarının konumunu yükseltmemesi koşuluyla ona bağlılık yemini ettiler. Bu koşullardan ikincisi, zaten el-Muazzam Turan Şah zamanından beri arka arkaya yaşanan darbelerde temel meseleydi; birinci koşul ise Memluk Sultanlığı'nın tarihi boyunca mutlak hükümdar ile saray erkânının oluşturduğu oligarşi arasında yaşanan gerilimi yansıtıyordu. Bir tür sözleşmeyle tahta çıkılmasına dayalı bu ilkel biçimli hükümranlığın keyfi yönetimlere karşı sağlam bir güvence oluşturmadığı görülecek, ancak daha birçok durumda aynı örnek izlenecekti.

Saltanat sanı olarak Melikü'l-Mansur'u benimseyen Laçin, başlangıçta komplocuları yüksek makamlara getirerek ödüllendirdiyse de, çok geçmeden onlardan kopmaya başladı. Vezirliğe getirdiği huşdaşı Karasungur el-Mansuri, Zilkade 696/Eylül 1297'de azledilerek yerine sultanın kendi Memluklarından biri ve en yakın çalışma arkadaşı olan Mengütemir getirildi. Saray erkânı içinde belli başlı kişiler de görevlerinden alındı ve (durumdan hoşnut olmayanların elinde bir kukla hükümdara dönüşmesi muhtemel olan) küçük en-Nâsır Muhammed el-Kerak'a gönderildi. Mengütemir'in de yardımıyla sultan, bir yandan da erkân karşısında kendi konumunu sağlama alma amacıyla önemli bir mali reform başlatmıştı. Mısır'da askeriyenin başlıca mali desteği, ikta olarak sağlanan toprak geliriydi. Selahaddin'in yerleştirdiği mali uygulamanın (*er-revkü's-Salahi*) yüz yılı aşkın bir süre sonra hâlâ sistemin temelini oluşturduğu görülüyordu. Bu uygulamaya göre iktaların 1/6'sını sultan, 5/12'sini emirler, yine 5/12'sini -Selahaddin'in zamanında sultanlığın muhafiz alayını oluşturan- Halka alıyordu. Halka'nın giderek gözden düşüp es-Salih Eyyub zamanından itibaren sultanın Memluklarının başlıca askeri güç haline gelmesiyle bu dağılım gerçekçi olmaktan çıkmıştı. Laçin'in niyeti de hem emirler, hem Halka pahasına kendini sağlama almaktı. 697'de Cemaziyelevvel'den Recep'e (Şubat-Nisan 1298) kadar birkaç hafta içinde Mısır'da alelacele yeni bir arazi tahriri yapıldı ve (sultanın kişisel onur sanı Hüsameddin'den ötürü) "er-revkü'l-Hüsami" diye bilinen bu çalışmaya dayanarak ikta dağıtımı yeniden düzenlendi. Gerçi sultanın hassı yine 1/6 olarak belirlenmişti, ama emirlerle Halka'nın toplam payı 11/24'e düşüyordu. Böylece ortaya çıkan 9/24'lük artık payla Laçin yeni bir muhafız alayı bulundurabilecekti. Reforma en büyük tepki, doğal olarak, gelirleri yarı yarıya azalan erkândan geldi ve bu çalışmada en önemli rolü üstlenmiş olan Mengütemir birçok kişinin düşmanlığını kazandı.

Mengütemir'in ve hamisi olan sultanın muhalifleri, "revk"i izleyen aylarda suikast amacıyla bir ittifak grubu oluşturdular. Grubun başında, daha önce Ketboğa'ya karşı Laçin'i desteklemiş olan iki adam vardı: Muhte-

melen ikisi de Eşrefiye'den olan Tuğci ve Kurci. Kurci, bizzat Laçin'in topladığı genç Memlukların komutanıydı ve (Aktay el-Camedar'ın Bahriye arasındaki konumuna benzer bir şekilde) bunlar üzerinde sultandan daha fazla otoritesi vardı. Önceden Laçin hizbine dahil olup, şimdi sultana karşı komplo kuran bir başka kişi de Selar'dı. Selar'ın Türk olması da mümkündür, ama daha kuvvetli bir ihtimalle Oyrattı. İsmini saraydaki çeşnicibaşılık görevinden alan Baybars el-Çeşnigir, yine onunla yakın ilişki içinde bulunan bir başka saray mensubu olup Burciye Çerkezlerindendi. Sultan ile Mengütemir suikast hazırlıkları konusunda uyarılınca Selar, şu sözlerle yoldaşlarını bir an önce harekete geçmeye teşvik etti: "O sizi kahvaltıda yemeden, siz onu akşam yemeğinde yiyin." 10 Rebiyülahir 698/15 Ocak 1299 gecesi suikastçılar harekete geçti. Laçin, yatsı namazına kalktığında Kurci tarafından öldürüldü; Mengütemir'in akıbeti de aynı oldu. Ancak suikastın başını çeken iki kişinin eline hiçbir şey geçmedi. Hırsları yüzünden saray erkânından diğer kimseleri karşılarına aldılar ve her ikisi de canından oldu. Yine geçici bir çözüme ihtiyaç vardı. Artık on dördüne basmış olan en-Nâsır Muhammed geri çağrıldı ve Cemaziyelevvel 698/Şubat 1299'da bir kez daha tahta çıktı.

En-Nâsır Muhammed'in ismen sultan olduğu bu ikinci taht döneminde fiilen iki başlı bir yönetim kuruldu. Bu ikili yönetimin başında, (Mısır'da) vezir Selar ve ustadar Baybars el-Çeşnigir bulunuyordu. Ancak her biri bir Memluk hizbini himaye ettiğinden uyumlu bir ilişki kuramadılar. Selar Türk Memlukları, Baybars da kendi memleketlisi olan Çerkezleri destekliyordu. Bununla birlikte Türkler gitgide güçlerini kaybederken, Çerkezler hem sayıca çoğalmakta, hem daha fazla güç kazanmaktaydılar.

İlhanlığa bağlı Moğollar da tam bu yıllarda Memluklar için son kez ciddi bir tehdit oluşturdu. 694/1295'ten beri ilhanlığın başında Gazan vardı ve tahta çıktığında din değiştirerek Müslüman olmuştu. Ancak Moğol ve Memluk hükümdarlarının aynı dinden olması ilişkilerini hiçbir şekilde etkilemedi. Şam valisi Kıpçak el-Mansuri, Laçin'in devrilmesinden kısa bir süre önce yanına Memluklarını ve emirleri de alarak Gazan'ın tarafına geçmişti. Gazan onları izzet ikramla karşıladı; çünkü Anadolu kuvvetleri başkomutanı Sülemiş, kendi saflarından ayrıldığında Kahire'de gayet sıcak karşılanmıştı. Rebiyülevvel 699/Aralık 1299'da Moğol kuvvetleri Fırat'ı geçip Suriye'ye girerken, en-Nâsır Muhammed'in Memlukları da, daha önce iki zaferlerine sahne olan Humus'a ilerlediler. Ancak bu sefer kesin sonucu getiren çarpışma Vadiü'l-Hazindar yöresinde gerçekleşti ve Memlukların hezimetiyle sonuçlandı. Şam teslim oldu ve hutbeler Gazan'ın adına okunmaya başladı. Ancak ilhanın ne Suriye'de kalıcı bir işgale niyeti vardı, ne de Mısır'a kaçan sultanı kovalamaya. Cemaziyelevvel

699/Şubat 1300'de vali atadığı Kıpçak'ı yerine bırakarak Şam'dan ayrıldı. Moğol garnizonu çok geçmeden çekildi; onları Kıpçak izledi ve Recep 699/Nisan 1300'de hutbeler yine en-Nâsır Muhammed'in adına okunmaya başladı. Kıpçak ile yandaşları yakalanıp sultana gönderildilerse de, sultan onları bağışladı.

700/1300-01 kışında bir Moğol işgali daha yaşandı, ancak çok şiddetli yağmur ve kar iki ordunun da iflahını kestiğinden hiç çatışma olmadı. Gazan, Suriye'ye son seferini 702/1303'te düzenledi. Kendisi Fırat'ta kalırken kumandayı, ilk iki seferde önemli roller oynayan komutanı Kutluk Şah'a verdi. Şam civarına kadar ilerleyen Moğollar Baybars, Selar ve sultan komutasındaki orduyla Şekhab'da karşı karşıya geldiler. Memluk ordusunun sağ kanadı Moğol saldırısı karşısında darmadağın oldu, ancak orta kesim ile sol kanat dayanıyordu ve sonunda arkadan dolaşarak Moğolları kuşatmayı başardılar. Ertesi gün (4 Ramazan 702/22 Nisan 1303) Memluklar, Moğolların kendi hatları arasından geçmesine izin verip sonra onları kıstırarak kılıçtan geçirdiler. Gazan ise ertesi yıl öldü (703/1304).

En-Nâsır Muhammed büyüyüp olgunlaştıkça Baybars ile Selar'ın hâkimiyetine dayanamaz oldu. Muharrem 707/Temmuz 1307'de, genç Memluklardan oluşan kendi kuvvetini kullanarak onları devirmek için bir plan yaptı. Ancak iki emir bu durumu sezince, bir süre sanki Baybars ile Selar sultanı devirecekmiş gibi bir izlenim oluştu. Bu konudaki söylentiler Kahire'de çok şiddetli tepki yaratınca Baybars ve Selar usulen sultanla uzlaştılar. Ancak hâlâ onların vesayetinden kurtulmaya çalışan sultan, Ramazan 708/Şubat 1309'da hacca gitme niyetini açıkladı. Bu karar iki emiri üzmüşe benzemiyordu; bu hac yolculuğu Baybars'a ve Çerkez huşdaşiyesine kendi üstünlüklerini yerleştirme fırsatı sağlamıştı. Oysa en-Nâsır Muhammed ile maiyeti el-Kerak'tan öteye gitmediler. El-Kerak'a varınca da sultan, valiyi kaleden sürerek orada kendi Memluklarından oluşan bir garnizon kurdu. Kahire'deki ikili yönetime mektup yazarak tahttan çekildiğini bildirmiş de olabilir; her halükârda, Kahire'dekiler tahtın boş kaldığını haber aldılar. Her ne kadar saray erkânı sultanlık için Selar'ı önerdiyse de, 23 Şevval 708/5 Nisan 1309'da Burciye, hamisi Baybars el-Çeşnigir'i tahta çıkararak gücünü gösterdi. Baybars, Melikü'l-Muzaffer sanını alırken, Selar da vezir yapıldı.

Bu arada en-Nâsır Muhammed, el-Kerak'ı üs haline getirerek sultanlığını geri almak için çalışmaya başlamıştı. Sadece bir tek vali, Şam'ın başında bulunan Akkuş el-Efram Çerkez olması nedeniyle Baybars taraftarıydı. En-Nâsır'ın diğer üç valiyle çıkarlarını birleştirerek plan yapması zor olmadı. Bunlar Halep valisi Karasungur el-Mansuri, Hama valisi (bir ara

Gazan saflarına geçen eski Şam valisi) Kıpçak el-Mansuri ve Trablusşam valisi Esendemir'di. Hatalı bir başlangıcın ardından en-Nâsır, Şaban 709/Ocak 1310'da Şam'a ilerledi. Oradan da bütün Suriye valilerini yanına alarak Mısır'a geçti. Baybars'ın tahtı sallanıyordu. Nil sularının çekilmesi, kıtlık ve salgın hastalıklar uğursuz bir kehanet gibi iktidarına damgasını vurmuştu; Selar ile birbirlerine hiç güvenmiyorlardı ve birlikleri onu terk ederek en-Nâsır saflarına katılmaktaydı. Otoritesini sağlamlaştırmak için Halife el-Mustakfi'den berat alması ise komutanının alaycı yorumlarına sebep oldu: "Ona bir aptal olduğunu söyleyin. Halifeyi kimse umursamıyor." Sonunda Baybars, kalabalık bir güruhun hakaretleri ve taş yağmuru altında Kale'den kaçtı.

Geride kalan Selar, parolanın en-Nâsır Muhammed adına verilmesini emretti. Yeniden tahta çıkan sultan hiçbir direnişle karşılaşmadan Kahire'ye girdi. 2 Şevval 709/5 Mart 1310'da halife, başkadılar, emirler ve devlet erkânının katıldığı bir törenle Kale'de tahta çıktı. Sultan olarak katıldığı daha bu ilk mecliste saray erkânı, hükümdarlarının nasıl bir adam olduğunu anlayacaktı. Halife onu selamlamak üzere öne çıktığında en-Nâsır, kısa süre önce Baybars'a verilen beratı hatırlatarak "Ne diye bir isyancıyı selamlıyorsun?" diye sordu ona. "Demek ben isyancıydım ha? Baybars da Abbasi soyundandı, öyle mi?" Bunun üzerine halife, tek söz etmeden gözlerini yere indirmişti.

En-Nâsır Muhammed'in ilk işi konumunu sağlama almak oldu. Gerçi Baybars tahttan çekilmişti, ama hâlâ maiyetindeki Memluklarla birlikte serbestçe dolaşıyor ve Arabistan'a kaçma umutları besliyordu. Sonunda Gazze yakınlarında ele geçirilerek Kahire'ye getirildi ve 15 Zilkade 709/15 Nisan 1310 gecesi sultanın huzurunda boğuldu. Baybars'ın saltanatı, adını aldığı ez-Zahir Baybars'ınkiyle, yani Memluk Sultanlığı'nın en büyük yöneticilerinden birinin hükümdarlık dönemiyle tam bir tezat oluşturur. Selar ise iyi zamanlanmış bir itaatkârlıkla eski yoldaşından daha güvenli bir konumda bulunuyordu. Sultana Memluklar, atlar, develer ve kumaşlardan oluşan dev bir armağan paketi sunduğu gibi, en-Nâsır Muhammed'in tahta çıkışının ertesi günü emirlik ve vezirlik görevlerinden ayrıldı. Eş-Şavbek'e çekilmesine izin verildiyse de, böyle uzak bir kalede bir başına bırakılamayacak kadar tehlikeli bir adamdı. Nitekim Rebiyülevvel 710/Ağustos 1310'da zorla Kahire'ye geri getirildi. Orada zindana atıldı, sakladığı hazinelerin yeri kendisine zorla söyletildi ve Kale'de açlıktan ölmeye terk edildi.

Baybars ile Selar en-Nâsır Muhammed'in tahta yeniden çıkışının ardından iki yıl süreyle izlediği tasfiye politikasının en çok dikkat çeken iki kurbanıydı. Onlardan başka birçok emir ve Memluk yakalanıp zindana

atıldı; bunlar arasında Baybars ve Selar'ın kuvvetlerinden olan kimseler de vardı. Bir yandan da sultan, kendi kuvveti Nâsıriye'ye mensup kimseleri yüksek makamlara getiriyordu. Tahta çıktıktan sonraki bir ay içinde yirmi iki eski emiri zindana attırarak kendi Memluklarından otuz iki kişiyi emir yapmıştı. Bunlardan biri de eskiden Laçin'in memluku olan Tengiz el-Hüsami idi ve saltanatın tarihinde önemli bir rol oynayacaktı. Yeni emirlerin oluşturduğu alay, fenerlerle aydınlatılmış sokaklarda halka bahşiş saçarak dolaştı. İki yıl sonra emirlik makamlarında yine büyük bir devir teslim gerçekleşti ve sultan, bir gün içinde tam kırk altı kişiyi emir yaptı. Böylelikle en-Nâsır Muhammed, rejimin eski askeri kurumlarına bağlı tabanını yenileyerek yerine daha güvenilir olan kendi Memluklarını geçiriyordu.

Baybars ile Selar tasfiye edildikten sonra, bu eski tabandan kalanlar içinde en önemlileri en-Nâsır Muhammed'in tahtına yeniden kavuşmasını sağlayan Suriyeli valilerdi. İstediklerini hükümdar yapabilen bu adamlar yerlerinde kaldığı müddetçe en-Nâsır kendini güvende hissetmeyecekti; ancak yine de, yardımları için hepsini ödüllendirerek başladı işe. Karasungur Şam'a, Kıpçak Halep'e, Esendemir de Hama'ya tayin edildi; üç tayin de terfi niteliğindeydi. Olayların gelişimi sonucunda sultanla uzlaşan Akkuş el-Efram affedildi, fakat daha önemsiz bir valilik olan Trablusşam'a tayin edilerek rütbesi tenzil edildi. 710/1310'da Kıpçak ölünce Halep valiliğine Esendemir getirildi. Onun kısa bir süre sonra tutuklanıp Kahire'ye götürülmesiyle, sultanı tahta çıkaran valilerden bir tek Karasungur kalmış oluyordu. Konumunun tehlikede olduğunu kavrayan Karasungur, Zilhicce 710/Mayıs 1311'de Halep'e geçti; orada gözlerden uzak olabileceğini umuyordu. Ertesi yıl da Akkuş el-Efram'la birlikte İlhan Olcaytu'ya sığındı. Bunu izleyen kış mevsiminde (712/1312-13) Olcaytu, iki eski vali adına Suriye'ye sefer düzenlediyse de sonuç alamadı. Bu, Memluklara karşı girişilen son Moğol seferi oldu. Karasungur kaçınca sultan, Şam valiliğine Tengiz el-Hüsami'yi getirmiş, çok geçmeden de yine kendine bağlı Ergun el-Devâdâr vezir olmuştu. En-Nâsır Muhammed iktidarını iyice pekiştirmişti artık. Önceki sultanların çeşitli mevkilere yerleşmiş Memlukları yerine kendi Memluklarını getirmek gibi nazik bir işi böyle başarıyla tamamlaması onun siyasi yeteneklerinin göstergesiydi. Ne de olsa bu iş, el-Muazzam Turan Şah zamanından beri yeni sultanların vermesi gereken en çetin sınavdı.

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EN-NÂSIR MUHAMMED'İN SALTANATI (2)

MUTLAKIYET 1310-1341

En-Nâsır Muhammed, ikinci kez tahta çıktığı 709/1310'da çok önemli fırsatlara sahipti; o da bunları değerlendirmekte gecikmedi. Altmış yıl önce Memluk Sultanlığı'nın kuruluşundan beri ilk kez bir dış düşman tehdidi söz konusu değildi. Frank devletleri yıkılmıştı; 712/1312-13 kışında Moğolların Suriye'ye düzenlediği başarısız işgal girişimi ilhanın, hoşnutsuzluklarından ötürü saflarına katılmış güçlü Memlukların yardımıyla bile artık korkulacak bir kuvvet oluşturmadığını ortaya koyuyordu. Dolayısıyla en-Nâsır Muhammed, neredeyse otuz yıldan beri dikkatini kendi sultanlığının iç meselelerine verme imkânı bulan tek hükümdardı. Dıştan gelen tehlikenin bertaraf edilmesi, sultanın kendine bağlı Memluk ileri gelenleriyle ilişkilerini incelikli bir şekilde değiştirmeye başlamasında başlı başına bir nedendi. Memluk ileri gelenleri geleneksel olarak sultanı, başkumandan ve eşitler arasında birinci sayma eğilimindeydi. En-Nâsır Muhammed'in gerçek başarısı barış zamanında sıkı bir mutlak monarşi kurmak oldu. Ayrıca sultan, ez-Zahir Baybars'ın ve kendi babasının da yaptığı gibi sultanlığı babadan oğula geçer hale getirmeye çalıştı. Bunda da görünüşte dikkate değer bir başarı sağladı: Oğulları, torunları ve torunlarının oğulları 784/1382'ye dek hiçbir gasp girişimiyle karşılaşmaksızın kesintisiz biçimde saltanat sürdüler, ancak mutlakıyet en-Nâsır Muhammed'in ölümüyle son buldu. Sonraki Kalavunlu sultanlarının hemen hepsi birer kuklaydı, onlar adına fiili iktidara sahip olanlar ise hizip çatışmalarına boğulmuş Memluk ileri gelenleriydi.

Memluk sultanının zihnini en çok meşgul eden meselelerde meydana

gelen değişim, selefleri ez-Zahir Baybars ile Kalavun'un aksine en-Nâsır Muhammed'in Suriye'de çok az kalmış olmasından görülebilir. En-Nâsır Muhammed hemen her yıl oraya sefer düzenlemek yerine bölgenin fiili denetimini Tengiz el-Hüsâmi'ye devretmişti. 712/1312'de Şam'a vali atanmasından birkaç yıl sonra Tengiz, fiilen Suriye genel valisi haline geldi. Artık Halep, Hama, Humus, Trablusşam ve Safed valileri onu atlayarak doğrudan sultanla temas kuramıyorlardı. Valilerin bu şekilde ona tabi kılınması tepki toplayan bir uygulamaydı; buna karşı koyan Safed valisi küçültücü bir muameleye tabi tutularak zincire vurulup Mısır'a gönderildi. Merkezileşme yönündeki bu önlemin ne kadar sürdüğü belli değildir, ancak Tengiz'in 739/1338 yazındaki Kahire ziyareti (kente sık sık geliyordu) sırasında sultan, bir berat çıkararak onu resmen genel vali ilan etmiştir. O dönemde Tengiz gücünün doruğundaydı ve en-Nâsır Muhammed'in tam güvenini kazanmıştı. Kızlarından biri sultanla evlenerek ona bir erkek çocuk doğurmuştu; anılan ziyaret sırasında da en-Nâsır Muhammed, kızlarından ikisi ile Tengiz'in iki oğlu arasında evlilik ayarladı. Ancak bu kadar öne çıkmak tehlikeliydi. Diğer emirlerde kıskançlık yaratmıştı; üstelik Tengiz Suriye'ye döndükten sonra, sultanın maiyetinde bulunanlar en-Nâsır'ın onunla ilgili şüphelerini pekiştirmişlerdi. 740/1340 yazına gelindiğinde iki adamın arası açılmıştı artık. Tengiz sultanın topraklarından kaçmaya hazırlandığı sırada sultan onun üzerine asker gönderdi. Sonunda Tengiz Şam'da yakalanarak Muharrem 741/Temmuz 1340'ta Mısır'a götürüldü ve orada öldürüldü. Biriktirdiği muazzam servete ise hasımları el koyup tamamını dağıttılar.

En-Nâsır Muhammed'in Suriye'deki yönetiminin diğer boyutları Eyyubiler ve kabile reisleriyle ilişkilerinden izlenebilir. Eyyubi sülalesinden olup da yönetim kademelerinde yer alan emirlerin sonuncusu 698/1299'da ölen Hama emiri el-Muzaffer Mahmud'du. Yerine kimin geçeceği konusunda ihtilaf çıkınca Memluk valilerinden Karasungur el-Mansuri'de (sonraları Halep valisi sıfatıyla en-Nâsır Muhammed'i destekleyenler arasında yer alacaktı) karar kılındı. Ertesi yıl da yerine eski sultan el-Âdil Ketboğa geçti. 702/1303'te Ketboğa'nın ölmesi üzerine el-Muzaffer Mahmud'un kuzenlerinden Melikü'l-Müeyyed İsmail Ebu'l-Fida (Akkâ'nın alınmasına ilişkin anlatısını daha önce vermiştik; bkz. 12. Bölüm) valiliği ele geçirmeye çalıştı, ancak başaramadı. Gerçi en-Nâsır Muhammed'le arası iyiydi ve onun tahta yeniden çıkmasından kısa bir süre sonra, 710/1310'da arzu ettiği makama kavuştu. Ondan sonra da Ebu'l-Fida, Suriye siyasetinde önemsiz ama, kesintisiz bir rol oynadı ve tutarlı bir şekilde sultana sadık kaldı. 712/1312'de sultandan aldığı beratla Hama hükümdarlığının, Maarretü'n-Numan'ın ve Suriye'nin orta kesiminde

büyük bir bölge olan Barin'in sahibi oldu. 720/1320'de ise daha önce benzeri görülmemiş bir uygulamayla unvanının onuru ve sultan alametlerine sahip olarak devlet töreniyle Kahire'ye girdi. Aslında sultanın lütfuna mazhar olmuş bir vasaldan başka bir şey değildi. Bu olay Suriye'deki Eyyubi nüfuzunun son parlak dönemini temsil ediyordu. 732/1331'de Ebu'l-Fida ölünce yerine oğlu el-Efdal Muhammed Hama sultanı oldu; fakat en-Nâsır Muhammed'in ölümünden sonra bu son Eyyubi de tahtını kaybetti. Bunu telafi etmek üzere kendisine Şam'da yüksek bir emirlik makamı verildi (gerçi makamı ancak birkaç gün elinde tuttuktan sonra ölecekti) ve Hama kesin biçimde Memlukların doğrudan yönetimine bağlandı.

O dönemde Suriye'nin göçebe Arap kabileleri içinde en önemlisi olan El Fadl, Memluk toprakları ile ilhanlık arasında sınır bölgesini oluşturan çölde stratejik bir konumdaydı. Kabile at yetiştirerek Memluk askeri ekonomisine önemli bir katkıda bulunmaktaydı. Sultanın bütün kabilelerde muhbirleri vardı ve nerelerde iyi at bulunacağını onlardan öğrenirdi. Ayrıca kabilelere hizmetleri karşılığında toprak tahsis ediliyordu. Daha iyi, daha safkan atlar bulmak En-Nâsır'ın sadece hobisi değildi; güvenliği Memluk askerlerinden oluşan kalabalık ve etkili bir kuvvet bulundurmasına bağlıydı. Sultan, has ahırlarda atlar ve seyis yamakları hakkında kayıtlar tutan özel bir makam oluşturmuştu; ayrıca damızlık hayvan yetiştirirdi.

En-Nâsır Muhammed'in kendini ne kadar güvende hissettiği üç kez (712/1313, 719/1320 ve 732/1332'de) hacca gitmesinden de anlaşılabilir. Önceki Memluk sultanlarından bir tek ez-Zahir Muhammed hacca gitmiş (667/1269), o da neredeyse gizlice yapmıştı bunu. Oysa en-Nâsır Muhammed'in ikinci ve üçüncü hac seferleri Hicaz'a yapılan birer resmi ziyarete dönüştü. Sultan refah içinde seyahat ediyor, hatta kafilede, develerin sırtına yerleştirilmiş ahşap çerçeveler içinde taşınabilir sebze bahçeleri bile bulunuyordu. Mekke'ye vardığında sultan (anlatıldığına göre) son derece yüksek bir ahlak ve terbiye sergilemişti. Kâbe'yi at sırtında tavaf etmesi önerildiğinde, dini bütün birine yaraşır biçimde haykırmıştı: "Ben kimim ki kendimi Peygamber efendimizin (S.A.V.) yerine koyayım? Halk nasıl tavaf ediyorsa, Allahın izniyle ben de öyle yapacağım." Yalnızca Kâbe'yi değil, hacıların ihramlarını da elleriyle yıkadı, onlar da en-Nâsır Muhammed için dualar ettiler. Bu iki olay ez-Zâhir Baybars için de nakledilmiştir. Bu nedenle, en-Nâsır Muhammed selefini mi taklit ediyordu, yoksa ikisi hakkında anlatılanlar tarihsel dayanaktan yoksun birer hikâye mi, emin olmak mümkün değildir.

713/1313-14'te Şam eyaleti önemli bir deneye sahne oldu: Sultanın tayin ettiği görevliler, yanlarında Mısır ordusundan askerler de olduğu

halde bir arazi tahriri gerçekleştirdiler. Eyaletteki iktalar bu ölçüme göre yeniden dağıtıldı ve arta kalan miktar da sultanın hassına aktarıldı. Suriye'nin güneyinde gerçekleştirilen bu revk, Mısır'da başlatılacak benzer bir uygulama için emsal olmuştu; zira Laçin'in reform girişiminde de görüldüğü gibi, Mısır'da böyle bir iş, siyasi sonuçları açısından nazik ve tehlikeli olabilirdi. Aslında sultanın amacı öncelikle siyasiydi -yani el-Muzaffer Baybars, Selar ve Burciye yanlılarının elindeki geniş iktaları birdenbire geri çekmeye çekindiği için yavaş yavaş kesmek istiyordu. Revk, nâzırü'l-ceyş (askeriyenin sivil yöneticisi) tarafından gerçekleştirilmiş, çeşitli Mısır eyaletlerine de Memluklar gönderilmişti. Bunlar köy köy gezerek gelirler ve arazi büyüklükleri konusunda soruşturmalar yaptılar, ardından da arazi tahriri başladı. İki buçuk ay süren bu işlemlerin sonunda görevliler yazılı rapor verdi. Sonra da maliye yetkilileri, sultanın talimatı doğrultusunda ikta dağıtımını yeniden düzenlediler. Sultanın hassı 1/6'dan (bu, Salahi ve Hüsami revklerinde belirlenmiş orandı) 5/12'ye çıkarıldı; kalan 7/12'lik pay da emirlerin ve Halka askerlerinin masraflarını karşılamak üzere ayrıldı.

İktaya hak kazanan kişilere ilgili belgelerin dağıtılması 716 yılının Muharrem ayı (26 Mart-24 Nisan 1316) boyunca sürdü. Belge dağıtma işi, sultanın Kale'de yaptırdığı yeni kabul salonunda, tam tekmil devlet töreniyle gerçekleştirildi. Kubbeli bir bölme halinde düzenlenmiş olan salonun döşemesi mermerdi, sütunları ise Yukarı Mısır'dan getirilmişti. Tam ortasında en-Nâsır Muhammed'in abanoz ve fildişinden yapılma tahtı bulunuyordu; sultan tahtta otururken üst düzey görevliler ile devlet erkânı etrafına dizilir, en yüksek rütbelilerden iki emir adamlarıyla birlikte her gün sırayla sultanın önünde resm-i geçit yapardı. Kuramsal olarak bu emirlerin her birinin hizmetinde 100 Memluk bulunur ve her biri 1.000 Halka askerine komuta ederdi. Sultan, emirlere teker teker geçmişleri ve askeri hizmetleriyle ilgili sorular sorduktan sonra, bir destenin içinden görünüşte rasgele çektiği ikta belgesini uzatıyordu -gerçi saray mensuplarının sitayişle bahsettiği emirlere düşük ikta verdiği de gözlemlenmekteydi. Bundan sonra sıra Saray Memluklarındaydı; sultan benzer sorular sordu ve belgelerini teslim etti. Bunlardan biri iktasının yarı yarıya azaltıldığını görünce geri dönüp itiraz etme cüretini göstermiş, bir hata yapılmış olması gerektiğini söylemişti. "Yo, hayır," dedi sultan, "hata, önceki iktandaydı."

Sonuçta, dağıtılmamış 200 ikta belgesi kaldı ve en-Nâsır Muhammed başka yerlerden de tasarruf etme imkânı buldu. Öte yandan da mısır ve başka ürünlere uygulanan pek çok vergiyi kaldırarak halkın sevgisini kazandı. Önceden vergi gelirleri esas olarak iktalara aktarıldığı için, bu yolla

kendi hassını azaltmış da olmuyordu. Böylece ikta sahiplerinin sultan karşısındaki ekonomik gücü azaldı. Mısır ve Suriye'de yürütülen Nâsıri revki, en-Nâsır Muhammed mutlakıyeti için sağlam bir mali temel oluşturdu (Suriye'deki revk 717/1317'de Trablusşam, 725/1325'te Halep eyaletlerini de kapsayacak şekilde genişletildi).

Nâsıri revkinden sonra bu hassın zenginleşmesinin yansımaları bu nâzırü'l-hass (hastan sorumlu devlet makamı) öneminin artmasında görülebilir. Sultanlık hassından sorumlu görevlilerden ikisi siyasette önemli bir rol oynadıkları gibi, yıllar boyu sultanın yakın çevresinde yer aldılar. Ancak sonunda her ikisi de gözden düşerek vakitsiz ve feci akıbetlere uğradılar. Bunlardan ilki, Hıristiyan bir ailenin çocuğu olan Kerimeddin el-Kebir idi. Kâtip olarak el-Muzaffer Baybars'ın hizmetine girdikten sonra Müslüman olmuştu. En-Nâsır Muhammed ikinci kez tahta çıktıktan sonra para cezası ödeyerek sultanla uzlaştı ve nâzırü'l-hasslığa getirildi. 723/1323'e kadar bu görevde kaldı, ancak Kahire'de arka arkaya çıkan yangınlardan Hıristiyanların sorumlu olduğuna dair söylentiler nedeniyle daha iki yıl öncesinden nüfuzu sarsılmaya başlamıştı. Yangınları izleyen baskı döneminde Hıristiyanların günlük yaşamını kısıtlayan yasalar çıkarıldı (gerçi bunlar genellikle uygulanmadı) ve sultan ile emirlerin hizmetindeki Hıristiyanlar görevlerinden uzaklaştırıldı. Yahudiler bu zulüm dalgasından etkilenmediği için bazı Hıristiyanlar kendini Yahudi gibi tanıtmaya başlarken, bazısı da Müslümanlığı kabul etti. Bu dönemde Kerimüddin de, eski dindaşlarıyla ilgili düzenlemelerin uygulanmasını sağlayarak halkın güvenini kazanmak amacıyla İskenderiye'ye gitmişti. Ancak konumu sallantıdaydı. Sefer 722/Mart 1322'de Saray Memlukları, iki aydır ücret alamadıkları için onun aleyhine bir gösteri düzenlediler. Kerimüddin hâlâ sultanın desteğine sahipti, fakat Rebiyülahir 723/Nisan 1323'te ani bir darbe yedi. Yakalanarak iki ay süreyle evinde gözetim altında tutuldu ve malları elinden alındı. Ardından önce eş-Şavbek'e, sonra Kudüs'e sürüldü ve nihayet Asuan'a gönderildi; orada, kendi sarığıyla boğulmuş olarak bulundu.

Hassın yönetiminden sorumlu nâzırlardan ikincisi olan en-Neşv de aslen Hıristiyandı ve kâtiplik mesleğinde yetişmişti. 731/1331'de Müslümanlığa geçerek Şerefüddin Abdülvehhab adını aldı. Birkaç hafta içinde de sultanın oğlu Enik'in şahsi hizmetine girdi. Böylelikle en-Nâsır Muhammed'le yakın temas kurma imkânı buldu ve Recep 732/Nisan 1332'de nâzırü'l-hass tayin edildi. Bu görevde dur durak bilmeden çalışarak sultanın gelirlerini artırdı; bu nedenle halkın yoğun nefretini kazandı, bir zalim olarak tanındı. "Tarh" ya da "rimaye" olarak bilinen uygulamayla, tüccara keyfi olarak belirlenmiş sabit fiyatlardan mal alma zorunluluğu getirdiği için tüccar tarafından da hiç sevilmedi. Ama bu grupların

ikisi de siyasi güce sahip değildi. En-Neşv sultanın güvenini ve desteğini 740/1339 yazına kadar korudu. Ancak o tarihte, emirlerin mali kaynaklarına zarar verecek önlemler tasarladı. Emirler ona karşı koyabilecek konumdaydı tabii ve gözde Memluklarından üçünün zorlamasıyla sultan en-Neşv'in yakalanmasını emretti. En-Neşv'in iki kardeşiyle birlikte Sefer 740/Ağustos 1339'da zindana atılmasının hemen ardından, halk Kale'nin dibinde emirlerin de desteğiyle bir gösteri düzenledi. Nâzırın muazzam servetine el kondu ve kendisi de öldürüldü. Evi yıkıldıktan sonra saklı hazineleri bulmak için arsanın her yanı kazıldı.

Gerçi Kerimüddin ile en-Neşv maliyenin yönetiminde önemli roller üstlenmişlerdi, ama makamları her zaman tehlikede oldu. İkisi de saray siyasetine yabancıydılar, bu siyasette her zaman belirleyici olan etken ise büyük Memluk emirleriydi. Özellikle dördü sultan nezdinde büyük önem kazanmıştı. Örneğin Argun en-Nâsıri'nin 712/1312'den 727/1326'ya kadar Mısır hıdivliği yapmasından sonra, bu makama başka kimsenin getirilmemiş olduğu anlaşılmaktadır -bu da en-Nâsır Muhammed'in yönetimi bizzat üstlenme kararlılığını gösterir. 726/1326'da Argun, oğluyla birlikte hacca gittiği sırada, düşmanı olan nâzırü'l-ceyş, sultanı ona karşı kışkırtmıştı. Döndüğünde yakalanan Argun bir süre hapsedildi. Çok geçmeden de vali olarak Halep'e gönderildi; bu, onuru kırılmadan sürgün edilmek anlamına geliyordu. Argun 731/1330'da Halep'te öldü. En-Nâsır Muhammed'in saltanatının ortalarındaki gözdesi ise en-Neşv'in ilk hamisi ve el-Muzaffer Baybars'ın Memluklarından olan Sâki Bektemir'di. Sefer 732/Kasım 1331'de, kızını sultanın oğlu Enik'le evlendiren Bektemir nüfuzunun doruğundaydı. Birkaç ay sonra da oğluyla birlikte en-Nâsır Muhammed'in üçüncü haccına katıldı. Sultan yolda ikisinin kendisine karşı komplo çevirdiğini işitti. Bir süre için devrilme tehlikesi söz konusu oldu. En-Nâsır Muhammed her zamanki becerisiyle durumu kurtardı ve dönüşte de Bektemir ile oğlu iki gün arayla öldüler. İster istemez, onları sultanın zehirlettiğinden kuşkulanıldı.

En-Nâsır Muhammed'in saltanatının son yıllarında öne çıkan iki Memluk daha oldu; ikisi de sultanın kendi Memluk kuvveti Nâsıriye'dendi. Bunlardan ilki Kavsun Mısır'a, Altın Orda hanının sultana gelin olan kızının refakatinde özgür bir adam olarak gelmişti (yani Memluk değildi). Sultanın gözüne girince bir Memluk olarak resmen satın alındı (bedeli ağabeyine gönderildi) ve son derece başarılı bir meslek hayatı oldu; bu arada sultanın kızlarından biriyle evlendi. Beştek ise zenginliğini, Saki Bektemir'in ölümünden sonra onun karısıyla evlenerek mallarının sahibi olmasına borçluydu.

Bunlar sarayda en güçlü Memluklardı; aralarındaki rekabet artık yaş-

lanmakta olan sultanın başındaki en büyük dertlerden biriydi. Bir başka dert ise verasetti. Sefer 732/Kasım 1331'de, Enik ile Bektemir'in kızı arasındaki evliliğin arifesinde en-Nâsır Muhammed saray erkânını, kadıları ve halifeyi toplayıp Enik'i vârisi olarak resmen tanımalarını istedi. Ama son dakikada fikrini değiştirerek oğluna yalnızca bir emirlik verdi. Öteki oğullarından Ebubekir de Rebiyülevvel 735/Kasım 1334'te benzer bir uygulamayla karşılaştı. Zilhicce 740/Haziran 1340'ta sultan, emirleri toplayıp kendisine ve ardından da Ebubekir'e (yahut, bir başka anlatıya göre vârislerine) bağlılık yemini etmelerini istedi. Rebiyülahir 714/Ekim 1340'ta da Enik uzun bir hastalığın ardından öldü. Sonra 10 Zilhicce 741/27 Mayıs 1341'de en-Nâsır Muhammed, Kurban Bayramı'nda namaz kılarken hastalandı. Ölüm döşeğinde olduğu çok geçmeden duyuldu, ya da en azından öyle olduğundan şüphelenildi. Saray ileri gelenleri ailelerini ve servetlerini Kale'den çıkarıp Kahire'ye göndermeye başladılar; Kahire sokaklarında karışıklıklar çıktı. Kavsun ile Beştek arasındaki gerginlik iyice tırmandı, hatta sultan ölüm döşeğindeyken bile onun yanında kavga etmeyi sürdürdüler. 18 Zilhicce/4 Haziran günü en-Nâsır Muhammed, Ebubekir'i halefi ilan etti. Üç gün sonra da öldü.

ON BEŞİNCİ BÖLÜM

SON DÖNEM KALAVUNLULAR VE ÇERKEZ SULTANLAR (1341-1399)

Her ne kadar en-Nâsır Muhammed'in ölümünden sonra kırk yılı aşkın süreyle onun soyundan gelenler tahta çıktıysa da, son dönem Kalavunluların hiçbiri onun tesis ettiği mutlakıyeti yaşatmayı başaramadı. Yaklaşık yarım yüzyıl içinde on iki sultanın tahta çıkmış olması bunların güçsüzlüğünü ortaya koymaktadır. Çoğu tahta çıktığında genç ve tecrübesizdi, bir kısmı daha çocuktu. Mesela el-Eşref Küçük, tahta çıktığında yedi yaşında yoktu, belki de beş yaşından bile küçüktü; resmi belgeleri imzalaması gerektiğinde lalası elini tutup kalemi kullanmasına yardımcı olurdu. Son dönem Kalavunluların çoğu göstermelik birer hükümdar olmaktan öteye geçemediler; onların ardında ise büyük emirler devleti yönlendiriyor, iktidarı ve sultanlık hassının denetimini ele geçirmek için kendi aralarında çekişiyorlardı.

Beştek ile Kavsun'un uzlaşması ve en-Nâsır Muhammed'in ölüm döşeğinde dayattığı vasiyet uzun ömürlü olmadı. Vâris olarak belirlenen el-Mansur Ebubekir, sultan olduğunda aşağı yukarı yirmi yaşındaydı. Hiç de tahta uygun biri değildi ve yüksek makamları işgal eden Memluk erkânına göre silik bir şahsiyetti. Beştek ile Kavsun arasındaki rekabet, Beştek'in zindana atılıp mallarına el konmasıyla sonuçlandı. Bu olay, Ebubekir'in tahta çıkışından üç hafta sonra meydana gelmişti. Artık fiili yönetici Kavsun'du. Altı hafta sonra da Ebubekir'i devirerek çocuk yaştaki Küçük'ü tahta çıkardı. Devrik sultan, yedi kardeşiyle birlikte Yukarı Mısır'a sürgün edildi. Ebubekir çok geçmeden orada öldü.

En-Nâsır Muhammed'in oğullarından biri Kavsun'un pençesinden kurtulmayı başarmıştı -üstelik yetişkin bir adamdı: On yaşından beri el-Kerak'ta yaşayan Ahmed çöl Araplarının hayat tarzını benimsemişti. En-

Nâsır Muhammed ölüm döşeğindeyken onu özellikle verâsetin dışında tutmuştu, oysa şimdi bu aşamada, Beştek ile el-Mansur Ebubekir'in akıbeti karşısında telaşa kapılan emirler, Ahmed etrafında bir hizip oluşturuyorlardı. Recep-Şaban 742/Ocak 1342'de Kavsun görevinden uzaklaştırıldı ve kuklası Küçük de tahttan indirildi. Ahmed, sultan olarak tahta çıkması için Kahire'ye çağrıldı. Şevval 742/Mart 1342'de de Melikü'n-Nâsır sanıyla sultan oldu, ama onu tahta çıkaran yandaşlarını memnun etmekten çok uzaktı. Kaba saba ve mütehakkim halleri, daha da kötüsü sadece el-Kerak'tan getirdiği kendi maiyetine itimat etmesi Kahire ileri gelenlerini incitmiş ve ondan uzaklaştırmıştı. Zilhicce 742/Mayıs 1342'de el-Kerak'a dönen Ahmed üst düzey iki görevliyi de yanında götürdü: Bunlar, kâtibi ile nâzırü'l-asker ve nâzırü'l-hass idi. Başkente dönmeyi reddedince Muharrem 743/Haziran 1342'de emirler onu devirerek yerine kardeşi es-Salih İsmail'i tahta çıkardılar. Yani en-Nâsır Muhammed'in ölümünün üstünden on iki ayı ancak aşan bir zaman geçmişken, oğullarından üçü tahta çıkmış ve erkân tarafından devrilmişti.

Es-Salih İsmail'in tahta çıkışı istikrar vaat ediyordu. Genç olmasına rağmen (yaklaşık on yedisindeydi), es-Salih dindarlığıyla nam salmıştı ve erkân ile ilişkilerine karşılıklı yeminlerle resmi bir nitelik kazandırıldı. Bu yeminlerle sultan, kimseye zarar vermeyeceğini ve herhangi bir kabahati görülmeden hiçbir Memluku zindana attırmayacağını taahhüt ediyordu. 696/1296'da el-Mansur Laçin'in düzenlediği darbeden beri uygulanan tahta çıkış sözleşmesinde usul böyleydi. Belki de emirlerin bu konuda ısrarlı davranmasının nedeni, o sıralarda sultanın akrabaları ve kendi kuvvetinden subaylar arasında rakip bir iktidar odağının oluşmaya başlamasıydı. Sultanın üvey babası Argun el-Alâ'i, çeşitli görevleri makamında toplayarak naip olmuş, lalası ise muazzam bir nüfuz kazanmıştı. Anberü's-Saharti adında bir hadım olan lalanın kendi Memluk kuvveti de vardı.

İki selefinin sultanlıktaki varlığı başlangıçta es-Salih İsmail'in konumunu zayıflatıyordu. Bunlardan en-Nâsır Ahmed, uzaktaki el-Kerak beyliğinde oturuyordu ve el-Eşref Küçük de hareme geri gönderilerek annesinin bakımına verilmişti. İlkiyle başa çıkmak kolay değildi. Yanında götürdüğü sultanlık alametlerini ve hazineyi geri vermeye yanaşmıyordu. El-Kerak'ı alabilmek için yedi kez sefer düzenlendi ve sonunda eski sultan yakalanıp öldürüldü. Ahmed'i Rebiyülahir 745/Ağustos 1344'te, emirlerin bilgisi dışında sultanın gönderdiği gizli bir haberci öldürmüştü. Bu arada el-Eşref Küçük ile annesi, yeni valide sultanın nefretine kurban gittiler. Es-Salih İsmail hastalanınca bu kadın, rakibesinin büyü yaptırdığına inanmıştı. Küçük devrik sultan öldürüldü. Rebiyülahir 746/Temmuz 1345'te de es-Salih İsmail yatağa düştü ve ertesi ay öldü. Argun el-Alâ'i,

saraydaki öteki üvey oğlu, es-Salih İsmail'in öz kardeşi Şaban'ın desteğini alarak kendi konumunu sağlamlaştırmıştı bile.

Şaban, Rebiyülahir 746/Ağustos 1345'te Melikü'l-Kâmil sanıyla resmen tahta çıktı. Yine, bir çeşit tahta çıkış sözleşmesi olarak sultan ile erkân karşılıklı yeminler ettiler. Öncekilerde de olduğu gibi bu, herhangi bir yaptırım içermiyordu ve sultan, destek alabileceği kim varsa kısa sürede kendinden soğuttu. Bunlar arasında Kahire'nin büyük emirleri, Suriye valileri, hatta kendi kuvvetine bağlı subaylar bulunuyordu. Cemaziyelevvel 747/Eylül 1346'da çıkan isyanda el-Kâmil Şaban ele geçirilerek öldürüldü. Sonuna kadar onun yanında kalmış olan Argun el-Alâ'i de iktidar çevrelerinden uzaklaştırılarak İskenderiye'ye gitti ve orada öldü.

Galip hizbin tahta çıkardığı sultan da en-Nâsır Muhammed'in oğullarındandı ve el-Muzaffer Hacı sanını aldı. El-Kâmil Şaban'ın son günlerinde hayatı sürekli tehlikede olmuştu. Yine yeminlerle tahta çıkış sözleşmesi yapıldı, fakat sultanın saray içindeki yakın çevresi, daha önceki iki saltanat döneminde de olduğu gibi Memluk ileri gelenlerine rakip bir iktidar odağı olarak kaldı. Bu durum 748/1347'de sarayda bir buhrana yol açtı. Buhranın merkezinde ise Udi İttifak olarak bilinen Siyah bir cariye bulunuyordu. İki sultanın gözdesi olan İttifak, Hacı ile de yasal olarak (ama gizlice) evlenmişti. Erkânın hasekiye emirleri aracılığıyla sultana baskı yapması üzerine İttifak ile sultanın kadınlarından biri daha, üstlerindeki giysilerinden başka hiçbir şeyleri olmadan Kale'den atıldı. İttifak, üç sultanın bezemek için birbiriyle yarıştığı, 100.000 dinarlık mücevherli hotozundan olmuştu. İleri gelenler Hacı'nın havailiklerine ve sultanlık görevlerini ihmal etmesine büyük tepki duyuyorlardı, ancak sert önlemler almakla ellerine pek bir şey geçmedi. Kadınların muhabbetinden yoksun kalan sultan da kendini güvercin beslemeye verdi. Ramazan 748/Aralık 1347'de işler çığrından çıktı ve Hacı bir grup Çerkez suikastçıyı karşısında buldu. Çerkezleri harekete geçiren, daha önce sultanın gözüne girmiş birkaç Çerkezin görevden alınıp öldürülmesiydi. El-Muzaffer Hacı, çarpışma nizamında düşmanlarının üzerine yürüdüyse de Kahire'nin dış kesiminde kuvvetleri onu terk etti, sonunda da yakalanarak öldürüldü.

El-Muzaffer Hacı'nın devrilmesiyle birlikte harem siyaseti devri kapandı ve Kalavunlu hanedanının çöküşüne dek iktidar Memluk emirlerinin elinde kaldı. Başlangıçta bu gelişmeyi kurumlaştırma yönünde girişimler oldu. Hacı'nın yerine, on bir yaşındaki üvey kardeşi en-Nâsır Hasan geçmişti. Bu sefer tahta çıkış sözleşmesi yapılmadı, emirler "hilf" denen sadakat yeminini etti. Saray ileri gelenlerinden dokuz kişi bir naipler heyeti oluşturdular -böyle bir uygulama bir tek 698/1299'da en-Nâsır Muhammed ikinci kez tahta çıkarken görülmüştü. O zaman olduğu gibi

şimdi de, emirler arasındaki iktidar mücadelesi yüzünden pek gerçekçi bir uygulama değildi. Adları Beyboğa Urus ve Mencek el-Yusufi olan iki kardeş Mısır'ın asıl yöneticisi durumundaydı, ancak Şevval 751/Aralık 1350'de en-Nâsır Hasan, Beyboğa'nın hacca gitmiş olmasından yararlanarak Mencek'i zindana attırdı. Ama erkâna karşı etkili bir iktidar tabanından yoksun olan sultan, Cemaziyelahir 752/Ağustos 1351'de devrildi. Ardından da üvey kardeşi Salih tahta çıkarıldı ve Melikü's-Salih sanını aldı. O zamanlar yaklaşık on sekiz yaşında olan es-Salih, en-Nâsır Muhammed'in Tengiz Hüsami'nin kızından doğma oğluydu. Mısır ile Suriye'deki veba salgını da (1347-49) en-Nâsır Hasan'ın saltanatına denk geliyordu ve döneme damgasını vuran siyasi istikrarsızlıkla birleşerek Memluk Sultanlığı'nın sonunu getirdi.

Es-Salih Salih'in saltanatı tamamen göstermelikti ve devlet işleri Memluk erkânından üç kişinin denetiminde yürüyordu. Bir hizip çatışmasının ardından es-Salih devrilince, en-Nâsır Hasan sözleşmeyle tahta tekrar çıkarıldı (Şevval 755/Ekim 1354). Yaklaşık dört yıl süreyle sultanlığın en kudretli adamı, aslen en-Nâsır Muhammed'in Memluklarından olan Emir Sargıtmış'tı. Ramazan 759/Ağustos 1358'de sultanı devirerek bizzat başa geçmek üzere bir komplo tezgâhladı. Ancak en-Nâsır Hasan zaten

böyle bir darbe bekliyordu; Kahire'deki çatışmada sultanın Memlukları galip geldi. Sargıtmış'tan kurtulur kurtulmaz da sultan, kendine sağlam bir iktidar tabanı oluşturmaya koyuldu. Bunu kısmen alışılmış yollarla, yani kendi Memluklarını kilit konumlara yerleştirerek (bundan en çok yararlananların başında Yalboğa el-Umari adında biri geliyordu), kısmen de "evladü'n-nas" denen ve Memluk soyundan gelen kimselere makam vererek sağladı. Böyle kimselerin önemli askeri veya idari görevlere gelmesi daha önce hiç görülmemiş bir şey olduğundan sultan, bu yeniliği şöyle izah etmişti: "Bunlar güvenilir insanlardır ve benim sancağım altında bulunuyorlar. Nereye istersem giderler, bu yüzden, bunları görevden almak istediğimde işim çok kolay olur. Hem tebaama da iyi davranıyor, kuralları anlıyorlar."

Bu politika çerçevesinde en-Nâsır Hasan Şam, Halep ve Safed valiliklerine, ayrıca Suriye'deki çoğu kalenin yönetimine evladü'n-nas içerisinden kimseleri atadı. Bir vakanüvisin bildirdiğine göre, bu uygulama sayesinde onun saltanatı sırasında Suriye'de tek bir isyan çıkmamıştı.[1] Ayrıca en önemli emirliklerden onunu (toplamı zaten yirmi dörttü), evladü'n-nas içinden sekiz kişi ile kendi oğullarından ikisine verdi. Başka birçok evladü'n-nas mensubu da daha düşük kademelerdeki emirliklere atandı. Bü-

1 İbn Tagribirdi, *en-Nücûmü'z-Zahire fi Mülûkü'l-Mısr ve'l-Kahire*, X, Kahire, t.y., s. 317.

tün bunların yanı sıra sultan, kendinden on yıl önce Anberü's-Saharti'nin yaptığı gibi hadımağalarına yargı yetkileri vermiş, kadınlara da büyük iktalar ayırmıştı. Sultanın icraatı ister istemez Memluk ileri gelenleri arasında kuşkular uyanmasına yol açtı ve hırslı biri olan Yalboğa el-Umari'nin liderliğinde hemen bir hizip oluştu. Sargıtmış'la ilişkilerinde olduğu gibi sultan bir kez daha darbeyi önceden kestirmeye çalıştı, ancak bu kez yanılmıştı. Girilen çatışmada destekçileri yenik düşünce kendisi de Yalboğa tarafından yakalanıp öldürüldü (Cemaziyelevvel 762/Mart 1361). Bir Memlukun, yanında yetiştiği kendi efendisini öldürmesi Memluk Sultanlığı tarihinde emsali görülmemiş bir eylemdi. En-Nâsır Muhammed'in oğulları içinde, babasının siyasi yeteneklerine yaklaşacak gibi görünen birinin ikinci saltanat dönemi de işte böylece son bulmuş oluyordu.

Yalboğa, tahta genç bir sultan çıkarıp kendi de naip olarak yükselişini sağlama aldı. El-Mansur Muhammed adıyla hüküm süren bu göstermelik hükümdar, on altı yaşında ya var ya yoktu ve el-Muzaffer Hacı'nın oğluydu. İki yıldan biraz daha uzun bir süre sonra, bildirildiği kadarıyla uygunsuz ve ahlaksız davranışlarından ötürü Şaban 746/Mayıs 1363'te saray erkânı tarafından devrildi. O tarihten sonra da Kale'de alıkoyuldu, fakat 801/1398'e kadar ölmediğine bakılırsa, en azından tahammül edilebilir şartlarda yaşadığı varsayılabilir. Kızlarından biri, Memluk Sultanlığı'nın en önemli vakanüvislerinden İbn Tagribirdi'nin babasıyla evlenmişti.

El-Mansur Muhammed'in ardından, amcasının oğlu el-Eşref Şaban sultan oldu. Şaban'ın babası Hüseyin de en-Nâsır Muhammed'in oğullarındandı, ama hiç tahta çıkmamıştı. Yeni sultan yaklaşık on yaşındaydı ve fiilen tümüyle Yalboğa el-Umari'nin tahakkümü altındaydı. Yalboğa'nın naipliği sırasında Mısır'a düzenlenen son Haçlı seferi diyebileceğimiz bir olay yaşandı ve Muharrem 767/Ekim 1365'te İskenderiye kısa bir süre işgal altında kaldı. İşgal kuvvetinin başında da, Kıbrıs kralı olup Kudüs kralı unvanını da taşıyan Pierre de Lusignan vardı. Pierre'in niyeti, önceki yüzyıllarda seleflerinin de yaptığı gibi, Doğu Akdeniz'de Müslüman gücünün merkezini vurarak Kudüs Krallığı'nı yeniden fethetmekti belki de. Fakat esasen ticari amaçlarla harekete geçmiş olması daha muhtemeldir. Yani aslında niyeti İskenderiye'yi alıp oradaki ticaretten kâr sağlamaktı; eğer alamazsa, kenti yakıp yıkarak ticarette bir rakibi saf dışı bırakmış olacaktı.[2] Amaçları ister dini, ister ticari olsun, bu Haçlı seferi uzun zamandır planlanıyordu ve Pierre iki yılını Batı Avrupa'da geçirerek bu sefer için bilfiil destek toplamıştı.

2 P. W. Edbury, "The Crusading Policy of King Peter I of Cyprus, 1359-1369", P. M. Holt (der.), *The Eastern Mediterranean Lands in the Period of the Crusades* içinde, Warminster, [1977], s. 90-105.

9./15. yüzyılda yaşamış vakanüvis el-Makrizi, işgalcilerin İskenderiye'ye gelişini şöyle anlatır:

İskenderiyeliler, Frankların üstlerine akın düzenlemeye niyetlendiğinin birkaç aydır farkındaydı; nitekim İskenderiye valisi Emir Selahaddin Halil bin Arram, sultana ve Emir Yalboğa'ya bu yönde mektup yazmış, fakat hükümet bu işlerle hiç ilgilenmemişti. İbn Arram da, Yirmiler emiri Cangara'yı yerine vekil tayin ederek Hacca gitti. Franklara ait Venedik gemilerinin kıyıya varacağı mevsim gelmişti ve kıyıdaki muhafizlar, denizde gitgide yaklaşan yelkenleri görebiliyordu. Sonra [Muharrem'in] 21'i [8 Ekim] Çarşamba günü limana sekiz kalyon yanaştı, arkasından da kimi kalyon, kimi savaş gemisi, yetmiş-seksen kadar tekne. Müslümanlar kentin kapılarını kapayıp silahlarıyla surlara tırmandılar. Bir grup gece nöbet tutmak üzere dışarı çıktı. Perşembe sabahı erkenden gidip düşmanı aramaya başladılar, fakat bütün gün ve cuma gecesi [yani cumadan önceki gece] Franklar harekete geçmedi. Cuma sabahı erkenden, deniz fenerinin bulunduğu yönden Buheyreli göçebe Araplar ve daha başkaları geçti. Frankların bir kısmı gece atlarıyla birlikte kıyıya çıkıp kent dışındaki mezarların arasına gizlenmişti. Hem Araplar, hem de kent ahalisinden olmak üzere çok sayıda Müslüman fenerin yanında toplandı, bir kalyon yelken açarak denizin üstüne gerili zincire doğru surlara iyice yanaşana kadar ilerledi. Var güçleriyle saldırıya geçen Müslümanlar bazı Frankları daha gemiden inemeden öldürdü, bu arada bazı Müslümanlar da şehadet mertebesine ulaştı. Kent halkı iki bölük oluşturarak onların yanına vardı. Bir bölük, Araplarla birlikte fenere doğru ilerlerken, diğeri kalyonda kalıp Franklarla vuruşmaya devam etti. Esnaf ve gençler, düşmanı hiç umursamadan sırf eğlence olsun diye çıkmışlardı dışarı.

Bunun üzerine Franklar trampet çaldı ve önceden saklanmış olanlar yerlerinden çıkıp alçakça saldırdılar Müslümanlara. Franklar gemilerden ok atmaya başladılar. Bozguna uğrayan Müslümanlar kaçışırken, Franklar da ellerinde kılıçlarıyla onları kovalıyordu. Geriye kalanları da kıyıya çıkıp herhangi bir direnişle karşılaşmadan orayı ele geçirdiler. Gemileri surlara kadar getirip yanaştırdılar. Çok sayıda Müslüman şehadet mertebesine erişti ve bir kısmı da kentin kapısında çarpışırken öldü. Surlar savunmasız kalınca, Franklar merdiven dayayıp tırmanmaya başladılar. Cephaneliğe gidip içeri ateş atarak ne var ne yoksa yaktılar. Dikenliağaç Kapısı'ndan geçerken oraya bir haç astılar. Ahali Reşad Kapısı'nda toplanmıştı. Kapıyı yakıp dışarı çıkarak içindeki her şeyle birlikte kenti Franklara bıraktılar. Emir Cangara hazinede ne var ne yoksa aldı ve hapsetmiş olduğu elli Frank tacirini salıverdi. Emir ve halkın büyük çoğunluğu Damanhur'a gitmek üzere yola çıktı. Cuma öğleden önce Kıbrıs'ın kralı (ismi Kral Pierre'di ve Kral Hugues'ün oğluydu) gelip at sırtında kente girdi ve Franklar halkı kılıçtan geçirmeye başladılar. Buldukları her şeyi yağmaladılar, çok sayıda tutsak alıp bir kısmını köleleştirdiler, birçok yeri ateşe verdiler. Reşad Kapısı'nda ezilerek ölenler de sayılamayacak kadar çoktu. Franklar kendi dinleriyle ilgili beyanda bulundular. İskenderiye Hıristiyanları da onlara katıla-

rak zenginlerin oturduğu yerleri gösterdiler. Buralarda ne buldularsa aldılar. Böylece cuma günü öğlene doğru işe koyulup pazar gününün erken saatlerine kadar can almaya, insanları tutsak edip köleleştirmeye, yağma yapıp her yeri ateşe vermeye devam ettiler. Sonra çarpışmayı bırakıp aldıkları tutsaklar ve ganimetlerle birlikte gemilerine döndüler, 28'i Perşembe [Muharrem/15 Ekim] gününe kadar da gemilerde kaldılar. Toplam sekiz günü burada geçirdikten sonra beş bin tutsakla birlikte denize açıldılar.

Franklar çeşit çeşitti: Yirmi dört Venedik kalyonu, iki Cenova kalyonu, on tane de Rodos ahalisine ait kalyon vardı; Fransızlar beş kalyonla gelmişti ve diğer kalyonlar da Kıbrıs ahalisine aitti.[3]

Yalboğa ile sultan Kahire'de bir yardım kuvveti toplayarak İskenderiye'ye ilerlerken Frankların çekildiği haberi geldi. Bunu çeşitli misilleme hareketleri izledi. Mısır ile Suriye'deki Franklar yakalanarak hapse atıldı, Müslüman esirlerin fidyesini ödemek için yerli Hıristiyanların servetine el kondu. Deniz savunması için hazırlıklar yapıldı. Yalboğa bir filo inşa etmeye başladı, Suriye'den kereste ve zanaatkâr gönderilmesini istedi, bu gemilerde hizmet vermeleri için denizci ve (anlaşıldığı kadarıyla) topçu topladı. İskenderiye valisinin rütbesi yükseltildi. Kentin refahı ağır bir darbe yemişti. Ancak Napoléon Bonaparte adında bir başka Frank işgalci gelip İskenderiye'yi ele geçirene kadar daha dört yüzyılı aşkın bir zaman geçmesi gerekecekti.

Yalboğa'nın naipliği Rebiyülahir 768/Aralık 1366'ya kadar sürdü ve o tarihte, artık siyasetle bilfiil uğraşacak kadar büyümüş olan el-Eşref Şaban, durumdan hoşnut olmayan Memlukların oluşturduğu bir hizbi himaye etmeye başladı. Bunu izleyen çatışmalarda yandaşları tarafından yalnız bırakılan Yalboğa yakalanarak öldürüldü. Ondan sonra da sultan, on yıl boyunca sadece unvanıyla değil, icraatıyla da sultan oldu. 778/1377'de ise hacca gitmeye karar verdi -kendini duruma hâkim hissettiğinin bir göstergesiydi bu. Ancak ölümcül bir yanılgıya düşmüştü. Sultanlık kervanı el-Akabe'ye vardığında, Memluklar arasında genel bir isyan çıktı. Sultan kaçıp Kahire'de saklandı. Ancak kendisini saklayanların ihanetine uğradı ve ele geçirilerek öldürüldü (Zilkade 778/Mart 1377).

Kalavunlu hanedanının artık sonu geliyordu. Erkânın oluşturduğu oligarşi, her ne kadar istikrarsız ve hizipleşmeye müsait de olsa devletin denetimini elinde tutmaktaydı. Tahtta, el-Eşref Şaban'ın yedi yaşındaki oğlu el-Mansur Ali adında göstermelik bir sultan vardı. Dört yıl sonra o ölünce yerine geçen (Sefer 783/Mayıs 1381) kardeşi es-Salih Hacı ise yaklaşık dokuz yaşındaydı.

3 El-Makrizi, *Kitabü's-Sülûk li-Marifeti'd-Düveli'l-Mülûk*, III, tabaka 1, der. Said A. F., Ashour, Kahire, 1970, s. 105-107, İngilizceye çeviren P. M. Holt.

Bu yıllar, çok geçmeden tahta el koyarak ikinci Memluk sultanları devrini başlatacak olan Çerkez Berkuk adında bir adamın yükselişine tanıklık etmiştir. Berkuk'un Sultanlık Memluklarından değil, Yalboğa el-Umari'nin kendi kuvvetinden yetişmiş olması, son dönem Kalavunlu sultanlarının askeri kaynaklarının tükenmeye başladığını ortaya koyması açısından önemlidir. Berkuk, Yalboğa'nın hizmetine yaklaşık 764/1363-64'te girmişti. El-Eşref Şaban'ın devrilmesiyle sonuçlanan ayaklanmada yer aldı ve bunu izleyen çalkantılı dönemde hızla yükseldi. 779/1378'de Mısır'a atabekü'l-asâkir oldu; bu unvan, emirler içindeki en yüksek rütbeyi belirtiyordu. Başlangıçta, yine Yalboğa'nın Memluklarından biriyle iktidarı paylaşan Berkuk 782/1380'de onu makamından uzaklaştırdı. Bir süre sonra, artık devletin denetimini tamamen ele geçirince, ihtiyar babası Anas'ı ve kendi ailesinden başka kimseleri Mısır'a yerleştirdi. Erkâna mensup başka kişilerin muhalefetiyle karşılaşmamış olsa, el-Mansur Ali ölünce pekâlâ tahta çıkabilirdi. Es-Salih Hacı tahta çıkınca, Berkuk'un taraftarları diğer büyük emirlerden tek tek destek toplamaya başladılar ve kendisi de Ramazan 784/Kasım 1382'de bir darbeyle sultan oldu. Saltanat sanı olarak Melikü'z-Zahir'i benimsemesi, muhtemelen Baybars'ı anıştırma amacına yönelik bilinçli bir davranıştı.

Tahta çıktığında Berkuk'un çevresinde güçlü emirler vardı; bunların bir kısmı Yalboğa'nın huşdaşiyesindendi, bir kısmı da kıdem sahibi emirlerdi. Dolayısıyla Berkuk'un konumu tehlikede sayılırdı; zaten kendi ailesinden kimseleri çeşitli mevkilere yerleştirmesi de, Memluk ileri gelenleri dışında bir iktidar tabanı oluşturma amacına yönelik olabilir. Ama eğer böyleyse, bu taktik işe yaramamıştı. 791/1389'un ilk aylarında Suriye'de Berkuk'un saltanatına yönelik bir tehdit ortaya çıktı ve Anadolu sınır bölgesinde, Malatya valisi Mintaş ile yine Yalboğa adını taşıyan Halep valisinin önderliğinde bir ayaklanma başladı. Mintaş, el-Eşref Şaban'ın Memluklarından yetişmeydi; Yalboğa ise Berkuk'un huşdaşıydı. İkisi ittifak kurarak Suriye'de denetimi ele geçirdiler. Mintaş ile Yalboğa en-Nâsıri Mısır'a ilerlerken, Berkuk tahttan çekildi ve Cemaziyelahir 791/Haziran 1389'da Hacı, sanında önemli bir değişiklik yaparak tekrar sultan oldu. Yeni sanı Melikü'l-Mansur, yani "Allah'ın yardımıyla galip gelmiş hükümdar" idi.

Yalboğa ile Mintaş arasındaki ittifak uzun sürmedi. Kahire'de Kale civarında iki hizip arasında meydana gelen çarpışmadan sonra Mintaş Yalboğa'yı devirdi ve Mısır'a atabekü'l-asâkir atanarak sultanlığın yöneticisi oldu. Yakalanıp el-Kerak'a gönderilmiş olan Berkuk, orada kendine destekçiler bularak bir hizip oluşturdu. Tahtına kavuşan sultan ile Mintaş'ın düzenlediği sefer, Muharrem 792/Ocak 1390'da yenilgiyle sonuçlandı

ve Hacı tutsak edildi. Bu arada Kahire'de Berkuk'un Memlukları da yeniden Kale'ye hâkim olmuşlardı. Berkuk Kahire'ye dönerek Sefer 792/Şubat 1390'da yeniden tahta çıktı.

İkinci kez tahttan indirilen Hacı'ya Kale'de bir yer verildi ve 814/1412'ye, yani Berkuk'un ölümünden epey sonrasına dek orada yaşadı. Birkaç yıl süreyle Berkuk, düzenlediği işret âlemlerine Hacı'yı da davet etmişti. Eski sultan sarhoş olunca halefiyle konuşurken adabı bir yana bırakıyordu. O zaman Berkuk bir tebessümle Hacı'nın maiyetine döner, "Emir Hacı efendimi evine götürün" derdi. Hacı durmadan söylenip beddualar yağdırarak evine döner, sabah olunca da geceki davranışından ötürü Berkuk'tan özür dilerdi. Berkuk, Hacı'nın komşuluğundan da hiç memnun değildi. Hacı durmadan cariyelerini döver, kadınların çığlıklarından rahatsız olan Berkuk da adam gönderip Hacı'dan gürültü yapmamasını rica ederdi. Sonunda Hacı, sadist eğilimlerini gizlice tatmin etmeye karar verdi ve evindeki çalgıcılara, kurbanlarının gürültüsünü bastırmaları için emir verdi. Haremindeki kadınlardan durumu öğrenen Berkuk, ne zaman Hacı'nın evinden müzik sesi gelse hemen şikâyete giderdi.

Hacı, Mintaş'la kıyaslandığında Berkuk için önemli bir tehlike oluşturmuyordu. Oysa Mintaş serbest kalmıştı ve silahlıydı; Ramazan 795/Temmuz 1393'e dek Suriye'de yaşadı. O tarihte yakalanıp öldürüldüğünde, kesik başı Halep'ten Kahire'ye kadar sultanlığın bütün kentlerinde dolaştırılmıştı. Bu arada Berkuk da, artık aşırı bir güce ulaşmış olan huşdaşiyesinin yerine kendine bağlı Memlukları geçirmekle meşguldü. 13 Eylül 1398'de Hicri takvimle 9. yüzyıl başlarken, Suriye'deki valilerden ikisi ile Mısır'daki yüksek rütbeli subaylar dışında bütün görevliler kişisel bağlarla ona bağlıydı. Saltanatının sonraki yılları barış içinde geçtiyse de, Orta Asya'daki anavatanından başlayıp yeni bir Türk-Moğol imparatorluğu yaratmaya soyunmuş olan Timurlenk'in fetihleri buna gölge düşürmüştü. Gerçi Memluk Sultanlığı, her ne kadar fetih tehdidi altında bulunsa da, şimdilik bundan etkilenmiyordu. Şevval 801/Haziran 1399'da ölmeden önce, oğlu Ferec'in tahta çıkmasını ayarlamıştı. Ancak olayların da göstereceği gibi, hanedan kurmak ne ona, ne de başka bir Çerkez Memluk sultanına nasip olacaktı.

ON ALTINCI BÖLÜM

14. YÜZYIL SONLARINA KADAR MISIR VE NÜBYE

Mısır'ın güney sınırı modern çağa dek Asuan'ın birkaç kilometre yukarısında Nil'in oluşturduğu Birinci Çağlayan'dı. Çağlayanın ötesinde ise Nübyelilerin toprakları vardı. Bu halk ırmak kıyısında dar bir şerit boyunca ekimin mümkün olduğu bölgelerde yerleşimler kurmuştu. Siyasi olarak iki krallık oluşturmuşlardı. Kuzeyde, başkenti Dungula[1] olan el-Makurra, muhtemelen Atbera ile Nil'in birleştiği noktanın güneyinde, el-Ebvâb (Kapılar) diye bilinen bir bölgeye kadar uzanıyordu. El-Ebvâb'ın yukarısında ise Alva Krallığı yer alıyordu ve bunun başkenti de Nil kıyısında kurulu Sube idi. Her iki krallığın halkı (ya da en azından yöneticileri), Mısır'ın Araplarca istila edilmesinden önceki yüzyılda Hıristiyan olmuştu. Doğuda, Nil vadisi ile Kızıldeniz arasında uzanan çöllerle tepelerde ise göçebe Buce kabilesi yaşardı. Hami dillerinden birini konuşan bu kabile hâlâ pagandı ve Mısır'ın da, Nübye'nin de denetiminden bağımsız yaşıyordu. Kızıldeniz bir Müslüman gölü haline gelmişti ve Afrika kıyısındaki limanlar uluslararası ticarette antrepo işlevi görmekteydi. Bugün Port Sudan'ın kuzeyinde metruk bir ören yeri olan Ayzab ise 5./11. yüzyıldan 8./14. yüzyıla kadar, Yukarı Mısır ile Hicaz arasında gidip gelen tüccarlar ve hacılarla işlek bir kentti.

Mısır'ın Müslüman yöneticileri açısından Nübyeliler daimi bir sorun oluşturuyordu. Gerek bunlar, gerekse Buceler Yukarı Mısır'a sürekli akınlar düzenleyerek tehlike yaratmaktaydı. Bu nedenle, Mısır'ın Araplarca istilasından kısa bir süre sonra, Müslüman vali Abdullah bin Sa'ad bin

1 Burada sözü edilen, daha sonra kurulacak Dungula değil, Nil'in sağ kıyısındaki Eski Dungula'dır. İkinci Dungula, 19. yüzyılda sol kıyıda kurulmuştur ve eskisinin yaklaşık 112 km kuzeyine düşer.

Ebi's-Serh'in Nübye'ye sefer düzenlemesi şaşırtıcı değildi. Sefer gücü Dungula'ya kadar ulaşıp kenti kuşatmıştı (31/651-52). Ancak valinin görüp göreceği başarı da bu kadardı. Bu çetin arazide haberleşmenin çok uzun sürmesi ve okçularının keskin nişancılığıyla nam salmış Nübyelilerin başarılı direnişi askeri fethi imkânsız kılıyordu. Hıristiyan Nübye ile Müslüman Mısır, bu tarihten sonra birkaç yüzyıl süreyle barışçı denebilecek bir şekilde bir arada yaşadılar.

Siyasi ve dini farklılıkları ne olursa olsun, Nil vadisinin iki kesimi arasında ticari bağlar vardı. Nübye, ortaçağ yazarlarının "Sudan" adını verdiği Siyah köleleri Mısır'a sağlayan kaynaktı (ya da belki de kanaldı). Bunlar Fatımi ordusunun önemli bir unsuruydu. Bu nedenle, belki de İslamiyet öncesinde Mısır'da yerleşmiş bir uygulamanın devamı olarak takasa dayalı bir ticaret gelişmişti. Buna göre Nübyeliler, her yıl 360 köle gönderip karşılığında mısır ve başka erzak alıyorlardı. Bizler bu ticaretin varlığını bir tek Müslüman Arap kaynaklarından biliyoruz; söz konusu kaynaklarda bu ticaret, Abdullah bin Sa'ad'ın, mağlup Nübyelilere antlaşmayla dayattığı bir tür haraç olarak geçer, ancak antlaşma, zaman geçtikçe daha detaylı ve daha kuşku uyandırıcı bir şekilde nakledilmeye başlamıştır. Yıllık takasa Arapçada "bakt" deniyordu; bu kelimenin, Helen Yunancası aracılığıyla Latince "pactum"dan (pakt) geldiği hemen hemen kesindir. Zaman geçip de İslam hukukundaki kavramlar katılaştıkça, bakt olgusu ile -darü'l-İslam ve darü'l-harb tanımlarına sığmayan- Nübye'nin statüsü İslam fakihlerine giderek daha çok sorun çıkarmaya başlamıştı.

Duraklamalar ve kesintilerle yüzyıllarca devam eden takas her zaman Müslümanların yararına olmuyordu: Ticari işlemlerde bir sorunla karşılaşılması üzerine soruşturma yapan (yaklaşık 218/833) Halife el-Mutasım, yıllık bilançonun Nübyeliler lehine olduğunu fark etmişti. Bu arada, her ne kadar Nübye'yi fethetme yönünde başka bir girişim olmasa da, kuzeydeki krallığın istikrarını bozacak gelişmeler olmaktaydı. Nil'in çizdiği bölüm dışında belirsiz olan Mısır-Nübye sınırından kuzeyli ziyaretçi ve göçmen girişi önlenemiyordu. Aslında bir girişimde bulunulmuştu: 4./10. yüzyılın ikinci yarısında Dungula'ya Fatımilerin elçisi olarak giden İbn Süleym el-Asuani, İkinci Çağlayan'ın yukarısında kalan kesimi (dar ve kıraç bir bölgeydi burası) dışa kapalı bir askeri bölge olarak tanımlamış ve buraya izinsiz girenlere ölüm cezası getirmişti. Nil'i bu şekilde elde tutmak mümkün olsa da, çöle hâkim olunamıyordu; daha 3./9. yüzyılda çölün doğu kesiminde altın ve zümrüt bulunması Biladü'l-Maden'e (Madenler Ülkesi) bir Arap göçü başlatmıştı. Çok sayıda maceraperest burada bir sınır yerleşimi kurdu. Arap göçmenlerin karşılaştıkları ise Nübyeliler değil, Buce kabilesi oldu; 4./10. yüzyıl ortalarına gelindiğinde, iki grup arasında evlenmelerle

bir karma topluluk oluşmuştu. Bu topluluğun reisi, 397/1007'de Ebu Rakva adındaki tehlikeli bir isyancıyı yakalayarak Fatımi halifesi el-Hâkim'in gözüne girmeyi başardı ve bu hizmetine karşılık Kenzü'd-Devle (Devletin Hazinesi) sanını aldı. Benü'l-Kenz adıyla bu sanı sürdüren halefleri de, fiilen Mısır ile el-Makurra yöneticilerinin denetiminde bulunan topraklardaki sınır beyliğinin hâkimi oldular. Benü'l-Kenz'in günümüzdeki devamı ise Sudan'ın kuzey sınırında yaşayan Kunuz kabilesidir.

Selahaddin'in Mısır tahtına çıkmasıyla birlikte, Nübye'deki krallığı bekleyen tehlike de kendini gösterdi. Son günlerinde Fatımi hanedanının başlıca destekçisi olan Siyah birlikler (yani Sudan), Selahaddin'in kardeşi Şemseddin Turan Şah tarafından bastırılınca, bir kısmı bazı Nübyelilerle güç birliği ederek Asuan'a saldırıp kenti yağmaladı. Ancak yönetimi elinde bulunduran Kenzü'd-Devle, Selahaddin'in gönderdiği birliklerin de yardımıyla bunları yendi. Nübye'den gelecek bir işgal tehlikesi varlığını koruyordu ve Cemaziyelevvel 568/Aralık 1172-Ocak 1173'te Selahaddin'in Turan Şah komutasında gönderdiği sefer gücü, Birinci ve İkinci Çağlayanlar arasındaki İbrim kalesini işgal etti. Turan Şah bu kaleyi elinde tutmaya çalışmadıysa da, düzenlenen seferin asıl amacı, Nureddin'den gelebilecek saldırıya karşı Eyyubilerin sığınabileceği bir yer bulmak olabilir.

Turan Şah, İbrahim adında bir Kürt subaya İbrim'i ikta olarak verdi, o da yaşlı savaşçılardan oluşan birliğiyle burayı haydut yatağına çevirdi. İki yıl sonra İbrahim, bir akın sırasında bazı yoldaşlarıyla birlikte bir suyu geçerken boğulunca, İbrim'dekiler kaleyi derhal boşalttılar ve burası tekrar Nübyelilerin eline geçti.

Eyyubi dönemindeki tek önemli çatışma buydu, ancak 7./13. yüzyıl ortalarında Memluk Sultanlığı'nın kurulmasıyla birlikte Dungula'daki krallar, merkezi bir devleti yöneten, saldırgan ve etkili bir askeri güç buldular karşılarında. İlk Memluk sultanlarının Nübye politikalarında başlıca üç hedefleri vardı: Yeni rejimin kurulmakta olduğu çalkantılı dönemde muhtemelen askıya alınmış olan "bakt"ın devamını sağlamak; Mısır'da, Kûs valisinin sorumluluğunda bulunan ve Benü'l-Kenz'in de önemli bir rol oynadığı güney sınır bölgesinin güvenliğini sağlamak; Kûs'tan Ayzab'a uzanan çöl yolunda hacılar, tacirler ve diğerleri için güvenli geçiş sağlamak. Ayzab, Fatımi döneminde Hindistan'a yapılan ticarette antrepo haline gelerek ticari bakımdan önem kazanmıştı. Burası 5./11. yüzyılın son dönemlerinde, özellikle de Kudüs'te Latin krallığının kurulmasından sonra, Mısır'dan Haremeyn-i Şerifeyn'e giden hacıların uğrak yeri oldu. 578/1182-83'te Renaud de Châtillon tarafından yağmalanmasına rağmen, kısa zamanda toparlanarak eski refah düzeyine kavuştu. Burayı yöneten vali Mısır'dan atanıyor, fakat kentin gelirine yerel Buce kabilesi Heda-

riba'nın reisi de ortak oluyordu. Kıyının daha aşağı kesiminde yer alan bir başka kent, Suakin de (Savâkin) Kızıldeniz ticaretinden pay almaktaydı.

Memlukların Nübye ile ilişkilerine hâkim olan tarz, ez-Zahir Baybars döneminde belirlenmişti. 667/1268-69'da bir Nübye elçilik heyeti, Dungula'nın âmâ kralı Ebu'l-İzz Murtaşkar'ın, yeğeni Davud tarafından devrilerek hapse atıldığını bildiren bir mektup getirdi. Murtaşkar'ın oğulları da el-Ebvâb'a sürülmüştü. El-Ebvâb'ın (en azından o dönemde) el-Makurra ile Alva arasında özerk bir sınır beyliği olduğu anlaşılmaktadır. Heyet sultana armağan da getirmişti; sultan ise cevap olarak bakt'ın devamını talep etti. Sonra Muharrem 671/Ağustos 1272'de Kral Davud'a bağlı Nübyeliler Ayzab'a akın düzenlediler ve Aden ile Mısır'dan gelen tacirleri öldürüp mallarını yağmaladılar. Ayrıca limanın iki büyük yetkilisi olan vali ile gümrük nâzırını öldürdüler. Mısır hükümdarına yönelik böyle bir küstahlık görmezden gelinemezdi. Kûs valisi bunları cezalandırma amacıyla derhal Nübye'ye akın düzenledi. Askerler, Sefer 671/Eylül 1272'de ırmağın yukarı kesimine geçerek Dungula'ya yirmi günlük yolda bulunan Asuan ile İbrim'in ötesine kadar gittiler; bu arada İbrim'e saldırıp kaleyi ateşe vermeyi de ihmal etmediler.

Ardından, 674/1276'da Baybars'ın eline, Nübye'ye kesin biçimde hâkim olmasını sağlayabilecek bir fırsat geçti. Kral Davud'un yeğeni Şakanda, durumundan hoşnut olmayarak sultana çıkmış ve Nübye tahtının kendi hakkı olduğu iddiasını dile getirmişti. Baybars da bu iddiaya destek vermek amacıyla bir sefer düzenledi. Başında iki Memluk emiri bulunan 300 kişilik sipahi kuvveti 1 Şaban 674/20 Ocak 1276'da Kahire'den ayrılarak 13 Şevval/31 Mart günü Dungula'ya girdi. Kral Davud ile kardeşi işgale direndiyse de, Nübyeliler ağır kayıplar vererek yenildiler ve çoğu köle olarak satılmak üzere tutsak edildi. Kral Nil'i geçerek güneye doğru kaçtı. Annesini, kız kardeşini ve kardeşinin kızını geride bırakıp el-Ebvâb'ın yolunu tuttu. Memluklar kralı üç gün boyunca kovaladılar, sonra Dungula'ya dönüp Şakanda'yı tahta çıkardılar. Bu aşamada Baybars, el-Makurra'nın Mısır karşısındaki konumunu kökten değiştirmeye çalıştı. O zamana dek Nübye'ye bağımsız bir krallık muamelesi yapılmıştı. Şimdi ise Şakanda, tahta çıkarken sultanın valisi olarak yemin ediyor ve her yıl krallık gelirinin yarısını ona verme taahhüdünde bulunuyordu. Bu statü değişikliğinin en anlamlı yanı, her yetişkin erkek için yıllık bir dinar kelle vergisi getirilmesiydi. Bu, şeriatın gereği olan cizyeydi. Böylece Hıristiyan Nübyeliler hukuken sultana bağlı zimmi statüsüne düşürülüyordu. Buna ek olarak Biladü'l-Cebel (Dağlar Ülkesi), ed-Dev ve İbrim kaleleri, yani Asuan'ın hemen yukarısına düşen sınır bölgesi sultanın hassına katılarak Kral Davud'un düşmanlarından birinin yönetimine verildi. Harekât ta-

mamlanmıştı; geri dönmek üzere yola çıkan Memluk kuvvetleri, 5 Zilhicce/21 Mayıs'ta Kahire'ye vardılar. Orada çok sayıda Nübyeli köle olarak satıldı. Kraliyet ailesinin tutsak edilen üyeleri Kale'ye yerleştirildi ve el-Ebvâb beyi tarafından ele verilen Davud da çok geçmeden onların yanını boyladı. Sultanın vezirine, tabi krallıktan haraç toplayacak ve gelirlerle ilgili diğer işlemleri yürütecek görevli bulma ve Kûs'tan Dungula'ya zanaatkâr, çiftçi, tüccar gönderme talimatı verildi.

Ancak el-Makurra'nın sultanlığa bağlanması amacıyla uygulamaya konan bu proje çok geçmeden başarısızlığa uğradı; benzer bir projeyi bundan ancak beş buçuk yüzyıl sonra Mehmed Ali Paşa hayata geçirebilecekti. Nübye'yi kukla yöneticiler aracılığıyla denetim altında tutma çabaları ise Memluk politikasında bir 100 yıl daha sürdü. Tahtta hak iddia eden Nübyeliler hiç eksik olmuyordu. El-Ebvâb'ın yöneticisi Adur'a elçi göndererek Dungula'yı tecrit etmeyi deneyen Kalavun, Kral Şemâmûn'a arka arkaya iki kez sefer düzenledi ve bu seferlere katılanlar arasından seçtiği yöneticileri başa geçirdi. İkisinin hükümdarlığı da kısa sürdü. Memluk orduları çekilir çekilmez Şemâmûn Dungula'ya dönüyordu. Daha kapsamlı olan ikinci seferin ardından sultana mektup yazarak af dilemiş ve bakt'ı arttırma vaadinde bulunmuştu (688-89/1289-90). Artık saltanatının sonuna yaklaşan ve zihni hep Akkâ'ya düzenlemeye niyetlendiği seferle meşgul olan Kalavun, bunun üzerine Şemâmûn'un krallığını resmen onayladı.

Kalavun'un ölümünü izleyen yirmi otuz yılda Memluk-Nübye ilişkilerinde ve el-Makurra'nın durumunda pek bir değişiklik olmadı. El-Eşref Halil'in kısa süreli sultanlığı sırasında (muhtemelen Sefer 691/Ocak-Şubat 1292'de) isminin Ay ya da Ayây olduğu zannedilen bir Nübye kralı elçi göndermişti. O sırada Şemâmûn devrilmiş olmalıdır, zira bir daha hiç ismi geçmemiştir. Aralarında kralın kardeşi ile Biladü'l-Cebel valisi de bulunan elçiler, Müslüman işgalciler ile el-Ebvâb hükümdarı Adur topraklarını mahvettiği için bakt'ın gönderilemediğini açıklayan bir haber getirmişti. Bakt'ın yerine armağan olarak köleler ve develer gönderildi. Birkaç yıl sonra da 704/1305'te Kral Ayây Kahire'ye bizzat gelerek yine benzer bir armağan getirdi ve askeri yardım talep etti. Bunun üzerine Kûs valisi sefer düzenlemekle görevlendirildi ve Vafidiye, Halka, Yukarı Mısır garnizonu ve Arap kabilelerinden toplanan ikinci ve üçüncü sınıf askerlerden sefer kuvveti oluşturuldu. Bu sefere, tahtı gasp eden birini devirmekten ziyade genel inzibat işlevlerini yerine getirmek için ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır; en azından, sefer gücünün dokuz ay boyunca Siyahlarla çarpıştıktan sonra Kûs'a geri döndüğünü biliyoruz.

711/1311-12'ye gelindiğinde Ayây'ın kardeşi Karanbas, onu öldürerek yerine geçmişti ve en-Nâsır Muhammed'in üçüncü sultanlığı zama-

nında Kahire'ye resmi bir ziyaret düzenledi. Ancak beş yıl sonra sultan, Karanbas'ı tahttan indirmeye ve yerine, Kral Davud'un kız kardeşinin oğlu olup krallıkta hak iddia eden Barşanbu'yu geçirmeye karar vermişti. Bu seçim anlamlıdır: Sultanın sarayında kalan Barşanbu Müslümanlığı benimsemişti. Sultanın niyetini haber alan Karanbas, Kahire'ye çok parlak bir elçisini gönderdi. Kendi bölgesinde başarılı bir reis, bir Müslüman ve Karanbas'ın kız kardeşinin oğlu olan Kenzü'd-Devle idi bu. Aslında Karanbas'ın yaptığı, Nübye tahtına alternatif bir Müslüman aday sunmaktı; hem de kendi açısından, sultanın himaye ettiği rakibinden daha uysal bir aday. Ama taktik boşa çıktı. Kenzü'd-Devle zindana atıldı, Memluk ordusu Dungula'ya girdi ve Karanbas ile kardeşi tutsak edildi. Kral olan Barşanbu, 16 Rebiyülevvel 717/29 Mayıs 1317'de Dungula'daki sarayında bir cami açarak İslamı devlet dini haline getirdi. Ancak sultanın salıverdiği Kenzü'd-Devle çok geçmeden Barşanbu'yu (ya da yeni adıyla Seyfeddin Abdullah en-Nâsır'ı) devirecekti. En-Nâsır Muhammed'in ise el-Makurra'nın başında Kenzü'd-Devle'yi bırakmaya hiç niyeti yoktu ve iki kez üzerine asker göndererek ikincisinde Karanbas'ı yeniden tahta çıkardı (723-24/1323-24). Ama kendinden önceki Şemâmûn gibi Kenzü'd-Devle'yi de saf dışı etmek mümkün değildi; Memluk kuvveti ülkeden ayrılır ayrılmaz, sultanın adayını tahttan indirdi.

Barşanbu'yu tahta yeniden çıkarmak üzere düzenlenen sefer sırasında, Yemen'den gelen elçilere ve bazı tacirlere saldırarak bunları soyan göçebeleri cezalandırmak için Ayzab çölüne bir Memluk kuvveti gönderilmişti. Beş yüz sipahiden oluşan kuvvet Kûs'a gitmek üzere Kahire'den yola çıktı; oradan da Muharrem 717/Mart 1317'de doğudaki çöle doğru ilerlemeye başladılar. Yolda Buce kabilesinden bir grupla karşılaşıp onları dağıttılar. Nil üzerinde Memluk kuvvetlerinin ulaşabildiği en uzak nokta olan el-Ebvâb'dan tekrar harekete geçerek Dungula üzerinden Kûs'a, Cemaziyelahir 717/Ağustos 1317'de de Kahire'ye vardılar.

Memlukların bilinen son Nübye seferi bundan yarım yüzyıl sonra, genç el-Eşref Şaban'ın saltanatı sırasında gerçekleşti. Kızıldeniz kıyısındaki Ayzab ile Suakin'den Nil üzerinde bulunan Asuan'a kadar bütün sınır bölgesi, İkrime adlı Arap kabilesiyle ittifak kuran Benü'l-Kenz tarafından ele geçirilerek yakılıp yıkılmıştı. Dungula'daki kralın da öldürülmesi üzerine Memluklar müdahale ettiler. Kralın kız kardeşinin oğlu Arap kabilelerinin yardımıyla tahta çıkmıştı ve Dungula'yı elinde tutuyordu. Ed-Dev kalesini tutmuş olan muhalifleri sultana elçi göndererek yardım istemişlerdi. Rebiyülevvel 767/Kasım 1365'te yaklaşık 3.000 sipahiden oluşan büyük bir sefer kuvveti gönderildi. Kûs'a çağrılan Benü'l-Kenz reisleri orada sultana bağlılıklarını bildirdiler. Irmağın yukarısına doğru ilerleyen sefer

kuvveti Nübye kralının askerleriyle birleşerek Arapları cezalandırmak için akın düzenledi. Zaten göçebelerin saldırılarına açık olan Dungula kentini alma girişiminde bulunulmadı. Kral, ed-Dev'i ikametgâhı olarak kullanırken kısa bir süre önce tahta el koyan yeğeni de İbrim'i elinde tutuyordu. Parçalanan krallık hakkında en son edindiğimiz bilgi budur. Ancak Muharrem 800/Eylül 1397'de Nübye'nin Müslüman kralı Nâsıreddin'in, Berkuk'un sarayına gittiğini, tahta el koyan yeğenine karşı kendisine yardım etmesini istediğini ve Asuan valisine de krala yardım sağlaması için emir verildiğini biliyoruz.

Ez-Zahir Baybars'ın Dungula'ya ilk Memluk ordusunu göndermesinden sonraki yüz yıllık süreçte el-Makurra'da siyasi otorite giderek zayıf düşerken, Kahire'deki sultanların hiçbiri bu uzak bölgede kalıcı ve etkili bir denetim kuramamıştı. Krallığın savunması parçalanınca, güneyde Araplar yeniden hareketlenmeye başladı. Sultan olmadan birkaç yıl önce Berkuk, Havvara adındaki Araplaşmış Berberi kabilesinin bir kısmını Yukarı Mısır'a yerleştirerek burada önemli bir yeni etkeni harekete geçirmiş oluyordu. Bunlar Benü'l-Kenz'e karşı bir denge unsuru oluşturdular ve zamanla onların yerini alarak 18. yüzyıla kadar bölgenin hâkimi oldular. 8./14. yüzyıl sonunda Nübye'deki durum, dönemin tarihçilerinden İbn Haldun tarafından şöyle özetleniyordu:

> Sonra Cuheyne Araplarından sülaleler bütün ülkeye yayıldı ve buraya yerleşerek kendi yönetimlerini kurdular, her tarafı felaket ve çürümeyle doldurdular. Nübye kralları onları zaptetmeye çalıştıysa da güçleri yetmedi. Sonra evlilik yoluyla ittifak kurarak onları kazanmaya çalıştılar, işte bu yüzden krallıkları parçalandı ve analar yoluyla Cuheyne oğullarına geçti; çünkü Berberilerde âdet böyledir, her türlü mülk kız kardeşe ve kız kardeşin oğluna geçer. Böylece krallıkları parça parça oldu ve Cuheyne göçebeleri onların topraklarını ele geçirdi. Bunların, ancak birinin diğerine boyun eğmesiyle önü alınabilecek zarar ziyanı engellemek için krallık denetimi uygulama imkânı yoktur ve bugüne kadar da hep hizip çatışmalarıyla yaşamışlardır. Topraklarında hükümranlığın izine rastlanmaz, şimdi tıpkı Bedevi göçebeler gibi nereye yağmur düşerse oraya giden gezgin Bedeviler haline gelmişlerdir. Topraklarında hükümranlığın izine rastlanmaz, çünkü Araplarla karışıp birleşmeleri yüzünden bunlara da bulaşan göçebelik, hayatlarını tamamen değiştirmiştir.[2]

Arap hâkimiyetiyle birlikte eski el-Makurra Krallığı'nda İslamiyet yayılırken, Hıristiyanlık gerilemeye başladı. Bir tek güney sınır bölgesinde varlığını koruyan Hıristiyanlık, 10./16. yüzyıl başlarında Alva Krallığı'nın yıkılmasıyla orada da son buldu.

2 İbn Haldun, *Kitabü'l-İber*, V, [Beyrut, t.y.], s. 922-923; alıntılayan P. M. Holt ve M. W. Daly, *The History of the Sudan*, Londra, [1979], s. 23.

ON YEDİNCİ BÖLÜM

MEMLUK SULTANLIĞI'NDA KURUMLAR

SİYASİ VE ASKERİ KURUMLAR

Memluk Sultanlığı'nın tarihi ve coğrafi bakımdan Eyyubi konfederasyonunun mirasçısı olmasına ve iki devletin kurumları arasında süreklilik bulunmasına rağmen, bazı önemli farklılıklar vardı. En temel farklılık ise yönetici grubun niteliğindeydi. 7./13. yüzyılın ilk yarısında Mısır ile Müslüman Suriye Eyyubi sülalesi tarafından yönetildi. Eyyubiler hep kavgalıydı ve birbirlerine karşı komplolar düzenlerlerdi, ancak el-Muazzam Turan Şah'ın 648/1250'de Memluklarca öldürülmesine kadar sülale dışından kimse taht üzerinde hak iddia ederek karışıklık çıkarmamıştı. O zaman bile, önce es-Salih Eyyub'un dul karısı Şecerü'd-Dürr'ün, ardından da çocuk yaştaki el-Eşref Musa'nın sultan olarak tanınmasıyla belli bir meşruiyet korunmuştu. Mısır'da Memlukların gerçekleştirdiği darbenin yankıları, Suriye'deki Eyyubi rejimini daha da güçlendirdi, çünkü Halep'i yöneten en-Nâsır Yusuf bu sayede Şam'a da hâkim olarak bölgede -ancak Moğol istilasıyla son bulacak- bir üstünlük sağlamıştı.

Memluk Sultanlığı ise çok farklıydı. En temel ve önemli kurumu, "memluklar", yani darü'l-İslam sınırları dışından çocuk yaşta köle olarak toplanıp yetiştirilen savaşçılardan oluşan askeri örgütlenmeydi. Bunlar satın alındıktan sonra sipahi olarak yetiştirilir, Müslümanlaştırılır ve sonunda da azat edilirdi; hem "üstad" denen efendilerine karşı, hem de kendi aralarında güçlü bir sadakat bağı gelişirdi. Ancak üstada bağlılık genellikle onun ölümünden sonra oğullarına karşı duyulmuyordu. Aynı grup içindeki memlukların, yani huşdaşiyenin kendi içindeki bağlılık ise mensuplarının bireysel hırslarına rağmen sarsılmazdı. Bu tür bağlılıklar kolaylıkla siyasi bağa dönüşebilirdi. Nitekim Memluk grupları, üstadlarının daha yüksek makamlar bu makam, sultanlık da olabilirdi) elde etmek için girdi-

ği çekişmelere destek veren birer hizbe dönüştü. Memluk Sultanlığı'nın (ve ardından da Osmanlı yönetimindeki Mısır'ın) siyasi tarihine yön veren etken, bu şekilde ortaya çıkan hizipler arasındaki mücadelelerdi.

Bir başka önemli etken daha vardı. Es-Salih Eyyub'un ve ilk Memluk sultanlarının askeri kuvveti olarak ortaya çıkan Bahriye: Bu kuvvette ağırlık, o dönemde anavatanları Rusya'nın güneyi ile Kırım olan Kıpçak Türklerindeydi. 7./13. yüzyılın ortalarında Moğolların bu bölgeye indirdiği darbeyle halk yerini yurdunu bırakmış, böylece Müslüman Yakındoğu topraklarına bir askeri köle akışı başlamıştı. Etnik açıdan türdeş bir grup olan Memluklar yabancı savaşçılara tepki duyuyordu. Başta ez-Zahir Baybars olmak üzere Memluk sultanları, ilhana bağlı topraklardan gelen Moğollara (bunlara Vafidiye adı verilmişti) kucak açtıysa da, bu göçmenlerin askeri sistemle bütünleşmesini sağlamak kolay olmadı. Ancak Vafidiye olgusu geçiciydi. Daha kapsamlı ve daha kalıcı önem taşıyan gelişme, Memluk kuvvetlerine Türklerin yerine Çerkezlerin alınmaya başlaması oldu. Bu uygulamayı, Kahire Kalesi'ndeki Burciye garnizonunu kurmak amacıyla Kalavun başlatmıştı. Türk ve Çerkez Memlukları arasında başlayan iktidar mücadelesi Kalavunlu hanedanı boyunca devam etti. Sultanlık tahtına Çerkez Berkuk'un el koymasıyla bu etnik grubun üstünlüğü kesinleşmiş oluyordu. Bu etnik etkenin siyasetteki etkisi, yüzyıl başlarında en-Nâsır Muhammed'in saltanatını kesintiye uğratan kısa süreli ve başarısız darbelerden de belliydi. En-Nâsır Muhammed'i tahttan ilk uzaklaştıran, el-Âdil Ketboğa adındaki Moğoldu ve kendisi de, Türk olduğu hemen hemen kesin olan el-Mansur Laçin tarafından devrilmişti. Üçüncü darbeci el-Muzaffer Baybars, ilk ve -yetmiş yıl süreyle- tek Çerkez yöneticiydi.

Başlıca Memluk kuvveti doğal olarak sultanınkiydi. Sultana hem iyi yetişmiş bir askeri güç sağlar, hem de saraydaki hizmetli kadrosunu oluştururlardı. Sultana en yakın olan hizmetliler ise hasekiye idi. Bunlar, sultanı etkileme ve -sarayda olsun, taşrada olsun- yüksek makamlara terfi etme imkânları açısından en elverişli konumda bulunan görevlilerdi. Memluk kuvvetlerinin toplanması ve yetiştirilmesi yavaş ilerleyen bir süreçti; 8./14. yüzyılın sonuna kadar en başarılı olmuş dört sultanın, Baybars, Kalavun, en-Nâsır Muhammed ve Berkuk'un fiili saltanatlarına, hazır bir iktidar tabanıyla başladığını unutmamak gerekir. Baybars'ın iktidar tabanı, iktidarının henüz ilk yıllarında Bahriye'deki yoldaşları tarafından oluşturulmuştu; sürgündeyken bunları kendisi toplayıp yönetmişti ve bu kuvvetin geleceği de tamamen onun himayesine bağlıydı. Kalavun, Baybars'ın sultanlığında önde gelen emirlerden biriyken, tahtı ele geçirmeden önce kendi Memluk kuvvetini oluşturma imkânı bulmuştu, tıpkı yüz

yıl sonra Berkuk'un da yapacağı gibi. En-Nâsır Muhammed'in de birinci ve ikinci sultanlık dönemlerinde vesayet altındayken kendi askeri kuvvetlerini oluşturacak zamanı olmuştu. Öte yandan, Baybars'ın oğulları ve en-Nâsır Muhammed'den sonraki Kalavunluların, kısa süreli saltanatlarından önce olsun, saltanatları sırasında olsun -etkili bir Memluk kuvveti oluşturma imkânı bulamadığı görülmektedir. En-Nâsır Hasan ikinci saltanatı sırasında (755-62/1354-61) sadece Memlukları değil, onların soyundan gelen özgür doğmuş askerleri de (bunlara evladü'n-nas, yani "halk çocukları" deniyordu) kapsayan bir iktidar tabanı oluşturmaya çalışmıştı. Ancak başka örneği görülmeyen bu deney başarısızlıkla sonuçlandı.

Birbirini izleyen verâset bunalımları, Sultan Memluklarının siyasi bir hizip olarak oynadığı rolü daha iyi göstermektedir. Bu bunalımların temel karakteri, başa geçen sultanın, selefinin askerlerine ait kilit mevkilere kendi Memluklarını geçirmeye çalışmasıdır. Zaten Memluk Sultanlığı da böyle bir bunalımdan doğmuş, es-Salih Eyyub'un Bahriye'sine bağlı askerler, el-Muazzam Turan Şah'ın yaptığı atamalar karşısında kıskançlık ve öfkeye kapılarak sultanı öldürmüş, tahta el koymuşlardı. Yine, Bahriye ile el-Muizz Aybeg'in Memluklarının oluşturduğu Muizziye arasındaki ilişkiler sultanın hükümdarlığı boyunca temel bir siyasi etken olarak kaldı ve (bir Muizzi olan) Kutuz'un Baybars tarafından öldürülüp Bahriye'nin zafere ulaşmasıyla sonuçlandı. Kalavun'un oğlu ve halefi el-Eşref Halil'in öldürülmesine yol açan da, eski ve yeni Memluk kuvvetlerinin birbirini çekememesiydi. Sultan Memlukları arasındaki kutuplaşma 9./15. yüzyılda Çerkez sultanlar zamanında da devam etti. Bu dönemde, tahtta bulunan sultanın Memluklarına "eclâb" ya da "külbân", seleflerininkine de "karânîs" ya da "karânisa" deniyordu. Ancak Karânîs sadece külbân karşısında birleşiyor, içlerinde iki ya da daha fazla eski sultana bağlı askerler varsa, iktidar ve mevki için kendi aralarında kavgaya tutuşuyorlardı. Sonuç olarak, Memluk Sultanlığı'nda yapısal bir siyasi zaaf söz konusuydu.

Memluk askeri toplumunun ayırt edici özelliği hemen hemen tümüyle birinci kuşak göçmenlerden oluşmasıydı; bunlar İslamı da yeni benimsemiş kimselerdi. Oğulları ile sonraki kuşaklardan oluşan evladü'n-nas servet ve itibar sahibi olmasına rağmen, kayda değer askeri ya da siyasi makamlara ender olarak gelebilmişti. Bunların resmi bir yasayla dışlandığı düşünülmemelidir; bu kuvvetlere sürekli yeni katılımlar olduğu için göz ardı edilmiş olmaları daha kuvvetli bir ihtimaldir. Taze kuvvet sağlanan kaynakların kurumaya yüz tuttuğu Osmanlı döneminde, Memlukların oğulları artık birer intisab sistemine dönüşmüş olan askeri birliklerde daha fazla ağırlık kazanmıştı. Ancak Memluk Sultanlığı boyunca, Arapça konuşan toplumlar arasında doğuştan Müslüman olarak yetişen ve (Türk-

çe ya da Moğolca değil) Arapça isimler taşıyan evladü'n-nas mensupları barbar atalarının koruyuculuk ve yöneticiliğini üstlenmiş olduğu eski kültür içinde hızla eriyip gittiler. Gerçi bu kültüre katkıda bulunanların sayısı da az değildi, mesela en önemli üç vakanüvis bunlar arasından çıkmıştı: Suriye'de İbnü'd-Devâdâri (736/1335'te tanınıp ünlendi) ile İbn Tûlûn (880-953/1475-1546) ve Mısır'da da İbn Tagribirdi (ölümü 874/1469-70).

Yüksek makamların evladü'n-nas mensuplarına açık olmayışının biristisnası (bu, gerçek olmaktan çok, göstermelikti) sultanlıktı. 648/1250'den 784/1382'ye kadar yedi Memluk ve on yedi evladü'n-nas mensubu tahta çıktı. Bu da Memluk Sultanlığı'nın özündeki bir belirsizliği yansıtmaktadır. İlk sultanlar her şeyden önce savaşçı liderlerdi, hemen hemen hepsi de, Mısır ve Suriye topraklarında Memlukların oluşturduğu bir Türk boyunun reisleriydi. Dolayısıyla, savaş alanı dışında yoldaşları karşısındaki konumları, eşitler arasında birinci olarak tanımlanıyordu. Kutuz'un, 657/1259'da el-Mansur Ali bin Aybeg'i devirerek tahta çıktığında söylediği nakledilen bir söz bu durumu örneklemektedir. Emirlerine hitaben Kutuz, şu beyanda bulunmuştur: "Yegâne amacım, Moğollara karşı savaşmak üzere birleşmemizi sağlamaktır, bu da bir hükümdar olmadan yapılamaz. Gidip bu düşmanı yenersek, iş size kalıyor -o zaman istediğinizi sultan yapın." Bundan çıkan anlam, sultanlığın, bir tür seçici heyet oluşturan Memluk emirlerinin kararına bağlı olduğudur.

Bu anlayış, Memluk Sultanlığı boyunca devam etti. Sultanlar her zaman erkânın rızasıyla, bazen de inisiyatifiyle başa geçiyordu. Hizip çatışmalarında -el-Eşref Halil'in öldürülmesinden (693/1293) sonra olduğu ya da en-Nâsır Muhammed'in ölümünün (741/1340-41) ardından Kalavunlu hanedanının son dönemlerinde sık sık görüldüğü gibi- bu "seçici heyet", uygulamada hâkim hizbin liderleriyle sınırlı kalıyordu. Seçici emirlerin eline bazen yeni sultana çeşitli taahhütler dayatma fırsatı da geçer, böylece yeni sultanın kendi askeri kuvvetleri karşısında konumlarını sağlama alabilirlerdi. Ez-Zahir Baybars, Kutuz'un öldürülmesinden sonra Bahriye'deki yoldaşlarına karşı böyle bir taahhüde girmek zorunda kalmış, ancak ondan sonra "hilf" (sözleşme) yapıp sultan olarak tanınmıştı. Laçin de tahta el koyduğunda (696/1296) erkân ile benzer bir anlaşma yaparak eşitler arasında birinci konumunda kalmayı ve İslami hükümranlığın belirleyici niteliği olan şahsi karar yetkisinden feragat etmeyi kabullenmişti. Sonraki sultanlar da böyle tahta çıkış sözleşmeleri yaptılar, fakat hiçbir hukuki yaptırım söz konusu değildi. Sözleşmeye dayalı hükümranlık yönünde bir evrimi işaret etmekten ziyade, Memluklardaki yarı kabile yapısının kalıntısıydı bunlar.

Aybeg, Kutuz, ez-Zahir Baybars ve Kalavun gibi kudretli ilk sultanlar, sonradan Müslüman olmuş birer kabile reisi oldukları halde, İslami monarşinin eski geleneklerinin de mirasçısıydılar; zaten hayat hikâyelerini yazan ya da vakayinamelerinde onları anlatan çağdaşları da kimi zaman onları bu yanıltıcı bağlam içinde ele almıştır. Böyle sunulunca, Türk savaş beyi bir cihat sancaktarına dönüşür, şu veya bu yolla İslama verdiği hizmetler de (mesela cami ve okul yaptırmak için dini vakıflar kurmak gibi) otoritelerine meşruiyet sağlar. 659/1261'de ez-Zahir Baybars Bağdat'ın Moğollarca alınmasından sonra, yanına sığınan bir Abbasiyi Kahire'de halife ilan ederek, meşruiyet kazanma sürecinde çok önemli bir adım atmıştı. Halife de Baybars'ın sultanlığını tanıyan resmi bir berat çıkardı. Abbasi halifelerinin resmi berat vermesi, sonraki sultanların tahta çıkış prosedürlerinin önemli bir parçası haline gelecekti.

8./14. yüzyılda kurumsallaşan taht törenini, sonraki yüzyılda el-Makrizi şöyle anlatır:

> Melikü'n-Nâsır Muhammed bin Kalavun'un soyundan gelen biri sultanlığın başına geçtiğinde, emirlerin Kale'deki ikametgâhında onun huzuruna çıkması âdet olmuştu; sultana siyah halifelik kaftanı verilir, onun içine yeşil bir urba giyer, başına da siyah bir sarık bağlardı. Altın Arap kılıcını kuşanıp saltanat atına binen sultan, eyerinin ön kısmına bir örtü örtülmüş olduğu halde, önü sıra yürüyen emirlerle birlikte geçerken ahali tezahürat yapar, saray çalgıcıları flütlerini çalardı; Bâbü'n-Nuhâs'tan geçip teberdarlar eşliğinde bu binanın [Darü'l-Adl] merdivenine varırdı. Sonra atından inip tahta çıkar, otururdu; emirler önüne gelip yeri öperlerdi. Sonra kıdem sırasıyla ona yaklaşıp elini öperler, arkasından sıra Halka komutanlarına gelirdi. Onların işi bitince kadılar ile halifedeydi sıra. Halifeye kaftanlar verilir, sultanla birlikte tahtta oturup kadıların huzurunda ve emirlerin tanıklığında sultanın hükümdarlığını onaylardı. Sonra o ve kadılar gidince emirlere ziyafet verilirdi. Hepsi yemeğini bitirince sultan kalkıp kendi dairesine gider, emirler de ayrılırdı.[1]

Burada sözü edilen siyah kaftan ile sarık Abbasi giysileriydi ve sultanın kâğıt üzerinde halifeye bağımlı olduğunu gösteriyordu. Resm-i geçit sırasında hükümranlık simgesi olarak mücevher bezeli eyer örtüsü taşınması ise Eyyubilerle Selçuklularda da örneğine rastlanan bir âdetti. Bâbü'n-Nuhâs'tan Darü'l-Adl'e kadar yapılan sultanlık geçidi Kale'deki iki nokta arasında gerçekleşiyordu; daha eski dönemlerde sultanlar, tahta çıkışlarında tüm Kahire kentini dolaşır, sonunda da Kale'ye girerlerdi.

Savaşçı kabile reisinin Müslüman hükümdara dönüşmesi, Memluk sul-

1 El-Makrizi, *Kitâbü'l-mevâiz ve'l-itibâr fi zikri'l-hitat ve'l-âsâr*, II, Beyrut, t.y. [Bulak derlemesi 1270/1853 tarihli metnin yeniden basımı], s. 209. İngilizceye çeviren P. M. Holt.

tanlarında, makamlarını babadan oğula geçer hale getirme isteğini güçlendirmiş olmalı. Aybeg'in oğlu el-Mansur Ali'nin tahta çıkışı hizip siyasetinin sonucuydu ve Muizziye'nin kendi konumunu sağlama alma konusundaki kararlılığından kaynaklanıyordu. Ancak ez-Zahir Baybars'ın, henüz bebek olan oğlu es-Said Muhammed Baraka Han'ı 660/1262'de vâris yapıp 662/1264'te de (yaklaşık dört yaşındayken) sultanlığa ortak etmesi, babadan oğula geçen bir sultanlık oluşturma yönünde bilinçli bir girişimdi. Bu girişim, Baybars'ın ölümünden birkaç yıl sonra başarısızlıkla sonuçlandı, ama tahtı gasp eden Kalavun aynı denemede daha fazla başarı sağladı. Kalavun'un kurduğu hanedan (üç kez tahta el konmasıyla kısa süreli kesintilere uğramakla birlikte) yüz yılı aşkın bir süre hüküm sürdü ve son Kalavunlu da 792/1390'da Berkuk tarafından devrildi.

Seçime dayalı ve babadan gelen sultanlık anlayışları arasında yapısal bir gerilim vardı; ayrıca Kalavunlularda da sultanlığın babadan oğula geçmesinin ancak en-Nâsır Muhammed'in üçüncü saltanat döneminde yerleşik bir uygulamaya dönüştüğünü unutmamak gerekir. Bu da sultanın temel işlevlerindeki bir değişime tekabül ediyordu. İlk sultanlar sürekli savaş halinde bulunan bir devleti yönetmekteydi. Suriye, her an Moğolların ve Haçlıların saldırılarını bekleyen müstahkem bir mevki durumundaydı. 690/1291'de Akkâ'nın ve anakaradaki son Frank topraklarının alınması, bir sonraki yüzyıl başlarken Moğol tehdidinin sona ermesiyle birleşince, sultanın savaş meydanında orduya komuta etmesi hayati bir vasıf olmaktan çıktı; oysa sultanın (gerçek anlamda da olsa, göstermelik de) yönetimin temel kaynağı işlevini görmesi hâlâ vazgeçilmez bir nitelikti. İşte en-Nâsır Muhammed, üçüncü saltanat döneminde (709-41/1310-41), daha önce hiçbir sultanın yapamadığı kadar mutlak bir yönetim kurmayı bu şartlar altında başarmıştı. Ancak her zaman bir mutlak bir hükümdara gerek yoktu. Memluk erkânının yol göstericiliğinde, el-Eşref Küçük gibi bir çocuk bile kabul edilebilir bir kukla yönetici oluyordu.

Berkuk sultanlığa el koyduktan sonra, ölüm döşeğindeyken oğulları için veraset emri çıkararak bu makamın ailesinde kalmasını güvence altına almaya çalışmıştı. Ancak Berkuk hanedanı sadece otuz yıl hüküm sürdü ve Çerkez Memluk Sultanlığı'nda tahtın babadan oğula geçmesi asla kök salmadı. Tarih hep tekerrür etti: Tahtı darbeyle ele geçirmiş bir sultan ölünce yerine oğlu geçiyor, kısa süreli hükümdarlığı yönetim boşluğunu resmi yollardan dolduran bir tür geçici çözüm işlevi görüyor, sonunda da devlet erkânından biri yeniden tahta el koyuyordu. Ancak darbe yoluyla tahta çıkmak bütün Memluklara açık bir iktidar yolu da değildi: Berkuk'tan sonra tahta el koyanların hepsi de önceki sultanların yakın çevre-

sindeki Memlukların arasından çıkmıştı. Bu anlamda sultan yetiştiren iki büyük kaynak, Berkuk ve Kayıtbay'a yakın Memluklar oldu. Sultanların kendi oğulları dışında, bu iki kuvvet beşer sultan çıkardı.

Sultanın ikametgâhı Kalatü'l-Cebel denen Kahire Kalesi'ndeydi. Yapımına Selahaddin döneminde başlanan bina, özgün biçimine el-Kâmil zamanında ulaşmıştı. Kışlalar, halka açık toplantı salonları ve hükümdar ile ailesinin özel dairelerinden oluşan, çok sağlam tahkim edilmiş bir yapı grubuydu. Memluk kuvvetlerine ve subaylara ayrılmış bölümlerle bu gelişkin saray örgütlenmesi -iki hanedan arasındaki bir süreklilikten söz etmek şüphe götürse de- Fatımileri andırıyordu. Sarayın bölümleri için kullanılan isimler belki de bilinçli olarak Selçuklulardan alınmıştı; sözgelimi Fatımiler cephaneliğe "hizânetü's-silah" gibi tümüyle Arapça bir isim vermişken, Memluklar Arapça-Farsça karışımı "silahhane" terimini kullanıyordu. Öte yandan "taşthane" (Selçuklular zamanında sultanlık kileri) terimi de sultanın giysilerinin saklandığı yer için kullanılır olmuştu. Memluk sarayını Fatımilerinkinden ayıran önemli bir farklılık, hadımların rolünün çok azalmış olmasıydı. Ancak Memluk kuvvetlerine yeni alınanların barındığı ve yetiştirildiği kışla okullarda hadımlar görev yapardı. Burada meydana getirdikleri hiyerarşinin başındaki görevliye "mukaddemü'l-memâlikü's-sultaniye" deniyordu, yani "Sultan Memluklarının reisi." Fatımi askeriyesindeki "zemmü'r-rical" bu görevlinin prototipi olarak düşünülebilir.

Nureddin'in darü'l-adl kurumunu oluşturarak başlattığı eski bir gelenek, yani tebaanın hükümdara kolaylıkla erişebilmesi, hükümdarın onların şikâyetlerine kulak vermesi geleneği son derece resmi ve şekilci bir biçimde de olsa Memluk sultanlarınca devam ettirildi. Kale'deki Adalet Sarayı'nın büyük salonunda mahkeme kurulurdu. Bu salonu Kalavun yaptırmıştı. Oğlu en-Nâsır Muhammed ise yıktırıp çok daha görkemli bir tarzda yeniden yaptırdı. El-Makrizi, mahkeme usûllerini şöyle anlatır:

> Sultan, yıl boyu her pazartesi ve perşembe günü şafak vakti gelip bu salonda oturmayı âdet edinmişti; sadece, böyle toplantıların düzenlenmediği ramazan aylarında gelmezdi. Bu toplantılar tamamen yanlışları [düzeltme] amacına yönelikti. Devlet erkânının tam tekmil katılımıyla düzenlenirlerdi; genellikle çeşitli hükümdarların elçileri de çağrılı olurdu.
>
> Sultan yanlışları [düzeltmek] üzere salona geldiğinde, oturur durumdayken ayağının yere değmesine ancak izin verecek kadar bir sandalyeye kurulurdu. Sandalye, sultanın yeri olan yüksek tahtın yanına koyuluyordu. İlk başlarda, dört mezhepten başkadıların sultanın sağ tarafına oturması usûlü benimsenmişti; bunların en önemlisi, sultanın hemen yanına oturan Şafii başkadısıydı, Şafii başkadısının yanına Hanefi, onun yanına Maliki, ondan da sonra Hanbeli başkadıları otururdu. Hanbeli başkadısının yanında hazine görevlisi, sonra Ka-

hire'deki hisba nâzırı yer alırdı. Sultanın solunda kâtip, onun önünde nazırü'l-asâkir ve toplantının kayıtlarını tutan sıra kâtipleri (küttâbü'd-dest) hazır bulunurdu. Vezir, Kalem Ehli'nden ise sultan ile kâtibin arasında yer alır, eğer Kılıç Ehli ise diğer görevlilerden ayrı bir yerde dururdu. Orada bir sultan naibi bulunuyorsa diğer görevlilerin yanında olurdu. Sultanın arkasında, sağ ve sol tarafta birer sıra halinde silahdarlar ile Taşthane ve Hasekiye'ye mensup içoğlanları dizilirdi. Sultanın sağında ve solunda on beşer gezlik* mesafede Yüzler emirlerinden ihtiyar ve saygıdeğer kimseler bulunur, bunlara heyet emiri denirdi. Onların hemen altında ise büyük emirlerle görevliler ayakta durur, kalan emirler de yine heyet emirlerinin arkasında ayakta yer alırlardı. Sultanın etrafını saran bu çemberin ötesinde, halkın arzuhallerini takdim eden hacipler ve devâdârlar yer alırdı. Bunlar ayrıca elçileri, şikâyet sahiplerini ve istek, ihtiyaçlarını dile getirme arzusunda olan diğer kimseleri çağırma görevini üstlenirlerdi.
Kâtip ile sıra kâtipleri arzuhalleri okur; sultan, yasal meseleler ve fıkıh ile ilgili konularda gerekli görürse kadılara danışırdı. Orduya dair meselelerde, ikta sahibi emirlerle ilgili arzuhalleri nazırü'l-asâkir okurdu. Sultan, ordu ile ilgili meselelerde tavsiyeye ihtiyaç duyarsa hacibe ve ordu kâtibine danışırdı. Aksi halde kendi uygun gördüğü şekilde karar verirdi.[2]

Belki de "mezâlim" denen bu usûlün şekilciliğinden ötürü, 9./15. yüzyılın başlarında şeriat dışı başka bir yargı usûlü daha gelişti ve askeri bir görevli olan hacibin görev alanı, sıradan tebaa arasındaki anlaşmazlıkları da çözecek biçimde genişledi. Bu, şeriat mahkemelerinin işlevini daraltan bir gelişmeydi.

İslama dayalı diğer askeri yönetim biçimlerinde olduğu gibi hükümet işlevleri Kılıç Ehli ve Kalem Ehli işbirliğiyle yerine getiriliyordu. Bunların ilki, anadili Türkçe olan göçmenler arasından çıkan askeri yöneticiler, ikincisi ise Arapça konuşan yerli halk arasından yetişmiş adliye ve hazine görevlileriydi. Memluk Sultanlığı zamanında yönetim Eyyubi sistemine oranla giderek askerileşti. Eyyubi yönetiminde de olduğu gibi genellikle sivillerin doldurduğu vezirlik makamının önemi azaldı. 7./13. yüzyıl sona ermeden vezir, yönetim gücünü büyük ölçüde kaybederek yerini, Memluk sistemi içinde büyük bir askeri yönetici olan "naibü's-saltana bi'l-diyarü'l-Mısriyye"ye, yani Mısır sultan naibine bırakmıştı. Sultanın özel kalemi diye nitelenebilecek işlevlerini ise yeni bir sivil görevli üstlendi. Bu, daha önceleri sahibü'd-divânü'l-inşa olarak görev yapmakta olan özel kâtipti (kâtibü's-sırr). 8./14. yüzyılda meydana gelen değişimler sonucunda vezirin maliye alanındaki yetkileri de budandı, öyle ki bir sonraki yüzyılın ilk yarısında yazan el-Makrizi, vezir için şunları söylüyordu:

* 1 gez = 66 cm. - ç.n.

2 *Age.*, II, s. 208-209.

"Vezire devlet görevlisi denebilse bile, gece gündüz ustadârın kapısına gidip onun emirlerine ve yasaklarına göre davranan bir başkâtipten daha önemli değildir artık."[3]

Yönetim sisteminin giderek daha ayrıntılı ve gelişkin bir yapıya oturması, sultanın maiyetindeki ve devlet içindeki yüksek rütbeli Memluklardan oluşan bir organın hızla öne çıkmasıyla da kendini gösterir. Bu subayların getirildiği bazı makamların kökleri çok eskiye dayanıyordu; bir kısmında önceleri sivil görevliler vardı, ancak ez-Zahir Baybars'ın zamanından beri askerileşme yöneliminin güç kazanmasıyla işlevlerin tanımlanıp hiyerarşinin belirlenmesi açık ve belirgin bir niteliğe bürünmüştü. Üst düzey askeri görevlilerin başında sultan naibi bulunuyordu ve (önceki rejimlerde vezir için geçerli olan) sultana tam vekâlet yetkisine sahipti. Diğer yüksek rütbeli askeri görevlilerin çoğu, en azından görünüşte, saray erkânında ya da sultanın şahsi hizmetinde bulunuyordu. Bunların arasında silah emiri (emir silah), sultanlık ahırları emiri (emir ahûr), sultanın hokka ve yazı takımlarından sorumlu devâdâr, hacib, ustadâr (yani "üstadü'd-darü'l-âliye") sayılabilir. Ancak saray içinde görevli kimselerin bir kısmı kamusal işlevler de üstlendiğinden bu görünüm yanıltıcıdır. Rütbesi yükseltilen devâdâr, sultan ile divânü'l-inşa arasındaki iletişim kanalı haline gelmiş, Çerkez sultanlar döneminde yetkilerini daha da genişletmişti. Hacibin yetkilerinin genişletildiğinden daha önce söz etmiştik. Ustadâr ise, Berkuk zamanında iki yeni hazinenin başına getirilerek önceden vezire ait olan mali sorumlulukları da üstlendi. Zamanla her iki büyük askeri makamın kendi kişisel kadroları oluştu ve her biri fiilen bir bölümün başı durumuna geldi.

Memluk Sultanlığı'nın ilk zamanlarında, Selçuklu devlet örgütlenmesindeki eski bir makam olan "atabeglik" yeniden ortaya çıktı. Bu makamın başındaki görevliye genellikle "atabekü'l-asâkir" deniyordu ve görevi de, sultanın bu konuda ehliyetli olmaması, sözgelimi kadın ya da çocuk olması durumunda ordulara komuta etmekti. Memluklar zamanında bu görevi yerine getiren ilk kişi Aybeg'di ve kısa bir süre için de olsa fiilen Selçuklu atabegleriyle aynı işlevi görmüş, yani sultanın oğullarından el-Eşref Musa'ya naiplik etmiş, aynı zamanda da eski üstadı ölünce onun karısı Şecerü'd-Dürr ile evlenmişti. Bunun ardından, Kalavunluların son dönemine dek çocuk yaştaki sultanların hamisi olarak atabekler atandı (unvanlarına bazen "mudabbirü'l-memleke," yani "sultanlık topraklarının yöneticisi" sözleri de eklenirdi). Kalavunlu hanedanı sona ererken bu unvan "emirü'l-kebir" ile eşanlamlı hale gelmişti. Suriye'deki eyaletlerde bulunan emirler de atabek unvanını kullanıyorlardı.

3 *Age.*, II, s. 223.

Devlet içinde en büyük iki daire divânü'l-inşa (adliye) ve divânü'l-ceyş (askeriye) idi. Divânü'l-inşa başkâtibinin, sultana ait gizli bilgilere ortak olan kâtibü's-sırr haline geldiğini daha önce belirtmiştik. Divânü'l-inşa kadrosundaki kâtipler iki ayrı kategoride toplanmıştı: Halka açık toplantılarda sultana refakat ederek arzuhallere verilen cevapları zapta geçiren "küttâbü'd-dest" ile sultanın talimatları doğrultusunda ferman ve diğer resmi belgeleri hazırlayan "küttabü'd-derc." Divânü'l-ceyş, ismine rağmen tamamen sivillerden meydana gelmiş bir daireydi ve ordunun mali yönetiminden sorumluydu. Eyyubi döneminde de olduğu gibi askerlerin masrafları iktalarla karşılanırdı, ancak Memluk sistemi iki önemli farklılık gösteriyordu. Birincisi, ancak çok istisnai durumlarda iktanın babadan oğula geçmesine izin verilirdi. Sürekli yeni Memluklar toplanmasının olağan bir sonucuydu bu. İktaların başkalarına aktarılması ve bir iktanın yeniden başlatılması yaygın uygulamalardı ve bir Memluk, meslek hayatı boyunca ayrı ayrı iktaların sahibi olabilirdi. İkincisi ise iktaların verilmesinin kesin bir şekilde merkezi denetime bağlanmış olmasıydı. Çok önemsiz istisnalar dışında iktaları Kahire'deki divânü'l-ceyş verir, oradan divânü'l-inşaya gönderilen ikta kararının sultan tarafından imzalanması için "menş-r" denen bir belge hazırlanırdı.

Memluk Sultanlığı'nın başlarında iktalara değer biçilmesi ve bunların dağıtılması, muhtemelen, özünde Eyyubi dönemindeki gibi işliyordu; bu uygulamanın da kökleri 572/1176'da Selahaddin'in yaptığı reforma (er-revkü's-Salahi) dayanmaktaydı. Mısır'daki ekilebilir toprakların 1/6'sı sultanın hassını (el-hassü's-sultani) oluşturuyor, 5/12'si emirlerin, kalan 5/12'si de Halka askerlerinin masraflarını karşılamak üzere ayrılıyordu. Es-Salih Eyyub'un Halka kuvvetlerinin bir parçası olan Bahriye'nin askeri ve siyasi ağırlık kazanmasıyla bu dağılım geçersiz hale geldi. El-Mansur Laçin hem ikta dağılımında reform yapmak, hem de Memluk erkânı karşısında kendi konumunu güçlendirmek için 697/1297-98'de yeni bir arazi tahriri yaptırmış ve buna bağlı olarak yeni bir dağılım getirmişti (er-revkü'l-Hüsami). Bu yeni dağılıma göre emirler ile Halka'nın toplam payı 11/24'e düşmüş oluyordu. Sultanın niyeti, buradan sağlanan 9/24'lük tasarruf ile yeni bir askeri kuvvet toplamaktı. Bu reform girişimi Laçin'in devrilmesine sebep oldu ve hiçbir zaman uygulamaya konmadı.

En-Nâsır Muhammed üçüncü saltanat döneminin başlarında başarılı bir reform (er-revkü'n-Nâsıri) gerçekleştirmiş ve mutlakıyetinin mali temellerini atmıştı. O zamandan sonra, Mısır'daki ekilebilir toprakların 5/12'si sultanın hassı olarak ayrılırken, kalan 7/12'lik pay da emirlere, askeriyeye ve muktalara gidiyordu. Sultanın hassındaki muazzam artıştan ötürü, bunun yönetiminden sorumlu daire (divânü'l-hass), sultanlığın

başlıca hazinesi durumuna gelirken, eski devlet hazinesi de (beytü'l-mal) önemini yitirdi. Bir Kıpti ya da sonradan Müslümanlığa geçmiş biri olduğu sanılan nâzırü'l-hass o dönemde en önemli idari görevlilerden biri haline gelmişti. En-Nâsır Muhammed'in ölümünden sonra kırk yıl süren istikrarsızlık döneminde Memluk erkânının, zayıf sultanları başa geçirip istedikleri gibi yönlendirmek için birbirleriyle çekişmesinin altında muhtemelen siyasi olduğu kadar mali nedenler de vardı, zira sultanı denetim altında tutmak demek, sultanlık hassını istediği gibi kullanmak demekti.

Memluk Sultanlığı'nın kuruluşunun ardından, hükümetin idari ve mali organlarında olduğu kadar askeriyede de sistemli bir örgütlenmeye gidildi. Sultan ile emirler tarafından satın alındıktan sonra yetiştirilip azat edilen Memluk askerleri ordunun çekirdeğini oluşturmaya başladı. Hemen hemen tümü doğuştan özgür Müslümanlardan meydana gelen, bir Memlukun eğitimi sırasında kazandığı disiplin ve sadakatten yoksun olan Halka ikinci plana itildi. Kaçınılmaz olarak evladü'n-nas mensupları da Halka içinde yer almaya başladı ve Memluk Sultanlığı'nın son döneminde onun yerini aldı. Ancak Halka'nın gerileyişi tedrici biçimde gerçekleşmişti. Nitekim ilk Memluk sultanları zamanında en yüksek rütbeli Halka emirlerinin taşıdığı unvan, Halka'nın büyüklüğü ve önemi konusunda bir fikir vermektedir: "Emir mi'a ve mukaddem elf", yani 100 sipahi ile 1.000 piyadeden oluşan Halka kuvvetinin komutanı. Bu rütbeyi taşıyan 24 emir, dolayısıyla da 24.000 Halka askeri bulunduğu öne sürülebilirse de, her iki rakam da kesin biçimde doğrulanmış değildir. Yüzler emirlerinin altında iki ayrı rütbeden komutanlar bulunuyordu. Bunların ilki 40 sipahinin başında bulunan "emir erbain" idi ve genellikle "emir tablhane" unvanıyla bilinirdi; bunun nedeni de, üstleri gibi bu emirlerin de davul, trampet ve flütten oluşan askeri bando (tablhane) bulundurma hakkı olmasıydı, bu bandolar akşamları emirlerin evleri önünde çalardı. Düzenli ordu içindeki emirlerin düşük rütbeli olanı, 10 kişilik bir sipahi kuvvetinin başında bulunan "emir aşera"ydı. Onun da altında 5 kişilik bir sipahi kuvvetine komuta eden "emir hamse" bulunurdu ki, yarım ücret ödenen bu makama genellikle ölmüş emirlerin oğulları gelirdi. Tabii bunlar da evladü'n-nas içinden çıkıyordu.

Gerçi bu rütbe hiyerarşisi, Eyyubi yönetiminde bulunmayan bir *cursus honorum* (unvanlar silsilesi) sağlıyordu, ama bu unvanların bir emir-komuta zincirinin ifadesi olduğu söylenemezdi. Eyyubilerinki gibi Memluk ordusu da, sultanın yakın çevresindeki kuvvetleri destekleyen alaylardan oluşmuştu. İkta sisteminin merkezileşmesi, özerk beyliklerin yerine eyalet valiliklerinin kurulması ve bir dereceye kadar da, Memlukların arasından yetişen emirlerin, üstadları ya da huşdaşları olan sultana göster-

dikleri bağlılık Memluk ordusunu Eyyubilerinkinden daha birleşik ve daha ürkütücü bir savaş gücü haline getiren etkenlerdi. Ne var ki, askeri teknik alanında örgütlenmede sağlanan ilerlemelere yetişilemedi. Suriye ile Mısır'a yönelik dış tehdit ortadan kalkınca geleneksel eğitim bile ihmal edilmeye başlandı. İlk sultanların teşvik ettiği sipahi eğitimi bir yana bırakılırken, yine onların yaptırdığı meydanlar (yani hipodromlar) kullanılmaz hale geldi. Kalavunlu hanedanının son etkili sultanı el-Eşref Şaban (764-78/1363-77) sipahi eğitimini teşvik ettiyse de, gerileme sonraki yüzyılda Çerkez sultanlar zamanında da devam etti. Memluk Sultanlığı'nın yıkılmasının arifesinde Kansuh el-Gavri eski talimleri yeniden başlatmaya ve Osmanlıların uzun zamandır ustalıkla kullandığı top ve ateşli silahları orduya getirmeye çalışmıştı. Ancak artık çok geçti. 922/1516'daki Mercidabık Savaşı'nda Yavuz Sultan Selim karşısında uğradığı yenilgi hem Memluk ordusunun çağın çok gerisinde kalmış olduğunu, hem de sultanlığın başlıca siyasi zaafı olan kemikleşmiş, hizipçiliğin sonuçlarını gösteriyordu.

O dönemin terminolojisinde, Memluk Sultanlığı'nı oluşturan iki bölge birbirinden ayrılıyordu: Bunlar, "ed-diyârü'l-Mısriye" ile büyük ölçüde eski Eyyubi beyliklerinin toprakları üzerinde yer alan "el-memâlikü'ş-

Şamiye", yani Suriye eyaletleriydi. Frank devletlerinin bulunduğu toprakların fetihler yoluyla geri alınması tamamlandığında altı Suriye eyaleti vardı ve bunların başkentleri de Şam, Halep, Hama, el-Kerak, Trablusşam ve Safed'di. Son iki kent Memlukların fethettiği toprakları içeriyordu. Suriye'de biri güneyin, öbürü kuzeyin iki büyük eyaleti olan Şam ile Halep, önem olarak ötekileri çok gerilerde bırakmıştı ve bu ikisi arasında da Şam öne çıkmaktaydı. Naip diye anılan Şam valisi hiyerarşide Mısır sultan naibi ile aynı seviyedeydi; ancak sultan naibi, sultanın yetkilerine vekâlet ettiğini belirten "en-naibü'l-kefil" unvanını taşırken Şam valisine verilen "melikü'l-umera" unvanı Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nda da kullanılmaktaydı. 9./15. yüzyılda bu unvan, Suriye'deki diğer valilere de verilir olmuştu.

Şam valisi neredeyse sultan mertebesindeydi; her pazartesi ve perşembe resm-i geçitle kente girerek kaleye, oradan da kendi ikametgâhına geçerken müthiş bir debdebe sergilerdi. İkametgâhında, sultan da hazır bulunuyormuş gibi bir oturum düzenlenir, sultanı temsil eden tahta sarı satenden bir örtü serilir (sarı, daha önce Eyyubilerin olduğu gibi Memlukların da simgesiydi), örtünün üstüne de sultanlığın alametlerinden olan "nemcâh" (Farsçası "nîmçeh") adlı küçük kılıç koyulurdu. Etrafında askerler, devlet ve yargı görevlileri bulunduğu halde vali, kendisine sunulan arzuhalleri dinlerdi. Arkasından askeri görevliler için bir ziyafet

düzenlenir, sonra da vali, kâtibi ve eyalet ordusunun komutanı ile birlikte arzuhalleri görüşürdü. Halep, Trablusşam ve Hama'da da aynı usullere göre oturum yapılmakla birlikte, sultanı simgeleyen boş tahta yer verilmezdi.

Suriye valileri kendi eyaletlerinde küçük birer sultan gibi davransalar da, çok sıkı biçimde denetleniyorlardı. Görevde kalma süreleri tamamen sultanın keyfi iradesine bağlıydı, öyle ki otuz yıla yaklaşan bir süreyle Suriye valiliğinde bulunmuş Tengiz el-Hüsami bile sonunda itibarından ve canından olmuştu. Ez-Zahir Baybars'ın saltanatının başlarında Sencer el-Halebi'nin, Kalavun zamanında da Sungur el-Aşkar'ın kendilerini Şam sultanı ilan etmesinde, kişisel hırsları kadar konumlarının ne kadar tehlikeli olduğunu bilmeleri de rol oynamış olsa gerek. Valiler üzerinde idari denetimler de uygulanırdı. Hem eyalet görevlilerinin atanmasında, hem ikta dağıtılmasında valilerin son derece sınırlı bir yetkisi vardı. Gerçi Şam valisi, sözgelimi ikta beratı çıkarabilirdi, ama bunu Kahire'ye göndererek sultanın imzasını almak zorundaydı. Şam'daki yüksek rütbeli devlet görevlilerinin bazılarını doğrudan sultan tayin ederdi. Bunlar arasında kalenin yöneticisi, başhacib (bu görevlinin, sultanın emri üzerine valiyi hapse attırarak yerine vekâlet etme yetkisi vardı) ve eyaletteki adli işlerden sorumlu olan ve bizzat valiye karşı casusluk yapan kâtip yer alıyordu. Ayrıca eyaletteki bazı yönetim birimlerine yapılacak atamalar da doğrudan sultana bağlıydı; mesela (Mısır'a ulaşmak için kilit bir mevkide bulunan) Gazze'ye, (Suriye'nin dağlık kesimlerinde, önceleri Haşşâşilerin elinde tuttuğu bir kale olan) Masyâf'a ve kutsal kent Kudüs'e atamaları doğrudan sultan yapıyordu. Böylelikle Memluk sultanı ve ona bağlı yönetimin Suriye valileri üzerindeki denetimi, Mısır'daki Eyyubi sultanının kendi sülalesinden gelme emirler üzerindeki denetiminden çok daha güçlüydü.

DİNİ KURUMLAR

Memluk sultanları zamanında Mısır ve Suriye'deki dini kurumlar temelde Eyyubi kurumlarından farklı değildi. Ancak ez-Zahir Baybars Osmanlı istilasına kadar varlığını koruyan iki önemli yenilik getirmişti. Bunların ilki, Kahire'de Abbasi halifeliğini kurmasıydı. Bunun, sultanın kendi devleti içindeki konumu ve dış politikası açısından taşıdığı öneme daha önce değinmiştik, ancak Kahire'deki halifelerin siyasette nadiren önemli roller oynadıklarını bir kez daha belirtmek gerekiyor. 9./15. yüzyılda yazan Halil ez-Zahiri, Allah'ın, halifeyi bütün İslam topraklarının yöneticisi kıldığını belirtip halifenin yüksek yetkilerini sıraladıktan sonra, şu sözlerle çağının gerçekliğine döner: "[Halifenin] ilimle meşgul olması ve bir kü-

tüphane bulundurması gerekir. Sultanın gezilere çıkması gerektiğinde, halifenin ona eşlik etmesi Müslümanların yararına olur."[4]

Baybars'ın getirdiği ikinci yenilik İslam fikhındaki reformdu ve Müslüman tebaa açısından uygulamada daha fazla önem taşıyordu. Baybars'tan önceki sultanların zamanında Kahire'de şeriatı Şafii mezhebine göre uygulayan bir başkadı (kadi'l-kuzat) vardı. 663/1264-65'te başkadı, kendisini diğer mezheplerle ilgili davaları sürüncemede bırakmakla suçlayan bir Memluk ileri geleniyle ters düştü. Düzenlenen darü'l-adl oturumunda Baybars kadının umduğu kadar itaatkâr davranmadığını gördü. Bunun üzerine Hanefi, Maliki ve Hanbeli mezhepleriyle ilgili davalara bakmak üzere üç başkadı daha atandı. Ardından Şam'da da benzeri bir reform yapıldı.

Baybars'ın, dini kurumların siyasi anlamlarının farkında olduğunu gösteren bir başka örnek de hacla ilgili gelişmelerdi. Bu kurumlar sayesinde Baybars, Haremeyn-i Şerifeyn'i de hâkimiyet alanına katmayı başardı. Önceleri burada başlıca rakibi, Yemen'in Resuli yöneticisi el-Muzaffer Yusuf'tu (647-94/1249-95). Aralarındaki çekişmenin konusu da kisveyi, yani Kâbe'nin örtüsünü sağlama hakkıydı. Kisvenin getirilmesi Abbasi halifelerinin ayrıcalığı olmuş, fakat halifeliğin çöküşüyle birlikte başka yöneticiler bu hakkı gasp etmişti. 661/1263'te (bir vakanüvisin ifadesiyle "her zamanki gibi") Kahire'de bir kisve dokundu ve şehirde dolaştırılarak halka gösterildikten sonra, aralarında devlet görevlileri, kadılar, fakihler ve sufilerin de bulunduğu hacılar eşliğinde Mekke'ye gönderildi. Ancak bu sıradan bir dini görev olmanın ötesindeydi: Baybars'ın, Mekke'de özel bir statü talep ettiğini gösteriyordu. Baybars, Kâbe'nin onarımı için kente kereste ve ustalar da göndermiş, sultanın temsilcisi Mekke'ye vardığında, Baybars'ın hâkimiyetinin tanınmasının ifadesi olarak kendisine Kâbe'nin anahtarı verilmişti. Aynı yıl bu mesele başka bir olayla da gündeme gelerek vurgulandı: Berke Han'ın elçilerine, Mekke, Medine ve Kudüs'te hutbe okunurken Baybars'tan sonra Berke Han'ın da isminin anılacağı bildirilmişti.

664/1266'da Mısırlı hacı kervanına mahmilin -anlaşıldığı kadarıyla ilk kez- eşlik etmesi ise tuhaf bir yenilikti. Mahmil, özel olarak seçilmiş bir devenin sırtına yerleştirilen üstü kapalı, boş bir tahtırevandı. O tarihten sonra Memluk sultanları ve halefleri, Kral Fuad'ın saltanat zamanına denk gelen 1926'ya kadar her yıl mahmil gönderdiler. Mahmilin ilk olarak ne amaçla gönderildiği belli değildir ve başlangıçta bu uygulama vakanüvis-

---

4 Khalil al-Zâhirî, *Kitâb zubdat kashf al-mamâlik wa-bayân al-turuq wa'l-masâlik*, haz. Paul Ravaisse, Paris, 1894, s. 90. İngilizceye çeviren P. M. Holt.

lerin de pek dikkatini çekmemiştir. Ancak zamanla mahmil, Mekke üzerindeki hâkimiyetin başlıca simgesi haline gelmişti. Mahmil uygulamasının başlamasıyla aynı zamanlarda Baybars, "Hadimü'l-Haremeyn-i Şerifeyn" unvanını benimsedi ve bu unvan, Mısır'ın Osmanlılarca istilasında Yavuz Sultan Selim tarafından alınana dek haleflerince de kullanıldı. Kalavun, başka konularda olduğu gibi bunda da Baybars'ın başlattığı işi sürdürdü. 681/1282-83'te Mekke Şerifi Ebu Numey sultana bağlılık yemini etti. Kâbe'ye bir tek sultanın gönderdiği kisvenin örtüleceğini, sultanın sancaklarına öncelik tanınacağını, hutbede bir tek sultanın isminin anılıp sikkelere sultanın isminin yazılacağını bildirdi. Böylece Memluk Sultanlığı, İslamın dini merkezi üzerinde hâkimiyetini kurmuş oluyordu.

Daha önceki Mısır ve Suriye yöneticileri gibi Memluk sultanları da sufileri himaye ederek dergâhlar açtılar. Ez-Zahir Baybars zamanında sultan ile bir sufi arasında tuhaf bir olay geçmişti. İlk başlarda kötü şöhret yapmış olan Kürt kökenli sufi Şeyh Kadir el-Mihrani, Baybars'ın sultan olacağını önceden bildi ve 661/1263'te sultanın maiyetine girerek ruhani bir rehberden ziyade müneccim olarak ona hizmet etti. Bir süre sonra muazzam bir nüfuz kazandı, hatta Baybars'ın oğullarından birine onun adı verildi. Sultan Kahire, Kudüs, Şam, Baalbek, Hama ve Humus'ta onun adına dergâhlar yaptırdı; Kadir'in Şam'da bir sinagog ile Kudüs ve İskenderiye'deki kiliseleri el koymasına izin verdi. Ancak Kadir'in kötü niyetinden ötürü kendini tehdit altında hisseden Memluk nâzırlarından Bilik el-Hazindar, onun sonunu getirecekti. Kadir, kapatıldığı Kahire Kalesi'nde son kehanetini yaptı:

> Sultan Anadolu'ya gittiğinde [675/1276-77], yanındakilerden biri Şeyh Kadir'le görüşerek seferin sultana neler getireceğini sormuş. Şeyh de sultanın zafer kazanacağını, sonra Şam'a dönüp orada öleceğini söylemiş, "benim ölümümden yirmi gün sonra" diye eklemiş. Söylediği aynen çıktı.[5]

Tasavvuf şeyhlerinin en büyük hamisi olan Memluk sultanı ise beklenebileceği gibi, en-Nâsır Muhammed'di. İhtişamı ve servetiyle tanınan en-Nâsır Muhammed, Kahire'nin kuzeyindeki Siryakus'ta saltanat sarayına bağlı "hanekâh"ı kurdu. Vakanüvis İbn Tagribirdi, 725/1325 yılındaki inşaat faaliyetlerini şöyle anlatmıştır:

> Sonra sultan, yanında mühendislerle Siryakus'a vardı. Dergâhın yapılması için Siryakus'tan bir fersah kadar uzaklıkta bir arsa belirledi. Dergâhta yüz sufi için yüz hücre vardı. Yanında hutbe okunması için bir cami, bir misafirhane, ha-

5 Izz al-Din Ibn Shaddâd, *Ta'rîkh al-Malik al-Zâhir*, haz. Ahmad Hutait, Wiesbaden, 1403/1983, s. 273. İngilizceye çeviren P. M. Holt.

mam ve mutfak bulunuyordu. İnşaatın denetimi ve işçi toplama işleriyle Aksungur görevlendirildi. [Sultan] ayrıca Siryakus'taki sarayları emirlerin ve hasekiye içoğlanlarının kullanımına verdi. O döndükten sonra öyle gayretli bir çalışma yürütüldü ki inşaat kırk günde tamamlandı. Sonra sultan, Kahire'den Siryakus'a kadar uzanan bir kanal açma lüzumunu gördü; kanal boyunca su çarkları ve ekim için ayrılmış araziler olacak, böylece Nil'in suları kabardığında Siryakus'taki saraylara teknelerle tahıl vb taşınabilecekti.[6]

Bir buçuk yüzyıldan daha kısa bir süre sonra İbn Tagribirdi bizzat sarayların yağmalanmış kalıntılarını gezmişti.

Tasavvuf inanç ve ibadetleri, sultanlık sarayından başlayarak Müslüman toplumunun bütün katmanlarında yaygınlık kazanmış olduğu halde, Kuran'ı ve Hadisler'i temel alan eski ortodoksluk hâlâ Sünni İslamda başlıca ölçüyü oluşturuyordu. Bu dönemde fıkıh ve ilahiyat bilgini İbn Taymiye (661-728/1263-1328), Sünni İslam geleneğinin en önemli savunucusu durumuna geldi. Sünnilik içindeki dört meşru sistemden en katısı olan Hanbeli mezhebine bağlı bir ulema ailesindendi. Moğollardan kaçan ailesiyle birlikte küçük yaşta Şam'a geldi (667/1269) ve hayatının büyük bölümünü Suriye'de geçirdi. Ulema içinde yer aldığı sürece, kendi algıladığı iç ve dış düşmanlara karşı inancın savunuculuğunu üstlendi. 697/1298'de Küçük Ermenistan'a, 700/1300'de Moğollara karşı cihat çağrısı yaptı. Savaşçı Dürzilerin yaşadığı Kisrevan Dağları'na (bugün Lübnan'da) düzenlenen seferlere iki kez (699/1299-1300 ve 704/1304-05) bizzat katıldı.

Şam'da meydana gelen bir olay onun 'bida'ya, yani dinde Kuran ve Hadisler'e dayalı olmayan yeniliklere muhalefetine örnekti. El-Makrizi 704/1304-05'te şöyle yazmıştı:

Takiyeddin Ahmed ibn Taymiye, Şam'daki tapınağın yanında bulunan en-Narenc Camii'ndeki taş konusunda Şam halkıyla ihtilafa düştü, taşın üstündeki ayak izinin Peygamber'e ait olduğu [inancı]na karşı çıkarak halkın bu taşa gidip niyazda bulunmasına, taşı öpmesine göz yummamak gerekti[ğini öne sürdü]. Oraya taş ustaları götürerek 16 Recep günü [12 Şubat 1305] taşı parçalattı ve bu yaptığı karşısında halk büyük bir öfkeye kapıldı.[7]

Farklı bir düzeyde de İbn Taymiye, kendisi gibi düşünmeyen tasavvuf liderleriyle, Sünni fakih ve ilahiyatçılarla polemiğe girmekteydi. Başlattığı tartışmalara sonunda Suriye'deki siyasi makamlar da karışınca İbn Taymi-

6 İbn Tagribirdi, *en-Nücûmü'z-Zâhire fi Mülûku Mısr ve'l Kahire*, IX, Kahire, t.y., s. 79-80. İngilizceye çeviren P. M. Holt.

7 El-Makrizi, *es-Sülûk*, II, tabaka 1, haz. M. Mustafa Ziada, Kahire, 1971, s. 8-9. İngilizceye çeviren P. M. Holt.

ye birçok kez hapse atıldı. Sonunda da Kahire Kalesi'nde hapis yatarken öldü. Gerçi sağlığında pek taraftar bulamamıştı, ama yazılarıyla kalıcı bir etki sağladı. İslamı arındırma amacıyla Vahhabi mezhebini kuran ve Suudi Arabistan devletinin de kurucularından olan Abdülvahhab'ın (1703-92) başlıca esin kaynağı İbn Taymiye idi.

Memluk sultanları ve ileri gelenlerinin yaptırdığı çok sayıda cami, medrese ve dergâhın yanı sıra, yine bunlarla bağlantılı olan başka bir kurumdan da söz etmek gerekir. Bu, Kahire'de 683/1284'te Kalavun'un yaptırdığı büyük bir hastane olan el-Mâristânü'l-Mansuri'ydi ("mâristân", Farsça "hastane" anlamındaki bîmâristân'dan geliyordu). Böylece Kalavun, başta Nureddin olmak üzere kendinden önceki sultanların izinden gitmiş oldu. Onlar da Halep, Şam ve Rakka'da hastaneler yaptırmış, Ahmed bin Tulun ve Selahaddin de Kahire'de bir hastane kurmuştu. Mâristân, aralarında kurucusunun türbesi, bir medrese ve kimsesiz çocuklar için bir okulun da bulunduğu çok sayıda kurumdan meydana gelmiş bir külliyeydi. Bunların hepsi için Mısır'daki vakıflardan her yıl yaklaşık bir milyon dirhem toplanıyordu. Dolayısıyla hastane, tıpkı Ortaçağ Avrupa'sında olduğu gibi dini bir kurum olarak ortaya çıkmıştı.

ON SEKİZİNCİ BÖLÜM

MEMLUK SULTANLIĞI'NIN DİPLOMATİK VE TİCARİ İLİŞKİLERİ

Birinci Haçlı Seferi ve Frank devletlerinin kurulmasıyla başlayan dönemde, Yakındoğu'nun Müslüman hükümdarları ile Hıristiyan âlemi arasındaki ilişkiler giderek yakınlaştı. İslam ile Hıristiyanlığın temsilcileri arasında resmi düzeyde süregiden husumet, bir tarafta cihat ideolojisi, diğer tarafta Haçlı seferleri ile kendini gösterirken, aslında iki grup arasındaki ilişkilerin sadece bir boyutunu oluşturuyordu. Uygulamada her iki taraf için de ticari ihtiyaçlar ve siyasi kaygılar asli önem taşıyordu. Gerçi İslamiyetin uluslararası hukuk alanındaki temel anlayışı, yani dünyanın birbiriyle savaş halinde iki topluluğa (Müslümanların meydana getirdiği darü'l-İslam ile Hıristiyanlardan oluşan darü'l-harp) bölünmüş olduğu düşüncesi kuramsal olarak hiçbir zaman terk edilmediyse de, uygulamada barışçı temasa ve diplomatik ilişkiye imkân sağlayacak ölçüde değişimden geçirildi. Dolayısıyla bir Hıristiyan güç ile daimi uzlaşma fakihler tarafından kabul edilmese de, on yıla varan ateşkesler (hudne) yapılabiliyor, süre bitiminde anlaşma tekrar uzatılabiliyordu. Aslında hudnenin her an tehlikeye girebilecek bir ateşkes olarak kaldığı tek alan vardı, o da Müslüman hükümdarların komşuları ile ilişkileriydi.

Müslüman hükümdarların diplomatik ilişki kurduğu Hıristiyanlar üçe ayrılıyordu. İlk grup, Birinci Haçlı Seferi'nden sonra kurulan Frank devletleri ile bunlarla yakın ilişki içinde bulunan komşuları Kilikya'daki Küçük Ermenistan Krallığı'ydı. Bu devletlerin tümü, önceden Müslümanlara ait olan topraklar üzerinde kurulmuştu. İkincisi Bizans İmparatorluğu'ydu. Üçüncüsü ise daha uzakta bulunan Batı Avrupa devletleriydi ve bunlardan İtalyan cumhuriyetleri (özellikle Venedik ile Cenova) ve Aragon Krallığı önem taşıyordu. Ara sıra beklenmedik olaylar nedeniyle baş-

ka Batılı hükümdarlarla da müzakere yapılırdı -sözgelimi el-Kâmil ile İmparator II. Friedrich arasında olduğu gibi. Ancak bunların temelinde uzun vadeli herhangi bir siyasi ya da ekonomik etken bulunmuyordu.

Frank ve Müslüman devletleri arasındaki ilişkilerin tarihi hem barış içinde bir arada yaşama, hem de yerel rakiplere karşı aşağı yukarı resmi düzeyde kurulmuş ittifaklar konusunda da birçok örnek içerir. Bu müzakerelerde izlenen usullerle elde edilen sonuçlara ilişkin ayrıntılı bilgiler, ancak Frank devletlerinin kalıntıları üzerinde Memluk baskısının iyice arttığı 7./13. yüzyıl sonlarından itibaren karşımıza çıkar. Bu geç dönemde artık zayıf düşmüş olan Frank devletleri, işgal ve fethi savuşturma umuduyla inisiyatifi ele almışlardı. Sultanın sarayında müzakereler yapılıyor, Müslüman ve Frank kâtiplerin ortak çalışmasıyla ateşkes anlaşması hazırlanıyordu. Kesinleşen Arapça metin Frankların hazırladığı taslağa çok yakındı. Frankların ısrarla istediği bir şeydi bu, gerçi metindeki hantal ifadeler sultanın kâtiplerinin tüylerini diken diken ediyor; bu görevliler, belgelerin düzenlenişini belagat becerilerine bir meydan okuma olarak algılıyorlardı.

Sonuçta ortaya konan belgeye sultanın ya da temsilcisinin yemini eklenir, büyük emirlerden biri ile yüksek rütbeli bir saray görevlisinin oluşturduğu elçilik heyetinin Frank hükümdarından da yemin almasıyla ateşkes onaylanmış olurdu. Böyle durumlarda iki taraf da kendi gururunu korumaya çalışıyordu. 659/1261'de Akkâ'dan gelen bir elçilik heyetini kabulünde Baybars, heyeti oyalayarak cevap vermemiş, üstelik elçilerle kaba bir üslupla konuşmuştu; on yıl sonra (669/1270-71) Trablusşam kontu VI. Bohémond ile bir ateşkes müzakere etti. Bohémond aynı zamanda, Baybars'ın 666/1268'de almış olduğu Antakya'nın (Antiokheia) prensi unvanını taşıyordu. Antlaşmayı hükümdara onaylatmak üzere gönderilen elçiler, atabek Fariseddin Aktay el-Mustarib ile divânü'l-inşa nâzırı İbn Abdüzzahir'di. Ateşkes antlaşmasının okunmasına başlanmıştı ki Bohémond, kendisinden "prens" değil "kont" diye söz edilmiş olması nedeniyle itirazda bulundu. Ateşkesin kesinleşmesi belirsiz bir tarihe dek ertelenecekmiş gibi gözükürken, muhafiz kılığına girerek heyetin arasına katılmış olan Baybars çaktırmadan atabeke hafif bir tekme attı. Bu işaret yeterli olmuştu: Bohémond'un prenslik unvanı tanındı ve ateşkes de usule uygun olarak onaylandı.

Baybars ile Kalavun'un, o dönemlerde Frank devletlerinin başında bulunan kişi ya da kişilerle yapmış olduğu birkaç ateşkes antlaşmasının metni günümüze ulaşmıştır. Bunlar içinde en kapsamlı olanı, 682/1283'te Kalavun ve Akkâ arasında yapılan ateşkestir. O zamanlar Latin krallığında ikamet eden bir kral yoktu -aslında Kıbrıs Kralı III. Hugues ile Charles d'Anjou arasındaki taht kavgası da kesin bir sonuca bağlanmamıştı. Dola-

yısıyla antlaşma metninin giriş bölümünde Frank tarafı "Akkâ Krallığı makamları" diye tanımlanmış ve şu isimler sıralanmıştır: Charles d'Anjou'nun temsilcileri ve Templier, Hospitalier ve Töton Şövalyeleri tarikatlarının büyük üstatları. Sultanlar ile Latin krallığındaki makamlar arasında ve Kalavun ile Trablusşam kontu VII. Bohémond arasında (680/1281) imzalanmış böyle beş ateşkes antlaşması daha vardır.

Ortak bir biçime göre kaleme alınmış olan ateşkes antlaşmalarının bazı genel özellikleri vardır. Giriş bölümünde, iki imzacı tarafın isim ve unvanları, ateşkesin süresi (örneğin on yıl) ve başlangıç tarihi yer alır. Çoğunlukla bu noktada, iki tarafın elindeki topraklar ince ayrıntılarına varıncaya kadar tanımlanır. Bunun nedeni, belki de ironik bir karşıtlığı ortaya koymaktı; ama daha büyük bir ihtimalle teferruata boğarak antlaşmanın kesinliğini bozmak amacı da güdülmüş olabilir. Bunu izleyen antlaşma hükümlerinin de başlıca amacı, sultanın hâkimiyet alanını sağlama alarak Frankları zor duruma düşürmektir: Bu sebeple de Frankların tahkimat yapması veya mevcut tahkimatları onarması yasaklanmış; Frank makamları, Avrupa'da girişilebilecek Haçlı seferi hazırlıklarını sultana haber vermekle yükümlü tutulmuştur. Diğer hükümler de sınır bölgelerinde inzibat kuvveti bulundurulması, hırsızlık ve cinayete karşılık ödenecek tazminatlar, kaçakların iadesi gibi konularla ilgilidir. Gelirleri, dolayısıyla da bir dereceye kadar yönetimi, ateşkese taraf olan güçler arasında paylaşılan "münâsafât" adlı bölgeler nedeniyle sınırlardaki durum biraz karışıktır. Neticede buralarda ortak yönetimler kurulmuştur. Frank devletlerinin ilk dönemlerinde kurulan münâsafât, o zamanlar Müslümanların aleyhineydi. 503/1109-10'dan itibaren mahsulleri iki taraf arasında paylaştırılan Bekaa buna örnektir. Oysa şimdi, Memluk sultanları münâsafâtı sınır bölgelerindeki Frank otoritesini eritme amacıyla kullanıyorlardı. Ateşkes antlaşmalarında genellikle seyyahlar ile tacirlerin can güvenliğine ilişkin hükümler de yer alır, batık gemilerdeki malların kanuna uygun biçimde çıkarılmasının koşulları belirlenirdi. Bu hükümler ateşkes sürecinde antlaşma hükümlerinin geçerli kalmasını güvence altına alırdı; antlaşma sona erdiğinde yabancıların kendi memleketlerine dönebilmesine imkân sağlamak üzere bazen kırk gün süre tanınırdı. Antlaşmanın onaylanmasıyla birlikte ortaya konan yemin metinlerinden bir kısmı da bugüne kadar korunmuştur. Bu yeminler, özellikle de Hıristiyanlarınki tafsilatlı bir biçimde kaleme alınmıştır; yeminin bozulması durumunda, Kudüs'e otuz hacı gönderilmesi ve 1.000 Müslüman esirin serbest bırakılması gibi cezalar öngörülmüştür.

Memluk sultanları ile Frank devletleri arasındaki ateşkesler, müzakere usulleri ve şekil bakımından iki taraflı antlaşmalardır. Koşulları açık ve net

bir dille ifade edilmiş, ayrıntılar özgül biçimde belirlenmiştir. Ancak aralarında böyle büyük güç farkı olan taraflar arasında yapılmış oldukları için tabiatları gereği eşitlikçi değildirler ve Baybars ya da Kalavun'un bunları gerçekten iyi niyetle kaleme almış olup olmadıklarını sormamak elde değildir. Bütün bulgular iki hükümdarın da iyi niyetten uzak olduğu yönündedir. Baybars'ın, "Hicri 665, 4 Ramazan, Pazartesi [29 Mayıs 1267] gününden itibaren, müteakip on sene, on ay, on gün ve on saat müddetle vârit olmak üzere" Hospitalier tarikatı ile yaptığı antlaşma, süre bitiminden önce feshedilmesini önleyen açık bir hüküm içerir. Bununla beraber, Baybars'ın hayat hikâyesini kaleme alan İbn Abdüzzahir, sultanın kendi rızasıyla antlaşmayı feshedebileceğine dair bir hüküm eklenmiş olduğunu belirtmiştir. 689/1290'da Kalavun, yedi yıl önce Akkâ makamlarıyla yaptığı on yıllık antlaşmayı feshetmek istemişti. Divânü'l-inşa, Akkâ'da çıkan ve bazı Müslümanların öldürülmesiyle sonuçlanan bir ayaklanmayı savaş nedeni olarak göstermek üzere çalışmalara başladı. Divânü'l-inşa nâzırı İbn Abdüzzahir, ateşkes antlaşmasının ihlal edilmiş olduğunu gösteren herhangi bir şey bulamadıysa da, yeğeni Şâfi bin Ali, "Bizler Sultan efendimizin gayelerine hizmet etmekteyiz" diyerek (kendi yazdığına göre) bir-iki maddeyi, Kalavun'un savaş açmasını meşru kılacak şekilde tefsir etmeyi başardı.

Suriye'nin kuzeybatı sınırında bulunan Küçük Ermenistan Krallığı'nın tarihi de Frank devletlerininkine benziyordu. Önceden Müslümanlara ait olup 4./10. yüzyılda Bizans İmparatorluğu tarafından geri alınan topraklarda kurulmuştu. Van Gölü ile Kafkasya arasındaki Ermeni anayurdundan çok sayıda göçmen gelip yerleşmişti buraya. Bizans 463/1071'deki Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'daki topraklarını kaybedince, Ermeni reisler de Kilikya'ya ve onun doğusunda, Fırat'ın yukarı çığırının ötesine kadar uzanan toprakların hâkimi oldular. Birinci Haçlı Seferi sırasında Haçlıların bu bölgeden geçişini kolaylaştırdılar; gerçi bu arada içlerinden biri, Toros, yönetimindeki Urfa topraklarını Baudouin de Boulogne'a kaptırdığı gibi canından da oldu. Sonraki yüzyılda iki büyük Ermeni sülalesi olan Rupenler ile Hethumlar, Kilikya'da üstünlüğü ele geçirmek için mücadeleye girişti ve Rupenlerin reisi 1198'de Tarsus'ta II. Levon adıyla tahta çıkarak kendi ailesinin iktidarını kesinleştirdi. Küçük Ermenistan Krallığı böylece resmi varlık kazanmış oluyordu. 1226'da Levon'un kızının I. Hethum'la evlenmesiyle de rakip hanedanlar birleşmiş oldu. Hethum kralları, evlilik yoluyla Antakya prensleriyle ittifak kurdukları gibi, Moğollara boyun eğme ve onlarla işbirliği yapma politikası izlediler. Moğolların 658/1260'ta Ayn Calut'ta yenilmesi üzerine Frank devletleri gibi Küçük Ermenistan'ın da konumu tehlikeye girdi. Memlukların

664/1266'da düzenlediği sefer, Ermenilerin yenilmesi ve Kral Hethum'un oğlu prens Levon'un tutsak düşmesiyle sonuçlandı. Ancak 666/1267-68'de Hethum'un (metni günümüze ulaşamamış olan) bir antlaşmayla altı kaleyi Baybars'a bırakmasıyla barış yapıldı ve prens serbest bırakıldı. Antlaşmanın metni, Antakya'nın Memluklarca ele geçirilmesinden hemen sonra bu şehirde kaleme alınmıştı.

Serbest bırakılan prens, 1269'da III. Levon adıyla tahta çıktı. İlhan Abaka Suriye'yi işgal ettiğinde III. Levon Moğolları desteklemişti; ancak ilhan Humus'taki ikinci çarpışmada yenik düştü (Recep 680/Ekim 1281). Antlaşma yapmak yine zordu ve kral, Küçük Ermenistan'daki Templier komutanından arabuluculuk yapmasını istedi. Sonuçta ortaya çıkan ve 1 Rebiyülahir 684/6 Temmuz 1285 gününden başlamak üzere on yıl, on ay, on gün ve on saat süreyle geçerli olan antlaşma, genel yapısı ve koşulları bakımından Frank devletleriyle yapılanlara benziyordu. İki hükümdarın topraklarında güvenlik, tüccarlar ve başka kimseler için geçiş hürriyeti, kaçakların iadesine ilişkin düzenlemeler ve inzibat gücü gibi meselelerle ilgili hükümler içermekteydi. Ancak bu antlaşmada alışılmışın dışında iki hükme rastlanır. İlk olarak, Kral Levon bütün Müslüman tüccar ve mahpusları serbest bırakacak, Kalavun ise Levon'un ilk müzakere girişiminde Kahire'ye gitmiş olan Ermeni elçileri salıverecekti. İkinci olarak da "katî'a" denen yıllık bir vergi getirilmişti. Bu vergi, peşin ödenecek 500.000 gümüş Ermeni dirhemi, 25 at, 25 katır ve mihlarıyla birlikte 10.000 naldan oluşuyordu -yani bütün olarak bakıldığında, sultanlığın hem mali, hem askeri kaynaklarına katkı niteliğindeydi.

Memluk dönemi başlarında, yeniden kurulmuş olan Bizans İmparatorluğu ile ilişkilerde önemli gelişmeler meydana geldi. İznik İmparatoru VIII. Mihael Paleologos (1259-82), Baybars'ın sultan olmasından bir yıl sonra 1261'de, Konstantinopolis'i son Latin imparatorundan geri aldı. Karadeniz ile Akdeniz arasındaki geçidi denetiminde bulunduran imparatorla iyi ilişkiler kurmak Baybars için önemliydi, ne de olsa Altın Orda topraklarından toplanan "memluklar" bu yoldan Mısır'a getiriliyordu. Doğu Anadolu'dan Suriye'ye ulaşan alternatif kara yolu (Baybars da 640/1242-43'te bu yoldan gelmişti) artık düşman ilhanlığın denetimindeydi. Ancak İlhan Hülagü ile Altın Orda Hanı Berke arasındaki düşmanlıktan cesaret alan Baybars, muhtemel bir müttefik olarak gördüğü Berke'yle ilişkilerini sağlama almaya bakıyordu. Sonuçta Memluk-Bizans ilişkileri esasen Memluk-Moğol ilişkileri bağlamında anlam ve önem taşımaktaydı. Bu ilişkilerin başlamasına vesile olan hadise de, VIII. Mihael'in, anlaşıldığı kadarıyla Konstantinopolis'in geri alınması münasebetiyle Mısır'daki Melkai patriğini kendisine göndermesi için Baybars'tan ricada bu-

lunmasıydı. Gönderilen heyette patrik ve rahiplerin yanı sıra Memlukları temsilen Emir Fariseddin Akkuş el-Mesudi de vardı. İmparator, kurtarılan başkentte Akkuş'la birlikte dolaştı; Emevi döneminden kalan ve şimdi kendi emriyle onarılan bir camiyi gösterdi ona -bu davranış Baybars'ın pek hoşuna gitmişti.

Mihael ayrıca, Baybars'a bir mektup göndererek sultanın ihtiyacı olması durumunda kendisine yardım sağlamayı taahhüt etmişti. Böylece hem iki hükümdar arasında antlaşmalar yapılmasına imkân tanınmış, hem de memlukların geçişi için boğazlar açılmış oluyordu. Bunun üzerine Baybars, bir askeri komutan, bir de fakihten oluşan ikinci ve daha resmi bir heyet gönderdi. Heyetin getirdiği armağanlar arasında -Baybars'ın gücünün ta Nübye'ye kadar etkili olduğunu gösteren- bir zürafa ile bir grup Moğol esiri vardı. Bu temsilcilerin, Akkuş başkanlığındaki heyetle aynı zamanda, yani Şaban 660/Temmuz 1262'de döndüğü sanılır. Arkasından imparator da bir elçilik heyeti gönderdi; bu heyette, 659/1261'de Bizans'a sığınmış olan Anadolu Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykâvus da bulunuyordu. Keykâvus, Baybars'tan askeri destek almak amacıyla ona kendi hükümdarlığının yarısını vaat etti -asla yerine getiremeyeceği hayali bir vaatti bu.

Bu arada Baybars, Berke'yle de diplomatik ilişkiler kurmaya çalışıyordu. Altın Orda kökenli, babası belirsiz bir Memluk olan Baybars, cihangir Cengiz Han'ın torunu Berke'nin karşısında daha zayıf bir konumdaydı. Ancak her iki hükümdar da sonradan Müslüman olmuştu ve bu açıdan Baybars'ın elinde bir koz vardı: Muharrem 661/Kasım 1262'de el-Hâkim adıyla halife yapılan mülteci Abbasinin temsil ettiği bu kozu da oynadı. İslam ümmetinin resmi lideri sıfatıyla halife sultana meşruiyet sağladığı gibi, onu temsilen Berke'yle müzakere yürüttü. Baybars'ın gönderdiği elçilik heyeti Konstantinopolis'ten geçerek VIII. Mihael'in Berke'ye göndermekte olduğu heyeti de yanına aldı. Zilkade 662/Eylül 1264'te Kahire'ye dönen heyet üyeleri, Moğol sarayındaki protokolün tuhaflıklarını anlata anlata bitiremiyordu.

Berke'nin gönderdiği elçiler ise daha onların dönüşünden önce Kahire'ye vararak Hülagü'ye karşı Baybars'tan yardım istediler. Aynı sıralarda VIII. Mihael'den, Keykâvus'tan ve Karadeniz'de önemli ticari çıkarları bulunan Cenova'dan da elçiler gelmiş olması dikkat çekicidir. Berke'nin gönderdiği elçiler büyük izzet ikramla karşılanmış ve Halife el-Hâkim bir kez daha saraydaki merasimlerde ön sıralarda yer almıştı. Elçiler 28 Şaban 661/7 Temmuz 1263'te Cuma namazına katıldıklarında, bizzat halife tarafından okunan hutbede kendi hükümdarlarının adının anıldığını işittiler. 4 Ramazan/12 Temmuz günü de ilginç bir tören düzenlendi. Bağ-

dat'ın Moğolların eline geçmesinden yaklaşık yarım yüzyıl önce Halife en-Nâsır (578-622/1180-1225), "fütüvve" diye bilinen, henüz tam şekillenmemiş ve heterojen bir hareketi (başlangıçta genç erkeklerin ilim ve kültür faaliyetleri için bir araya gelmesiyle ortaya çıkmıştı) reformdan geçirerek himayesi altına almıştı. Baybars, hilafeti yeniden kurunca bu hareketi de canlandırarak el-Hâkim'in selefi Halife el-Mustansır tarafından üyeliğe kabul edildi. Şimdi de, el-Hâkim'in alelacele bu hareketin başına geçirilmesinin nedeni Berke'nin elçilerinin üyeliğe kabul edilebilmesiydi. Bundan kısa bir süre sonra da elçiler, yanlarında Baybars'ı temsil eden bir heyet de bulunduğu halde dönüş yolculuğuna başladılar. Temsil heyetindeki görevliler önceden gönderilmiş elçilere göre daha yüksek mertebelerdendi. Askeriyeyi Fariseddin Akkuş el-Mesudi gibi deneyimli biri temsil ederken, yönetimin sivil kesimini de artık sıradan bir fakih değil, Keykâvus'un elçileriyle birlikte Kahire'ye gelen, halifeyle akrabalığı bulunan biri temsil ediyordu.

Altın Orda yolunda elçiler, VIII. Mihael'in emriyle Bizans topraklarında alıkonunca beklenmedik bir gecikmeyle karşı karşıya kaldılar. İmparator açısından nazik bir durum söz konusuydu, zira aynı sıralarda Hülagü'nün bir elçisi de Bizans'a gelmiş, bir karşılıklı güvence antlaşmasının müzakerelerine başlanmıştı. Bu gecikme haber alınınca Baybars imparatoru telin edip Mısır ruhbanı tarafından aforoz edilmesini sağlarken, Berke de Bizans topraklarına ordu gönderdi. Ordu (muhtemelen Akkuş'un arabuluculuğu sayesinde) geri çekildikten sonra elçinin tek başına yola devam etmesine izin verildi -diğer elçi daha önce Mısır'a dönmüştü. Ancak Akkuş, Berke'nin sarayında pek de hoş karşılanmadı. Mihael'in ilhanla anlaşmaya varması üzerine imparatorun desteğini kaybeden Keykâvus, Berke'nin yanına sığınmıştı ve Akkuş'a karşı entrikalar çeviriyordu. Baybars'ın gönderdiği nadir hayvanlar ve diğer hazineler uzun gecikme nedeniyle kayıp ya da telef olmuştu. Berke tarafından kötü bir şekilde karşılanan Akkuş, Cemaziyelahir 665/Mart 1267'de Mısır'a döndüğünde Baybars'ın nezdinde de tüm itibarını kaybetti.

Bu arada Berke ölmüş, Müslüman olmayan Möngke (Mengü) Temür tahta çıkmıştı. Dönem dönem ilişkilerin gerginleşmesine rağmen Memluk Sultanlığı'nın askeri, siyasi ve ticari ilişkileri hem Bizans İmparatorluğu, hem Altın Orda Devleti'yle devam etti. Berke'nin ölümünden kısa bir süre önce gönderdiği elçilik heyeti de yolda VIII. Mihael tarafından alıkonmuştu. Baybars buna çok sert tepki gösterdi; imparator taahhütte bulunarak elçileri salıverdi. 667/1268-69'da Mısır'a varan elçiler, Möngke Temür'ü ilhanlığa karşı selefinin düşmanca politikasını sürdürmeye zorlayan mektuplarla geri döndü. İmparator ise daha önce de olduğu gibi hem sul-

tanla, hem onun rakibi Moğol hükümdarlarıyla iyi ilişkiler kurmaya bakıyordu. Berke ölüp tahta Möngke Temür çıktığı için elçileri alıkoyduğunu açıkladı -herhalde Altın Orda'da işlerin nasıl geliştiğini bir görmek istemişti. Sultanla ilişkilerinin barış içinde devam etmesini ve Hülagü'nün 663/1265'te ölmesi üzerine ilhan olan Abaka ile Baybars arasında yapılacak her türlü antlaşmaya katılmak istiyordu. Baybars ise dostane ilişkiler ve benzeri temennileri kabul etmekle birlikte, Abaka'yla barış yapmak gibi bir niyeti olmadığını belirtti. İmparator, Moğollarla barışı güvence altına almak için evlilik ittifaklarını tercih etmiş ve bunda daha başarılı olmuştu. Gayri meşru kızlarından biri Abaka'yla evlenirken, bir başkası da Altın Orda'nın en önemli komutanı ve hanın akrabası olan Nogay'ın karısı oldu.

İmparator, iyi ilişkiler sürdürme niyetiyle Baybars'a en az iki kere yeminli taahhütname göndermişti. Gerçi bunların metinleri günümüze ulaşamamıştır, ama daha sonra Kalavun zamanında gönderilmiş olup sultanın da aynen karşılık verdiği bir yeminli taahhütname korunmuştur. Kalavun 678/1279'da tahtı darbeyle Baybars'ın oğullarından aldığında hem iç hem, dış düşmanların tehdidi altında olduğunu görmüştü. Şam'da Sungur el-Aşkar kendini sultan ilan ederken, ilhanlığa bağlı Moğolların tehdidi sürüyor, bu arada daha uzaklardaki bir düşman, Charles d'Anjou da Orta ve Doğu Akdeniz'de gücünü oluşturarak Latin krallığı üzerinde hak iddia ediyordu. Hal böyle olunca Kalavun, kendisi gibi Charles d'Anjou'nun hırsları yüzünden tehdit altında bulunan İmparator Mihael'e Rebiyülevvel 678/Temmuz 1279'da elçi gönderdi. Baybars'ın Mihael'e gönderdiği ilk elçilik heyeti gibi, bu da bir emir ile Hıristiyan ruhbanın bir mensubundan (bu seferki İskenderiye patriğiydi) oluşuyordu.

Böylelikle Mihael, kendi koşullarını bildirme imkânına kavuşmuş oldu ve Kalavun'un elçileri huzurunda yeminli olarak imzalanan bir belge aracılığıyla bunu gerçekleştirdi. Düşmanlıktan uzak durulması ve iki taraftan tüccarların güvenliğinin sağlanması için karşılıklı bir taahhüt önerdi. Sultanın Altın Orda'ya gönderdiği elçilerine de memluk ve cariye taşıyan tüccarlara olduğu gibi geçiş hürriyeti vaat ediliyordu. Ayrıca imparatorun özel çıkarlarını güvence altına alan hükümlere yer verilmişti. Hıristiyan memlukların ticareti kesilebilirdi. Sultandan, azat edilmiş Hıristiyan memlukların Bizans topraklarına dönmesine ve imparatorun tebaası tarafından satın alınarak kurtarılmasına izin vermesi isteniyordu. İmparator, sultana ait topraklardan at satın almak için de izin istemişti. 8 Mayıs 1281'de yeminli taahhütlerle imzalanan belge, onaylanması için Kalavun'a gönderildi. Elçiler 30 Muharrem 680/21 Mayıs 1281'de Kahire'ye vardılar. Konstantinopolis'ten getirdikleri taahhütnamenin müzakeresi uzun sürdü. Kalavun, Mihael'inkine tekabül eden, ancak epeyce değişti-

rilmiş taahhütnameyi imzalamadan önce durum kendi lehine değişti. Suriye'yi işgal eden Moğollar Humus'ta, Kalavun'a destek olmak üzere Sungur el-Aşkar komutasındaki kuvvetlerin de katıldığı ikinci çarpışmada kesin bir yenilgiye uğratıldı. Zafer kazanan sultan Filistin üzerinden sarayına dönerken, Charles d'Anjou'nun elçileriyle karşılaştı ve kendisiyle müzakere yapmak istediklerini öğrendi.

Böylelikle sultan, Mihael'e daha güçlü bir konumdan karşılık verebilecekti. Hazırladığı iki taraflı taahhütname 1 Ramazan 680/14 Aralık 1281'de edilen yeminlerle yürürlüğe girdi. Karşılıklı olarak düşmanlıktan uzak durulması ve imparatorun önerdiği başka pek çok düzenleme kabul ediliyordu, ancak sultanın taahhütnamesinde Hıristiyan memlukların ticaretinden ya da bunların kurtarılmasından hiç söz edilmiyor oluşu dikkat çekiciydi. Bizanslılara at satılmasıyla ilgili bir taahhüt de bulunmuyordu. Mihael'in memluk toplanması konusunda herhangi bir şekilde söz sahibi olmasının veya sultanın hükmü altındaki topraklarda yaşayan Hıristiyanlarla ilgili her türlü hak iddiasının Kalavun tarafından kesinlikle reddedildiği açıktı. Kalavun'un, atları kendi askeri ihtiyaçları için ayırması da tamamen anlaşılır bir tutumdur. Yine de bu antlaşmayla imparator, alışılmışın dışında bir statü kazanmış oluyordu. Zira bu, Frank devletleriyle yapılmış olan-

lar gibi, belli bir süre için geçerli olacak şekilde hazırlanıp tek bir belgede ifadesini bulan bir ateşkes antlaşması değildi; karşılıklı olarak (belgedeki ifadeleri kullanacak olursak) sevgi ve dostluğu sürdürme amacına yönelik süresiz bir yeminli taahhütnameydi. Bu statünün bir Bizans imparatoruna, yani Hıristiyan âleminde İslamiyetin en eski muarızı olan Herakleios'un halefine verilmiş olması da tarihin cilvelerinden biriydi anlaşılan.

Mısır ile Suriye'nin Müslüman hükümdarları, Frank devletleri ve komşu Hıristiyan güçlerle siyasi antlaşmaların yanı sıra, Batı'nın deniz devletleriyle, özellikle İtalya cumhuriyetleri ve Aragon'la da sayısız ticari antlaşma yaptılar. Bu açıdan Suriye'deki tarihsel gelişmeler Mısır'dan biraz daha farklı oldu. Frank devletlerinin kurulmasına katkıları nedeniyle İtalyan deniz güçlerine ödül olarak çeşitli topraklar ve Doğu Akdeniz limanlarında imtiyazlar verilmişti. İtalyan tacirler böylelikle, Suriye-Filistin kıyılarında ticareti sürdürebilmelerini sağlayacak güvenli üslere kavuşmuş oluyordu. İç kesimlerdeki Müslüman hükümdarlarla antlaşmalar yaparak bunu daha da ileri götürmek için girişimlerde bulunduklarına dair herhangi bir bulgu yoktur. Öte yandan Mısır, zaten hiçbir zaman Haçlı işgaline uğramamıştı, dolayısıyla oradaki Batılı tüccar kolonileri, konumlarını sağlama almak için müzakereye girmeye dünden razıydı: Sözgelimi Fatımi döneminin sonlarında Pisa ile Mısır arasında yakın diplomatik ilişkiler kurulmuştu.

Selahaddin'in cihadı ve buna karşı başlayan Üçüncü Haçlı Seferi bittikten sonra Franklar ile Müslümanlar önceki yüzyılın büyük bölümünde olduğu gibi genellikle dostça ilişkilerle bir arada yaşamaya devam ettiler. Ancak artık hem Mısır, hem Suriye Eyyubi hâkimiyetine girmiş, Frank devletlerinin elinde kala kala daracık ve bölünmüş bir kıyı şeridi kalmış, Batılı tacirler de hinterlanttaki yöneticilerin saraylarına malzeme sağlamaya başlamıştı. Mesela Venedikliler, eski Antakya Prensliği topraklarının büyük bölümünü kendi denetimine almış olan Halep Eyyubileriyle arka arkaya ticaret antlaşmaları yaptılar. Bunların ilki 604/1207-08'de Selahaddin'in oğlu ez-Zahir Gazi'yle, iki tanesi 622/1225 ve 627/1229-30'da el-Aziz Muhammed'le, bir başkası da 652/1254'te bu soyun son temsilcisi en-Nâsır Yusuf'la yapıldı.

Aynı dönemde Venedikliler Mısır sultanlarıyla da müzakereye oturmuştu. 1208'de Selahaddin'in kardeşi el-Âdil Seyfeddin'e gönderilen bir elçilik heyeti büyük imtiyazlar elde etti. 636/1238-39'da Venedik dükasının gönderdiği bir başka heyet, tüccarların taleplerini otuz iki başlık (*capitula* -sonraları Osmanlıların Batı ile yaptığı antlaşmalarda geçen "kapitülasyon" terimi buradan kaynaklanır) altında ifade eden bir mektup getirmişti. O sıra tahtta bulunan el-Âdil Ebubekir'in buna onay vermesiyle Venediklilerin mektubu bir sultan fermanına dönüşerek saraydaki askeri ve sivil görevlilere dağıtıldı. Fermanda Venedik'ten gelen kişi, gemi ve malların güvenliğine dair genel bir taahhütte bulunuluyor, bu anılanlar yeni ve keyfi vergilerden muaf tutuluyor, ayrıca tümüne serbest dolaşım imkânı tanınıyordu. Ayrıca iki Venedik ticarethanesinin hukuki denetimi de tümüyle kendi sahiplerine bırakılacak, buralarda şapel ile hamam açılmasına ve tüccar için şarap ithal edilmesine izin verilecekti. Bir Venedikli ile başka bir Hıristiyan arasındaki her türlü anlaşmazlığın çözüme kavuşturulmasından Venedik konsülü sorumlu olacaktı; bir Müslüman ile (*cum Saraceno* [Sarazen ile]) çıkan anlaşmazlıklara ise yerel mahkeme (yani şer'i mahkeme) bakacaktı. Müslüman tacirlerin korsanlar tarafından esir edilmesi durumunda Venedikliler rehine olarak alınmayacak, bir Venediklinin borcundan ötürü bir başka Venedikli hapse atılmayacaktı. Bu belge, Ortaçağ'da yalnızca Mısır'da değil, genel olarak Doğu Akdeniz topraklarında Avrupalıların hangi koşullarda yaşayıp ticaret yaptığını ayrıntılı biçimde ortaya koymaktadır.

Mısır ile Suriye'de çok sayıda Eyyubi emirliğinin yerini merkezi Memluk Sultanlığı'nın alması, bu topraklarda yaşayan Avrupalı tacirlerin konumunda önemli bir değişiklik yaratmamıştı. 652/1254'te (yani Suriye'nin Memluk Sultanlığı topraklarına katılmasından önce) Sultan el-Muizz Aybeg, Venediklilere imtiyazlar tanımıştı. Bunlar, biraz daha ayrıntılı olmak-

la beraber, on altı yıl önce el-Âdil Ebubekir'in dönemindekilere çok benziyordu. Ancak Eyyubilerin yerini saldırgan ve militan ruhlu Memlukların alması, Frank devletlerinin kalıntılarına yönelik yeni bir tehdidin ortaya çıkması ve Müslümanlarda dinmeyen Haçlı korkusu, daha sonra, 7./13. yüzyıllarda yapılan müzakerelerde ticari olduğu kadar siyasi etkenlerin de öne çıkmasına yol açtı.

Kalavun ile Cenova arasında bir antlaşmayla sonuçlanan gelişmelerde bu açıkça görülür. Rebiyülahir 688/Nisan 1289'da sultan Trablusşam'ı alınca, kentin tarihinin son döneminde önemli bir rol oynayan Cenovalı amiral Benito Zaccaria korsanlığa başlayarak bir İskenderiye gemisini ele geçirdi. Mısır'daki Cenevizli tacirler bunu duyunca kaçmaya çalıştılar, fakat sultan bir kısmını alıkoydu. Bunun üzerine Ceneviz makamları derhal Zaccaria'nın itibarını geri alıp onun tarafından tutsak edilmiş kimseleri serbest bıraktı ve ateşkes müzakeresi için Mısır'a elçi gönderdi. Kalavun, Elçi Alberto Spinola'yla hemen görüşmeyip onu keyfi biçimde bekletti, ama öte yandan da İskenderiye'den alınan gümrüğün hazinesine sağladığı katkının farkındaydı; nitekim Cemaziyelevvel 689/Mayıs 1290'da ateşkes antlaşması sonuçlandırıldı.

Bu antlaşmanın günümüze kalan kayıtları iki açıdan eşsizdir: Öncelikle, elimizde antlaşmanın hem Arapça, hem Latince metni bulunmaktadır; ikinci olarak da Arapça metnin ilişiğinde bulunan dört ayrı belge, antlaşmada izlenen usullere ışık tutar. Ne var ki Latince ve Arapça metinlerin birbirinin aynı olmaması fazlasıyla dikkat çekicidir. Arapça metin esas olarak Alberto Spinola'nın Ceneviz makamları adına imzaladığı yeminli bir taahhütnamedir ve ilgili koşulları ayrıntılarıyla belirterek bütün Müslüman yolculara güvenlik ve koruma sağlanacağı taahhüdünü içerir. Dolayısıyla bu belge şeklen, İmparator VIII. Mihael'in yeminli taahhütnamelerini andırmaktadır. İlişiğinde Spinola'nın yemini, yemin sırasında hazır bulunan Kahire Melkai Piskoposu'nun şahadetnamesi, Mısırlı ve Cenevizli şahitlerin ifadeleri ve piskoposun tasdiknamesi bulunur. Oysa Latince metin, iki taraflı ateşkes antlaşmalarının biçiminde hazırlanmıştır. Belgede ayrıntılı biçimde sıralanan imtiyazların Aybeg tarafından Venediklilere tanınan imtiyazlara çok benzediği görülür. Dört ek maddeyle de Spinola'nın taahhütnamesindeki koşullar özetlenir.

Aragon Krallığı'nın Memluk Sultanlığı ile ilişkilerinde de siyasi ve ticari çıkarların bir arada olduğu açıktır. Bu krallığın en büyük ticaret merkezi Katalonya'daki Barcelona limanıydı -zaten Arap yazarlar da kraldan el-Barşenûnî, yani "Barcelonalı" diye söz etmiştir. Kral I. Jaime (1213-76) zamanında Katalan tacirlerin inisiyatifi ele almasıyla kentte refah artmıştı. Jaime'nin oğlu ve halefi III. Pedro (1276-85), Hohenstaufen hanedanın-

dan gelen ve Sicilya Kralı Manfredi'nin kızı, İmparator II. Friedrich'in torunu olan Constanza ile evlendi. 1266'da Manfredi'yi yenilgiye uğratıp öldüren Charles d'Anjou, Carlo adıyla bu ada krallığının da başına geçti. Mart 1282'de adadaki Carlo yanlılarının katledilmesiyle sonuçlanan Sicilya Vesperum ayaklanmasının ardından Kral Pedro, adayı işgal ederek burada Pietro adıyla karısını temsilen hüküm sürdü. O ölünce büyük oğlu III. Alfonso Aragon'un, onun küçüğü Jaime de Sicilya'nın tahtına çıktı.

Alfonso, yetmiş Müslüman esiri elçileri aracılığıyla geri göndererek Kalavun'la müzakere başlattı. Elçilik heyetinde, muhtemelen tercümanlık görevini üstlenmiş olan Yahudi bir hekim de bulunuyordu. Cenova'yla yapılacak antlaşmadan üç hafta kadar önce, Rebiyülahir 689/Nisan 1290'da antlaşma imzalandı. Elçilerin, Eyyubi el-Kâmil ile Alfonso'nun atası İmparator Friedrich arasında yapılmış bir ateşkes antlaşmasını emsal göstermiş olması dikkat çekicidir.

Üzerinde anlaşılan koşullar üç bölüme ayrılabilir. Dönemin diğer ateşkes antlaşmalarıyla ortak özellik taşıyan birincisi, iki hükümdarın birbirlerinin topraklarının güvenliği konusunda karşılıklı teminat verdiği hükümleri içerir -Kalavun, yalnızca Aragon Krallığı'yla değil, Sicilya'yla ve Alfonso'nun ailesine ait başka topraklarla ilgili olarak da teminatta bulunmuştur. İkinci olarak, çeşitli ticaret antlaşmalarında da emsali olan, tüccarlar ve başka yolcularla ilgili hükümler yer alır. Bu hükümlerden özellikle üçü dikkate değer. Birinde, Aragon Kralı'nın topraklarından geçmekte olan sultanlık elçileri ile maiyetlerinin can güvenliği ele alınmaktadır. Bir başkası, kralın mührünü taşıyan bir geçiş belgesi bulundurmaları koşuluyla hacıların Kudüs'e girmesine izin verileceğini taahhüt eder. Üçüncüsü ise sultanın hâkimiyetindeki topraklarda her türlü ticari muameleyi şeriat mahkemelerinin yetkisine vermektedir. Buraya kadar antlaşma hükümleri, çeşitli ayrıntılar haricinde içerik bakımından diğer diplomatik belgelerden pek farklılık göstermezken, üçüncü kategorideki hükümler çok çarpıcıdır. Kral ve kardeşleri sultanla ittifak kurarak, papadan, herhangi bir Frank hükümdarından, Cenova'dan, Venedik'ten, Bizanslılardan veya şövalye tarikatlarından gelebilecek saldırılarda sultanı karadan ve denizden desteklemeyi taahhüt etmektedirler. Doğu Akdeniz'deki Frank devletlerinin sultanla çatışmaya girmesi durumunda bunlara hiçbir yardımda bulunulmayacaktır. Kral, Hıristiyan hükümdarlardan veya Moğollardan bir saldırı geleceğini haber alırsa sultanı uyaracaktır. Son olarak da kral, Müslüman limanlarına metal ve kereste ihracına izin verecektir. Antlaşmanın özellikle bu maddesi o çağ için skandal niteliğindedir. Çünkü Kilise, Sarazenlere savaş malzemesi satışını uzun zaman önce lanetlemiş bulunmaktaydı ve daha 1274'te Kral I. Jaime Barcelona'daki tebaasının bu tür ticarette bu-

lunmasını yasaklamıştı. Kalavun, bu gruba giren diğer hükümleri, Latin krallığına karşı girişeceği nihai harekâtlarda (Trablusşam'ı aldığından beri bunu düşünmekteydi) kendini Avrupa müdahalesine karşı korumak için tasarlamış olmalıdır.

Bu antlaşmanın imzalanmasından birkaç ay sonra Kalavun öldü; ertesi yıl da Alfonso öldü. Kardeşi olan Sicilya Kralı, Aragon Kralı II. Jaime adıyla onun yerine geçti. Gerçi 689/1290 tarihli antlaşma için herhangi bir süre belirlenmiş değildi, üstelik taraflardan birinin ölümü durumunda antlaşmanın feshedilemeyeceği de özel olarak belirtilmişti, ama II. Jaime Kalavun'un halefi el-Eşref Halil'le yeni bir antlaşma yapmak üzere müzakere başlattı. Askeri hükümler dahil olmak üzere bu da esasen ilk antlaşmayla aynıydı. Böylece kurulan dostane ilişkiler, en-Nâsır Muhammed'in hükümdarlığına kadar devam etti: 699/1300 ile 730/1330 arasında Aragon'dan Mısır'a gönderilen sekiz elçilik heyetine dair kayıtlar mevcuttur.

8./14. yüzyıla gelindiğinde artık Haçlı seferi ve cihat düşünceleri, Akdeniz çevresindeki İslam devletleriyle Hıristiyanlar arasındaki ilişkilerde pek bir rol oynamıyordu. Bölgenin büyük İslam gücü Memluk Sultanlığı, batıda Hıristiyan Aragon'dan, doğunun hâlâ yarı pagan olan devleti Altın Orda'ya kadar çok çeşitli hükümdarlar ve devletlerle etkin ticari ve diplomatik ilişkiler sürdürmekteydi. Bu dönemin diplomatik usul ve âdetleri zamanla Osmanlılarca miras alınıp geliştirilecekti -zaten Osmanlı İmparatorluğu, bu ve başka bazı bakımlardan Memluk Sultanlığı'nın mirasçısı sayılır.

ON DOKUZUNCU BÖLÜM

ANADOLU SELÇUKLU SULTANLIĞI VE MİRASÇILARI

Anadolu, 5./11. yüzyıldan 8./14. yüzyıla kadar olan tarihsel gelişimiyle, bazı bakımlardan Bereketli Hilal'in batısından ve Mısır'dan farklılık gösterir. Bereketli Hilal'in batı kesimi ve Mısır Araplar tarafından ilk dönemde fethedilen en eski İslam topraklarındandı; buralarda hem genel olarak geçerli anadil, hem kültür ve hükümet dili Arapçaydı. Türklerin, Selçuklu hükümdarları, Memluk savaşçıları ya da hayvancılıkla uğraşan göçebe kabileler olarak bu topraklara gelmesi Arap temelli olan kültürde bir değişiklik yaratmadı. Anadolu'daki durum ise çok farklıydı. Araplar için burası bilâdü'r-Rum, yani "Romalıların [Bizanslı Rumların] ülkesi" idi, Doğu Roma İmparatorluğu'ndan kalma topraklar üzerinde hüküm sürenlere aitti. İslamiyetin birinci yüzyılında Araplar, iki kez Konstantinopolis'i kuşatmış, ikisinde de sonuç alamamıştı ve o zamandan sonra da Konstantinopolis'in fethi, Ahir Zaman'da meydana gelecek olaylardan biri olarak görüldü. Müslümanlar ile Bizanslılar arasında savaş, büyük ölçüde Suriye'nin kuzeyini Anadolu'dan ayıran sınır bölgesindeki akınlar ve seferlerden ibaretti. Biladü'r-Rum'un Müslüman Türkiye'ye (Ortaçağ'da Batılı yazarların bu yarımadaya verdiği adla *Turchia*) dönüşmesi, Araplaların hiçbir katkıda bulunmadığı bir süreçti ve Türklerin ilk yerleştiği topraklarda da önceleri Selçuklu merkezlerinden gelen Fars-İslam kültürü etkili olmuştu.

Bizans hâkimiyetinin gerilemesiyle başlayıp Osmanlıların hâkimiyetiyle son bulan bu dönemde, Anadolu tarihine sırasıyla Malazgirt (463/1071), Miryakefalon (572/1176) ve Kösedağ'da (641/1243) kazanılan üç belirleyici savaş damgasını vurmuştur. Bu savaşların her biri dönüşümde yeni bir evre başlattı. 4./9. yüzyılın ikinci yarısında, yani Türklerin gelişinden o

kadar da uzun olmayan bir süre önce Bizanslılar Müslüman komşularına karşı saldırıya geçecek güçteydi. Antakya, üç yüzyılı aşan Müslüman hâkimiyetinin ardından 358/969'da geri alınmış ve 364/975'te İmparator I. İoannes Çimiskes, görünürde Kudüs'ü geri alma amacıyla Suriye'yi işgal etmişti. Gerçi amacına ulaşamadı; ama hiçbir kalıcı fetih gerçekleştiremese de, Tabor Dağı'na (Cebel-i Tûr) kadar ilerlemesi ve kıyı bölgesinden geçerek Antakya'ya dönmesi, bir bakıma 100 yıl sonraki Birinci Haçlı Seferi'nde izlenecek yolları belirlemiş oluyordu.

Anadolu'da Bizans hâkimiyetine son verecek güç 5./11. yüzyılda, Selçuklu sülalesinin önderliğindeki Türkmen boylarının Müslüman Asya'nın batı illerine göç etmesiyle kendini gösterdi. Azerbaycan'dan Anadolu'ya akın eden Türkmen boyları Selçuklu sultanlarından da destek görmüştü. Bu arada Selçuklu yönetimi de, bir Türk kabile konfederasyonunun reisliği olmaktan çıkarak yerleşik bir İslam sultanlığına dönüşmekteydi. Akınlarla toprak kazanıldı, fakat Bizans'ın askeri gücünden ötürü bu kazanımlar geçici oluyor, Türkler doğudaki güvenli üslerine geri dönüyorlardı. Üç büyük savaştan ilki, yani Van Gölü yakınlarında, Müslüman-Bizans sınırı üzerindeki Malazgirt'te yapılan savaş bu açıdan bir dönüm noktası oluşturdu. Zilkade 463/Ağustos 1071'deki bu çarpışma Türk boylarına yönelik Bizans harekâtlarından kaynaklanmamıştı. İmparator IV. Romanos Diogenes ile kuzey sınır bölgesini sağlama almak amacıyla Fatımi Mısır'a sefer düzenlemiş olan Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın düzenli orduları arasında bir muharebeydi. İmparatorun yenilgiye uğrayıp esir düşmesinin ardından (anlaşıldığı kadarıyla bilâdü'r-Rum'da daha fazla ilerlemeye niyeti olmayan) Alp Arslan'la daha önce varmış olduğu uzlaşma da bozuldu ve Bizans'ın doğudaki askeri sınırı yarılmış oldu.

Böylece Anadolu, Türk istilasına ve yerleşimine açılmıştı. İstilacılar iki bölüme ayrılıyordu: Küçük ve büyük baş hayvan sürülerine otlak arayan göçebe Türkmen boyları ile Hıristiyan ülkelerin sınırlarına yakın bölgelerde uzun zamandır görülmekte olan gaziler. İman uğruna dövüşen gazilerdi bunlar, kâfirlerin topraklarına akın düzenleyip ele geçirdikleri ganimetle yaşayan askeri birliklerdi. Bu birlikler, hinterlandın kentlerindeki yerleşik ve Sünni Müslüman nüfustan tamamen farklı, denetimsiz bir topluluk oluşturuyordu. Öte yandan kentlerdeki nüfus, Batı Asya'nın Fars-Arap kültürünün Anadolu'ya taşınmasını sağlayan kanaldı. Sınır bölgelerindeki gaziler Bizanslı muadilleriyle, yani yine çoğunlukla Türk paralı askerlerinden oluşan *akritai* ile karşı karşıya geliyorlardı. Gaziler, *akritai* ve yörenin kırsal nüfusu arasında, sınır topraklarında birlikte geçirilmiş uzun yıllar içinde ortaya çıkan etkileşim bu sınır bölgesinin, kendine o kadar da yabancı olmayan İslam âlemi tarafından yutulmasının yolunu açtı.

Yeni topraklara akın eden Türkmen boyları ile gazi birlikleri ne Büyük Selçuklu sultanı, ne de Bizans imparatoru tarafından kolay kolay yola getirilebilecek gibiydi. Yine de birkaç yıl içinde, Melikşah'ın akrabası olan bir Selçuklu beyi, Anadolu'daki Türklerin pek çoğunu kendi yönetimine bağlamasını bilmişti. Süleyman adında bir beydi bu ve babası Kutalmış, Büyük Selçuklu Sultanlığı tahtı için Alp Arslan'la mücadele ederken canından olmuştu. Bizans içindeki hizip çekişmelerinden istifade ettiği gibi Türkmenlerin desteğini de kazanan Süleyman Anadolu'da geniş bir hükümdarlık kurdu. Gayri resmi biçimde de olsa "sultan" unvanını almıştı; nitekim Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nın tarihi, yarımadanın kuzeybatısındaki İznik'in (Nikaia) onun tarafından başkent ilan edilmesiyle başlatılabilir. Bizans gücünün Anadolu'da fiilen tükenmiş olduğu bir dönemde Süleyman, hâkimiyet alanını doğuya, Büyük Selçuklu Sultanlığı'nın göbeğine doğru genişletmeye başlamıştı. 486/1093'te, bir Ermeni beyinin elinde bulunan Kilikya'yı aldı, 477/1084-85'te de Antakya'nın ona kapılarını açmasıyla burada yüz yılı aşkın süre devam eden Hıristiyan yönetimi sona ermiş oldu. Ancak Süleyman'ın doğu sınırını sürekli zorlaması, kardeşi Melikşah'tan Suriye'yi has olarak alan Tutuş'la savaşa girmesine yol açtı ve sonunda Süleyman yenik düşerek öldürüldü (479/1086-87). Suriye'de yeni fethettiği toprakların büyük bölümü ile sınır bölgeleri Büyük Selçuklulara geçtiği gibi, oğlu Kılıç Arslan da rehine olarak Melikşah'a gönderildi. 485/1092'de Melikşah'ın ölümü üzerine İznik'e dönen Kılıç Arslan, bu ara dönemin ardından Anadolu sultanlığını yeniden kurmaya girişti.

Bu arada Anadolu'da öne çıkan bir Türk gücü daha vardı. Dânişmend adında birinin kurduğu bir gazi devletiydi bu -Dânişmend, aslında kişi adı değil, ilim irfan sahibi adam anlamında kullanılan Farsça bir kelimeydi. Sonradan hakkında yaratılan efsaneler, Dânişmend'in kökenini ve yaptığı işleri büyük ölçüde gölgede bırakmıştır, hatta bu sülalenin ilk serüvenlerinin ona mı, yoksa oğlu Gümüştigin'e mi atfedileceği bile belli değildir. Dânişmendlilerin toprakları Anadolu'nun kuzey ve orta kesimlerinde yer alıyordu; Selçuklu toprakları ise güneyi ve batıyı kapsamaktaydı. Her ne kadar Dânişmendli Beyliği'nin ve Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nın yükselişi aynı döneme rastlasa da, ikisinin yönetimi temelde birbirinden farklıydı. Dânişmendliler her şeyden önce bir gazi devletini yönetmekteydi; Selçuklular ise Büyük Selçuklu Sultanlığı'nı model alarak İslami bir monarşi kurmuşlardı. İki hanedanın Anadolu'yu kendi hegemonyası altına almak için birbiriyle çekişmesi kaçınılmazdı (ve bu açıdan uzun vadede Selçuklular daha iyi durumdaydı), fakat beklenmedik bir tehlikeye karşı güçbirliği ederek Birinci Haçlı Seferi sırasında, 490/1097'de Dorylaion

(Eskişehir) ve Herakleia'da (Ereğli) yapılan savaşlarda birlikte çarpıştılar. Bu çarpışmalarda Türkler yenildiyse de, 493/1100'de Antakya Prensi Bohémond'u ele geçiren Gümüştigin (ya da Dânişmend), 494/1101 yazında Anadolu'da ilerlemekte olan iki Haçlı gücünü daha Kılıç Arslan'la ittifak halinde yenilgiye uğrattı.

İznik ve Batı Anadolu kıyılarında Bizans hâkimiyetinin tekrar kurulmasıyla Kılıç Arslan iç kesimlere çekilmek zorunda kaldı ve başkentini Konya'ya (İkonion) taşıdı. İmparator Aleksios Komnenos ile barış yaptıktan sonra doğuya yönelerek Dânişmendli beyini yenilgiye uğrattı ve Doğu Anadolu'nun hâkimi oldu. Daha önce babasının da yaşadığı gibi, bu yayılmacı politika Büyük Selçuklularla çatışmaya yol açtı ve 500/1106-07'de Kılıç Arslan, Mezopotamya'nın kuzeyinde Fırat'ın bir kolu olan Habur Suyu'nun kıyılarındaki bir çarpışmada yenilerek öldürüldü. Bunu yeni bir zayıflık dönemi izledi ve böylece Bizanslılar kıyı bölgelerinde, Dânişmendliler de Anadolu'nun iç kesimlerinde hâkimiyetlerini pekiştirdiler. Kılıç Arslan'ın büyük oğlu Şahinşah, 504/1110'dan 510/1116'ya kadar pek etkili olamadan hüküm sürdükten sonra, muhtemelen Dânişmendlilerden de destek almış olan kardeşi Mesud tarafından devrildi.

Dânişmendliler artık Anadolu'nun en büyük gücüydü ve Konya civarında küçük bir toprak parçasına sıkışmış olan Selçuklu Sultanlığı da fiilen onların yönetimine bağlanmıştı. Ancak 529/1134-35'te Dânişmendli beyinin (muhtemelen Gümüştigin), arkasından da 536/1141-42'de halefinin ölmesiyle durum değişti ve beylik parçalandı. Bu koşullarda Sultan Mesud, Dânişmendliler karşısında üstünlük sağlamış oluyordu. Onun saltanatı sırasında Zengi'nin 539/1144-45'te Urfa'yı ele geçirmesi üzerine İkinci Haçlı Seferi düzenlendi ve Haçlılar gelince de sultan ile Aleksios'un torunu İmparator Manuel Komnenos arasında anlaşma sağlandı. 542/1147-48'de Türkler hem Dorylaion yakınlarında Germen birliklerine, hem de Menderes (Meandros) Irmağı'nda VII. Louis'ye bağlı Fransız askerlerine saldırdılar. Anadolu ve Suriye'deki Müslüman yöneticiler açısından Haçlı seferi, hiçbir sonuca varamayan geçici bir sıkıntıdan ibaretti.

Sultanlığının sonlarına doğru Mesud, Selçuklulara Anadolu'daki eski gücünü tümüyle kazandırmıştı artık. Bölünmüş durumdaki Dânişmendliler birbirleriyle dövüşüp duruyorlardı, ciddi bir rakip oluşturamazlardı. Bizanslılar muhtemel bir tehlike olsa da, bu bölgede henüz mesele çatışma noktasına gelmemişti. Babası ve dedesi gibi Mesud'un da doğuya yayılma hırsı vardı, ancak Habur'daki savaştan bu yana geçen kırk yılda durum çok değişmişti. Büyük Selçuklu Sultanlığı büyük ölçüde parçalanmış, geriye atabeglerin yönetimindeki mirasçı devletlerin oluşturduğu bir yığın kalmıştı. Musul ile Halep beyi ve Urfa fatihi atabeg Zengi, Anadolu'nun

doğu komşusunun sultanı olmuş, 541/1146-47'de ölünce Suriye'deki topraklarının başına, kendisi gibi azimli biri olan oğlu Nureddin geçmişti. İki hükümdar arasındaki ilişkiler gergin, hatta düşmancaydı ve bu noktada Müslüman Suriye ile Müslüman Anadolu'nun tarihleri sıkı bir şekilde iç içe geçmeye başlıyordu.

551/1156'da Mesud ölünce yerine geçen oğlu II. Kılıç Arslan'ın, Dânişmendlilere ve durumdan hoşnut olmayan kendi kardeşine karşı sert tedbirler alması her iki tarafın da Nureddin'in yardımına başvurmasıyla sonuçlandı. 568/1172-73'te Suriye hükümdarı kuzeye büyük bir ordu göndererek eski Dânişmendli başkenti Sivas'ı ve önemli bir sınır kalesi olan Maraş'ı aldı. Fakat her iki taraf da savaşa devam etmek istemiyordu. Özellikle Nureddin, yabancı ve çetin bir ülkede, uzun bir haberleşme hattının artık sonuna gelmişti ve aklı, Selahaddin'in giderek bağımsızlık eğilimleri sergilemeye başladığı Mısır'daydı. Bu koşullarda bir anlaşma yapıldı ve Kılıç Arslan'ın konumunda önemli bir değişiklik meydana gelmedi.

Nureddin'le sağlanan uzlaşmanın ardından sultan batı cephesinde savaşa girişti. Kılıç Arslan'a güvenini iyice yitirmekte olan İmparator Manuel Komnenos, Konya'yı alma niyetiyle sultanlığın merkezine doğru bir sefer başlattı. Selçuklu başkentine ilerlemekte olan ordu Miryakefalon'da baskına uğrayarak ağır bir yenilgi aldı (Rebiyülevvel 572/Eylül 1176). Bu da tıpkı yüz yılı aşkın bir süre önce yapılan Malazgirt gibi belirleyici önemde bir savaş olmuştu. Her ne kadar Kılıç Arslan, Manuel'e çok uygun koşullar sağladıysa da, bu dönüm noktasından sonra Bizans'ın Anadolu'da kaybetmiş olduğu toprakları geri alması mümkün değildi artık.

Kendinden önceki Nureddin gibi Selahaddin de, Kuzey Suriye sınır bölgesinde gücünü arttırdıkça Kılıç Arslan'ın başına bela olmaya başlamıştı. Selçuklu sultanı 574/1178-79'da Selahaddin'e bağlı güçlerce işgal edilmiş olan Raban'ı geri almaya çalıştı, ancak gönderdiği askerler kuşatıldı ve o tarihten sonra da, üstünlüğü ele geçiren Selahaddin saldırmaya başladı. Hısn Keyfa'daki Artuklu Beyliği bu sınırda önemli bir tampon bölge konumundaydı. Kılıç Arslan'ın kızlarından birinin Nureddin Muhammed'le evlendirilmesiyle ilişkili olarak ortaya çıkan bir sorun, bu beylik üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen iki hükümdarın diplomatik çekişmesine bahane olmuştu. Sonunda ikisi Göksu'da karşı karşıya geldiler ve bir kez daha Selahaddin üstünlük sağladı (576/1180-81). Üçüncü Haçlı Seferi de, yıllardır İmparator Friedrich Barbarossa ile iyi ilişkilerini korumuş olan Kılıç Arslan'ın tersine Selahaddin'e, kendini cihat sancaktarı olarak sunma imkânı sağlamıştı. Her ne kadar Kılıç Arslan, Selahaddin'e mektuplar göndererek yardım istediyse de (586/1190), aslında gönlünün, Kutsal Topraklar'a ilerlemekte olan Alman Haçlılarının Anadolu'dan

geçmesine izin vermekten yana olduğu düşünülebilir. Fakat artık tüm gücünü yitirmiş durumdaydı, zaten 582/1186'da da fiilen tahttan çekilerek topraklarının yönetimini dokuz oğlu, kardeşi ve yeğenleri arasında paylaştırmıştı. Haçlılar ile Türkmenler ve Kılıç Arslan'ın Konya'da bulunan oğlu arasında çatışmalar yaşandı. İhtiyar sultan bölük pörçük bir antlaşma yapmayı başardı ve Friedrich Kilikya'ya doğru yoluna devam etti, ancak orada suda boğularak ölecekti.

Kılıç Arslan'ın sultanlığını taksim etmesi eski Selçuklu uygulamalarını andıran bir hareketti ve talihsiz sonuçlar doğurdu. Üzerinden iki yıl geçtikten hemen sonra vârisler kavgaya tutuştu. Sultanın ölümünden (588/1192) sonra da devam eden bu fetret dönemi ancak 593/1197'de sona erdi. Rakip beyler arasından kesin zaferle çıkan II. Süleyman oldu ve 593/1197'de Konya'yı aldı. 600/1203-04'te öldüğünde yerine geçen kardeşi I. Gıyaseddin Keyhüsrev daha önceki sıkıntılı dönemde kısa süreli de olsa iktidar deneyimi edinmişti. Onun ve oğulları I. İzzeddin Keykâvus (608-16/1211-20) ile I. Alaeddin Keykubad'ın (616-34/1220-37) zamanında Anadolu Selçuklu Sultanlığı, gücünün ve refahının doruğunu yaşadı. Ticaretin gitgide geliştiği bir dönemde Keyhüsrev 603/1206-07'de Anadolu'nun güney kıyısındaki Antalya (Attaleia) limanını, Keykâvus da Karadeniz'deki Sinop (Sinope) limanını fethetti. Sinop, sultanın Karadeniz'deki donanma üssü olarak sağlam bir şekilde tahkim edildi. Onun Akdeniz'deki benzerini ise Keykubad yaratacak, Kalonoros adlı kıyı kalesini ele geçirerek (617/1220-21) kendi onur sanı Alaeddin'den ötürü adını Alaiye (Alanya) yapacaktı.

Dördüncü Haçlı Seferi'yle Konstantinopolis'in fethi ve Latin imparatorluğunun kurulması (1204), beklenenin tersine Bizanslıları Selçuklular karşısında güçlendirdi. Anadolu'nun kuzeybatısında, İznik başkent olmak üzere bir sürgün imparatorluğu kuruldu ve Bizans kaynakları tamamen bu bölgede toplandı. İznik'in ilk imparatoru Teodoros Laskaris'in (1204-22) Keyhüsrev'le girdiği savaş, sultanın Menderes'te ölmesiyle sonuçlandı. Savaşın bunun dışında önemli bir sonucu olmadı, iki kuvvet arasındaki ilişkiler genel olarak dostça devam etti. Bizans İmparatorluğu'nun bir başka parçası da, İmparator Aleksios Komnenos'un soyundan gelip Büyük Komnenoslar adını kullanan hanedanın Trabzon'da kurduğu imparatorluktu. Zaten Selçuklular Antalya'yı İznik (İznik) İmparatorluğu'ndan, Sinop'u ise Trabzon'dan almışlardı.

7./13. yüzyılda, II. Kılıç Arslan'ın halefleri (Batı Asya'nın diğer yöneticileri gibi) doğudan gelen yeni bir tehlikeyle karşı karşıya kalacaktı: Moğollar. Moğol baskısı önceleri uzaktaymış gibi algılandı. 618/1220'de Moğollar, Büyük Selçuklu Sultanlığı'nın haleflerinden biri olan Harezm-

şahların ülkesini fethetmişti. Harezmşahların sonuncusu olan Celaleddin'in ömrü Moğollardan kaçmakla geçti. Yaşadıkları onu Doğu Anadolu sınır bölgesine kadar sürüklemiş, 627/1230'da kale kenti Ahlat'ı ele geçirmişti. Onun temsil ettiği tehlike I. Keykubad için de, Eyyubiler için de gayet açıktı. Selçuklu sultanı, Şam'ın başında bulunan el-Eşref Musa ile alelacele bir anlaşma yaptı ve ikisi, Erzincan yakınlarındaki Yassıçimen'de Celaleddin'i ağır biçimde yenilgiye uğrattılar (627/1230). Celaleddin bir yıl sonra öldüyse de, Harezmiler olarak bilinen silahlı yandaşları başıbozuk paralı askerler haline gelerek bir müddet daha Yakındoğu siyasetinde çalkantılar yarattılar.

Celaleddin ile Harezmilerin ortalığı yakıp yıkması Moğolların ezici biçimde ilerleyişinin sanki provasıydı. Moğollar Anadolu'ya yaklaşırken Türkmenlerin oluşturduğu yeni bir göç dalgası da yarımadaya ulaştı. Bu göçmenleri denetim altına almak da, asimile etmek de kolay değildi. Bu arada, mehdi inancının önderi Baba İshak (ya da Baba Resul) Keykubad'ın halefi II. Keyhüsrev'e (634-44/1237-46) karşı -638/1240-41'de silah zoruyla bastırılan- bir ayaklanma başlattı. Üç yıl sonra sultanlık, Cengiz Han'ın torunu Batu'nun komutanlarından Bayçu Noyan önderliğindeki bir Moğol ordusunun işgaline uğradı. Selçuklu kuvvetleri Sivas'ta toplandılarsa da, Muharrem 641/Haziran 1243'te Kösedağ'da darmadağın olacaklardı. Sultan kaçarken, Moğollar ilerleyerek Kayseri'yi yağmaladılar. O tarihten sonra da Anadolu Selçuklu Sultanlığı Moğolların vesayeti altına girdi.

Moğol hâkimiyetinin ilk evresinde, Türk tarafında liderliği sultanlar değil, arka arkaya gelen bir grup kudretli nâzır üstlenmişti. Bunlar, otuz yıl süreyle özerkliği bir dereceye kadar muhafaza etmeyi başardılar. Bunların ilki, Keyhüsrev'in veziri Mühezzebüddin'di ve sultan Kösedağ yenilgisinin ardından kaçınca bizzat gidip Moğollarla görüşme yapmıştı. Sonra da Batu'ya resmi bir heyet göndererek Keyhüsrev'in Anadolu vasalı olarak tanınmasını sağladı. Sultan, vezirinden iki yıl sonra, 644/1246'da öldüğünde, ayrı analardan doğma üç oğul bırakmıştı geriye. Bu üç vârisin destekçileri birbirleriyle hizip kavgasına tutuştular ve Moğollara tam anlamıyla boyun eğerek kendini sağlama almak isteyenler ile bir ölçüde bağımsızlığı muhafaza etmekten yana olanlar arasında derin bir uçurum ortaya çıktı. Birinci grup, ölen sultanın ikinci oğlu Rükneddin IV. Kılıç Arslan'ın etrafında toplanmıştı ve önde gelen temsilcisi de Muhazzebüddin'in oğlu Muineddin Süleyman'dı. İkinci grubun başı (ya da göstermelik lideri) ise üç vârisin en büyüğü olan II. İzzeddin Keykâvus idi. Annesi Rum olan İzzeddin'in (eski Selçuklu usulleri doğrultusunda) azatlı bir Rum olan Karatay adında bir atabegi vardı. Bu hizip, önce İznik, sonra

da (1261'de imparatorluğun yeniden kurulması üzerine) Konstantinopolis'teki Bizanslı komşularından yardım istedi.

Sonraki yıllarda Selçuklu beyleri ile etraflarında oluşmuş hiziplerin hırsları doğrultusunda çeşitli düzenlemeler yapılırken bir istikrar dönemi yaşandı. Önceleri İzzeddin Keykâvus'un hizbi ağırlık kazanmış, muarızlarının çıkardığı ayaklanmayı atlatarak İznik ile ittifak kurmuştu. O sırada Karatay öldü. Aynı zamanda, artık Anadolu'daki hâkimiyet alanının başına geçmiş bulunan Hülagü önderliğindeki Moğollar batı sınırlarını yeniden zorlamaya başlamıştı. Hülagü bu topraklara kendisine bağlı kabileleri yerleştirmek ve otlak olarak kullanıma açmak için ihtiyaç duyuyordu. Ancak İzzeddin'i destekleyenlerin, Türkmenler ile İznik'teki Hıristiyanların yardımıyla başlattığı direniş hareketiyle karşılaştı. Orta Anadolu'daki Aksaray'da 654/1256'da yapılan savaşta Bayçu Noyan bir zafer daha kazanırken, İzzeddin de Rum topraklarına sığındı.

Muineddin Süleyman artık en önemli Türk devlet adamı durumuna gelmişti. Şimdiden Bayçu'nun lütfuna mazhar olmuştu ve sultanlığın büyük makamlarından hâcipliğe ve pervaneliğe atandı; zaten genellikle de "Pervane" lakabıyla anılacaktı. 655/1257'de yapılan anlaşmayla sultanlığın batı kesimi Keykâvus'a, doğusu da IV. Kılıç Arslan'a verildi; fakat bu-

nun ancak geçici bir uzlaşma olduğu görülecekti. Keykâvus, 658/1260'ta Ayn Calut'taki savaşta Memluklar karşısında yenilgiye uğrayan Moğollarla ters düştü. Vasallık konumu zan altına girdiği için tasfiye edilmesi gerekiyordu ve sonunda Konstantinopolis'e kaçarak İmparator VIII. Mihael'e sığındı (659/1261). Rükneddin IV. Kılıç Arslan ise siyasi işleri Pervane'nin usta ellerinde bulunan, bölünmemiş bir sultanlığın göstermelik yöneticisi olmuştu artık. Kaçak İzzeddin de, şimdi Mısır'ın sultanı olan ez-Zahir Baybars'la görüşmelere başladı ve 660/1262'de Kahire'ye gönderdiği elçiler aracılığıyla topraklarının yarısını Baybars'ın hizmetine verdiğini, ona istediği kişiye Anadolu'dan ikta tahsis etme yetkisi tanıdığını bildirdi. Ertesi yıl giden bir başka elçilik heyeti, İzzeddin'in düşmanlarının kaçmış olduğunu, sultanlarının Konya'yı kuşatmak üzere birlik gönderdiğini duyuruyordu. Bu asılsız propaganda faaliyetlerinden sonuç alınamadı. VIII. Mihael'in zindana attırdığı İzzeddin, sonunda Kırım'da sürgündeyken öldü.

Selçuklu sultanlığını on yedi yıl süreyle Pervane yönetti. Yöneticiliğinin sonlarına doğru, vasalı olduğu ilhanların, yani Hülagü ile Abaka'nın güvenini kazanmıştı. Onları arkasına alarak mutlak bir otorite sağladı. Hatta 663/1265'te, kendisine karşı komplo çevirmekte olduğundan şüphelendiği göstermelik hükümdarını, yani sultanı devirdi ve Kılıç Arslan'ın bebeklik çağındaki oğlu III. Gıyaseddin Keyhüsrev'i kukla hükümdar ola-

rak tahta çıkardı. Ancak zamanla, bölgede ilhanlarınkine denk bir askeri güce erişmiş yegâne hükümdar olan Baybars'la temasa geçti. Aralarındaki haberleşme 670/1271-72'de başlamıştı; bunu izleyen yıllarda Abaka'nın kardeşi ve Anadolu'daki vekili Acay ile Pervane arasında gerginlik baş gösterdi. Pervane'nin çevresindekilerce tertiplenen komplo vakitsiz bir şekilde ortaya çıktı; ancak ertesi yıl (675/1276-77) Baybars, Anadolu'ya sefer düzenleyip Elbistan'da Moğol ordusunu yendi ve Kayseri'de Anadolu sultanı olarak taç giydi (Zilkade 675/Nisan 1277). Fakat Türkler onu desteklemediler, Pervane mektup gönderdiyse de şahsen yanına gitmedi, bu arada Abaka başka bir ordu örgütlemekteydi. Bu şartlar altında Baybars Anadolu'dan çekildi ve Abaka Kayseri'ye girdi. Rebiyülevvel 676/Ağustos 1277'de Pervane idam edildi.

Bundan sonra Moğollar Anadolu'yu doğrudan yönettiler. Selçuklu Sultanlığı bir otuz yıl daha ismen varlığını sürdürdüyse de, daha sonra tarihten silindi. Bölgede arka arkaya Moğol beyleri hüküm sürdü. Bunlardan biri de Bayçu Noyan'ın torunu Sülemiş'ti. 698/1298-99'da İlhan Gazan'a başkaldırdı Sivas yakınlarındaki Akşehir'de* yenildi. Kaçıp sığındığı Suriye'de iyi karşılandığı gibi, emrine Memluk kuvvetleri verildi. Anadolu'ya dönmeye çalışırken yakalanıp öldürüldü. Bir başka önemli Moğol isyancısı da, Ebu Said'in ilhanlığı (717-36/1317-35) sırasında en güçlü askeri önder olan Çoban'ın oğlu Temürtaş'tı (Timurtaş). Anadolu'da ilhan vekili olarak bulunan Temürtaş 722/1322'de bağımsızlık ilan etti. Çoban, oğlunun itaat etmesi için bizzat gidip uğraştı ve sonunda Temürtaş affedilerek makamına dönmesine izin verildi. Ancak 721/1321'de Ebu Said, fazlasıyla güç kazanmış olan Çoban'dan kurtulmaya karar vererek onu öldürttü. Bunun üzerine Kahire'ye kaçan Temürtaş, en-Nâsır Muhammed tarafından huzura kabul edildi. 728/1328'de orada ölmesiyle Memluk Sultanlığı ve ilhanlık arasındaki ilişkilerin önündeki bir engel ortadan kalkmış oluyordu. Ebu Said'in ölümünden kısa bir süre sonra ilhanlık parçalandı.

Selçuklu Sultanlığı'nın yıkıldığı ve ardından -Sülemiş ile Temürtaş tarafından çıkarılan isyanların da gösterdiği gibi- ilhanların Anadolu topraklarındaki hâkimiyetinin zayıfladığı sırada Bizans sınırında gaza yeniden başlıyor, yarımadanın her yanında bağımsız Türk beylikleri kuruluyordu. Bunlardan birkaçının erken dönem tarihi karanlıkta kalmıştır, zaten burada hepsinden söz edilmeyecektir. Harezmiler ve Moğollar önünden batıya doğru kaçanların bölgeye gelmesiyle gazilerin ve Türkmen göçmenlerin hem sayıları, hem de savaşçılığı artmıştı. Gazilerin başlıca faaliyet alanı

* Sivas yakınlarında Akşehirâbâd adıyla da bilinen, günümüzde var olmayan şehir -y.n.

Batı Anadolu'ydu. Orada, 1261'de Konstantinopolis geri alındıktan sonra imparatorluk yönetimi tarafından ihmal edilen Bizans prensliklerini zayıflattılar. Gazilerin liderleri fethettikleri topraklara kendi adlarını vererek arka arkaya uç beylikleri kurdular. Bunların ilki güneybatıdaki Menteşeoğulları idi ve alışılmışın dışında, yani karada çarpışan gaza reisleri eliyle değil, 1284'te Bizans filosunun dağılmasından faydalanmış olan deniz korsanları tarafından kurulmuştu. Menteşeoğulları Beyliği'ne bağlı deniz korsanları kuzey komşuları Aydınoğulları'nın gazileriyle güçbirliği ediyorlardı. Daha kuzeyde ise Saruhanoğulları ile Karesioğulları vardı. Karesioğulları'nın doğusunda, gaza reisi Osman Gazi'nin adıyla kurulmuş olan Osmanlı Beyliği başlangıçta önemsiz bir güçtü.

Bu kümenin doğusunda, kökeni daha eskiye uzanan ve daha farklı olan iki beylik vardı. Bunlardan ilkinin kurucusu Karaman, Rükneddin Kılıç Arslan ile Moğollara karşı İzzeddin Keykâvus'u desteklemiş hiziple ilişkili olduğu sanılan gazilerin reisiydi. Beyliğin ilk başkentinin Toroslar'ın batısındaki Larende (bugün Karaman) olması nedeniyle Karamanlılar (ya da Karamanoğulları) Küçük Ermenistan'a karşı gaza yürüttüler. Birkaç kez teşebbüste bulunduktan sonra nihayet 714/1314'te eski Selçuklu başkenti Konya'yı ele geçirdiler ve zamanla kendilerini, Anadolu sultanlarının mirasçısı olarak sunmaya başladılar. Yüzyılın sonraki bölümlerinde Karaman, giderek güçlenmekte olan Osmanlılarla çarpışmaya başladı ve 800/1397-98'de beylik, Sultan I. Bayezid tarafından ilhak edildi. Germiyanoğulları Beyliği ise muhtemelen Kürtlerle Türklerin bir arada bulunduğu bir gruptan türemişti ve Rükneddin'le ilişkili olan Moğol yanlısı hizbi temsil ediyordu. Kütahya'yı başkent yapan Germiyanoğulları, Selçuklu Sultanlığı'nın gerileme döneminde bağımsız bir devlet haline geldiler. Bu beyliği komşularından ayıran bir özelliği ne kurucusunun adını taşıyor olması, ne de kökeninin bir gaza örgütüne dayanmasıydı. Ancak çok sayıda gazi yetiştirdi; bunlardan üçü, Germiyanoğullarına bağlı birer yöneticiyken, az önce sözü edilen Aydınoğulları, Saruhanoğulları ve Karesioğulları beyliklerini kurdular.

Tarihin sonraki dönemlerinde bir dereceye kadar önemli rol oynayacak olan bir başka beylik de, Fırat'ın yukarı kesiminde kurulmuştu. Bu beyliği, 8./14. yüzyılın birinci yarısında, ilhanlığın giderek güç kaybetmekte olduğu bir dönemde Dulkadır adlı Türkmen sülalesi kurdu. Beyliğin başkenti ise Baybars'ın önceki yüzyılda Moğol ordusunu yenilgiye uğrattığı Elbistan'dı. Suriye'nin kuzey sınırında yer alan bu beylik, Memluk Sultanlığı'nın nüfuz alanı içindeydi, zaten kurucusu da en-Nâsır Muhammed tarafından Elbistan valisi olarak resmen tanınmıştı. Sonraki yüzyılda görüleceği gibi Dulkadıroğulları, Memluklar ile Anado-

lu'da hâkim güç haline gelen Osmanlılar arasında tampon devlet işlevini üstlenmişti.

İlhanlığın batısına düşen bölgede ikinci bir mirasçı Türkmen devleti de, Temürtaş'ın yandaşlarından biriyken, onun ölümü üzerine Anadolu'da ilhan vekili olan Eretna tarafından kuzeydoğuda kuruldu. Ebu Said ölünce Eretna, destek için daha etkili bir güç olan en-Nâsır Muhammed'e yanaştı. Toprakları Suriye sınırına uzak olduğu için bağımsızlığını korudu ve sultan unvanını kullandı. Önce Sivas olan başkentini sonradan Kayseri'ye taşıdı. 753/1352'de ölünce halefleri, kâğıt üzerinde kendilerine bağlı olan güçlü beyleri zaptetmeyi başaramadılar ve vezirlik makamında bulunan Kadı Burhaneddin, 781/1381-82'de bir darbeyle sultanlık tahtını ele geçirdi. Güçlü yönetimini on sekiz yıl kadar sürdüren Kadı Burhaneddin, gittikçe kuvvetlenmekte olan Türkmen kabile konfederasyonu Akkoyunlularla çarpışırken hayatını kaybetti. Arkasından da beylik, Sultan I. Bayezid tarafından ilhak edildi.

8./14. yüzyılın sonunda, Anadolu'nun Türk kesimi artık tamamen Osmanlı sancağı altında birleşmiş bulunuyordu. Rumların son kalesi, Konstantinopolis'in Türkler tarafından alınmasından sekiz yıl sonrasına, yani 865/1461'e kadar imparatorluk statüsünü ismen koruyan Trabzon'du. Karesioğulları daha 746/1345'te Osmanlılarca ilhak edilmişti, fakat asıl büyük kazanımlar I. Bayezid devrinde (792-805/1389-1402) sağlandı. Batıdaki Menteşeoğulları, Aydınoğulları, Saruhanoğulları ve (büyük bölümü zaten alınmış olan) Germiyanoğulları beylikleri 792/1389-90'da ilhak edildi; birkaç yıl sonra da bunları Karamanlı Beyliği ile Kadı Burhaneddin yönetimindeki sultanlık izledi. Hem Memluklar, hem de Osmanlılar için sorun olmaya bir süre daha devam eden Dulkadıroğulları ise Yavuz Sultan Selim tarafından 928/1522'de ilhak edildi. Timurlenk'in Anadolu'yu işgal ederek 804/1402'deki Ankara Savaşı'nda Bayezid'i yenmesiyle Osmanlı sultanlığının geleceği tehlikeye düştüğü gibi, yerel hükümdarlar da bir müddet nefes aldılar. Ama bu fazla sürmeyecekti. I. Mehmed'in 816/1413'te yeniden birleşmiş bir sultanlık meydana getirmesiyle, Anadolu'daki son illerin geri alınmasının ve ertesi yüzyılda Yavuz Sultan Selim'in Yakındoğu'da gerçekleştireceği yeni fetihlerin yolu açılmış oluyordu.

YİRMİNCİ BÖLÜM

MEMLUK SULTANLIĞI'NIN GERİLEYİŞİ (1)

BERKUK'UN OĞULLARI VE YAKIN ÇEVRESİ (1399-1461)

Kalavun'un ilk Memluk kuvveti Burciye'den ötürü bazen bu adla da bilinen Çerkez Memluklar, Berkuk'un tahtı gasp ettiği 784/1382'den 922/1516-17'deki Osmanlı istilasına kadar 23 hükümdar çıkardı. Berkuk'un oğulları ve yakın çevresi arasından çıkan ilk hükümdarlar 801/1399'dan 865/1461'e kadar başta kaldılar. Bunların en önemlileri el-Müeyyed Şeyh (815-24/1412-21) ile el-Eşref Barsbay'dı (825-41/1422-38). Aslında ikinci bir kuşak oluşturan bir sonraki sultanlar silsilesi Berkuk'un ilk vârislerine ait Memlûk kuvvetleri içinden yetişmişti ve içlerinde en dikkate değer olanı da el-Eşref Kayıtbay'dı (872/901-1468-1496). Kayıtbay'ın bütün halefleri ya ailesinden ya da kendi Memluklarından çıktı. Yavuz Sultan Selim'le girdiği Mercidabık Savaşı'nda ölen el-Eşref Kansuh el-Gevri de (906-22/1501-16) bunlardan biriydi.

Kendinden önceki ez-Zahir Baybars ve Kalavun gibi Berkuk'un da umudu hanedan kurmaktı. Mısır'ın yönetimine ihtiyar babası Anas'ı ve başka akrabalarını getirerek ailesinin orada söz sahibi olması için çalıştı. Ölümünden bir gün önce Halife I. el-Mütevekkil'i, kadılarla emirleri ve yüksek rütbeli görevlileri toplayarak (o sıralar on yaşında olan) büyük oğlu Ferec'in, arkasından da küçükleri Abdülaziz ile İbrahim'in tahta çıkmasını sağlamak üzere bir sözleşme yapmıştı. Sultanın vasiyetine göre, yine onun kendi Memluk kuvvetlerine mensup olan atabek Etmiş ez-Zahiri de sultanlığın idarecisi, yani naip olarak atanacaktı. Bunu, henüz bebek olan sultana hükmetmek niyetindeki Memluk erkânı arasında çıkan çeşitli çekişmeler izledi. Rebiyülevvel 802/Kasım 1399'da Etmiş ile destekçileri, sultanın lalası Yaşbeg eş-Şabani önderliğindeki bir hizip tarafından devrildiler.

Uzun zamandır Memluk Sultanlığı üzerinde bir tehdit olarak varlığını sürdüren Timurlenk saldırısı da tam bu sırada başladı. Osmanlı Sultanı I. Bayezid Mısır'la ittifak kurmak istediyse de Memluk erkânı, "Şimdi dostumuz oldu. Efendimiz Berkuk öldüğünde memleketimizi işgal edip Malatya'yı almıştı. Ondan bize dost olmaz. Kendi memleketi için kendisi dövüşsün, biz de kendi memleketimiz ve tebaamız için dövüşürüz" diyerek bunu reddetti. Sultanlığı ele geçirme derdine düşen erkân mensupları, kayıtlara göre 803/1400 sonbaharında Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye'ye doğru durmaksızın ilerlemekte olan Timur'u ciddiye almadılar. Halep'i Rebiyülevvel/Ekim ayında ele geçiren işgalciler Şam'a ilerlediler. Nihayet Kahire'de de askeri hazırlıklar başlamıştı. 8 Rebiyülahir/26 Kasım'da keşif kuvvetleri, ardından da ana ordu ile çocuk sultan yola çıktı. Ferec Şam'a girdiyse de, kentin Timur kuvvetlerinin eline geçmesi üzerine çok geçmeden kaçmak zorunda kaldı. 1401 başlarında Şam düştü; kentin ele geçirilmesi ve bununla bağlantılı olayların tanıklarından biri de, Ortaçağ'ın en büyük Arap tarihçisi, Tunuslu âlim İbn Haldun'du.

Ancak Timurlenk'in, Kahire'ye ilerlemek gibi uzun ve belalı bir işe girişmeye hiç niyeti yoktu -halbuki bir yüzyıl sonra Yavuz Sultan Selim bunu gerçekleştirecekti. Batıdaki başlıca rakibinin Osmanlı sultanı olduğunu gören Timur güney kanadını sağlama aldıktan sonra dikkatini o yöne çevirdi. Ankara Savaşı'nda (27 Zilkade 804/29 Haziran 1402) Bayezid yenilerek esir edildi. Osmanlı Devleti bir daha toparlanamayacak şekilde yıkılmış görüntüsü veriyordu artık. Şam ve genel olarak Suriye, işgalciler tarafından yerle bir edilmişti; ancak Memluk yönetimi çarçabuk toparlandı ve sultanlık, kuzeyden gelecek bir başka işgalci tarafından yıkılana kadar bir yüzyıl daha varlığını sürdürdü.

Bunu izleyen on yıllık dönemde Suriye, daha önce de Sencer el-Halebi ve Sungur el-Aşkar dönemlerinde olduğu gibi, yönetimden hoşnut olmayan hırslı kimselerin üssü haline gelerek siyasette önemli bir rol oynadı. Bu açıdan taşıdığı önem, 807/1404 yazının sonlarında ortaya çıktı. Sultan, erkân içindeki müzmin hizip çekişmelerinden istifade etmeyi öğrenecek kadar büyümüştü artık ve Sefer 807/Ağustos 1404'te koşullar gereği, eski lalası Yaşbeg'in karşısında yer alan hizbe destek verdi. Devâdârlık gibi yüksek bir makama gelmiş olan Yaşbeg, fiilen naiplik yapmaktaydı. Kale civarında bir çatışma yaşandı. Yenilen Yaşbeg ve hizbi, kaçıp sığındıkları Suriye'de Şam valisi Şeyh el-Mahmudi tarafından gayet iyi karşılandı. Yine eski bir naip olan ve ele geçirdiği Halep'te kendi sultanlığını ilan etmeye niyetlenip sonra bu projesini erteleyen Cekem de onlarla birleşti. Zilkade 807/Mayıs 1405'te bu üçlü yönetim, Mısır'a ilerlemeye karar verdi. Kale'nin hemen dışında sultanın güçleriyle çatışma oldu ve is-

yancılar ansızın cesaretlerini kaybederek ümitsizliğe kapıldılar. Bunlara bağlı emirlerden bir kısmı sultana boyun eğerken, Yaşbeg Kahire'ye sığındı, Şeyh ile Cekem de tekrar Suriye'ye kaçtılar. Şam'a Nevruz el-Hafizi adında yeni bir vali atandı (Şeyh gibi o da Berkuk Memluklarındandı).

En-Nâsır Ferec, artık fiilen hüküm sürmeye hazır görünüyordu. Hazine dairelerinde ıslahat başlatarak genç bir âlimi kendine danışman yaptı: Babasının zamanında nâzırü'l-haslık makamında bulunmuş olan İbrahim İbn Gurab'dı bu. Bu arada Yaşbeg de saklanmaktan vazgeçti ve (sultanın kuzeni olan) atabek Baybars'ın araya girmesiyle Ferec'le barıştı. Ancak sultan gitgide bu işlerden usanmaya başlamıştı; bir gün bir işret âleminin ardından, erkânının kendisini öldürmeye çalıştığına kanaat getirdi. Kale'den gizlice kaçarak İbn Gurab'ın yanına sığındı. Ertesi gün (26 Rebiyülevvel 808/21 Eylül 1405) devrildi ve üvey kardeşi Abdülaziz, Melikü'l-Mansur sanıyla sultan oldu.

Daha küçük bir çocuk olan Abdülaziz göstermelik bir sultandı. Sultanlığın idaresini ise İbn Gurab ele almıştı. Bu arada Memluk erkânı içindeki iktidar mücadelesi tüm hızıyla devam ediyordu. Şimdi iki hizbe ayrılmışlardı: Birinin başında, Berkuk'la aynı soydan geldiği için sultanlığın kendi hakkı olduğuna inanan atabek Baybars, diğerinin başında ise Ferec'i yeniden tahta çıkarmak için İbn Gurab'la işbirliği yapan Yaşbeg eş-Şabani vardı. Ferec, uygun bir an yakalayarak saklandığı yerden çıktı. Arkasında büyük, giderek de büyüyen bir yandaş topluluğuyla Kale'ye ilerlemeye başladı. Kale'nin kapıları Ferec'e açılınca, Baybars kendini destekleyenlerle birlikte kaçtı. Fakat yakalanıp İskenderiye'ye gönderildi ve 5 Cemaziyelahir 808/28 Kasım 1405'te en-Nâsır Ferec, sultanlık tahtına tekrar çıktı. Onunla ittifak kurmuş olanlar da hak ettikleri biçimde ödüllendirildi. Yaşbeg eş-Şabani atabek yapılırken, İbrahim İbn Gurab'a da alışılmadık yollardan bir unvan verilecekti. Âlim olarak yetişen ve divânü'l-inşanın başında bulunmuş olan İbn Gurab, en yüksek rütbeli emirliklerden birine atanarak "erbabü's-süyûf"tan sayıldı ve böylelikle büyük emirlerden müteşekkil bir organ olan heyetin başına getirildi. Kardeşi ise kâtiplik makamında ondan boşalan yere atandı. Ancak İbn Gurab'ın birkaç ay sonra ölmesi, Ferec açısından talihsizlikti. İskenderiye'ye gönderilen devrik sultan Abdülaziz ile kardeşi de kısa bir süre sonra şüpheli bir biçimde öldüler.

Suriye, sultanın güçlü muhalifleri için hâlâ üs konumundaydı. Sonraki üç yılın değişken olayları arasında üç isim tekrar tekrar öne çıkıyordu. 807/1405'te Şeyh'in de desteğiyle Mısır'da iktidarı ele geçirmeye çalışıp başaramayan Cekem Halep'te kendini sultan ilan etti. Nureddin bin Zengi, belki de Halep'in eski hükümdarlarından birini hatırlatmaya yönelik

maksatlı bir adım atarak Melikü'l-Âdil sanını 11 Şevval 809/21 Mart 1407'de aldı. Nitekim Zengi, eski müttefiki Şeyh'in bulunduğu Safed dışında bütün Suriye'de tanındı. Sultanın karşı karşıya bulunduğu tehdit ortadaydı: Cekem, Ferec'e vergi ödenmemesi için Mısır'daki göçebelerle köylülere emir göndermişti. Ancak ilk olarak Mezopotamya'da hâkimiyetini sağlama almaya karar verdi, ama Amid'deki çarpışmada öldü (17 Zilkade 809/25 Nisan 1407). Böylece geriye Şeyh ile Nevruz kalmıştı; bunlar, kâh ayrı ayrı, kâh güçbirliği ederek dövüşürken sultan ikisini birbirine karşı kullanmaya çalışıyordu.

En-Nâsır Ferec, fiilen bağımsız birer bey durumuna gelmiş olan bu erkân mensuplarını bastırmak için 809/1406'dan 814/1412'ye kadar Suriye'ye beş kez sefer düzenledi. Ez-Zahir Baybars da buna yakın bir süre içinde aynı sayıda sefer düzenleyerek benzer bir rekor kırmıştı; fakat onun seferleri, güç kazanan tebaasına karşı iç savaş niteliği taşımıyordu, bunlar cihat olarak düzenlenmişti. 810/1407'deki seferde atabek Yaşbeg eş-Şabani itibarını kaybederek Şeyh'le birlikte yakalandı. İkisi birlikte kaçmayı başardılarsa da, sultan Mısır'a dönmekteyken Şam'da yakalandılar. Çeşitli olaylardan sonra tekrar Şam valiliğine getirilen Nevruz Baalbek'te Yaşbeg'i öldürürken (13 Rebiyülahir 810/17 Eylül 1407), Şeyh kaçmayı başardı. Üç yıl sonra Nevruz ile Şeyh ittifak kurdular ve sultan Suriye'de seferdeyken kuvvetlerini Kahire'ye getirdiler (Ramazan 813/Ocak 1411). Sonunda bunlar, Ferec'e sadık kuvvetlerce dağıtılacak, liderler ise el-Kerak'a kaçarak sultanla uzlaşma sağlayacaktı.

Ancak bu uzlaşma ömürlü olmadı. Ertesi yıl Şeyh ile Nevruz tekrar başkaldırdılar. Berkuk'a bağlı eski Memlukların oluşturduğu Zahiriye'den destek alıyor, böylece, geçmişi el-Muazzam Turan Şah zamanına kadar uzanan bir siyasi hizipleşme modelini tekrarlamış oluyorlardı. Ferec, deneyimli biri olan kayınpederi Emir Tengribirdi (daha çok İbn Tagribirdi adıyla bilinen vakanüvisin babası) tarafından acele harekete geçmekten bir süre alıkondu. Fakat Zilkade 813/Mart 1411'de Tengribirdi vali olarak Şam'a gönderildi ve bir yıl sonra da orada öldü. Onun etkisinden kurtulan sultan da Mısır'daki Zahiriye mensuplarını yakalatıp cezalandırmaya başladı.

Zilhicce 814/Mart 1412'de en-Nâsır Ferec, her zamanki gibi halifenin eşliğinde son seferine başladı. Bu seferki halife, I. el-Mütevekkil'in oğlu el-Mustain'di. Ancak tuhaf bir olay meydana geldi. Sultan isyancılara saldırdı ve yenildi. Beraberindeki mallarla birlikte halife de isyancıların eline geçti. İsyancılar Şam'da kuşatma altında bulunan Ferec'i mat etmek için el-Mustain'i sultan yapmaya karar verdiler. Hem korkan, hem de bunu istemeyen el-Mustain'e sultanlık hileyle kabul ettirildi. 11 Sefer

815/23 Mayıs 1412'de Ferec teslim oldu. Emirler, kadılar ve ulemadan oluşan bir heyet tarafından yargılanarak ölüm cezasına çarptırıldı. Ferec koşullu teslim olduğu için bu cezanın uygun olup olmadığı konusunda derin bir fikir ayrılığı ortaya çıktıysa da, halife-sultan kadılar ile fakihler üzerindeki nüfuzunu devrik selefi aleyhine kullandı.

2 Rebiyülahir/12 Temmuz günü el-Mustain, kendisini tümüyle hükmü altına alan Şeyh'le birlikte Kahire'ye girdi. Halife-sultanın iktidara gerçek anlamda sahip olma, hatta halk nezdinde tanınma yönündeki girişimleri hep sonuçsuz kaldı. 8 Rebiyülevvel/18 Temmuz'da Şeyh'i Mısır atabeki yaparak resmen tam yetkilerle donattı. Aslında Şeyh, sultanlığı ele geçirmeye kararlıydı; el-Mustain'in durumu ise İbn Tagribirdi tarafından dokunaklı bir şekilde anlatılmıştır:

> Kale'nin geniş saraylarında halife, kendi akrabalarının hasretiyle yanıyordu; hiç ziyaretçi gelmemesi çok huzursuz ediyordu onu. İçine düştüğü bu duruma çok yandı, ama nafile. Pişman olduğunu söylemesiyle ne emirler gelirdi yardımına, ne de başkası; o da dilini tutup sıkıntısını içine attı.[1]

Sultanlığı uzun sürmeyecekti zaten. 16 Cemaziyelevvel/24 Ağustos günü, Şeyh'e tam yetki tanındığını bildiren fermanın yayınlanmasıyla birlikte atabek sultanmış gibi davranmaya başladı. Üç hafta sonra Kahire'deki yegâne ciddi rakibinin ölümüyle son engel de ortadan kalkacak, Şeyh tahta çıkabilmek için diğer emirlere müracaat etme imkânı bulacaktı.[1] Şaban/6 Kasım günü oybirliğiyle tahta çıkarılırken, el-Mustain de halifeliği tıpkı altı ay önce kabul etmiş olduğu şekilde -yani gönülsüzce ve baskı altında- bıraktı. Şeyh, Memluk sultanları arasında önceden duyulmamış bir san aldı: Melikü'l-Müeyyed, yani "Allah'ın desteklediği hükümdar."

Şeyhin tahta çıkışı, önceden bütün Suriye'ye genel vali atanan Nevruz'la kurmuş olduğu hassas ittifakın da sonu oldu. Onu sultan olarak tanımayı reddeden Nevruz, Şam'daki Suriye valilerinden bir meclis topladı. Bu meclisten Şeyh'in tahta el koyarak halifeyi zindana attırmasını kınayan hukuki bir karar çıkartmaya çalıştıysa da başaramadı. Bunun üzerine Nevruz savaş için birlik toplamaya girişti. Muharrem 817/Mart 1414'te Şeyh Kahire'den çıkarak Nevruz'un üzerine yürüdü. Nevruz, kendini Şam'daki kalenin içinde sıkışmış durumda bulunca Şeyh'le uzlaşma yolları aramaya başladı. İki taraf da ağır kayıplar vermişti. Her ne kadar Şeyh görünüşte bağlayıcı olan bir yeminle uzlaşmaya sadık kalacağını bildirdiyse de, metni düzenleyen kâtibi yemini geçersiz kılmak için kasıtlı olarak bozuk bir Arapça kullanmıştı. Nevruz'un, Arapça bilgisi yetersiz olan Türk fakihleri

1 İbn Tagribirdi, *en-Nücumü'z-Zahire fi Mülûku Mısr ve'l-Kahire*, XIII, [Kahire], 1390/1970, s. 204. İngilizceye çeviren P. M. Holt.

bu hilenin farkına varmadılar, affedileceğinden emin olarak yandaşlarıyla birlikte ortaya çıkan Nevruz yakalandı ve 21 Rebiyülahir 817/10 Temmuz 1414'te öldürüldü. Bunun ardından el-Müeyyed Şeyh, Mısır'a dönmeden önce bir saltanat resm-i geçidi yaparak ta Malatya'ya kadar gitti. Ertesi yıl Suriye'de bir ayaklanma daha çıktı. Sultan yine birliklerinin başında Kahire'den çıkarak ayaklanmayı bastırdı.

El-Müeyyed Şeyh'in Suriye'ye düzenlediği üçüncü sefer ise farklı bir amaca hizmet ediyordu. Suriye içindeki eyaletler ile valileri artık onun sultanlığını kabul etmişti; sultanın niyeti de, kuzey sınır bölgesindeki özerk beylikler üzerinde hâkimiyetini sağlama almaktı. Karamanlı Beyliği, Timurlenk tarafından yeniden kurulmuş, hükümdarı da Ferec zamanında Tarsus'u ele geçirmişti. Bir de Elbistan'da Dulkadıroğulları ile Kilikya'da bir başka ailenin denetiminde bulunan iki Türkmen beyliği vardı. Burası, Memlukların 776/1374-75'te varlığına son verdiği Küçük Ermenistan Krallığı'nın eski topraklarıydı. Bundan üç yıl sonra başkent Adana'ya Ramazan adlı bir Türkmen vali atandı. Ramazan'ın soyundan gelenler önce Memlukların, ardından da Osmanlıların vasalları olarak bu eyalette hüküm sürdüler.

Seferin amacı Şeyh'in gücünü etkileyici bir şekilde göstermekti. Keşif kuvvetinin başında, Şeyh'in o sıralar 20 yaşlarında olan oğlu es-Sârimi İbrahim vardı. 4 Sefer 820/23 Mart 1417'de el-Müeyyed Şeyh, yanında el-Mustain'in yerine atadığı halife, dört başkadı ve birkaç yabancı elçi olduğu halde Kahire dışındaki üssü Ridaniye'den (Reydaniye) ayrıldı. Kuşatmanın ardından Tarsus ele geçirildi. Elbistan'a boyun eğdirmek için de es-Sarımi İbrahim komutasında bir kuvvet gönderildi. Seferin sonucunda Karamanlı gücü denetim altına alındı ve Ramazanoğulları ile Dulkadıroğulları beyliklerinin başına bağımlı yöneticiler getirildi. 15 Şevval/25 Kasım'da sultan törenle Kahire'ye girerken, oğlu başının üstünde bir şemsiye tutuyor, Memluklar da önü sıra yürüyordu.

Es-Sarımi İbrahim'in 822/1419'da düzenlediği bir başka seferle Karamanlı Beyliği'nin başkenti Kayseri'ye kadar gidildi ve el-Müeyyed Şeyh orada sultan ilan edildi. Ez-Zahir Baybars'ın 675/1277'de kazandığına benzer bir zaferdi bu ve onun gibi kısa ömürlü oldu. Es-Sarımi İbrahim 15 Cemaziyelahir 823/27 Haziran 1420'de Kahire'de öldü. Ortaçağ ölçülerine göre artık ihtiyar bir adam olan el-Müeyyed Şeyh zaten hastaydı. Gelecek vaat eden bir vârisi kalmayınca, ailesinin ve sultanlığının bekası için elinden geleni yapma gayretiyle halifeyi, kadıları ve erkânı toplayıp oğlu Ahmed'i veliaht tayin etti. Çaresizlikle atılmış bir adımdı bu. Ahmed'in doğum tarihi 2 Cemaziyelevvel 822/27 Mayıs 1419'du, yani 9 Muharrem 824/14 Ocak 1421'de babası öldüğünde, daha iki yaşına bile basmamıştı.

Şeyh'in yönetimle ilgili olarak yaptığı düzenlemeler derhal bir yana bırakıldı. Berkuk'un eski Memluklarından biri olan Emir Tatar, henüz sabık sultan gömülmeden düzenlenen darbeyle naipliğin tüm yetkileriyle donatıldı. Kendi yoldaşlarının oluşturduğu Zahiriye'yi, Şeyh'in hizmetindeki daha genç Memluk kuvveti Müeyyidiye'ye karşı kullanan Tatar, el-Muzaffer Ahmed'i devirerek sultanlığı ele geçirecek kadar güçlenmişti artık (29 Şaban 824/29 Ağustos 1421). Ama kendi saltanatı Ahmed'inkinden bile daha kısa ömürlü olacaktı: 4 Zilhicce 824/30 Eylül 1421 tarihinde öldü. Şeyh gibi o da oğlunu vâris ilan etmişti, ama yaklaşık on yaşında tahta çıkan es-Salih Muhammed'in akıbeti de el-Muzaffer Ahmed'inkiyle aynı oldu. Beş ay süreyle göstermelik biçimde hüküm sürdükten sonra tahttan indirildi ve Memluk erkânı, Berkuk'un gazilerinden bir başkasını, es-Salih Muhammed'in naibi Barsbay el-Eşref'i sultan seçti (8 Rebiyülahir 825/1 Nisan 1422).

Barsbay'ın on altı yıllık hükümdarlığı Memluk Sultanlığı'nda bahar havası estirdi. Franklara karşı yürütülen cihadın son başarılı lideri olarak Barsbay Kıbrıs Krallığı'nı haraca bağladı. Haremeyn-i Şerifeyn'de ve Kızıldeniz kıyılarında seleflerine göre daha güçlü bir Memluk hâkimiyeti kurduğu gibi, Suriye'nin kuzeyindeki sınır beyliklerine de müdahale ederek buralarda kendi çıkarlarını güvence altına aldı. İlk iki faaliyeti birbirine bağlayan saik, Mısır'ın Akdeniz ve Kızıldeniz'de yaptığı ticareti koruma arzusuydu -sultanın en önemli gelir kaynaklarından biriydi bu.

İskenderiye'nin 767/1365-66'da kısa bir süre için Kral I. Pierre'in eline geçmesinden bu yana Memluk topraklarında önemli bir Frank işgali yaşanmadığı halde, Kıbrıs'ta bir Hıristiyan devletinin bulunması Müslüman denizciler için daimi bir tehdit oluşturuyordu. Frank korsanlar Doğu Akdeniz'e dehşet saçmaktaydı. Barsbay'ın tahta çıkmasından birkaç ay sonra, değerli mallar taşımakta olan bir Müslüman gemisini İskenderiye açıklarında ele geçirdiler. O sırada sultan Suriye'deki bir isyanı bastırmakla meşguldü, fakat ertesi yıl (826/1423) Frank faaliyetlerinden haberdar olabilmek için İskenderiye'ye ve kıyı bölgelerine bir grup emir gönderdi. Recep 827/Haziran 1424'te de Barsbay Dimyat açıklarında iki Müslüman tacirin esir edildiği haberini aldı. Derhal misillemeye girişerek Suriye, İskenderiye ve Dimyat'taki Frank tacirlerin mallarına el koydu ve verilen zararın tazminine kadar da tacirleri salıvermedi. Sultanın bunları, hazine görevlilerinin aksi yöndeki tavsiyelerine rağmen yapmış olması dikkat çekicidir; hiç kuşkusuz görevliler, bu hareketin ticari ilişkilere ve devletin gelirlerine ne kadar zarar vereceğinin farkındaydılar.

Sultan, Kıbrıslı korsan Franklar ile Batı Avrupalı tüccar Frankları birbirinden ayırmayı çok geçmeden öğrenecekti. Ramazan 827/Ağustos

1424'te, o sıralar Lusignan hanedanından Kral Janus'un yönetiminde bulunan Kıbrıs'a sefer düzenleyerek kalyonlar gönderdi (Suriye'den yola çıkan başka kalyonlar da bunları takviye edecekti). Kalyonlar birkaç hafta sonra ganimet ve esirlerle birlikte geri geldiler ve (o sırada Cenova'nın yönetiminde bulunan) Magosa'da (Famagusta) vali tarafından gayet iyi karşılandıklarını, sonra Limasol'e saldırarak orayı da yağmaladıklarını bildirdiler. Bu başarıdan cesaret bulan Barsbay, Delta'nın doğusundan gelen kıyı yolunu koruma altına almak üzere Bulak'ta savaş gemileri yaptırırken, bir yandan da Tîna'da bir kale inşa ettirerek içine garnizon yerleştirdi. 828/1425 yazında Kıbrıs'a bir sefer daha düzenlendi. Bulak'tan yola çıkan filo, bir kez daha Trablusşam'da Suriye'nin takviye kuvvetleriyle birleşti ve Magosa'ya geçti. Orada kendilerini iyi karşılayan Cenovalı vali, kralın direniş hazırlıklarına başlamış olduğunu bildirdi. Derhal akıncı birlikleri gönderilirken, filo da kıyı boyunca batı yönünde ilerlemeye başladı. İki deniz muharebesi ile zorlu bir kara savaşı yaşandı. Ardından bir süre kazançlı akınlar düzenlendiyse de, kralın büyük bir ordu getirmekte olduğu söylentisi yayılınca Memluk komutanı en iyisinin Mısır'a çekilmek olduğuna karar verdi.

Ertesi yılın (829/1426) yaz aylarında Barsbay, Bizans İmparatoru VIII. İoannes Paleologos'un tam o sıralarda elçi göndermekte olduğunu göz ardı ederek Kıbrıs'a üçüncü bir sefer düzenledi. Filo, Nil'de denize doğru ilerleyerek Bulak'tan Dimyat'a vardı; sonra Mısır kıyısı boyunca yola devam eden filo (dört Frank gemisiyle çatışmaya girdiği) Reşid'e ve ardından İskenderiye'ye ulaştı. Sefer kuvveti Limasol'de karaya çıktı ve 26 Şaban/3 Temmuz günü buradaki kaleyi ele geçirerek yerle bir etti. Bundan sonra kara ordusu, başkent Lefkoşa'ya ilerlemeye başladı. Burada yaşananlar, çağın vakanüvislerinden İbn Tagribirdi tarafından şöyle anlatılmıştır:

> Kara ordusu gevşek nizamda ilerlemekteydi. Savaş nizamında değil de seyyah gibi yol alıyorlardı. Bir kısmı silah kuşanmışsa da, sıcak yüzünden çoğu silahsızdı. Her biri yanındakileri beklemeden kendi başına ilerliyordu. Kıbrıs hükümdarının ancak başkent dışında karşılarına çıkabileceğini sanıyorlardı. Emirler, her zamanki gibi komutanlarla birlikte artçıların yanında ağır aksak gitmekteydi ve adamlar bir an önce Lefkoşa'ya varma niyetindeydiler. Orada mola verip atlarını dinlendirecek, sonra toplanıp mangalar halinde sıra olarak savaşa hazırlanacaklardı.
>
> Ama daha yürüyüş sırasında bütün kuvvetleri ve askerleriyle birlikte Kıbrıs hükümdarı, onlarla birleşmiş olan Frank hükümdarları ve her taraftan daha başkaları karşılarına çıkınca neye uğradıklarını şaşırdılar. Kıbrıs hükümdarıyla karşılaşan Müslümanlar keşif kolunun çok küçük bir bölümüydü, çoğu, Sultan Memluklarına mensup seçme sipahilerdi. İki taraf karşı karşıya gelince Müslü-

manlar, arkalarından gelen askerlerin yetişmesini bekleyemediler, şehadet fırsatını değerlendirdiler ve birbirlerine "Savaşın şerefidir bu!" diye seslenerek şehit düştüler. Kalanlar, bütün imanlarıyla atlarını düşmanın üstüne doğru mahmuzlayıp "Allahu ekber!" diye bağırarak Franklara saldırdılar. Var güçleriyle dövüşüyorlardı. Arkadan gelenlerin bir kısmı yetişip onlara destek verdi, bir kısmı ise geride oyalandı -aralarında hasekiyenin önde gelenlerinden biri de vardı. Sayıca az oldukları halde Allah kâfirleri yenilgiye uğratarak zaferi İslama verene kadar dayandılar. Kuvvetlerinin sayılamayacak kadar kalabalık olmasına ve daha arkada güçleri bulunmasına, üstelik Müslüman kuvvetinin küçüklüğüne rağmen Kıbrıs hükümdarı esir edildi. Çarpışma başlarken asker sayısı 70'ten azdı. İslamın kuvvetleri yetişince Frankları kovalayarak kılıçtan geçirdiler, birçoğunu öldürüp birçoğunu esir ettiler. Kalan Franklar da Kıbrıs'ın başkenti Lefkoşa'ya kaçtı. Sultan Memlukları ve diğer mücahitler Lefkoşa'ya doğru ilerleyerek geçtikleri yollarda öldürmeye ve esir almaya devam ettiler, sonunda kente varıp kralın sarayına girdiler ve burayı yağmaladılar.[2]

Bu önemli zaferden ve onu izleyen deniz savaşında Frankların yine yenilmesinden sonra sefer kuvveti 12 Ramazan/18 Temmuz günü Mısır'a doğru yelken açtı. 8 Şevval/13 Ağustos'ta savaşçılar, yanlarında aldıkları esirlerle birlikte tören eşliğinde Kale'ye girdiler ve esir Kıbrıs kralı orada sultan tarafından aşağılayıcı bir şekilde karşılandı. Avrupalı konsüller kral için fidye ödemeyi üstlendi ve Kral Janus'un, yıllık haraca bağlanmış bir vasal olarak adaya dönmesine izin verildi. Altı yıl sonra kral ölünce Barsbay, onun çocuk yaştaki oğlunu tahta çıkarmak ve haracını istemek üzere adaya temsilci gönderdi. Yeni hükümdar II. Janus, usulünce Barsbay'a bağlılık yemini etti ve 835-36/1432'de kendisine hükümdarlık alameti olarak bir kaftan yollandı (bu aslında Barsbay'ın giysilerinden biriydi). Doğu Akdeniz'de hâlâ fethedilememiş bir Frank ileri karakolu bulunuyordu: Hospitalier şövalyelerinin elindeki Rodos Adası. Cemaziyelevvel 830/Mart 1427'de, Barsbay'ın Kıbrıs'ı fethinden sonra, işgal tehdidini savuşturma amacıyla Rodos'tan elçi gönderildi.

Daha önce gördüğümüz gibi Memluk sultanları, Baybars zamanından başlayarak Hicaz'ı kendi vesayetleri altında bir bölge addetmiş, ancak burayı Mekke ve Medine'deki hanedanların özerk yönetimine bırakmaya razı olmuşlardı. Barsbay ise Haremeyn-i Şerifeyn üzerindeki hâkimiyet hakkının önemini vurguladı ve idari denetimi sıkılaştırdı. Mısır sultanının özel statüsünün simgesi, her yıl Kâbe'yi örtmek üzere gönderilen kisveydi ve zamanında Baybars'ın, Yemen hükümdarına karşı kıskançlıkla sahiplendiği bir ayrıcalıktı bu. Ondan bir buçuk yüzyıl sonra Barsbay'ın karşı-

2 İbn Tagribirdi, *Nücûm*, XIV, [Kahire], 1391/1972, s. 292-295. İngilizceye çeviren P. M. Holt.

sında ise daha ürkütücü bir rakip vardı. Bu, Timurlenk'in oğlu Şah Ruh'tu ve Kâbe'nin kisvesini göndermek için çeşitli vesilelerle izin isteyip duruyordu. Sultanın mutat cevabı ise bu isteği reddederek Şah Ruh'un temsilcisini horlamak oluyordu. 838/1434-35'te Şah Ruh'un teklifini çok gösterişli bir şekilde reddetti. Peygamber soyundan seçkin bir zat olan temsilci Kale'deki darü'l-adl binasında eksiksiz bir resmi törenle kabul edilerek Şah Ruh'un kisveyi göndermeye yemin ettiğini bildiren mektubu sundu. Burada dini haysiyet konusunda hassas bir noktaya dokunulduğu açıktı ve sultan, dört kadıdan oluşan bir heyet toplayarak meseleyi çözmelerini istedi. Hanefi kadı, yeminin geçersiz olduğunu beyan etti; diğer üçü ise suskun kaldı. Bu karara dayanarak Barsbay, kisvenin gönderilmesinin Mısır sultanlarına ait çok eski, meşru ve geri alınamaz bir ayrıcalık olduğunu belirtti. Şayet Şah Ruh arzu ediyorsa, yaptırdığı kisveyi satıp parasıyla Mekke'nin yoksullarını doyurabilirdi. Bu olay Barsbay'ın, Şah Ruh'un nüfuzunu Mekke'ye kadar genişletme yönündeki her türlü çabasına karşı koyma kararlılığının ifadesi oldu.

Sultanın bu bölgedeki çıkarları siyasi değildi sadece. Kızıldeniz ticareti özellikle bu dönemde çok kesintiye uğramıştı. Hindistan ile Uzakdoğu'dan biber, baharat ve başka ürünler getiren gemiler o zamana kadar Aden'de demirliyor, bu da Yemen'in Resuli yöneticilerine büyük kâr sağlıyordu. Ancak dönemin Yemen hükümdarı en-Nâsır Ahmed (803-27/1400-24), seleflerinin bu sağlam politikasını terk ederek tamamen keyfi bir şekilde tacirleri uzaklaştırdı. Mekke'nin limanı olan Cidde, Aden'in rolünü üstlenmeye elverişli bir konumdaydı ve zaten Doğu'dan gelen gemiler de artık orada demirlemeye başladığında, Rebiyülevvel 828/Ocak 1425'te Barsbay Mekke'ye sefer düzenledi. Öncelikli amaç, sorun yaratan Mekke Şerifi Hasan bin Aclan'a boyun eğdirmekti. Uzun zamandır Mekke'de sürgünde bulunan bir Memluk emirinin tavsiyesi doğrultusunda sultan, Hindistan gemilerinden gümrük vergisi almak üzere bir de kâtip göndermişti. İşgal edilen Cidde'de garnizon kuruldu ve bölge Memluk yönetimine bağlandı; ancak gümrük vergisinin nasıl paylaşılacağı, sultan ile şerif arasında sorun olmaya devam edecekti. Cidde'de demirleyen Hint gemilerinin sayısı hızla artıyordu, üstelik 835/1432'de de iki Çin çunkesi* burada yükünü boşaltmıştı. Barsbay'ın niyeti Cidde'yi kendisine gelir getirecek bir limana dönüştürmekti, böylece Mısır'ın Kızıldeniz ticareti tamamen buradan geçecekti.

Baharat, Hint Okyanusu ile Kızıldeniz üzerindeki ticarette en önemli maldı. Eyyubi döneminden beri bu ticaret Kahire, Aden ve benzeri yer-

* Çin sularında kullanılan bir çeşit yelkenli gemi -ç.n..

lerde temsilcilikleri bulunan Kârimîler adlı tacirlerin elindeydi. Bunlar Barsbay'ın seleflerinin gözüne girmiş, Barsbay da ticari işlemlerini yürütmesi için bir Kârimî ile anlaşmıştı. Sultan sonradan bir karabiber tekeli kurarak doğrudan ticarete girdi (832/1428-29) ve Frank tacirlere karabiber satışında fiyat belirlemeye yöneldi. Bunun üzerine sultandan onun belirlediği fiyata ve miktara göre karabiber satın almak zorunda kalan Venedik tacirleriyle uzun bir mücadele başladı. Bir yandan da sultanlık tekeli Kârimîlerin hızla ikinci plana düşmesine yol açmıştı. Gerek Kârimîler, gerek Barsbay'ın ticaret politikasından mağdur olan başkaları, kendilerini pek de etkili bir şekilde savunamayacak olan Şah Ruh'a sığındılar. 838/1434-35'te Kahire'ye öfkeli bir mektup gönderen Şah Ruh, Cidde'deki tüccara dini kurallara aykırı olarak vergiler koyup ticaretle uğraştığı için sultanı kınıyordu. Ama anlaşıldığı kadarıyla sultan bunu umursamamıştı bile.

Barsbay'ın saltanatı sırasında ülke içinde çıkan ayaklanmalar nispeten azdı. Başlangıçta, 825/1422'de Suriye'de Safed valisinin başını çektiği bir ayaklanma çıktı. Vali, devrik es-Salih Muhammed'in yandaşlarındandı (ya da öyle olduğu söyleniyordu). Şam valisinin önderliğinde başlayan bir başka ayaklanma, Sefer 827/Ocak 1424'te valinin yenilgiye uğrayarak idam edilmesiyle sonuçlandı. Fakat ömrünün son aylarına kadar Barsbay'ın uykularını kaçıran daha tehlikeli bir rakip vardı. Ez-Zahir Tatar'ın, ölüm döşeğindeyken oğlunun naibi olarak belirlediği Canıbek es-Sufi'ydi bu ve Barsbay, sultanlığı ele geçirmesiyle sonuçlanan darbede önce onu devirmişti. Canıbek de Barsbay gibi ez-Zahir Berkuk'un Memluklarındandı; İskenderiye'de hapsedilmiş, ama Şaban 826/Temmuz 1423'te kaçmayı başararak birkaç yıl Kahire'de saklanmıştı. "El-Eşref [Barsbay'ın] hayatı" diye yazmıştır vakanüvis, "kendisine haber ulaştığı günden sonra hep sıkıntılarla geçti. Emirlerinin birçoğuna güvenini kaybetmişti, bir kısmını hapse attırıp bir kısmını da sürgün etti."[3]

Canıbek zaman içinde önce Suriye'ye, oradan Anadolu'ya geçti; Şevval 838/Mayıs 1435'te Tokat'ta görülmüştü. Memluk Sultanlığı'nın kuzey ve kuzeydoğu sınırlarında istikrar bozulmuş olduğu için Barsbay açısından telaş verici bir gelişmeydi bu. Memluk Suriyesi'nin sınır komşuları olan Karamanlılar ile Ramazanoğulları ve Dulkadıroğullarının kurduğu sınır beylikleri hakkında daha önce bilgi vermiştik. Doğuda ise iki Türkmen kabile konfederasyonu vardı. Anayurdu Doğu Anadolu olan Şii Karakoyunlular, Azerbaycan, Irak ve İran'ın kimi bölgelerini kendilerine bağlayarak genişlemişlerdi. En büyük Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf

3 İbn Tagribirdi, *Nücûm*, XIV, s. 254. İngilizceye çeviren P. M. Holt.

823/1420'de ölünce yerine oğlu İskender geçti. Onlara rakip olan Sünni Akkoyunlular ise Diyarbakır çevresini merkez edinmişlerdi ve hükümdarları da "Kara Yülük [köse]" lakabıyla bilinen Osman Bey'di. Daha doğuda ise Timurlenk'in büyük ama kısa ömürlü imparatorluğunun kalıntıları vardı. O sırada bu bölge, önceden de belirtildiği gibi, Timur'un oğlu Şah Ruh (807-50/1405-47) tarafından yönetiliyordu.

Canıbek'in Anadolu'ya gelmesi, Barsbay'a, daha genel olarak da Memluk Sultanlığı'na muhalif olan kişilerle grupları bir araya getirmişti. Sefer 839/Ağustos-Eylül 1435'te Osmanlı sultanı, Karamanlı beyi, Kara Yülük ve Dulkadıroğulları beyi Nasreddin Mehmed'in Şah Ruh'un adına vali atanmayı kabul ettiklerini öğrenmek de Barsbay için rahatlatıcı bir gelişme değildi. Üstelik Timurluların hırsları bununla da bitmiyordu. Şah Ruh'un Recep 839/Ocak 1436'da Barsbay'a gönderdiği elçilik heyeti ona Mısır valiliğini teklif etti. Timurlenk'in dünya imparatorluğu düşünün canlandırıldığını gören sultan sınırsız bir hiddete kapılmıştı. Şah Ruh'un gönderdiği kaftanı paramparça ettikten sonra elçiyi dövdürüp adam neredeyse ölene kadar kafasını at yalağına sokturdu.

Bu arada kuzeyde Canıbek tehdidi devam ediyordu. Onu destekleyenler arasında, Kara Yülük'ün oğullarından birinin etrafında toplanmış bazı Akkoyunlu ileri gelenleri de vardı. Ancak daha sonra bunlar Şah Ruh'un emri üzerine Karakoyunlu lideri İskender'le savaşmak üzere geri çağrıldılar. Bu çatışmada Kara Yülük öldü (839/1435). Ardından Malatya'yı kuşatan Canıbek, dost bildiği birinin (Nasreddin Mehmed'in oğlu) ihanetine uğradı ve yakalanarak Elbistan'a götürüldü. Barsbay'ın onu teslim almak üzere gönderdiği heyet Recep 839/Ocak 1436'da eli boş döndü. Nasreddin, tutsağını teslim etmeyi onuruna yediremeyeceğini, zaten Şah Ruh ile diğer liderlerin de onu teslim etmemesi için kendisine baskı yaptıklarını söylemişti. Oysa aslında Canıbek serbest bırakılmış, sultanın düşmanlarını örgütlemeye başlamıştı bile; nitekim birkaç hafta içinde bir sefer düzenlendi. Suriye valileri de Canıbek'in kuvvetine asker verdiler. Elbistan'a düzenlenen bir saldırıdan sonra Ayntab'da (Antep) çarpışma başladı (25 Zilhicce 839/10 Temmuz 1436). Yenik düşen Canıbek kaçtı. Bir yıl sonra da Nasreddin Mehmed'le birlikte Maraş çevresine akınlar düzenlemeye başladı, ama çok geçmeden iki konfederasyon arasında ihtilaf ve ayrılma baş gösterdi. Canıbek, Kara Yülük'ün oğullarına sığındı (bunlar Akkoyunlu topraklarını aralarında paylaşmışlardı). Ama ona bir komplo düzenleyerek Halep valisine teslim ettiler. Canıbek esaret altında öldü (26 Rebiyülahir 841/27 Ekim 1437) ve kellesi Kahire'ye gönderildi. Orada sokaklarda dolaştırılırken bir tellal şöyle bağırıyordu: "Sultanlara karşı gelip isyan edenlere müstehaktır."

Barsbay en tehlikeli düşmanından nihayet kurtulmuştu, ama kendi ömrü de tükenmek üzereydi. Altı ay süren bir hastalığın ardından 13 Zilhicce 841/7 Haziran 1438'de yaşı 60'ın üzerindeyken öldü. Ölümünden birkaç hafta önce, halifenin, dört başkadının ve saray erkânının huzurunda oğlu Yusuf'u vârisi ilan etmişti. Ama veraseti güvence altına almak üzere başvurulan bu yolun o gün de geçmişteki kadar etkisiz olduğu çok geçmeden anlaşılacaktı. El-Aziz Yusuf daha on dört yaşındaydı ve yanında Berkuk'un en kıdemli Memluklarından olan Çakmak ez-Zahiri vardı. Üç ay süren hizip çekişmelerinin ardından Çakmak 19 Rebiyülevvel 842/9 Eylül 1438'de tahta el koydu ve hem Baybars'ın, hem kendi üstadı Berkuk'un kullanmış olduğu bir saltanat sanı aldı: Melikü'z-Zahir.

Çakmak'ın saltanatının önemi, temelde Barsbay'ın Kıbrıs'ı sultanlığına bağlayarak açtığı yolu izlemesinden kaynaklanır. Bu amaçla Çakmak Rodos'u Hospitalier şövalyelerinin elinden almıştır. 844/1440, 846/1442 ve 848/1444'te olmak üzere Rodos'a üç sefer düzenlenmişti. Üçü de sonuçsuz kaldı. Rodos, en sonunda Kanuni Sultan Süleyman zamanında Osmanlılar tarafından alınacaktı (928/1522). Bu arada yılmak bilmez Şah Ruh da Barsbay'ın inatla reddettiği şeyi Çakmak'tan almayı başardı: 848/1444'teki elçilik heyetine Kâbe'nin kisvesini sağlama izni verildi. Çakmak, Şah Ruh'la arasını düzelttiğine memnundu, ama bu müsamahakârlığı emirleri çok kızdırmıştı ve Kale'den çıkıp kaldıkları yere dönmekte olan elçiler, Memluklarla kent halkından kimselerin oluşturduğu bir kalabalığın saldırısına uğrayarak soyuldular.

Çakmak, tahta çıktığında yaşı çok ilerlemişti ve 3 Sefer 857/13 Şubat 1453'te 80 yaşında öldü. Ölümünden birkaç gün önce tahtı 18 yaşındaki oğlu Osman'a bırakarak çekildi. Osman'ın, Melikü'l-Mansur sanıyla tahta çıkmasının üzerinden iki ay bile geçmeden darbeler tarihi tekerrür etti. Genç sultanı deviren atabek İnal el-Alâi, Berkuk Memlukları içinde tahta çıkan son kişi oldu. Onun da yaşı 73'tü ve kısa süreli saltanatı boyunca iki ayrı yönden son derece olumsuz gelişmeler yaşandı. 23 Şevval 857/27 Ekim 1453'te Osmanlı Sultanı II. Mehmed'i temsilen gelen elçilik heyeti, tahta çıkışından ötürü İnal'ı kutlayarak Konstantinopolis'in alındığını bildirdi. İslamın sekiz yüzyıllık düşünün gerçekleştiği haber alınınca bütün Kahire sokakları aydınlatıldı, halk şenlikler yaptı. Ancak bu olay aynı zamanda, Memluk hegemonyasının sona ererek Osmanlıların Yakındoğu'nun en büyük gücü haline geldiğinin en kesin işaretiydi. İki sultanlığın statüsündeki bu değişim sonucunda, ortak sınırlarındaki beyliklerle ilişkileri de, göreceğimiz gibi, temel bir sorun haline gelecekti. Öte yandan Kıbrıs'ta da önemli gelişmeler vardı. 1458'de Kral II. Janus ölünce kızı Charlotte ile gayri meşru oğlu Jacques arasında taht kavgası başlamış, Jacques

İnal'dan destek istemişti. Böylece Memlukların Kıbrıs'a yönelik son müdahalesi başlamış oluyordu. Olaylar kısaca özetlenebilir: Jacques tahtı ele geçirmeyi başararak 1473'e kadar adaya hükmetti; Catherine Cornaro adında Venedikli soylu bir kadınla evlendi, kocasının ölümü üzerine tahta Catherine çıktı. Ama Catherine'in yönetimi sırasında Kıbrıs, fiilen Venedik vesayetine girdi ve 1489'da Venedik adayı ilhak etti, ancak Memluk sultanına haraç ödemeye de devam edildi. 979/1571'de Sultan II. Selim'in adayı fethetmesiyle Frank *Outremer*'inin son kalesi de düşmüş oluyordu; Venedik, 980/1573'te Kıbrıs'ı Osmanlılara resmen bıraktı.

El-Eşref İnal, 15 Cemaziyelevvel 865/26 Şubat 1461'de yaklaşık 80 yaşında öldü. Emsallere uygun olarak yerine oğlu Melikü'l-Müeyyed Ahmed geçti. Yine emsaller doğrultusunda kısa bir süre sonra darbe yapıldı ve atabek Hoşkadem 19 Ramazan 865/28 Haziran 1461'de tahtı ele geçirdi. Hoşkadem, el-Müeyyed Şeyh'in Memluk kuvvetlerindendi ve onunla birlikte yeni bir sultanlar "kuşağı" başlayacaktı: Berkuk Memluklarının Memlukları.

YİRMİ BİRİNCİ BÖLÜM

MEMLUK SULTANLIĞI'NIN GERİLEYİŞİ (2)

SON DÖNEM Ç ERKEZ MEMLUK SULTANLARI (1461-1517)

Memluk Sultanlığı'nın son dönemi, ez-Zahir Hoşkadem'in 865/1461'de tahtı ele geçirmesiyle başlayıp yarım yüzyılı biraz aşan bir süre sonra I. Selim zamanındaki Osmanlı fethiyle sona erer. Bu dönemde siyasi istikrarsızlık, askeri başarısızlıklar ve ekonomik yoksulluk gitgide artmıştır. İktidardaki en dirayetli iki sultan, yani el-Eşref Kayıtbay (872-901/1468-96) ile el-Eşref Kansuh el-Gevri (906-22/1501-16) bile bu düşüş sürecini tersine çevirmeyi başaramamışlardır.

Devletin merkezindeki siyasi istikrarsızlığın nedenlerinden biri, eski sultanlık kuvvetlerine mensup kıdemli askerlerin oluşturduğu hiziplerin gittikçe çoğalarak kendi çıkarları peşinde koşmasıydı. Barsbay'ın ölümünden Kayıtbay'ın tahta çıkışına kadar sadece otuz yıl geçmişti ve bu dönemin sonunda Barsbay'ın Eşrefiye Memlukları, Çakmak'ın Zahiriye'si, İnal'ın Eşrefiye'si ile Hoşkadem'in Zahiriye'sinden kalma gruplar hâlâ faaliyet gösteriyordu. Kayıtbay'ın daha emirken topladığı Memluklardan oluşan cülbanı da bunlara eklemek gerekir; Kayıtbay sultan olduğunda bunların sayısını muazzam oranlarda arttırmıştı. Saltanatının sonuna kadar 8.000 Memluk satın almış olduğu söylenir, gerçi veba salgını yüzünden büyük kayıplar da verilmişti.

Cülbanın kendi üstadına bağlılığının (bu Memluk toplumunun en temel iki bağından biriydi) güvenilmez hale gelmesi dönemin en uğursuz gelişmelerindendi. İtaatsiz ve isyankâr tavırlarıyla cülban bu dönemde Kahire'de asayişin bozulmasının baş sorumlusuydu. Aslında başıbozuklukları daha önce kendini göstermeye başlamıştı. 854/1450'de Sultan Çakmak'ın cülbanı, Kale'den çıkmış ilerlemekte olan saray erkânına saldırıp

nâzırü'l-hassın evini yağmalayarak düşmanca tavrını ortaya koymuştu. Bundan kısa bir süre sonra da, askeri elit statülerini öne çıkarma amacıyla ulemanın at sırtında dolaşmasını yasakladı. Bunun sonucu olarak katır fiyatları aniden yükseldi. İnal zamanında, cülbanın başka düşmanca hareketleri de görüldü; Zilhicce 859/Kasım 1455'te sultan, kendi Memlukları tarafından taşlanma korkusuyla Kurban Bayramı'nda gelenek olduğu üzere halka açık kurban kesimlerini gerçekleştirmeye cesaret edemedi. Kayıtbay döneminde ise cülban sık sık karışıklık çıkardı ve bunun sıkıntısını çeken bir tek sultan olmadı. Kahire esnafi cülbanın dükkânlara düzenlediği saldırılardan mağdurdu, üstelik Kurban Bayramı zamanında cülbanın yaptığı yağmalar yüzünden kurbanlık hayvanlar kıtlaşmış ve pahalanmıştı.

Memlukların itaatsizliği arttıkça askeri nitelikleri de düşüyordu. Eski zamanların Memluk savaşçısı, at sırtında mızrak savurup ok atarak dövüşen mükemmel bir sipahiydi, özenle yetiştirilirdi, çok sıkı bir disipline tabiydi, liyakatı ve deneyimine göre yavaş yavaş terfi ederdi. 9./15. yüzyıl ortalarına gelindiğinde durum değişmişti artık. Sipahi eğitimi için yapılmış büyük meydanlar çürümeye terk edildi ve en-Nâsır Muhammed'in saltanat döneminden Kansuh el-Gevri zamanına kadar, yani bir buçuk yüzyıl boyunca hiç yeni meydan yapılmadı. Kalavunluların son döneminde ve bütün Çerkez dönemi boyunca geleneksel talimler de ihmal edildi; gerçi Kansuh el-Gevri, talimlere yeniden başlanması için gecikmiş -ve artık çağdışı olan- bir girişimde bulunmuştu. 8./14. ve 9./15. yüzyıllarda Avrupa ve Yakındoğu'da barut ve ateşli silahlar ortaya çıkmıştı; sonraki beş yüz yıl boyunca savaşlara bunlar damgasını vuracaktı. Top, eskiden kullanılan mekanik mancınıkların, tüfek de atlı askerlerin yay ve mızrağının yerini aldı. Gerçi daha 760/1360'larda yazılmış Mısır kaynaklarında toptan söz edilir; ancak Memluklar bunları muharebelerde değil, yalnızca kuşatmalarda kullanıyorlardı. Tüfeği ise daha da gönülsüz kabullendiler: O zamanlar tüfek, temelde bir piyade silahıydı ve ancak ikinci sınıf askerlere verilirdi; bunlar, evladü'n-nas ile Siyahlar gibi, toplumsal olarak Memluklardan aşağı konumda bulunan askerlerdi. Yine Kansuh el-Gevri, top döktürerek ve tüfekle savaşacak şekilde eğitilmiş bir birlik oluşturarak sultanlığının savunmasını güçlendirmek için umutsuzca çaba gösterdi. Ateşli silahlar karşısında Memlukların sergilediği tutum ile Osmanlıların tutumu arasında çok çarpıcı bir tezat vardır. Nitekim sonunda Sultan Selim'in yeniçerileri ateşli silahları ile Suriye ve Mısır'ın fethinde en önemli askeri etmen olacaktı.

Son dönem Memluk Sultanlığı'nın siyasi istikrarsızlığı ile askeri muhafazakârlığının temelinde yatan ve sultanlığın çöküşünde önemli bir rol oynayan etmen, çok uzun süren ekonomik ve mali buhrandı. Sultanlığın

ekonomik bakımdan en güçlü olduğu dönem, Mısır'ın, bütün komşularına boyun eğdiren Moğol kasırgasından kurtulmayı başardığı 7./13. yüzyıl ortalarından 8./14. yüzyıla kadar sürmüştü. Buhranın temel nedenlerinden biri de arka arkaya gelen salgın hastalıklarla ağır nüfus kayıpları verilmesiydi. Bunların en vahim olanı da vebaydı. En-Nâsır Muhammed'in ilk saltanat döneminde Memluk topraklarını etkisi altına alan veba Cemaziyelevvel 748/Ağustos 1347'de Halep'e ulaşarak bütün Suriye'ye, oradan da Mısır'a yayıldı ve 749/1348-49'da doruğa tırmandı. Avrupalı meslektaşları gibi Arap vakanüvisler de vebanın yol açtığı yıkıma ilişkin dehşetengiz anlatılar bırakmıştır geriye. Ortaçağ istatistiklerinin ne kadar güvenilmez olduğu bilinir, ancak tahmini hesaplara göre Mısır ile Suriye nüfuslarının üçte birini kaybetmişti. Üstelik tek salgın bu değildi: 819/1416 ile 919/1513 arasında on iki ağır salgın yaşandı. Gerçi bütün sınıflar ve milletler salgından etkileniyordu ama yerli halkın nispeten kazanmış olduğu bağışıklıktan da yoksun olan Memluklar arasında ölüm oranı özellikle yüksekti. Bu durum da sultanları ve emirleri, kendilerine bağlı Memluk kuvvetleri açısından büyük masraflara sokmuş olmalıdır. Yine de Çerkezlerin döneminde Memlukların sayısının düştüğüne dair bulgular vardır. Verilerin dağınık olmasına ve her zaman birbirini tutmamasına rağmen, en-Nâsır Muhammed'in üçüncü saltanat döneminde Sultan Memluklarının sayısı 12.000 kadarken, Çerkez sultanlar zamanında yarı yarıya düşmüş olduğu anlaşılmaktadır.

Ancak veba salgınının ekonomiye verdiği en ağır ve kalıcı zarar, ülke içlerine ulaşarak Mısır'ın tarım ve sanayi işçilerini etkilemesiyle ortaya çıktı. Köyler boşaltıldı, sulama tesisleri ihmal edildi, ekili araziler kıraç topraklara dönüştü. İktalar ve sultanlık hassı aracılığıyla devlet erkânı ile askeriyeyi besleyen toprak gelirleri düşmeye başladı: 715/1315 ile 923/1517 arasında Mısır'da toplanan toprak vergileri, dokuz milyon dinardan iki milyon dinarın altına inmişti. Suriye, Mısır'dan da yoksul düştü. 7./13. yüzyılın sonuna kadar bu topraklar, Memluklar ile Franklar ve Moğollar arasında geçen savaşlara sahne olmuştu. Sonra da Memluklar arasında sık sık hizip çatışmalarının yaşandığı bir bölge haline geldi ve 9./15. yüzyıl başlarında bu kez de Timurlenk'in işgaliyle yakılıp yıkıldı. Sultanlığın kentlerinin nüfusu da, vebanın sonuçlarından hem doğrudan, hem dolaylı olarak zarar gördü -dokumacılık zanaatının (özellikle ipekli dokumanın) merkezi İskenderiye, veba salgınından çok ağır bir darbe yiyerek Çerkez döneminde de gerilemeye devam etti.

Topraktan elde ettikleri gelirler azalınca, sultanlar ile saray erkânı da kentlerdeki ticarete müdahale etmeye başladılar. Para toplamada sık sık başvurdukları bir yol, uygulamada keyfi fiyatla zorla mal satılması demek

olan "tarh" ya da "rimâye" idi (her iki terim de malların pazara "atılması"nı belirtir). Bu suiistimalin daha önce de örnekleri görülmüştü (sözgelimi en-Nâsır Muhammed dönemindeki nâzırü'l-has en-Neşv'in icraatı), ancak onlar böyle sistemli biçimde uygulanmıyordu. Barsbay'ın uyguladığı karabiber tekeli bu uygulamanın şahikasını oluşturmaktaydı.

865/1461'den 872/1467'ye kadar hüküm sürerek son Memluk sultanları dönemini başlatan ez-Zahir Hoşkadem Çerkez değil, Rumi [Anadolulu] idi -yani belki Türkmendi, belki de Bizanslı Rumdu. El-Müeyyed Ahmed'in devrilmesinden sonra, hizipler arasında uzlaşma sağlayacak bir aday olarak tahta çıkarıldı; çünkü Çerkez olmadığı için, gerektiğinde kolayca devrilebileceği düşünülmüştü. Oysa hem kendini sultan yapanları, hem de rakiplerini saf dışı etmeyi başararak belalı, ancak pek parlak olmayan bir saltanat döneminin ardından eceliyle ölecekti (Rebiyülevvel 872/Ekim 1467). Erkânın topladığı meclis ise onun halefini seçmişti bile: El-Müeyyed Şeyh'in şahsi Memluk kuvvetlerinden yetişme atabek Yalbay. Ancak Yalbay, Memluk gazileri arasındaki hizip çekişmelerinin üstesinden gelmeyi beceremedi ve iki ay sonra devrilerek yerine, Çakmak'ın kuvvetlerine bağlı bir Arnavut olan Temürboğa tahta çıkarıldı. Yine çok kısa bir saltanatın ardından Temürboğa da devrildi ve gayet dostane bir şekilde yerini huşdaşı Kayıtbay'a bıraktı (Recep 872/Ocak 1468). Saltanatının ilk dönemindeki sallantılı duruma ve hizip çatışmalarına rağmen Kayıtbay, Zilkade 901/Ağustos 1496'da 80 yaşında ölene dek tahtta kalacaktı.

Kayıtbay'ın başının cülbanıyla sık sık derde girdiğinden daha önce söz edilmişti. İdarenin zayıflaması ve asayişin tamamen ortadan kalkmasının bir başka göstergesi de, göçebe kabilelerin gittikçe daha cüretkâr davranmasıydı. Bunlar, Aşağı Mısır'da Delta kıyısındaki bölgenin, yani batıda Buheyre ile doğuda Şarkiye'nin başına bela olmuştu; Suriye ile Hicaz'a giden yollar buradan geçtiği için bu bölge çok önemliydi. 876/1471-72'de Şarkiye'den gelen kabile üyeleri, birkaç saat süreyle Kahire'nin kuzeyindeki dış mahallelerde dükkânları yağmaladılar. Bunun üzerine kabileleri cezalandırmak üzere bir sefer düzenlendi. Ancak en vahim kabile ayaklanmaları Yukarı Mısır'da çıkıyordu -bu ayaklanmalar, sadece bölgenin başkente uzaklığı nedeniyle değil, Kahire'nin tahıl ambarı burası olduğu için de vahamet arz etmekteydi. 9./15. yüzyılda bu bölgeye Hevvara kabilesi hâkimdi; aslen Berberi olan bu kabile, o dönemde artık tamamen Araplaşmıştı. Memluk hükümeti, kabileyi yöneten Benû Ömer sülalesinden reisler atayıp çıkarına uymayan reisleri görevden alarak ve zaman zaman cezalandırma amacıyla sefer düzenleyerek bu kabileyi denetleme çabasında bir dereceye kadar başarı sağladıysa da, kalıcı bir sonuç alamadı.

Kayıtbay'ın Yukarı Mısır işlerinden sorumlu nâzırı devâdâr idi. Saltanatının ilk yıllarında bu makamda Çakmak Memluklarından (dolayısıyla sultânın da huşdaşı) olan Yaşbeg bulunuyordu. Muharrem 874/Temmuz-Ağustos 1469'da Yaşbeg, mısır toplamak üzere Yukarı Mısır'a gönderildi. Bunu izleyen aylarda Kahire'de yaşanan kıtlık nedeniyle devâdârın mısırı tekeline geçirdiğine dair dedikodular yayıldı. Şaban 874/Şubat 1469'da başkente dönen Yaşbeg, Yukarı Mısır'dan getirdiği ganimetleri sultana sundu: Altın sikkeler, atlar, develer, köleler, bal, şekerlemeler ve mısır. Uyguladığı zulme dair hikâyeler de onunla birlikte başkente ulaşmıştı:

> Yukarı Mısır'da şimdiye kadar en büyük gaddarlığı o yaptı; rivayet edildiğine göre, Benû Adî şeyhi Mahmud'u diri diri kızarttırmıştır. Arapların bir kısmı kazığa oturtulmuş, bir kısmının derisi yüzülmüş, bazıları da diri diri gömülmüştü. Ondan önce hiç kimse, Araplara böyle eziyet etmemişti.[1]

Sultanın akrabası olan ve Muharrem 886/Mart 1481'de devâdâr yapılan Akbirdi de Yukarı Mısır'da Memluk otoritesinin sürdürülmesinde aynı şekilde sorumluluk taşıyordu. 892/1487'de Ahamda kabilesine karşı düzenlediği sefer zaferle sonuçlandı. Kadınlarla çocuklar esir edilip başkente gönderildiler ve şeriata tamamen aykırı biçimde, İbn İyas'ın ifadesiyle "zenci köleler gibi" satıldılar. Uzak iller üzerinde etkili denetim kurulamadıkça, kabilelerin karışıklık çıkarması ve Memluk dehşeti birbirini izliyordu.

Bu iç karışıklıklardan başka, kuzey sınırında gitgide büyüyen gerilim de Kayıtbay'ın saltanatına damgasını vurdu. Bu bölgede üç büyük gücün çıkarları çatışıyordu. Güneydeki Memluklar ile batıdaki Osmanlıların yanı sıra, Kuzey Mezopotamya ile Doğu Anadolu'ya hâkim olan Türkmen Akkoyunlular da bir süre için güçlerinin zirvesine erişmişti. Kara Yülük'ün torunu olan Akkoyunlu reisi Uzun Hasan, rakibi Karakoyunlu Türkmenleri ve Timurluların karşısında kendi hâkimiyetini kurmuştu; ancak Osmanlılarla ters düşünce 878/1473'te Yukarı Fırat bölgesindeki Başkent'te* II. Mehmed tarafından yenilgiye uğratıldı.

Böylece sınır bölgesinin hâkimiyeti için çekişen iki güç kalmıştı: Memluklar ile Osmanlılar. Üç uç beyliğinden sadece Kilikya'daki Ramazanoğullarının bu bölgede -pek de önemli sayılmayan- bir etkisi vardı. Karamanlı Beyliği 880/1475'te II. Mehmed tarafından ilhak edildi. Dulkadıroğullarının hâkimiyetindeki Elbistan, sınır bölgesinde kilit konumdaydı. Hem Osmanlılar, hem de Memluklar evlilik ittifakları kurarak ve taht

1 İbn İyas, *Bedâi'z-zuhûr fi vekâi'd-duhûr*, III, Kahire, 1383/1963, s. 43. İngilizceye çeviren P. M. Holt.

* Otlukbeli'nin diğer adı -y.n.

üzerinde hak iddia edenlere destek vererek bu beylik üzerinde kendi hâkimiyetlerini sağlama almaya çalıştılar. İlk kriz, Hoşkadem'in saltanatı sırasında 870/1465-66'da yaşandı ve Memluklar, kendi adayları olan Şah Budak'ı tahta çıkarmayı başardılar. Ancak Osmanlıların adayı olan kardeşi Şah Suvar çok geçmeden onu devirdi. Hoşkadem ölümünden kısa bir süre önce Şah Suvar'a karşı sefer düzenlenmesi için emir vermişti. Kayıtbay'ın saltanatının başlarında (Şaban 872/Mart 1468) düzenlenen sefer birkaç hafta içinde kesin bir yenilgiyle sonuçlandı. Ertesi yıl düzenlenen ikinci seferden de farklı bir sonuç alınamadı, ancak üçüncü seferde Şah Suvar yenilgiye uğratılarak ele geçirildi. Kahire'ye götürülüp öldürüldü (Rebiyülevvel 877/Ağustos 1472) ve Elbistan tahtı Şah Budak'a iade edildi. Böylece Memluk sultanı kendi hâkimiyetini yeniden kurmuş oluyordu, fakat bu uzun sürmeyecekti. Şah Budak 884/1479'da diğer kardeşi tarafından devrildi: Kızını II. Mehmed'in oğluyla, geleceğin Sultan II. Bayezid'iyle evlendirmiş olan Alaü'd-devle idi bu. Alaü'd-devle, ironik bir biçimde, torunu Yavuz Sultan Selim tarafından devrildiği 921/1515'e kadar tahtta kalacaktı.

Memluk ve Osmanlı sultanları arasındaki ilişkiler Fatih Sultan Mehmed'in ölümünden (886/1481) sonra iyice bozuldu. Fatih'in oğullarından ikisi, Bayezid ile Cem, taht kavgasına tutuşmuşlardı. Bu mücadeleden Bayezid'in galip çıkması üzerine, Cem Kahire'ye kaçarak Kayıtbay'a sığındı. Hacca gittikten sonra, memleketine dönerek kardeşine karşı savaşmak için izin istedi. Kayıtbay, erkânına danıştıktan sonra istemeye istemeye izin verdi (Muharrem 887/Şubat-Mart 1482). Ancak sefer başarısızlıkla sonuçlandı ve Cem bir kez daha kaçmak zorunda kaldı -bu kez Rodos'a giderek Hospitalier Şövalyeleri'nin himayesine girdi. Ömrünü de sürgünde tamamladı, ancak II. Bayezid Cem'in öldüğü 900/1495'e kadar da kardeşinin Frank desteğiyle geri dönüp Osmanlı tahtını ele geçireceği korkusundan kurtulamadı.

Osmanlıların Alaü'd-devle'ye yardım göndermesi üzerine başlayan ilk Osmanlı-Memluk savaşının koşulları bunlardı. Savaş, esas olarak sınır bölgelerine düzenlenen bir dizi seferden ibaretti; iki büyük güç arasında kıyasıya bir mücadele değildi. Bayezid, Cem'den kaynaklanan potansiyel tehdidin farkında olduğu için Memluklara karşı bütün kuvvetlerini savaşa sürmeye cesaret edemedi. Daha önce Şah Suvar'a karşı düzenlenen seferlerin masrafıyla iyice ağırlaşmış olan kronik mali güçsüzlük ise Kayıtbay'ın elini kolunu bağlıyordu. İlk başta Kayıtbay, 890/1485'te elçisiyle halifeden bir berat göndererek tuhaf ve beceriksizce bir uzlaşma girişiminde bulundu. Beratta Bayezid'in, Anadolu'da ve bundan sonra fethedeceği yerlerde Memluk sultanının komutanı tayin edildiği bildiriliyordu. Kukla

hükümdar durumundaki bir Abbasinin, tamamen hayali bir şekilde önerdiği bu tabi konum, Konstantinopolis fatihinin oğluna pek cazip gelmemiş olmalı. Çünkü elçi bu girişimin başarısız olduğunu bildirmiştir. Savaş sırasında Alaü'd-devle'nin, damadı Sultan Bayezid'e karşı davranışları muğlaktı; bu nedenle kısa bir süre için yerine Şah Budak getirildi. Ancak 896/1491'de barış müzakere edilirken, sınır bölgesinde pek bir şey değişmemişti. Elbistan'a geri dönmüş olan Alaü'd-devle Osmanlılara, kabul edilebilir düzeyde bir sadakat göstermekteydi. İki büyük güç de bütün bu çabaların ardından tükenmiş durumdaydı, fakat Memluk Sultanlığı'nın toparlanması Osmanlılara göre çok daha güçtü.

Kayıtbay 27 Zilkade 901/7 Ağustos 1496'da öldü; sonraki beş yıl boyunca Kayıtbay'ın on dört yaşındaki oğlu en-Nâsır Muhammed'den başlayarak tam beş sultan tahta çıktı. En-Nâsır Muhammed'in kısa ve çalkantılı saltanat döneminde en dikkat çekici gelişme, sultanın, ateşli silahlarla donatılmış Siyah kölelerden oluşan bir kuvvet kurarak otoritesine yeni bir askeri dayanak yaratma girişimiydi. Bu deneme, kaçınılmaz olarak, Çerkez Memluk erkânında büyük bir infial yarattı; Kayıtbay'ın Memluklarından yetişme erkân, üstadlarının oğlu 15 Rebiyülevvel 904/31 Ekim 1498'de Gize yakınlarında bir suikasta kurban gittiğinde intikamını almış oldu. En-Nâsır Muhammed'in yerine geçen dayısı, Kansuh adında otuz yaşlarında bir Memluktu ve Melikü'n-Nâsır sanıyla tahta çıktı. Aslında en-Nâsır Muhammed'e yönelik suikastın başını çekenlerden Tumanbay'ın adayıydı. Tumanbay'ın gözü tahttaydı, ancak şartlar henüz olgunlaşmamış olduğu için devâdârlıkla yetindi ve bu makamdaki en son selefleri gibi o da, baş eğdirilmez Arap kabilelerini cezalandırma amacıyla seferler düzenledi. Zilkade 905/Haziran 1500'de, başında bulunduğu hizbe emir vererek Kale'yi topa tutturacak kadar güçlü hissediyordu kendini. Ez-Zahir Kansuh, kılık değiştirerek Kale'den kaçmayı başardı, ancak Tumanbay yine tahta çıkamadı ve onun yerine kıdemli huşdaşlarından atabek Canbolat sultan seçildi. Bundan kısa bir süre sonra Tumanbay, Suriye'de seferde bulunduğu sırada kendini sultan ilan etti ve başkente dönerek selefini Kale'den çıkardı (Cemaziyelahir 906/Ocak 1501).

Üç ay sonra el-Âdil Tumanbay da devrildi ve erkânın isteği üzerine el-Eşref Kansuh el-Gevri gönülsüz bir şekilde onun yerine geçti. Erkânın onu geçici bir çözüm olarak görmüş olması muhtemeldir. Kansuh el-Gevri o zamanlar 60 yaşındaydı ve her ne kadar Tumanbay yönetiminde yüksek makamlarda bulunmuşsa da, dönemin yanardöner siyasetinde belirleyici bir rol oynamamıştı. Buna rağmen on beş yıl hüküm sürdü. En-Nâsır Muhammed'in ardından tahta çıkan bu sultanların dördü de Kayıt-

bay'ın Memluk kuvvetlerinden yetişmeydi; yani 904/1498 ile 906/1501 arasındaki taht kavgası, esas olarak, huşdaşlar arasındaki bir mücadeleydi.

Kansuh el-Gevri saltanatı süresince kendinden öncekilerin başını ağrıtmış, kimi zaman da onları tahtından etmiş olan sorunlarla boğuştu: Aşırı güçlenip hizip kavgalarına tutuşmuş olan saray erkânı, baş eğmez cülban, yönetime bağlanması mümkün olmayan kabileler, hepsinden önemlisi de ağır vergiler konmasına ve kanunsuzluklara yol açan müzmin para sıkıntısı. Sadece kavgacı ve doymak bilmez Memlukları yatıştırmak için değil, sultanın düşündüğü savunma planlarının uygulanabilmesi için de paraya ihtiyaç vardı. En-Nâsır Muhammed'i örnek alan sultan, tüfeklerle donatılmış bir kuvvet oluşturmaya çalıştı. Memluklar bu kuvvetin dışında tutularak Türkmenler, yabancı halklar, evladü'n-nas ile zanaatkârlar arasından asker toplandı. Top döktürmeye de çok önem veren Kansuh, bu yeni silahla yapılan denemelere sık sık katılırdı. Bu olaylar her zaman sevinç vesilesi olmuyordu. İbn İyas 916/1510'da yapılan bir denemeyi şöyle anlatır:

> Sultan, el-Âdil'in kabrini ziyaret için Ridaniye'de bulunduğu sırada, döktükleri topu onun huzurunda denediler. Topların içindeki barut ateşlenince birden patladı. Havaya tunç parçaları saçıldı, tek bir sağlam top kalmamıştı. Topların sayısı on beş kadar vardı. O gün sultan gitgide daha çok sinirleniyordu, sonunda çarçabuk Kale'ye döndü. Halbuki niyeti emirlere ziyafet vererek günü neşe içinde geçirmekti, ama kısmet olmadı.[2]

Mısır ile Suriye'nin Akdeniz kıyılarını Frank korsanların saldırılarından korumak, ayrıca Kızıldeniz'de yeni ortaya çıkan bir tehlikeye, Portekizlilere karşı koymak için savaş gemisi yapılması masrafları arttıran bir başka etmendi. Sınırları zorlayarak Doğu'ya doğru ilerlemeye çalışan Batılılar - Haçlı seferleri, bu eğilimin daha önceki tezahürüydü- şimdi yeni bir çıkış kapısı bulmuşlardı: Bu yeni kapıyı açan amil Portekizlilerin 1497'de Ümit Burnu'nu dolaşarak Hint Okyanusu'nu geçmesi ve önce Doğu Afrika'da (1503), sonra da Hindistan'daki Koçin'de koloni kurmasıydı. Hindistan ve Uzakdoğu ürünlerinin Mısır'a taşınmasını sağlayan büyük ticaret yolu, Portekizlilerin Hint Okyanusu'na gelmesiyle tehlikeye giriyordu; oysa daha önce de gördüğümüz gibi Barsbay bu yol üzerinden yürütülen ticaretin bir kısmına kendi hazinesi adına tekel koymuştu. Üstelik Portekizliler Müslüman gemilerini Kızıldeniz'den atmak için çaba göstermekteydiler. Kansuh el-Gevri buna karşılık vermekte gecikmedi. Portekizlilere karşı Gucerat sultanına yardım sağlamak amacıyla Cemaziyelahir 911/Kasım 1505'te, Hüseyin el-Kürdi adında (Memluk olmayan) bir komutanın önderliğinde kuvvet gönderdi. Sefer kuvveti Cidde'ye varınca

2 İbn İyas, *Bedâi*, IV, Kahire, 1379/1960, s. 192, İngilizceye çeviren P. M. Holt.

kent tahkim edildi. Memluk ve Gucerat filoları birleşerek Ramazan 913/Ocak 1508'de Portekizlileri yendiler, ancak Portekizlilerin Diu açıklarında zafer kazanması (Şevval 914/Şubat 1509) üzerine Memluk kuvveti Mısır'a döndü.

Müslümanların güvenliğinin yeni ve hiç beklenmedik bir yönden gelen böyle bir tehditle karşı karşıya kalması, Osmanlı ve Memluk sultanlarının bir dereceye kadar işbirliğine girmesini sağlayarak cihadın yeniden dirilmesiyle sonuçlandı. II. Bayezid 916/1511'de Kansuh'a kereste, demir ve barut gönderdi. Süveyş Körfezi'nde savaş gemilerinin inşasına başlandı ve 921/1515'te ikinci bir filo sefere hazır hale getirildi. Osmanlılar savaş malzemesi sağlayarak bu kuvvete katkıda bulundukları gibi, kendi komutanları Selman Reis'e bağlı 2.000 kadar da denizci göndermişlerdi. Sefere Selman Reis ile Hüseyin el-Kürdi birlikte komuta ediyorlardı. Ancak sefer kuvveti Yemen'den öteye gidemedi. Cemaziyelevvel 922/Haziran 1516'da Zebid'i ele geçirip arkasından Aden'e saldırdıysa da sonuç alamadı. Gerçi bu sefer kısıtlı bir başarı sağlamıştı, ama Yemen'de Osmanlıların çok geçmeden kullanmaya başlayacağı bir mevzi kazanıldı; ayrıca Müslümanların denizlerde faaliyet göstermesi sonucunda Portekizliler Kızıldeniz'den uzak durdular.

Şaşırtıcı bir tesadüf sonucunda, Kızıldeniz'deki Memluk-Osmanlı işbirliği iki sultanlık arasındaki ikinci ve son savaşla aynı zamana denk düşüyordu. İki kuvvet arasındaki son büyük çatışmadan bu yana geçen otuz yıl içinde koşullar çok değişmişti. Hem koşullar gereği, hem de karakterinden ötürü genel olarak ihtiyatlı bir politika izlemekle yetinen II. Bayezid'in ardından, savaşçı bir ruha sahip oğlu I. Selim tahta çıktı (918/1512). Doğuda Akkoyunlular 882/1478'de Uzun Hasan'ın ölümünden sonra zayıf düşmüştü. Ancak ortaya yeni bir büyük güç çıkmıştı. Azerbaycan'daki Erdebil kökenli sufi bir aileden gelme Şah İsmail 906/1501'den başlayarak on yıl içinde bütün İran'a ve Bereketli Hilal'in doğu kesimine hâkim olmuştu. Kurduğu Safevi devleti kendini Osmanlıların karşıtı olarak tanımlamaktaydı: Şah İsmail Şiiliğin, Osmanlı sultanı ise Sünniliğin temsilcisiydi. Bu iki güç Türkmenleri kendilerine bağlamak için çekişirken, 913/1507'de Safevilerin Elbistan'ı işgal etmesi Kansuh el-Gevri'yi alarma geçirdi. Sünni bir devlet olan Memluk Sultanlığı kuzeydeki iki güçlü komşusunun yanında giderek zayıf bir konuma düşmüştü.

Son bunalım, 920/1514'te Sultan Selim'in Safevi topraklarını işgal ederek Çaldıran'da Şah İsmail'i yenilgiye uğratmasıyla başladı. Elbistan'ın başında bulunan Alaü'd-devle (Selim'in dedesi), kendisinden yardım isteyen Osmanlıları geri çevirmiş olduğu için acımasızca öldürüldü ve beyliği Osmanlı topraklarına bağlandı. Suriye'deki Memluk valileri bu gelişmeler

karşısında telaşa kapıldılar; Şah İsmail'le temas halinde bulunan Kansuh da, Rebiyülahir 922/Mayıs 1516'da Kahire'den ayrılıp Halep'e giderek, sayıca kalabalık, ancak düzensiz ordusunun başına geçti. Doğuda Şah İsmail'e karşı bir sefer daha düzenlemeye niyetlenen Selim ise potansiyel düşman olarak gördüğü bu kuvveti kendi saflarından atmaya karar verdi. Müzakerelerin kesilmesi üzerine 25 Recep 922/24 Ağustos 1516'da Halep'in kuzeyindeki Mercidabık'ta savaş başladı. Halep Valisi Hayır Bey'in komuta ettiği sol kanat, muhtemelen önceden Osmanlılarla anlaşarak kaçmaya başlayınca Memlukların akıbeti de belli oldu. Artık seksen yaşına gelmiş olan Kansuh el-Gevri çarpışmalar sırasında felç geçirdi ve öldü. Osmanlılar Suriye'yi hızla fethettiler. Halep hiçbir direnişle karşılaşmadan alındı. Güneye doğru ilerleyen Selim 13 Ramazan 922/10 Ekim 1516'da Şam'ı ele geçirdi.

Kansuh, Kahire'den ayrılırken yerine, 913/1507'den beri devâdârlık makamında bulunan yeğeni Tumanbay'ı bırakmıştı. Kendinden önceki devâdârlar gibi Tumanbay da Yukarı Mısır'dan vergi toplanması ve kabilelerin bastırılmasına faal olarak katılmıştı. Amcasının yenilgiye uğrayıp öldüğü haberi alınınca Mısır'daki Memluk erkânı sultanlığı kabul etmesi için Tumanbay'a baskı yaptı. İstemeye istemeye razı olan Tumanbay da 14 Ramazan/11 Ekim'de tahta çıktı. Ancak sultanlık alametlerinin bir kısmı Kansuh'un ölümüyle birlikte Suriye'de kaybolduğu, Halife III. el-Mütevekkil de Osmanlılara esir düştüğü için tahta çıkış töreni yarım yamalak yapılabilmişti. Tumanbay sultanlık sanı olarak Melikü'l-Eşref'i benimsedi.

Osmanlı sultanı, Mercidabık zaferi ve Suriye'nin işgaliyle Safevilere karşı girişebileceği yeni seferler için saflarını sağlama almıştı. Daha ileri gidip Mısır'ı da fethetme gibi bir niyeti olmadığı anlaşılmaktadır. Delta'ya ve Kahire'ye doğru ilerlemek başlı başına bir felaket olur, üstelik Selim'in haberleşme hattını tehlikeli biçimde uzatırdı. Ancak Memluk işbirlikçileri (en başta da, artık sultanın danışmanlığını üstlenmiş olan Hayır Bey), savaşa devam etmesi için Selim'i zorladılar. Oysa Selim'in niyeti, muhtemelen, Tumanbay'ı vasalı olarak Mısır'da bırakmaktı. Sina Çölü'nün aşılması gibi zorlu bir iş tamamlandıktan sonra Memluklar kendileri mevzilenene kadar Osmanlıların Kahire yakınlarındaki Ridaniye'ye kadar sokulmasına izin verdiler. Kısa süren savaş, 29 Zilhicce 922/24 Ocak 1517'de Memlukların bozguna uğramasıyla sonuçlandı ve ertesi gün Kahire'de okunan hutbede Tumanbay yerine Selim'in ismi anıldı.

Ridaniye'den kaçan Tumanbay, Orta Mısır'daki el-Behnasa'da Araplarla Memluklardan oluşan karma bir kuvvet toplayıp Osmanlı rakibiyle müzakereye girişti. Ancak Tumanbay'ın etrafındaki Memluklardan biri

müzakereleri zorla kesti. Arkasından, bu kez 10 Rebiyülevvel 923/3 Nisan 1517'de Gize'de yeni bir çarpışma başladı ve Tumanbay yine yenildi. Birkaç gün sonra da ihanete uğrayarak Osmanlılara teslim edildi. Onun ve Memluk Sultanlığı'nın yaşamındaki son sahneyi İbn İyas şöyle anlatmıştır:

> Osmanlı [yani Sultan Selim], Tumanbay'ı ele geçirmiş olduklarına halkın inanmadığını duyunca öfkelendi ve onu [Kahire'ye] gönderdi. Bulak'tan yola çıkıp el-Maks üzerinden ilerleyen Tumanbay'ın önünde 400 kadar Osmanlı vardı. Sûk Mercûş yolundan giden Tumanbay, Kahire'den geçerken ta Zuveyle Kapısı'na kadar yolda toplanmış olan halkı selamladı; kendisini neyin beklediğinden habersizdi. Zuveyle Kapısı'na varınca onu atından indirerek bağlarını çözdüler, sonra Osmanlılar kılıçlarını çekip etrafını sardılar. Asılacağını anlayınca ayağa kalktı ve etrafındaki ahaliye şöyle seslendi: "Benim için üç Fatiha okuyun." Ellerini açıp üç kez Fatiha okuduktan sonra celladına döndü: "Haydi, gör işini." İlmeği boynuna geçirip de ipi yukarı çektiklerinde ip koptu ve Tumanbay, Zuveyle Kapısı'nın eşiğine düştü. İpin iki kere koptuğu, ikisinde de yere düştüğü söylenir. Sonra astılar onu. Ölüp de ruhunu teslim edince halktan bir feryat koptu, arkasından büyük üzüntü ve keder duyuldu.[3]

3 İbn İyas, *Bedâi*, V, Kahire, 1380/1961, 176. İngilizceye çeviren P. M. Holt.

SONUÇ

GEÇMİŞE VE GELECEĞE BAKIŞ

Bu kitapta ele alınan dört yüz yılı aşkın dönem boyunca Doğu Akdeniz topraklarının siyasi tarihinde kendini göstermiş ağırlıklı tema, bu toprakların giderek birleşmesi ve sonunda da tek Müslüman yönetim altında pekişmiş bir güç haline gelmesidir. 5./11. yüzyılın son dönemlerinde Suriye, batıda Fatımilerin halifelik yönetimi ile doğuda Büyük Selçuklu Sultanlığı arasında çekişme konusuydu. Çevre topraklarda Hıristiyan Frank devletlerinin kurulması, bu bölgenin siyasi olarak bütünleşmesi doğrultusundaki eğilime güçlü bir ivme kazandırdı: Cihat çağrısı, Müslüman hükümdarların izlediği politikalara kutsal bir boyut katarken, tebaalarını da bir araya getiren haykırış oldu. Gerçi toprak kazanma hırsları ve siyasi hedefleri hiçbir şekilde Franklara karşı cihatla sınırlı değildi, ama geçmişe dönük bir bakış Zengi, Nureddin ve Selahaddin'in, fethedilmiş toprakların geri alınmasının mimarları olduğunu gösterecektir. Selahaddin'in kendi soyuna miras bıraktığı Suriye, henüz Frank hâkimiyetinden tamamen kurtulmuş değildi, ne de olsa Frankların mirasçıları da kıyıdaki eski topraklarının bazı parçalarını hâlâ ellerinde tutuyorlardı. Ayrıca bu ülke, henüz yönetim bakımından birleşmiş de değildi, çünkü Eyyubi yönetimindeki eyaletler sülale üyeleri arasında paylaşılmış, sülalenin gücü de yıkımdan başka şey getirmeyen mücadelelerde harcanmıştı.

Eyyubi mirasının coğrafi ve siyasi bütünlüğünü sağlayanlar 7./13. yüzyıl ortalarında eski efendilerinin topraklarında hükümdar olan Türk askerleri, yani Memluklardı. Moğol istilaları geri püskürtüldü, Frank devletlerinin kalıntıları geri alındı ve (vakanüvislerin verdiği adla) "Türklerin hükümdarları" yönetiminde Mısır ile Suriye birleşti. Bölgenin yerlisi Arapların getirildiği kâtiplik ve maliye nâzırlığı makamları aracılığıyla merkezde ve eyaletlerde askeri bir yönetim kuruldu. Memluk sultanları bir açıdan Müslüman birer müstebittiler: Abbasi sülalesinden gölge hali-

feler onların otoritesine meşruiyet kazandırıyordu, ancak keyfi iradeleri üzerinde hiçbir kurumsal denetim yoktu. Ne fakihler, ne de devlet görevlileri, sultanın iktidarı karşısında denge unsuru oluşturmalarını sağlayacak bir devlet bilinci geliştirebildiler; zaten sultanın icraatını yönlendirmede başvurabilecekleri örnekleri de yoktu. Bir başka açıdan bakıldığında da sultanlar, Memlukların, yani Mısır ile Suriye'ye göç etmiş Türklerin (ve sonraları Çerkezlerin) başındaki birer kabile şefini andırıyorlardı. Bu yüzden, kabile yönetimindeki emsalleri sayılan Memluk erkânını savaş ganimetleriyle veya toprak gelirlerinden ayrılan yüklü tahsisatlarla hoş tutmak zorundaydılar; zamanla bunlara, el koyma ve baskı yoluyla elde edilen kazançlar da eklendi. Zayıflığı ya da kibirle ortaya koyduğu gücü yüzünden erkânla uzlaşmayı beceremeyen sultan, iktidarı üzerindeki yegâne gerçek sınırlamayla karşı karşıya kalırdı: Erkân tarafından devrilme ya da öldürülme. Sonuç olarak Memluk Sultanlığı'nda siyaset, büyük ölçüde, yaşadığı toprakların yabancısı olan askeri bir aristokrasinin hiziplerine dayalıydı.

Yine aynı yüzyıllarda daha kuzeyde, Anadolu'da bir başka cihat daha yürütülmekteydi. Bunun amacı, Suriye'dekinin tersine, kâfirlere kaptırılmış toprakların geri alınması değil, İslamın sınırlarını 1./7. yüzyıldaki Arap istilalarıyla kazanılmış toprakların ötesine doğru genişletmekti. Uzun vadede bu cihat başarılı oldu ve Bizans Anadolu'su Türkiye'ye (*Turchia*) dönüştü. Bu yeni topraklarda birleşik bir Türk hükümdarlığı oluşturma yönündeki ilk girişim olan Anadolu Selçuklu Sultanlığı sınırlı bir başarı sağladı ve Moğollar bu sultanlığı Memluk Sultanlığı'nı ezemedikleri ölçüde ezdiler. Selçukluların çözülmesiyle ortaya çıkan Türk beylikleri mozaiğinden Âl-i Osman'ın liderliğinde gazi devletlerinin sonuncusu doğdu. Yalnızca Anadolu'daki son Bizans kalıntılarına değil, Rumeli'nin (yani Güneydoğu Avrupa'nın) Hıristiyan devletlerine karşı da cihadı sürdüren bu devlet her iki kıtada da tutundu. Osmanlı Devleti böylece, Timurlenk karşısında uğradığı yenilginin şokunu atlatmayı başardığı gibi, Konstantinopolis'i fethetme hedefinde daha büyük bir şevkle ilerledi. Daha sonra da, gitgide gücünü yitirmekte olan rakibi Memluk Sultanlığı'nın karşısına dikildi ve onu yenerek Suriye ile Mısır'ı fethetti. Memluk Sultanlığı'nın toprakları sonraki dört yüz yıl boyunca Osmanlı eyaleti oldu.

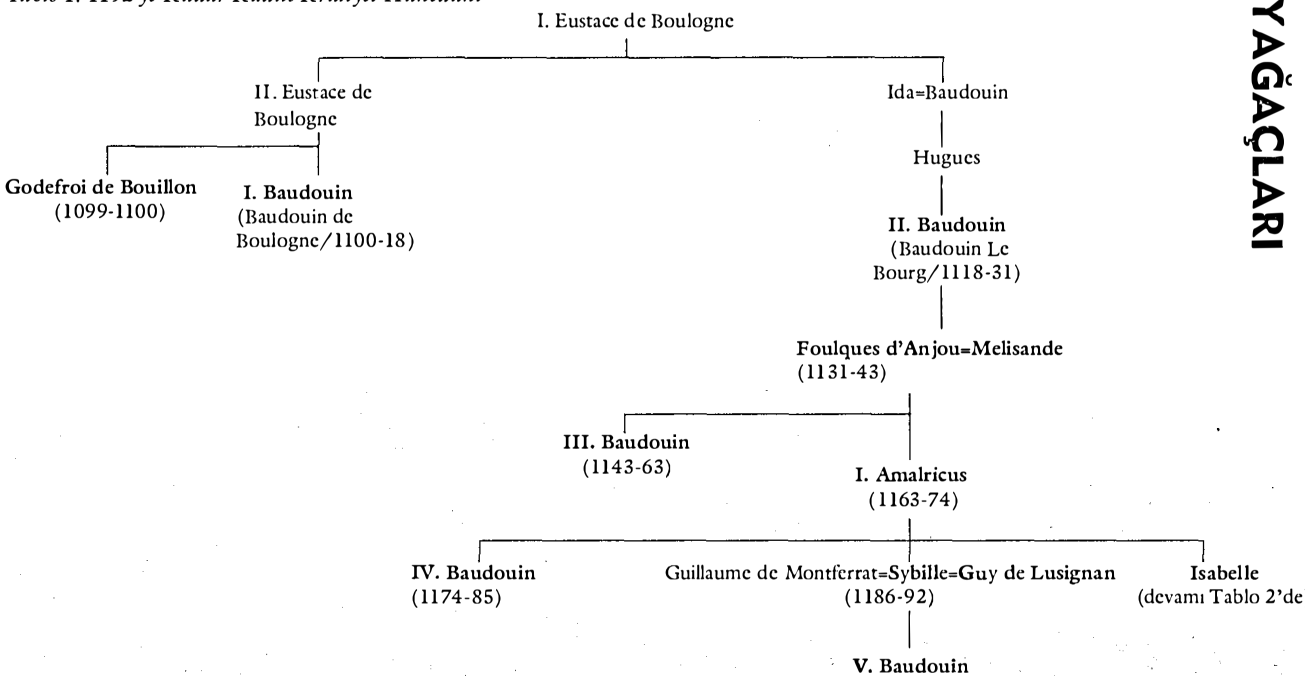
Suriye, Mısır'dan koptuktan sonra Osmanlı idari sistemi tarafından hemen hemen massedildi. Mısır ise her zaman olduğu gibi yine özel bir durum arz ediyordu. Büyük bir güç olarak uzun bir bağımsızlık tarihi, tamamen kendine has coğrafi koşullara uyarlanıp yüzyıllar içinde ayrıntısıyla geliştirilmiş bir idari ve mali sistemi olan bu ülkeye Yavuz Sultan Selim ile vezirleri özel ilgi gösterdiler ve muhafazakâr bir iskân yöntemi uyguladılar. Osmanlılarla savaşmış olan Memluklar mahkûm edilmiş, çoğu kaçmış ya da

öldürülmüştü, ancak Hayır Bey başta olmak üzere Memluk işbirlikçilerinin, Selim'in bu yeni fetihlerinde çok büyük payı vardı. Bu işbirlikçiler Selim'i, işgal ve fetih amacıyla gelen bir güç olmaktan ziyade rakip Memluklara, yani Kansuh el-Gevri ile Tumanbay'a karşı kendilerine dışarıdan destek sağlayan biri olarak görmüş olabilirler -tıpkı önceki dönemde yönetimden memnun olmayan Memlukların, Suriye'nin ilhanlarca işgaline destek vermesi gibi. Her ne sebeple harekete geçmiş olurlarsa olsunlar ödüllerini almışlardı. Mısır valisi tayin edilen Hayır Bey ölene kadar Kale'de hüküm sürdü; bir başka işbirlikçi olan Canbirdi el-Gazali de Şam valisi yapıldı.

Başta Çerkezler olmak üzere, Memluk toplama uygulaması 19. yüzyıl başlarına dek sürdü ve eski Memluk sistemi Osmanlı istilasından sonra da büyük ölçüde ayakta kaldı. Sultan Memlukları da sultanlıkla birlikte sahneden çekilmişti, ama Memluk ileri gelenlerinin yine kendine ait askeri kuvvetleri vardı. Bu tür kuvvetler bulundurulması, aşağı yukarı 11./17. yüzyılın ortalarından itibaren dikkat çekicidir ve daha önce sultanlık yönetiminde de olduğu gibi, bunlar arasındaki hizip kavgaları Mısır siyasetine damgasını vurmuştur. Aslında Memlukların askeri gücünü dengelemek amacıyla Mısır'a yerleştirilen Osmanlı garnizonu yeni Memluk toplumunun yapısını oluşturan intisap ve himaye ağının içine giderek daha fazla çekilmişti; öyle ki 12./18. yüzyılın büyük Memluk kuvvetlerinden birinin kurucusu bir Osmanlı zabitiydi.

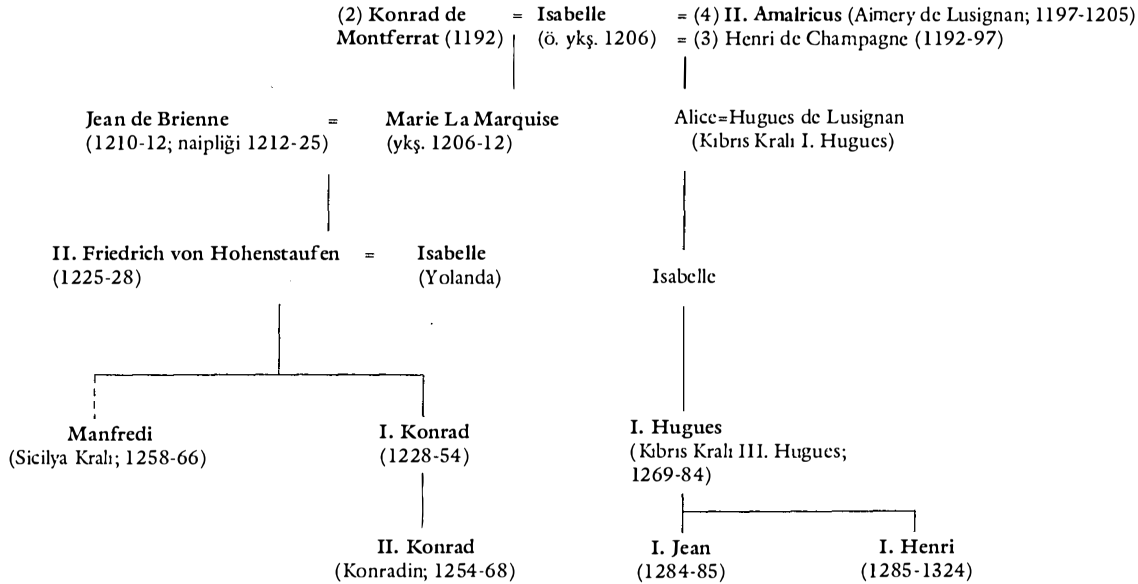
Gerçi Mısır'da Osmanlı hâkimiyetinin kurulmasının ardından mali sistemde (Selahaddin ile en-Nâsır Muhammed'in kendi iktidarlarına dayanak oluşturmak üzere gerçekleştirdiği revkleri andıran) yeni düzenlemelere gidildi, ama yeni Memluk ileri gelenleri iltizamlardan büyük bir pay almakta gecikmedi; zaten iltizamın eski düzende iktaların gördüğüne benzer bir işlevi vardı. Ayrıca ileri gelenler üç büyük devlet makamını zamanla tekeline aldı: Böylece emirü'l-hac, defterdar ve Osmanlı valilerinin görev değişimi sırasında yeni vali gelene kadar onun yetkilerini kullanan kaymakam bunların içinden çıkmaya başladı. Yeni Memluklar içindeki en önemli kişiler Osmanlılara özgü bir unvan olan "bey"i (tam olarak "sancak beyi") kullanıyorlardı ve resmi olarak 24 kişiydiler. Bu da, Memluk Sultanlığı zamanında en yüksek rütbelerde bulunan 24 emirin kurumsal mirasçıları olduklarını düşündürmektedir. Böyle bir servete ve kudrete ulaşan yeni Memlukların, zaman zaman bağımsız Mısır sultanlığını diriltme hayallerine kapılmış olması pek şaşırtıcı değildir. Bu hayalleri gerçek olmadıysa da yeni Memluklar, bütün siyasal ve kişisel kusurlarıyla Mısır'ın kendine özgü yapısının Osmanlı hâkimiyeti boyunca korunmasını sağladılar. 1811'de nihayet Memlukların siyasi gücüne son veren Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Mısır'daki valiliği boyunca, bağımsızlık dışında her türlü iktidara sahip olarak kendi hedeflerini gerçekleştirmişti.

Tablo 1: 1192'ye Kadar Kudüs Kraliyet Hanedanı

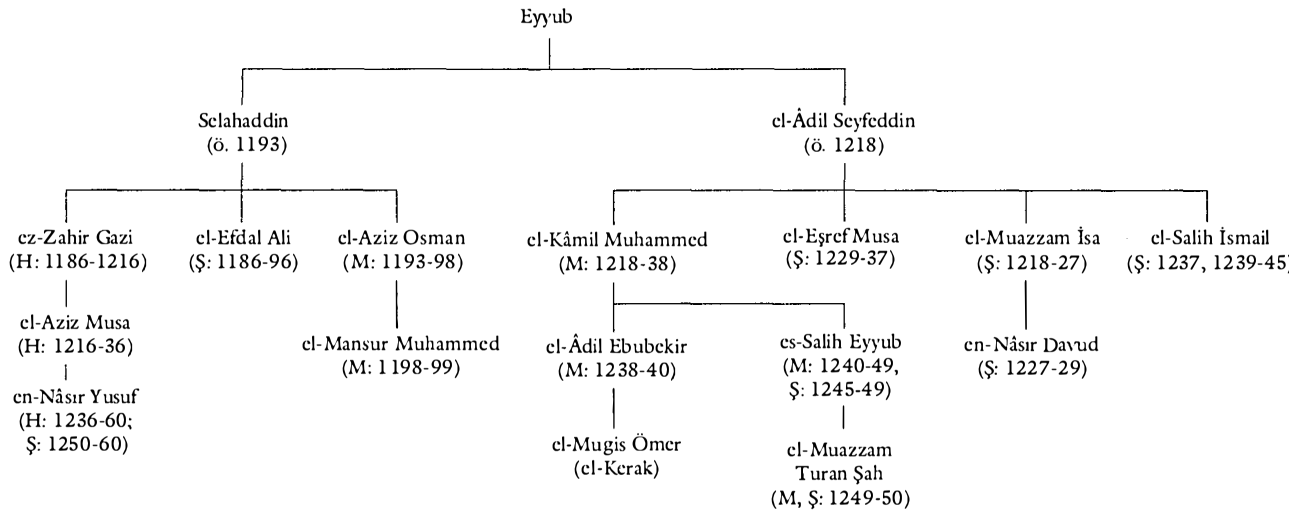
Not: Hüküm sürmüş kral ve kraliçelerin isimleri koyu harflerle gösterilmiştir.

Tablo 2: Kudüs Kraliyet Hanedanı (1192-1291)

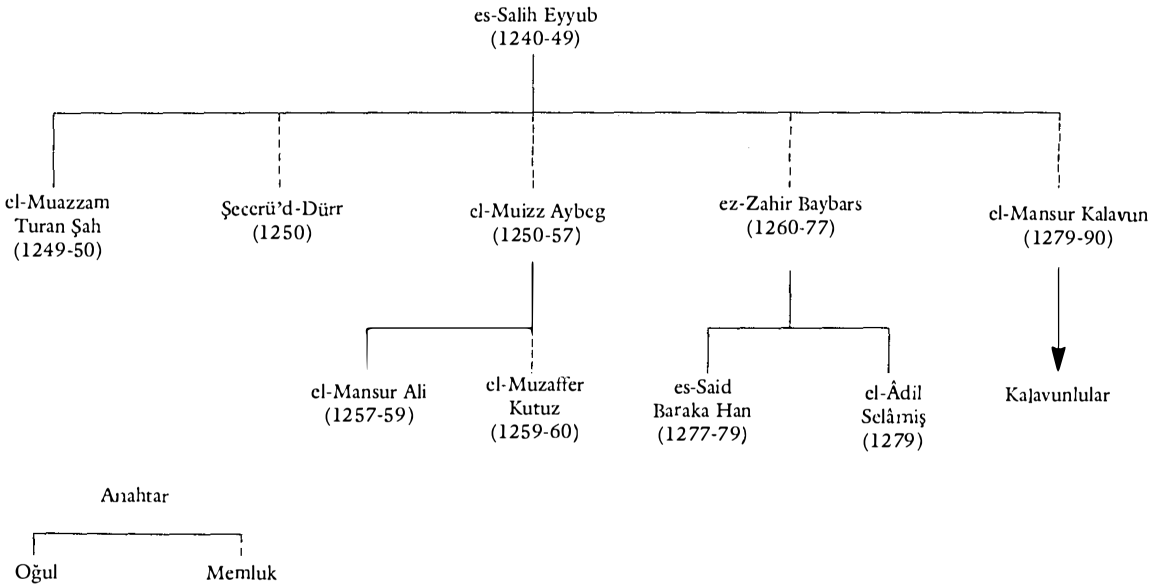
Not: Hüküm sürmüş kral ve kraliçelerin isimleri koyu harflerle gösterilmiştir.

Tablo 3: Mısır, Şam ve Halep Eyyubileri

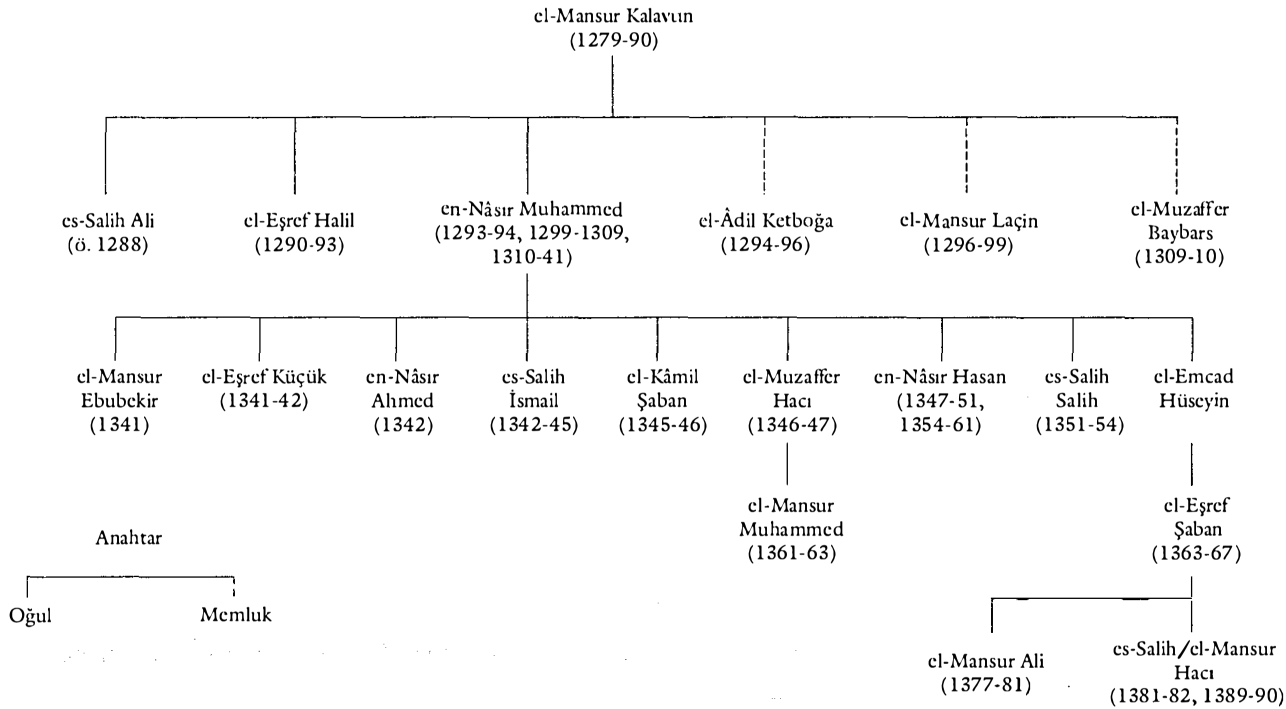

Kısaltmalar:
H: Halep
Ş: Şam
M: Mısır

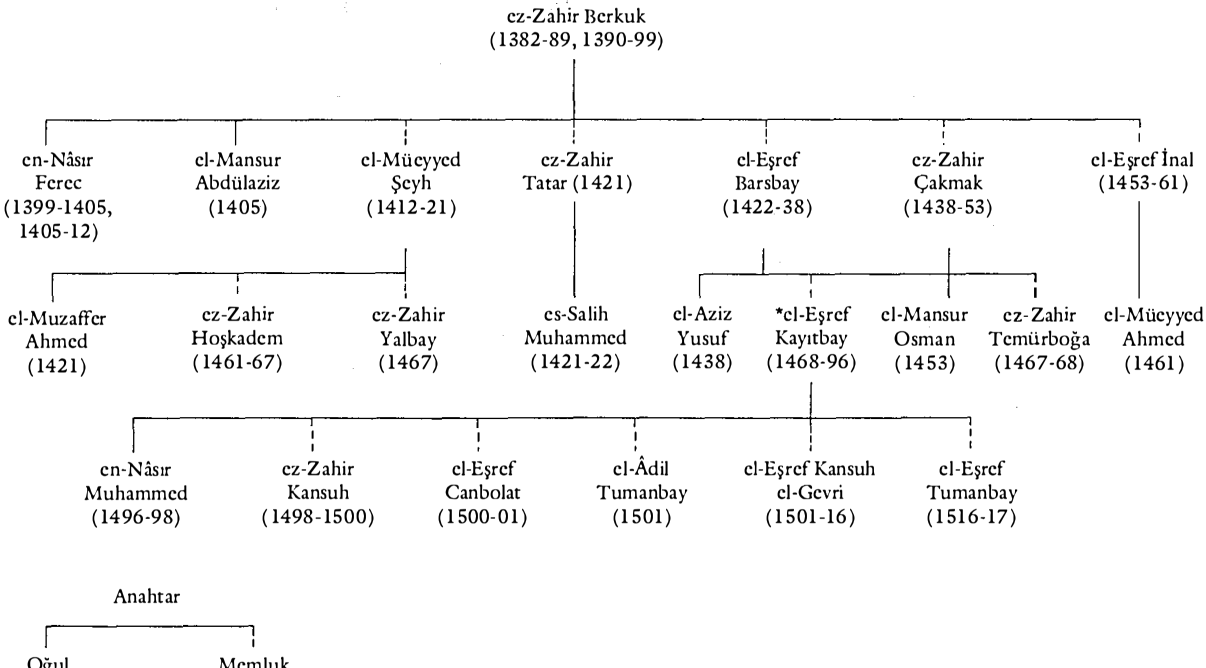
Tablo 4: Es-Salih Eyyub ve İlk Memluk Sultanları

Tablo 5: Kalavunlu Hanedanı

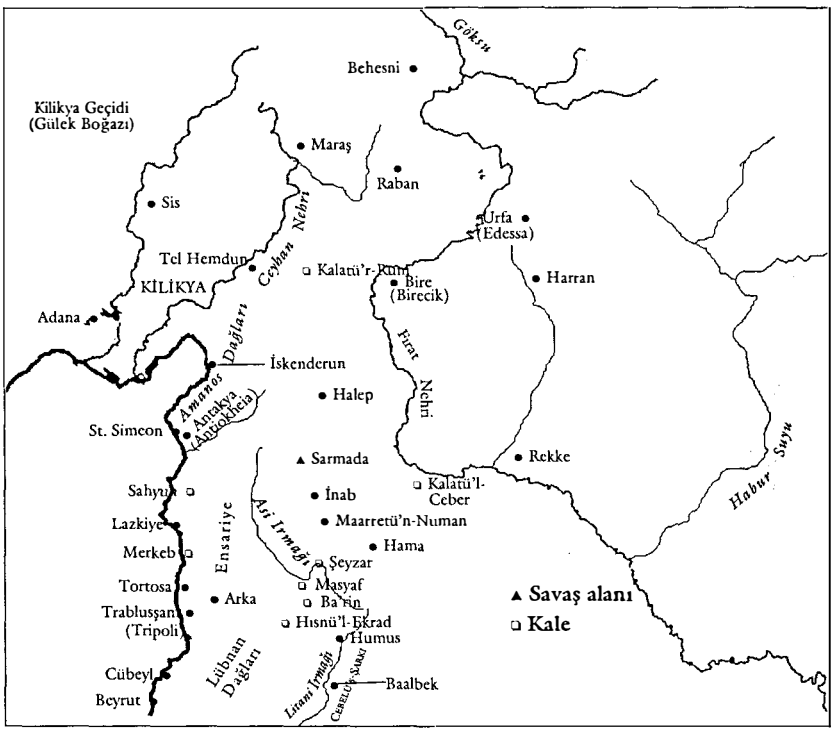

Tablo 6: Çerkez Memluk Sultanları.

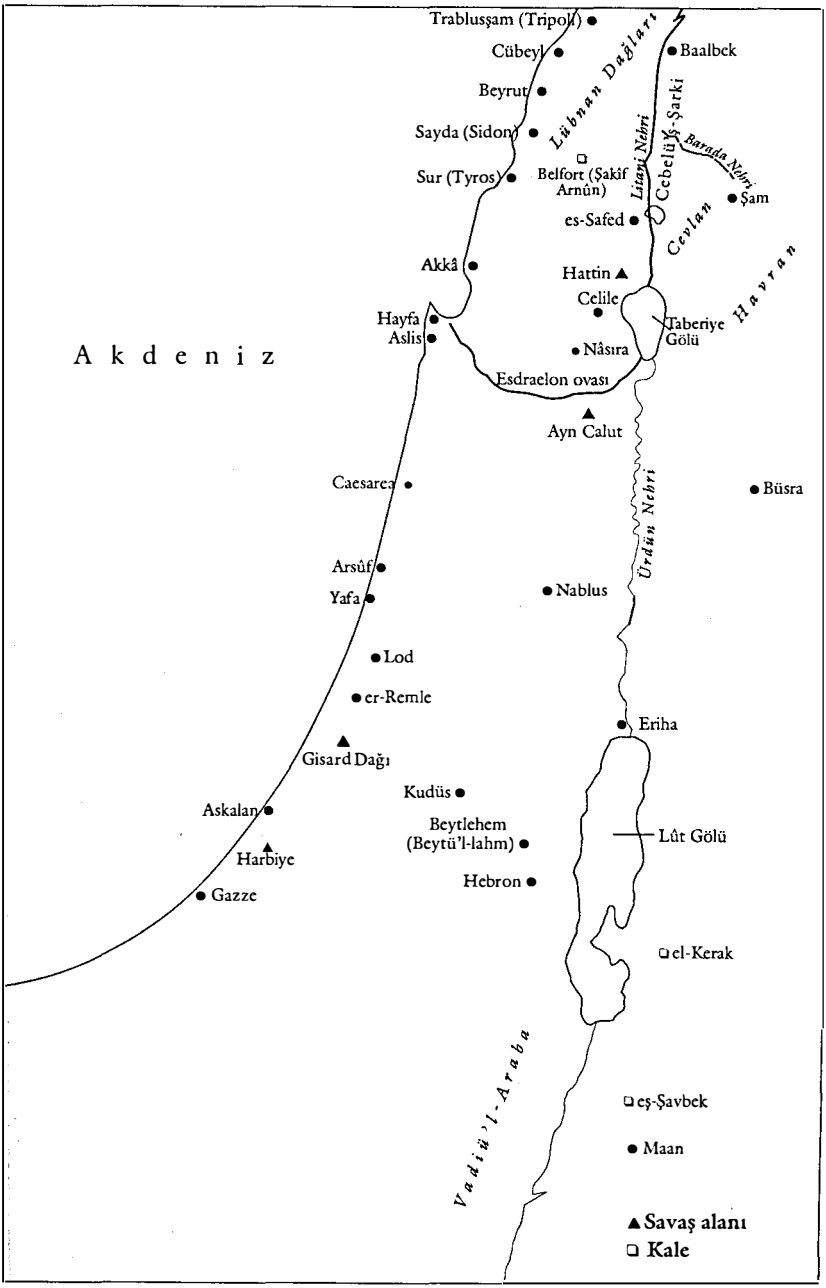

** Kayıtbay ilk önce Barsbay'ın, daha sonra da Çakmak'ın Memluklarında hizmet vermişti.*

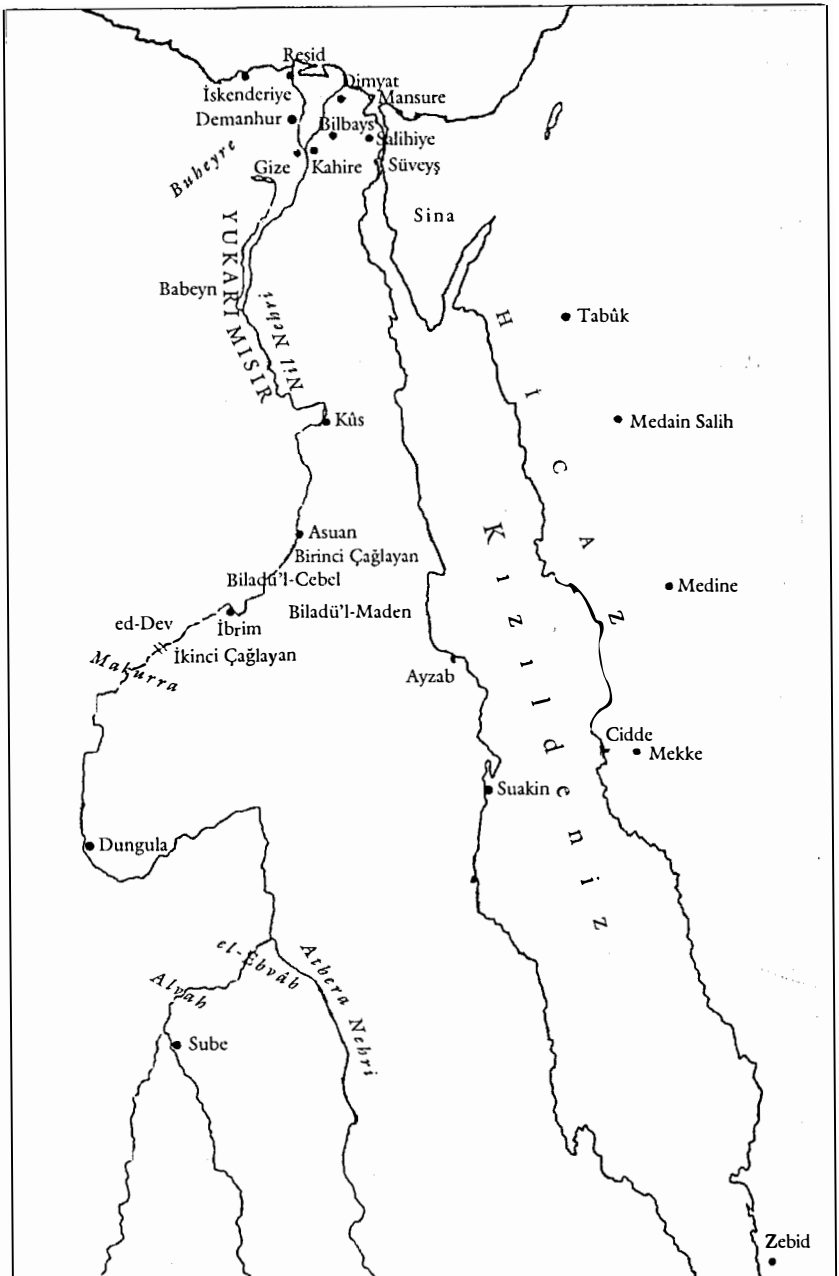
HARİTALAR

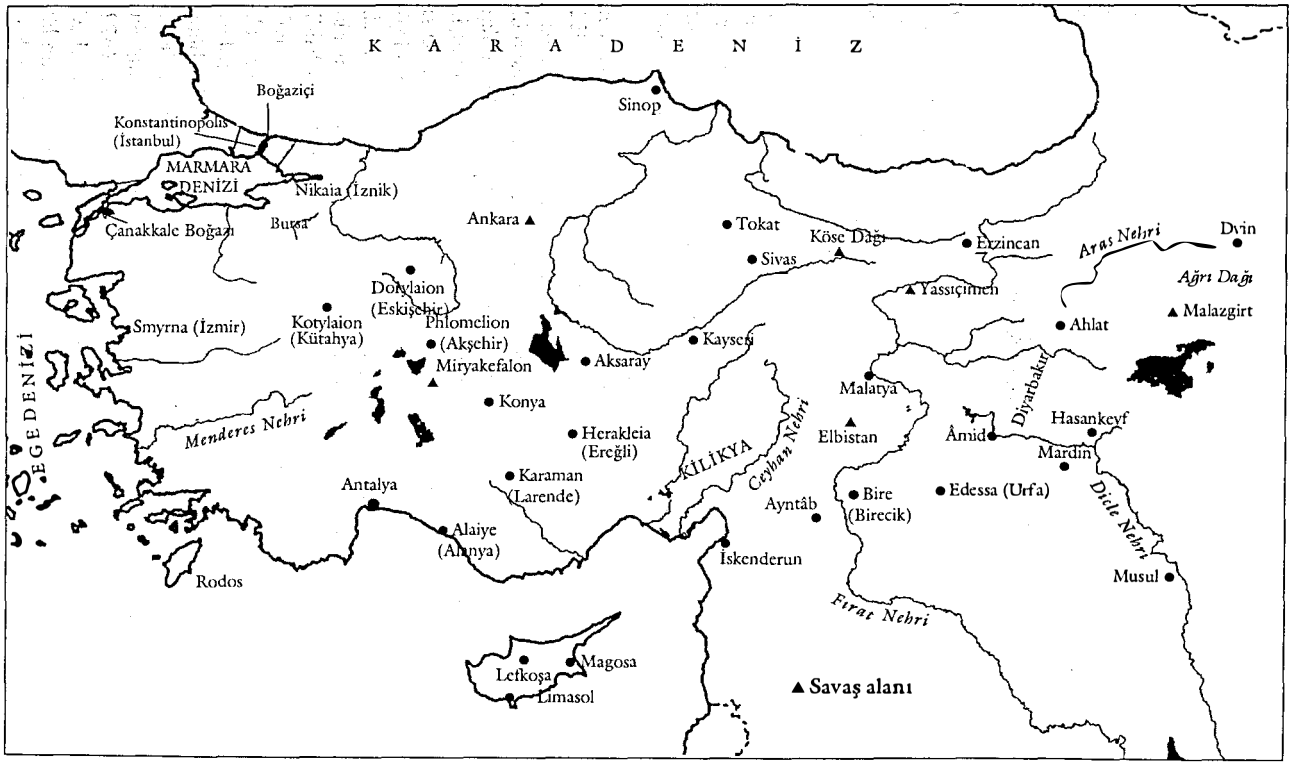
Harita 1: Bereketli Hilal'in Batı Kesimi (kuzey)

Harita 2: Bereketli Hilal'in Batı Kesimi (güney)

Harita 3: Nil Vadisi ve Kızıldeniz

Harita 4: Anadolu ve Bereketli Hilal'in Kuzey Kesimi

KAYNAKÇA

KISALTMALAR

BSOAS: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Londra.
EHR: *English Historical Review*, Londra.

BİRİNCİL KAYNAKLAR

Özellikle 5./11. yüzyıl sonlarından 8./14. yüzyıl sonlarına uzanan döneme ilişkin Arapça kaynaklar boldur. Bunların azımsanmayacak bir bölümü de yayımlanmıştır. Bu bölümde, belli başlı kaynak kategorilerini tarayarak daha çok önem taşıyan çalışmalar ve yazarlarından oluşturulmuş bir seçme sunulmaktadır.

Arap tarihyazıcılığının klasik türü vakayiname idi. Vakayinamelerde, daha erken dönemde yaşamış Muhammed bin Cerir et-Taberi'nin (ölümü 310/922-23) *Tarihü'r-rüsul ve'l-mülûk* (Türkçe baskısı: *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, 4 c., Maarif Vekâleti Şark-İslam Klasikleri dizisi, İstanbul, 1954-58) adlı eseri örnek alınırdı. Taberi'nin öncelikle bir din âlimi olup bir Kuran tefsiri ve şeriat üzerine eserler yazmış olması önemlidir. Sözünü ettiğimiz muazzam derlemesi ise İslamiyet öncesi zamanlardan Abbasi halifeliğine kadar olan tarihi engin bilgi sahibi, dini bütün bir Müslümanın gözüyle aktarır. Taberi'den sonra gelen birçok kimsenin eserlerinde de tarihe, bir dereceye kadar açıkça ifade edilmiş dini ve ahlaki bir bakış egemendir. Burada ele aldığımız dönemde vakayiname yazılmasına devam edilmiştir ve bunların en önemlisi de Ali bin Muhammed İbnü'l-Esir'in (555-630/1160-1233) *el-Kâmil fi't-Tarih*'idir. Memleketi Musul olan İbnü'l-Esir, Zengilerin hizmetinde bir devlet görevlisinin oğluydu ve hanedanına sadakati ya da tarafgirliği bu eserde dikkati çekmektedir. Ancak bu tarafgirlik, çok geniş bir coğrafi alana dair bilgi veren ve Yaradılış'tan 628/1231'e kadar bütün olayları kapsayan *el-Kâmil fi't-Tarih*'in büyük bölümünü etkilememiştir. Taberi'nin vakayinamesi gibi, bu da çok ciltli bir eserdir. Daha sonraları yazılmış olup çok daha kısa olan bir başka vakayiname de, İsmail Ebu'l-Fida'nın (672-732/1273-1332) *el-Muhtasar fi tarihi'l-beşer*'idir. Hama'daki bir Eyyubi beyinin ailesine mensup olan Ebu'l-Fida, en-Nâsır Muhammed bin Kalavun'un lütfuyla kendini oranın sultanı ilan etmişti. 729/1328-29'a kadar gelen bu vakayi-

nameye sonradan zeyl yapılmıştır. Yazarı tarafından tamamlanmamış ve ancak kısmen günümüze ulaşmış olan büyük bir vakayiname de, Mısırlı tarihçi Muhammed bin Abdürrahim İbnü'l-Furat'ın (735-807/1334-1405) *Tarihü'd-düvel ve'l-mülûk*'udur.

Yazarı, Ebu'l-Fida ile çağdaş olan bir başka eser, vakayiname şeklinde düzenlenmiş olsa da kapsamı ve bakışı açısından kişisel özellikler gösterir. Bu eser *Kenzü'd-dürer ve câmi'l-gürer*'dir ve -daha çok İbnü'd-Devâdâri adıyla bilinen- Ebu Bekir bin Abdullah bin Aybek ed-Devâdâri tarafından yazılmıştır. Aslen Memluk olan İbnü'd-Devâdâri eserini tamamladıktan sonra 736/1335'te ölmüştü. Dokuz ciltlik eserin ilk dört cildi Fatımi halifeliğinden başlayıp en-Nâsır Muhammed'in saltanatına kadar olan Mısır tarihini gitgide daha da zenginleşen ayrıntılarla ele alır; son cildin tamamını en-Nâsır Muhammed'in saltanat dönemini kapsamaktadır. İbnü'd-Devâdâri'nin bakış açısı bütün Mısır tarihinin (hatta bütün insanlık tarihinin), en-Nâsır Muhammed'in sultanlığı için bir hazırlık dönemi olduğu imasını içermektedir. Bu da, Taberi'nin, Müslüman ümmetinin takdir-i ilahi olarak gelişmiş tarihi biçiminde özetlenecek bakışından çok farklıdır ve tarihyazıcılığında, yaklaşık 7./13. yüzyıl ortalarından itibaren gittikçe yaygınlaşan yeni bir üsluba işaret etmektedir. Klasik tarihyazıcılığı dini ilimlere eklenen bir uğraş iken, bu yeni türde vakayinameler öncelikle edebi zevke hitap etmekteydi -bu da modern Alman bilginlerin *Literarisierung* diye tanımladığı gelişmedir.[1]

İbnü'd-Devâdâri'nin vakayinamesi, evrensel bir temadan yola çıkıp daralarak Mısır tarihine geçerken, başka yazarlar da kendi yerel topluluklarının yıllıklarını kaleme almıştır. Bu dönemin başında yer alan bu tür vakanüvislerden biri, 555/1160'ta ölen Hamza bin Esed İbnü'l-Kalânisî'ydi. Şam'ın mümtaz ailelerinden birine mensup olan İbnü'l-Kalânisî, divânü'l-inşanın başında bulunmuş, reis olarak görev yapmıştı. *Zeyl tarih Dimaşk* başlığını taşıyan eseri, daha önce yazılmış bir vakayinamenin zeylidir. Hem Şam'ın ve genel olarak Suriye'nin iç siyasetine ışık tutması, hem de Birinci ve İkinci Haçlı seferleri ile Müslümanların bunlara tepkisine ilişkin çağdaş bir anlatı oluşturmasıyla büyük önem taşır.

Dönemin sonunda çok daha büyük ölçekte iki yerel tarih ortaya çıkmıştır: El-Makrizi (766-845/1364-1442) ile daha genç olan çağdaşı İbn Tagribirdi'nin (ö. 874/1470) Müslüman Mısır'a ilişkin vakayinameleri. Ulemaya mensup olup Kahire ile Şam'da ilahiyat dersleri veren Takiyeddin Ahmed bin Ali el-Makrizi, üretken bir yazardı. *Kitabü's-sülûk li-marifeti düveli'l-mülûk* adlı eserinde yazar, giriş mahiyetindeki bilgilerin ardından Selahaddin ile Eyyubileri ele almaktadır; ancak kitapta asıl ağırlığı oluşturan bölüm, 844/1440-41'e kadar gelmiş Memluk sultanlarıyla ilgilidir. El-Makrizi'nin bir başka eseri ise Mısır, özellikle de Kahire üzerine bir topografya çalışması şeklinde kaleme alınmıştır ve her türlü tarihsel bilgiyi içerir. Bunlar arasında örneğin, İbn Süleym el-Asuani'nin 4./10. yüzyıl sonlarında Nübye'ye yaptığı yolculuğa dair anlatısı da vardır. Tam adı *Kitabü'l-mevâiz ve'l-itibar fi zikri'l-hitat ve'l-âsâr* olan eser kısaca *el-Hitat* olarak bilinir. El-Makrizi'nin öğrencisi olan Ebu'l-Mehasin Yusuf İbn Tagribirdi ise hocasından tamamen farklı bir kökenden geliyordu. Sultan en-Nâsır Ferec bin Berkuk yönetiminde yüksek makamlara gelmiş bir Memlukun oğluydu. İyi bir eğitim aldı ve Mem-

luk askeri aristokrasisiyle ilişkileri sayesinde rejimin siyasetine dair keskin bir anlayışa erişti. *en-Nücûmü'z-zahire fî mülûki'l-Mısr ve'l-Kahire* başlıklı vakayinamesi Müslüman Mısır'ın Arap istilasından 872/1467-68'e kadar olan tarihini kapsar. Osmanlı istilası ve hemen sonrasındaki olaylar da Muhammed bin Ahmed İbn İyas'ın *Bedai'züzuhûr fî vekai'd-duhûr*'unda anlatılır. İbn İyas (852-y. 930/1448-y. 1524) Memluk kökenlidir. Vakayinamesinin en büyük kısmı, kendi ömrü içinde gerçekleşmiş olaylara ayrılmış ve bunlar giderek daha da zenginleşen ayrıntılarla nakledilmiştir.

Bir başka tarihi tür olan sultan biyografisi, bu dönemde iki grup çalışmayla temsil edilmiştir. Bir grup Selahaddin'le, diğer grup ise ilk Memluk sultanları olan ez-Zahir Baybars, Kalavun ve el-Eşref Halil'le ilgili çalışmaları kapsar. Bütün biyografiler, eserlerine konu ettikleri kişiyle yakın ilişki içinde bulunan kimselerin kaleminden çıkmıştır, dolayısıyla tarihi değerleri konusunda temkinli davranmak gerekir. İçeriden ayrıntılı bilgi sağlama gibi bir üstünlükleri olmakla birlikte, hükümdara methiyeler düzme eğilimleri buna gölge düşürebilmektedir. Üstelik bu eserlerin yazarları belli bir kalıba bağlı kalmış, konu edindikleri kişiyi Müslüman hükümdar idealinin örneği olarak sunmuşlardır -bunlar (Baybars ya da Kalavun gibi) Türk boylarından gelen, Müslümanlığı yeni kabul etmiş göçebeler olsa bile. Ayrıca daha sonraki dönemlerin yazarlarında Selahaddin'e kıyasla Baybars'ı, Baybars'a kıyasla Kalavun'u büyük gösterme eğilimi vardır. Bunun kaçınılmaz sonucu olarak da hükümdarın, eldeki kalıba uygun düşen davranış ve eylemleri vurgulanarak anlatılır; böylelikle yeterince temkinli davranmayan okura bir İslami kahramanlık timsali sunulmuş olur.

Bu eğilimi başlatanlar ve kalıbı belirleyenler, Selahaddin döneminde yaşamış biyografi yazarlarıdır. Bunlar Selahaddin'in sarayında bulunmuş, onun yönetiminde hizmet vermiş kimselerdi. Bahaeddin İbn Şeddad (539-632/1145-1235) kazasker, İmadeddin el-İsfahani (519-97/1125-1201) kâtipti. Birincisinin yazdığı biyografi *en-Nevâdirü's-sultaniye ve'l-mehâsinü'l-Yusufiye* başlığını taşıyordu. İkincisininki ise *el-Berkü'ş-Şâmî*'ydi. Selahaddin'in hayatını ve dönemini anlatan bu yedi ciltlik vakayinamenin ancak iki cildi günümüze ulaşabilmiştir. Ayrıca el-İsfahani, Selahaddin'in sultanlığında zaferlerle dolu geçen son dönemi, yani Hattin seferinden ölümüne kadar olan yılları da *el-Fethü'l-Kussi fi'l-fethi'l-Kudsi* adlı eserinde anlatmıştı. Her iki yazarın da meslek hayatlarının ilk dönemlerini Zengilerin hizmetinde geçirdiğini belirtmek yerinde olur. Dolayısıyla tahtı gasp eden sultana böyle kasideler yazmaları kısmen kendini olumlama çabasının ürünü sayılabilir.

İlk Memluk sultanlarının biyografilerini kaleme alan yazarlar, hep saray görevlileri arasından çıkmıştı. Muhyiddin İbn Abdüzzahir de (620-92/1223-92), yeğeni Şafii bin Ali de (649-730/1252-1330) Mısır sarayında divânü'l-inşa'da çalışmış, hatta İbn Abdüzzahir bir dönem buranın reisliğini yapmıştı. Bir üçüncü biyografi yazarı, İzzeddin İbn Şeddad (613-84/1217-85; Bahaeddin İbn Şeddad ile bir akrabalığının bulunmadığı anlaşılmaktadır), Halep ile Şam'da hüküm sürmüş son Eyyubi olan en-Nâsır Yusuf'un hizmetindeyken, Moğolların Suriye'yi işgali üzerine Mısır'a kaçmış, orada Memluk sultanının hizmetine girmişti. İbn Abdüzzahir, Baybars'ın resmi biyografisi olarak nitelenebilecek *er-*

Revdü'z-zahir fi-sireti'l-Melikii'z-Zahir'i muhtemelen *en-Nevadir*'i örnek alarak yazmıştı. Şafii bin Ali de bu biyografinin kısaltılmış biçimini hazırladı. Kitabı, *Hüsnü'l-menakibü's-sırriye el-muntaza'a mine's-siretü'z-Zahiriye* gibi bir başlık taşısa da, zaman zaman hem Baybars'ı, hem de onun biyografisini yazan dayısını açıkça eleştiriyordu. Düşüncelerini alışılmadık bir dobralıkla dile getirmesi ise en-Nâsır Muhammed zamanında, yani hem Baybars, hem de Abdüzzahir'in çoktan ölmüş, tahta da Kalavunluların el koymuş olduğu bir dönemde yazmasına bağlanabilir. İbn Şeddad'ın Baybars biyografisi ise -anlaşıldığı kadarıyla İbn Abdüzzahir'in eseriyle aynı başlığı taşımaktadır (ancak bu iddia reddedilmiştir)[2]- bu ikisi arasında bir üslup tutturmuştur. Bu da yazarının, sultanın çeşitli lütuflarına mazhar olduğunu, ama henüz onun resmi biyografi yazarı mertebesine erişmediğini gösterir. Ayrıca İbn Abdüzzahir ile Şafii bin Ali, Kalavun'un birer biyografisini, buna ek olarak İbn Abdüzzahir, el-Eşref Halil'in de biyografisini yazmışlardır.

Tarihyazıcılığında bir başka tür olan hanedan tarihi hem vakayinamelerin, hem sultan biyografilerinin özelliklerini gösterir. Bu türün iki önemli eserinden ilki, İbnü'l-Esir'in Zengi hanedanıyla ilgili olarak hazırladığı *et-Tarihü'l-bâhir fi'l-devleti'l-atabekiye*, ikincisi de İbn Vâsıl'ın Eyyubi tarihi *Müferricü'l-kurûb fi ahbar Beni Eyyub*'dur. Hem Eyyubi, hem Memluk dönemlerinde hizmet vermiş Suriyeli bir âlim olan Muhammed bin Selim İbn Vasıl (604-97/1207-98), Baybars tarafından Hohenstaufen hanedanından Sicilya Kralı Manfredi'ye elçi olarak gönderilmişti, ayrıca İsmail Ebu'l-Fida'nın lalasıydı. İbnü'l-Esir'in Zengi tarihi çok taraflı bir çalışmadır ve bu hanedanı Eyyubilere karşı savunma amacıyla kaleme alındığı açıktır. Nureddin bin Zengi'nin uzun bir biyografisini içerir ve Bahaeddin İbn Şeddad'ın, Selahaddin'in ilahlaştırıldığı *en-Nevâdir*'ine bir cevap şeklinde tasarlanmış olabilir. Selahaddin ve Zengi dönemlerinin rakip tarihçileri arasında uzlaşma sağlayan ise Ebu Şâme (599-665/1203-67) olmuştur. Şamlı bir din âlimi olan Ebu Şâme, *Kitabü'r-ravzateyn fi ahbâri'd-devleteynü'n-Nuriye ve'l-Salahiye*'yi 651/1253'te tamamlamıştı.

Bu dönemin kaynaklarında bol biyografik malzeme vardır. Sultan biyografilerinin dışında bazı vakayinamelerde önemli şahıslara değinildiği görülür. Örneğin İbn Tagribirdi, her saltanat yılında ölen dini ve askeri erkân hakkında bilgi vermiştir. Bir de günümüze kadar hemen hemen tamamen İslam dünyasına özgü olan biyografik sözlükler vardır. Bunlardan biri, Fazlullah bin Ebi'l-Fahr İbnü's-Sukâ'î (ö. 726/1326) adında, Kahire'de görevli bir Hıristiyanın yazdığı tek ciltlik *Tâli kitab vefeyâtü'l-âyân*'dır. İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) derlediği büyük bir biyografik sözlük olan *Vefeyâtü'l-âyân*'ın devamıdır bu. 658/1260 ile 725/1325 arasında ölmüş kişilerin biyografileriyle sınırlı olan *Tâli*, Memluk dönemi başlarındaki önemli kişiler hakkında değerli bir bilgi kaynağıdır. Bugün Paris'te bulunan *Tâli* yazmaları, bir zamanlar Halil bin Aybeg es-Safedi (ö. 764/1363) adlı biyograf tarafından çok ciltli *el-Vâfi bi'l-vefeyât*'ın hazırlanmasında kullanılmıştı. Bir Memlukun oğlu olan es-Safedi, Kahire ile Suriye'de divânü'l-inşa görevlisi olarak bulunmuştu ve büyük saygınlığa erişmiş, üretken bir yazardı.

Diğer eserler de, özellikle kurumlar ve toplum hakkında önemli tarihi bilgi-

ler verir. Ayrıntılı ve gelişmiş bir örgütlenme gösteren Mısır yönetimindeki görevliler, astlarına ve haleflerine yol göstermek için elkitapları derlerdi. Bunlardan ikisi devletin mali örgütlenmesine ışık tutmaktadır: Ali bin Osman el-Mahzumi'nin 565/1169-70'te derleyip 581/1185'te yenilediği *Kitabü'l-minhâc fî ilm harâc Mısr* ve el-Esed İbn Memmâti'nin (ö. 606/1209) hazırladığı *Kitab kavânînü'd-devâvîn*. Kadı olarak yetişmiş babası gibi el-Mahzumi de Fatımilerle Eyyubilerin maliye divânlarında görevliydi. İbn Memmâti ise devlet hizmetinde buna benzer bir sicili bulunan Kıpti bir ailedendi; babası sonradan Müslüman olmuştu. Divânü'l-inşa elkitaplarının en kapsamlısı, büyük ölçüde daha önceki yazarların eserlerine dayanarak hazırlanmış ansiklopedik bir çalışma olan *Subhü'l-a'şâ fî sınâ'ati'l-inşa*'dır. Eserin sahibi Ahmed bin Ali el-Kalkaşandî (756-821/1355-1418) hukuk alanında eğitim gördükten sonra 791/1389'da kâtibü'd-dest olmuştu. Kitabı, Memluk döneminde divânü'l-inşa kâtiplerine gerekli olan her türlü bilgiye yer verir. Memluklar ve daha önceki yönetimlerde görev yapmış kişilere ve geçerli usullere dair bilgi vermesinin yanında, bugün artık kayıp olan arşivlerden birçok belgenin de (örneğin, Memluk sultanları ile Frank devletleri arasında yapılmış ateşkes antlaşmaları) örneklerini içermektedir.

Bir buçuk yüzyıl arayla Müslüman Batı'dan gelen iki gezgin Doğu Akdeniz topraklarındaki deneyimlerine ilişkin anlatılar bırakmıştır. Bunların ilki olan Muhammed bin Ahmed İbn Cübeyr, Valencia'nın henüz Müslümanların elinde olduğu, yani Balansiya adıyla bilindiği 540/1145-46 yılında bu kentte doğmuştu. Eğitimli bir adam olarak Gırnata (Granada) valisine kâtiplik yaptı, şarap içtiği için tövbe ederek hacca gitti. Mısır ve Kızıldeniz'deki Ayzab limanı üzerinden yaptığı yolculuk, daha sonra da Medine, Irak, Müslüman Suriye ve Frankların yönetimindeki Akkâ'dan geçerek geri dönmesi iki yıldan fazla sürdü (578-81/1182-85). Bu yolculuğunu *er-Rihle* (Yolculuk) adlı kitabında anlattı. 614/1217-18'de İskenderiye'de öldü. Sonraki yazarlar eserinden birçok bölümü intihal etmiştir. Bunlardan biri de İbn Battuta'ya kâtiplik yapıp gezi notlarını derleyen İbn Cüzeyy'dir. 703/1303-4'te Tanca'da doğan İbn Battuta, İbn Cübeyr'den çok daha fazla seyahat etmişti. 725/1325'ten 754/1353'e kadar sadece Mısır'ı değil, Haremeyn-i Şerifeyn'i, Bereketli Hilal'i, Anadolu'yu, Konstantinopolis'i ve Altın Orda ülkesini de gezdi; ayrıca doğuda Çin'e, güneyde Nijer'e kadar gitmişti (ya da kendisi öyle iddia ediyordu). Hindistan'da kadılık etmiş olduğu halde önemli bir âlim olmadığı anlaşılmaktadır; anılarını İbn Cüzeyy'e yazdırmış, o da bunları edebi unsurlarla bezemiştir. Eser 757/1358'de *Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâibi'l-emsâr ve acâibi'l-esfâr* adıyla ortaya kondu.

İbn Cübeyr ve İbn Battuta gibi gezi yazarları, anlatıları boyunca kendileri hakkında da pek çok bilgi verir, ancak İslamiyette günümüze kadar gerçek anlamda otobiyografiye hemen hemen hiç rastlanmamıştır. Bu türün çok az sayıdaki örneğinden biri, Asi Irmağı kıyısındaki Şeyzar kalesini yöneten bir aileden gelme Suriyeli Arap soylusu Usame bin Munkiz (488-584/1095-1188) tarafından kaleme alınmıştı. Usame'nin uzun bir döneme yayılan yaşamı, Birinci Haçlı Seferi arifesinden Üçüncü Sefer'in arifesine dek uzanıyordu. Hiçbir zaman siyasi hayatta

önemli bir konuma gelmemişse de belli bir toplumsal mevkide bulunan, aynı zamanda bir savaşçı olan Usame Müslüman hükümdarların ve (biraz küçümseyici bir üslupla bahsettiği) Frank şövalyelerinin maiyetinde bulunarak pek çok yeri gezdi. Otobiyografisini hayatının son dönemlerinde, Selahaddin tarafından kendisine emeklilik geliri bağlandıktan sonra kaleme almıştı. Eser *Kitabü'l-itibar* adını taşır -adından da anlaşılacağı gibi didaktik bir amaca hizmet ettiği öne sürülmüştür. Bir başka otobiyografi de, yukarıda değinilen Ebu'l-Fida'nın vakayinamesinin son bölümünde yer alır. 672/1273-74 yılına dair anlatısında Ebu'l-Fida, ailesi Şam'ı işgal eden Moğollardan kaçarken doğduğunu belirtir. 684/1285'e gelince, şahsen katıldığı ilk askeri harekât olan el-Merkeb kuşatmasını anlatır ve o noktadan 729/1328-29'a kadar Suriye'yi ve daha geniş bir bölgeyi etkileyen olayları aktarırken kendi hayatından da bahseder. Gerçi birçok vakayinamenin son bölümü, metnin kaleme alındığı dönemin olaylarına ayrılmış olduğundan, vakanüvisin, Ebu'l-Fida'nın da yapmış olduğu gibi, kendi kişisel anılarını nakletmesi şaşırtıcı değildir.

Yakındoğu'yu inceleyen günümüz tarihçisinin temel almak durumunda olduğu kaynaklar edebi metinlerdir. Bölgede Osmanlı öncesinde kurulmuş Müslüman devletlerini arşivleri uzun zaman önce dağılmış ve yok olmuştur. Bugüne ulaşabilmiş devlet belgelerinin çoğu şu üç yerden birinde bulunabilir: Sina Dağı'ndaki Azize Katerina Manastırı'nın arşivi, Avrupa devlet arşivleri ve edebi kaynaklar. Azize Katerina Manastırı'nda Fatımi, Eyyubi ve Memluk hükümdarlarının fermanları vardır ve bunların çoğu, keşişlerin sunduğu dilekçelere cevaben yazılmıştır. Divânü'l-inşa usullerinin yanı sıra Sina bölgesinin koşullarına da ışık tutarlar, ancak ücra bir bölgedeki marjinal bir cemaatin meseleleriyle ilgili oldukları için, daha geniş kapsamlı konularda bilgi vermekten uzaktırlar. Bu belgelerin bir kısmı S. M. Stern tarafından *Fatımid Decrees* (Londra, 1964) adı altında çevirileri ve değerli bir yorum yazısıyla birlikte yayımlanmıştır; yine Stern'in "Petitions from the Ayyubid Period" (*BSOAS*, XXVII [1], 1964, 1-32) ve "Two Ayyubid Decrees from Sinai" (S. M. Stern [der.], *Documents from Islamic Chanceries* içinde, Oxford, 1965) adlı makalelerinde de çevirileri ve yorum yazısıyla birlikte bunlara yer verilmiştir. Hans Ernst *Die mamlukischen Sultansurkunden des Sinai-Klosters*'de (Wiesbaden, 1960) Memluk dönemi belgelerini Almanca çevirileriyle birlikte yayımlamıştır. S. M. Stern'in "Petitions from the Mamluk Period", (*BSOAS*, XXIX [2], 1966, 233-76) adlı makalesi, bu kitapla bağlantılı olarak okunmalıdır.

Avrupa arşivlerinde bulunabilecek belgeler doğal olarak temelde ticaret antlaşmaları ve bunlarla bağlantılı metinlerdir. Venedik arşivinde bu tür belgelerin Latince ve İtalyanca versiyonları G. L. Fr. Tafel ile G. M. Thomas tarafından *Urkunden zur älteren Handels - und Staatsgeschichte der Republik Venedigs* (3 cilt, Viyana, 1856) adıyla yayımlanmıştır. Memlukların Aragon Krallığı'yla yaptığı antlaşmaların metinleri ve İspanyolca çevirileri, M. A. Alarcón y Santón ile R. García de Linares'in şu kitabında bulunabilir: *Los documentos árabes diplomaticos del Archivo de la Corona de Aragón* (Madrid-Granada, 1940); ayrıca bkz.

Suryal Atiya, *Egypt and Aragon: Embassies and Diplomatic Correspondence Between 1300 and 1330 A. D.* (Leipzig, 1938). İtalyan arşivlerinde Çerkez Memluk sultanları dönemiyle ilgili olan bazı belgeler, John Wansbrough'nun şu makalelerinde çevirileri ve yorum yazılarıyla birlikte sunulmuştur: "A Mamluk Letter of 877/1473" (*BSOAS*, XXIV [2], 1961, 200-213); "A Mamluk Ambassador to Venice in 913/1507" (*BSOAS*, XXVI [3], 1963, 503-530); "Venice and Florence in the Mamluk Commercial Privileges" (*BSOAS*, XXVIII [3], 1965, 483-523); "A Mamluk Commercial Treaty Concluded with the Republic of Florence 894/1489", (Stern [der.], *Documents from Islamic Chanceries*, 39-79).

El-Kalkaşandî'nin *Subhü'l-a'şâ*'da sunduğu belgeler arasında Frank devletleriyle yapılmış dört, Aragon'la bir ateşkes antlaşmasının metinleri yer alır. Ayrıca İbn Abdüzzahir *Teşrîfü'l-eyyâm ve'l-usûr fi sireti'l-Melikü'l-Mansur*'da (der. Murad Kâmil, Kahire, 1961), Şâfi bin Ali de *el-Fazlü'l-ma'sûr min sireti's-sultani'l-Melikü'l-Mansur*'da (Bodleian Yazmaları, Marslı 424) Kalavun biyografileri vermişlerdir. Bunlarla ilgili olarak P. M. Holt'un şu makaleleri incelenebilir: "Qalawun's Treaty with Acre in 1283" (*EHR*, XCI, CCCLXI, 1976, 802-812); "Qalawun's Treaty with Genoa in 1290" (*Der Islam*, 57 [1], 1980, 101-108); "The Treaties of the Early Mamluk Sultans with the Frankish States" (*BSOAS*, XLIII [1], 1980, 67-76). Suriye'deki bir hükümdar ailesinin, kökeni Lübnan'daki Garb olan Buhturi emirlerinin arşivi ailenin üyelerinden Salih bin Yahya (ö. 1436) tarafından yazılmış tarihçesi aracılığıyla günümüze ulaşmış ve Francis Hours ile Kamal Salibi'nin *Tarih Beirut* (Beyrut, 1969) adlı çalışmasında yer almıştır.

Bu kaynaklardan bir kısmının metni (kısmen ya da tamamen) Fransızca çevirileriyle birlikte *Recueil des historiens des Croisades: Historiens orientaux*'da (5 cilt, Paris, 1872-1906) yer alır. Yayına hazırlama ve çeviri aşamalarında tutturulan standartlar arasında bir uyumdan söz edilemese de, faydalı bir derlemedir. Francesco Gabrieli'nin *Arab Historians of the Crusades*'i (Londra, 1969) çeviri bölümlerden oluşmuş daha küçük bir antolojidir. Bu eserin İngilizce baskısı ise (E. J. Costello tarafından) İtalyancadan çevrilmiştir.

Eserlerin tamamı ya da bir bölümü üzerinden yapılmış çeşitli çeviriler vardır. İbnü'l-Furat'ın *Tarihü'd-düvel ve'l-mülûk*'undan yapılmış seçmeler U. ve M. C. Lyons'un *Ayyubids, Mamlukes and Crusaders*'ında (2 cilt, Cambridge, 1971) yer alır. Seçilen bölümlerin kronolojik kapsamı 641/1243-44 ile 676/1277-78 arasıdır. J. S. C. Riley-Smith de bu çalışmaya tarihsel bir giriş yazısı ile notlar eklemiştir. İbnü'l-Kalânisî'nin *Zeyl tarih Dimaşk* adlı eserinin büyük bölümü H. A. R. Gibb tarafından çevrilerek *The Damascus Chronicle of the Crusaders*'da (Londra, 1932) yayımlanmıştır. Önemli bir giriş yazısıyla sunulan bu eser 490/1097 ile 555/1160 arasını kapsar. El-Makrizi'nin *Kitabü's-sülûk* adlı eserinin 648/1250'den 708/1308-9'a kadar olan dönemi kapsayan ilk kısmı, büyük Fransız şarkiyatçı E. Quatremére tarafından çevrilerek açıklamalı notlarla birlikte *Histoire des sultans mamlouks de l'Égypte*'te (2 cilt, [4 tabaka], Paris, 1837-45) sunulmuştur. Kitabın eklerinde çok sayıda belgenin metni ve çevirileri yer alır. İbn Tagribirdi'nin *en-Nücûm*'unun, Çerkez Memluk sultanlarını konu alan son-

raki ciltleri William Popper tarafından çevrilmiştir: *History of Egypt 1382-1469 A. D.* (Berkeley-Los Angeles, 1954-60). İbn İyas'ın *Bedai'z-zuhûr*'unun, yazarının yaşadığı çağdaki olayları nakleden sonraki bölümü de Gaston Wiet'in çevirisiyle üç cilt halindedir: *Histoire des Mamlouks circassiens: Tome II [sic] (872-906)*, Kahire, 1945; *Journal d'un bourgeois du Caire*, [Paris, 1955]; *Journal d'un bourgeois du Caire: Tome II*, [Paris] 1960. İmadeddin el-İsfahani'nin *El-Fethü'l-Kussi*'si Henri Massé tarafından *Conquête de la Syrie et de la Palestine par Saladin* (Paris, 1972) adı altında çevrilmiştir. İbn Abdüzzahir'in Baybars biyografisi *er-Ravzü'z-zahir*'in bazı bölümleri, eksik bir yazmadan Syedah Fatima Sadeque tarafından *Baybars I of Egypt* (Dakka, 1956) adı altında çevrilmiştir. İbnü's-Sukâî'nin *Tâli kitab vefeyâtü'l-âyân*'ının özgün metni ile Fransızca çevirisi 1974'te Şam'da Jacqueline Sublet tarafından yayımlanmıştır. El-Kalkaşandî'nin *Subhü'l-a'şâ*'sının Suriye'yi konu alan bölümleri, Fransızcaya çevrilerek [Maurice] Gaudefroy-Demombynes'in kapsamlı giriş yazısı ve notlarıyla birlikte yayımlanmıştır: *La Syrie à l'époque des Mamelouks* (Paris, 1923). İbn Cübeyr'in *er-Rihle*'sinin İngilizce ve Fransızca çevirileri aynı sırayla şöyledir: R. Broadhurst, *The Travels of Ibn Jubayr* (Londra, 1972) ve Maurice Gaudefroy-Demombynes, *Voyages* (4 cilt, Paris, 1949-65). İbn Battuta'nın *Tuhfetü'n-nüzzâr*'ının (başka ülkelerin yanı sıra) Mısır ve Doğu Akdeniz ülkelerindeki gezilerini de anlattığı ilk kısmını H. A. R. Gibb çevirmiştir: *The Travels of Ibn Battuta A. D. 1325-1354* (Cambridge, 1958, 1962). Usame bin Munkiz'in *Kitabü'l-itibar*'ının çevirisi Philip K. Hitti tarafından yayımlanan *An Arab-Syrian Gentleman and Warrior in the Period of the Crusades*'dir (New York, 1929). İsmail Ebu'l-Fida'nın *el-Muhtasar*'ının son kısmında yer alan otobiyografisi, P. M. Holt tarafından *The Memoirs of a Syrian Prince* (Wiesbaden, 1983) adıyla çevrilmiştir.

Bu dönemi konu alan kaynaklara ilişkin bir değerlendirme, Bernard Lewis ile P. M. Holt tarafından derlenen *Historians of the Middle East* (Londra, 1962) adlı kitaptaki şu makalelerde bulunabilir: Claude Cahen, "The Historiography of the Seljukid Period"; M. Hilmy M. Ahmad, "Some Notes on Arabic Historiography During Zengid and Ayyubid Periods (521/1127-648/1250)"; Francesco Gabrieli, "The Arabic Historiography of the Crusades"; Sami Dahan, "The Origin and Development of the Local Histories of Syria". Memluk Sultanlığı'nın ilk dönemine ilişkin kaynaklar Ulrich Haarman ve Donald Presgrave tarafından araştırılıp aynı sırayla şu kitaplarda toplanmıştır: *Quellenstudien zur frühen Mamlukenzeit* (Freiburg im Breisgau, 1970) ve *An Introduction to Mamluk Historiography* (Wiesbaden, 1970). Sultan biyografileri P. M. Holt'un üç makalesinde ele alınır: "The Virtuous Ruler in Thirteenth-century Mamluk Royal Biographies" (Nottingham Medieval Studies, XXIV, 1980, 27-35); "Saladin and His Admirers: A Biographical Reassessment" (*BSOAS*, XLVI [2], 1983, 235-239); "Three Biographies of al-Zahir Baybars" (D. D. Morgan [der.], *Medieval Historical Writing in the Christian and Islamic Worlds*, Londra, 1982). Bu kitapta ayrıca D. S. Richards'ın İbnü'l-Esir üzerine bir makalesi yer alır: "Ibn al-Athir and the Later Part of the Kamil: A Study of Aims and Methods".

Referanslar

Bu dönemin belli başlı kişi, yer, kurum ve diğer özellikleri için *The Encyclopaedia of Islam*'a başvurulabilir (1. baskı, Leiden, 1918-38; 2. baskı 1960-...). İkinci baskıdaki nispeten uzun maddeler içinde Claude Cahen'in yazdığı "Ayyubids" (Eyyubiler) ve "Crusades" (Haçlı Seferleri) dikkate değerdir.

Bu döneme ilişkin kaynakçalar konusunda yol gösterici nitelikte başlıca iki çalışma şöyledir: Claude Cahen (haz.), *Jean Sauvaget's Introduction to the History of the Muslim East*, Berkeley-Los Angeles, 1965 (Fransızca özgün baskıları: *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman: éléments de bibliographie* [Paris 1943, 1961]); süreli yayın ve Armağan kitaplarındaki makaleler için, bkz. J. D. Pearson, *Index Islamicus 1906-1955* (Cambridge, 1958); bu çalışmaya 1962'den başlayarak *Supplement* adı altında çok sayıda ek yapılmıştır.

Tarih atlasları ise sayıca çok azdır. William C. Brice'ın (der.) *An Historical Atlas of Islam*'ı (Leiden, 1981) hem coğrafi, hem kronolojik açıdan geniş bir kapsama sahiptir. William Popper'ın *Egypt and Syria Under the Circassian Sultans 1382-1468 A. D.* ve *Systematic Notes to Ibn Taghri Birdi's Chronicles of Egypt* başlıklı iki cilt halinde yayımlanan (Berkeley-Los Angeles, 1955) çalışması, yararlı haritalar ve zengin malzeme içerir. C. F. Beckingham'ın yayımladığı (giriş niteliğindeki) *Atlas of Arab World and the Middle East* ise (Londra, 1960) günümüz siyasi coğrafyasıyla ilgili olmakla birlikte, önceki dönemler açısından da yararlıdır.

Genel Tarihler

Şu eserlerde konuyla ilgili bölümler yer alır: *The Cambridge History of Islam* (2 cilt, Cambridge, 1970); *The Cambridge History of Iran* (V, Cambridge, 1968); *The Cambridge Medieval History* (IV, tabaka 1, Cambridge, 1966). Kenneth M. Setton'ın (ed.) *A History of the Crusades* (I, II, 2. b., Madison, 1969) adlı çalışmasının birçok bölümü bu konu açısından değer taşımaktadır: H. A. R. Gibb, "The Caliphate and the Arab States", "Zengi and the Fall of Edessa", "The Career of Nur-ad-Din", "The Rise of Saladin 1169-1189", "The Ayyubids"; Bernard Lewis, "The Isma'ilites and the Assassins"; Claude Cahen, "The Turkish Invasion: The Selchukids", "The Turks in Iran and Anatolia before the Mongol Invasion", "The Mongols and the Near East"; Mustafa M. Ziada, "The Mamluk Sultans to 1293". Bu dönemi kapsayan genel Mısır tarihleri: Stanley Lane-Pool, *A History of Egypt in the Middle Ages* (Londra, 1901); Gaston Wiet'in *L'égypte arabe* (Paris, 1937) adlı eseri aşağıdaki kitabın IV. cildi olarak yayımlanmıştır: G. Hanotaux (der.), *Histoire de la nation égyptienne*. İktisadi tarihi ele alan çalışmalar içinde ikisi geniş kapsamlıdır: W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge* (2 cilt, Leipzig, 1885-86); ve E. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages* (Londra, 1976); Ashtor'ın yararlı bir makale derlemesi de bunlara eklenebilir: *The Medieval Near East: Social and Economic History* (Londra, 1978). Émile Tyan, yargı kurumlarına ilişkin son derece kapsamlı bir çalışma yapmıştır: *Histoire de l'organisation judiciaire en pays*

d'Islam (Leiden, 1960). Tasavvufun tarihi ve örgütlenmesini ise J. Spencer Trimingham incelemiştir: *The Sufi Orders in Islam* (Oxford, 1971).

Haçlı Seferleri

Setton'ın, önceki bölümde sözünü ettiğimiz *History of the Crusades*'ine ek olarak Haçlılar dönemini konu alan ve esasen Avrupa kaynaklarına dayanan iki çalışma daha vardır: Hans Eberhard Mayer, *The Crusades* (İngilizceye çeviren John Gillingham, Oxford, 1972); ve Steven Runciman, *A History of the Crusades* (3 cilt, Cambridge 1951-54; Türkçe baskı: *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992). W. E. Stevenson'ın *The Crusaders in the East* (Cambridge, 1907) adlı çalışması büyük ölçüde Arap kaynaklarına dayanır. Claude Cahen de çok geniş bir malzemeden yararlanmıştır: *La Syrie du nord à l'époque des croisades et la principauté franque d'Antioche* (Paris, 1940); aynı yazarın Latin Doğu ve Türkler üzerine çeşitli çalışmaları şu kitapta toplanmıştır: *Turcobyzantina et Oriens christianus*, (Londra, 1974). Latin krallığı konusunda genel kabul görmüş bir anlatı şu çalışmada bulunabilir: J. Prawer, *Histoire du royaume latin de Jérusalem* (2 cilt, 2. b., Paris, 1975). Aynı tarihçinin *The Latin Kingdom of Jerusalem* (Londra, 1972) adlı çalışmasında krallığın siyasi, askeri ve toplumsal yapısı incelenmektedir. Jonathan Riley-Smith, krallığın yönetimi ile yasalarına özel bir dikkat göstermiştir: *The Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem 1174-1277* (Londra, 1973). R. C. Smail, *Crusading Warfare (1097-1193)* (Cambridge, 1956) adlı eserinde Hıristiyan ve Müslüman ordularının yapısı ile taktiklerini inceler. Müslümanların Haçlı seferlerine yanıtı ise Emmanuel Sivan'ın etraflı bir araştırmasına konu olmuştur: *L'Islam et la croisade* (Paris, 1968).

Zengiler ve Eyyubiler

Zengi dönemi Nikita Elisséeff'in ayrıntılı bir çalışmasına konulmuştur: *Nur ad-Din: un grand prince musulman de Syrie au temps de croisades (511-569 AH./1118-1174)* (3 cilt, Şam, 1967).

Selahaddin'in kişiliği ve sultanlığı, biyografi yazarlarını neredeyse diğer bütün Eyyubileri unutturacak kadar çok meşgul etmiştir. Stanley Lane-Poole'un Selahaddin'in siyasi yaşamı üzerine ayrıntılı anlatısı hâlâ yararlıdır: *Saladin and the Fall of the Kingdom of Jerusalem* (Londra, 1898). Daha sonraki biyografi yazarlarından Hamilton [A. R.] Gibb, Selahaddin'in lehine bir yorum getirir: *The Life of Saladin* (Oxford, 1973). Yazarının ölümünden sonra yayımlanan bu kitapta, Setton'ın *A History of the Crusades*'de yazdığı bölüm daha da genişletilmektedir. "The Armies of Saladin" ve "The Achievement of Saladin" başlıklı iki önemli makaleye şu kitapta yer verilir: Hamilton A. R. Gibb, *Studies on the Civilization of Islam* (Boston [Massachusetts, 1962]). Andrew S. Ehrenkreutz ise aleyhte bir yorumda bulunmuştur: *Saladin* (Albany, 1972). Öte yandan Malcolm Cameron Lyons ile D. E. P. Jackson, eksiksiz ve sağduyulu bir yorum kaleme almışlardır: *Saladin: The Politics of the Holy War* (Cambridge, 1972). Selahaddin'in siyasi yaşamının son evresi Avrupa, Bizans ve Arap malzemelerine dayalı bir monografiye konu olmuştur: Hannes Möhring, *Saladin und der Dritte Kreuzzug*, Wiesbaden, 1980.

Monografilere konu olan iki Eyyubi daha vardır. Selahaddin'in kardeşini Franz-Josef Dahlmanns incelemiştir: *Al-Malik al-Adil. Ägypten und der Vordere Orient in den Jahren 589/1193 bis 615/1218* (Giessen, 1975). El-Âdil'in oğlu ise Hans L. Gottschalk'ın çalışmasında yer alır: *Al-Malik al-Kamil von Egypten und seine Zeit* (Wiesbaden, 1958).

Eyyubiler dönemi Suriye'sinin mükemmel bir tarihçesi (Mısır üzerine buna denk bir çalışmanın eksikliğini de bir ölçüde telafi eden) şu kitapta bulunabilir: R. Stephen Humphreys, *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260* (Albany, 1977). Humphreys aşağıdaki makalesinde Eyyubi ve Memluk sultanlıkları arasındaki sürekliliği ve gelişimi incelemektedir: "The Emergence of the Mamluk Army" (*Studia Islamica*, XLV, 1977, 67-99; XLVI, 1977, 147-182). Eyyubi ve Memluk dönemlerinde mali kurumların tarihi, Hassaneyn Rabie tarafından incelenmiştir: *The Financial System of Egypt A. H. 564-741/A. D. 1169-1341* (Londra, 1972). Yine her iki dönemi kapsayan (ve hareketin bütün tarihini ele alan) bir başka çalışma da şudur: Bernard Lewis, *The Assassins: A Radical Sect in Islam* (Londra, 1967). Konuyla ilgili bazı makaleler de Bernard Lewis tarafından şu başlık altında toplanmıştır: *Studies in Classical and Ottoman Islam (7th-16th Centuries)* (Londra, 1976).

Memluk Sultanlığı

İyi bir genel tarihçe bulunmamaktadır. W. Muir, *The Mameluke or Slave Dynasty of Egypt* (Londra, 1896) hem geçerliliğini yitirmiş, hem yüzeysel bir çalışmadır. Şecerü'd-dürr ile ilgili olarak yaşanan sorunlar ve Eyyubi döneminden Memluk Sultanlığı'na geçiş, şu çalışmada ele alınır: *Götz Schregle, Die Sultanin von Ägypten* (Wiesbaden, 1961). Ez-Zahir Baybars'ın siyasi yaşamı konusunda büyük ölçüde İbn Abdüzzahir'den alınmış olan bilgiler, şu çalışmada özlü bir biçimde sunulmuştur: Abdul-Aziz Khowaiter, *Baibars the First: His Endeavours and Achievements* (Londra, 1978). Ahmad A. Darrag'ın ayrıntılı ve sistemli çalışması Çerkez Memluk sultanlığının tarihi konusunda değerli bir katkıdır: *L'Égypte sous le régne de Barsbay: 825-841/1422-1438* (Şam, 1961). Jean-Claude Carcin'in monografisi Yukarı Mısır'ın bu devirde taşıdığı önemi ortaya koyar: *Un centre musulman de la Haute-Égypte médiévale: Qus* (Kahire, 1976). Kurumlar üzerine yapılmış çalışmalar nispeten boldur. A. N. Poliak'ın öncü çalışmasından yararlanırken ihtiyatlı olmak gerekir: *Feudalism in Egypt, Syria, Palestine, and the Lebanon, 1250-1900* (Londra, 1939). David Ayalon'un, titiz akademik çalışmanın örneğini oluşturan makalelerinin birçoğu şu iki başlık altında kitaplaştırılmıştır: *Studies on the Mamluks of Egypt (1250-1517)* (Londra, 1977) ve *The Mamluk Military Society* (Londra, 1979). David Ayalon bir başka çalışmasında Memluk Sultanlığı'nın çöküşündeki bir etkeni irdeler: *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom: A Challenge to a Mediaeval Society* (Londra, 1956). Memluk döneminde (özellikle Suriye'de) kent toplumunun tarihi ve kurumları üzerine bir çalışma şu kitapta bulunabilir: Ira Marvin Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages* (Cambridge-Massachusetts, 1967). P. M. Holt, iki makalesinde merkezi yönetimi ele alır: "The Position and Power of the Mamluk Sultan" (*BSOAS*, XXXVIII [2],

1975, 237-249); ve "The Structure of Government in the Mamluk Sultanate", P. M. Holt [der.], *The Eastern Mediterranean Lands in the Period of the Crusades* içinde, (Warminster, 1977).

Nübye

Hıristiyan Nübye'nin bütün tarihini kapsayan bir çalışma şu kitapta bulunabilir: Ugo Monneret de Villard, *Storia della Nubia cristiana* (Roma, 1938). Özet bir çalışma için şu kitaba başvurulabilir: J. Spencer Trimingham, *Islam in the Sudan* (Londra, 1949). Daha yakın dönemde yapılan bir çalışma: Giovanni Vantini, *Christianity in the Sudan* (Bologna, 1981). Nübye'ye yönelik Arap göçü ve tarihsel temelleri, Yusuf Fadl Hasan tarafından irdelenmiştir: *The Arabs and the Sudan* (Edinburg, 1967).

Anadolu

Anadolu Selçukluları üzerine en tanınan İngilizce çalışma: Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey* (Londra, 1968); kitap, eksiksiz bir kaynakça da içermektedir. Aynı yazarın önemli makaleleri şu başlıkla kitaplaştırılmıştır: *Turcobyzantina et Oriens christianus* (Londra, 1974). Türkleşme süreci Spiros Vryonis tarafından etraflı biçimde incelenmiştir: *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Berkeley, 1971).

NOTLAR

1 Ulrich Haarmann, *Quellenstudien zur frühen Mamlukenzeit*, Freiburg im Breisgau, 1970, s. 159-183.

2. Krş. P. M. Holt, "Three Biographies of al-Zahir Baybars", D. O. Morgan, *Medieval Historical Writing in the Christian and Islamic Worlds* içinde, Londra, 1982, s. 24 ve not 16.

DİZİN

Aachen 19
Abaka (ilhan) 96, 99, 104, 160, 163, 176, 177
el-Abbas 9
Abbas bin Ebu'l-Fütuh 47
el-Abbasa 86, 88
Abbasi halifeliği 4, 10, 71, 72, 80, 81, 94
Abbasiler 9, 13, 83
Abdullah bin Sa'ad 133
Abdülaziz, el-Mansur (Memluk sultanı) 180, 182
Abdülkadir el-Geylani 82
Abdülvahhab 155
Acar 177
Adana 2, 107, 185
Aden 13, 135, 189, 202
Adhémar (Le Puy'li piskopos) 19, 22, 24
el-Âdid (Fatımi halifesi) 5, 47, 49-52
el-Âdil Ebubekir (Eyyubi) 67, 165, 166
el-Âdil Seyfeddin (Eyyubi) 60-64, 65, 78, 80-82, 165
Afrika 3, 83, 132; Kuzey 5
Ağrı Dağı 49
Ahlat 175
Ahmed bin Tulun 155
Ahmed el-Muzaffer (Memluk sultanı) 186
Ahmed el-Müeyyed (Memluk sultanı) 193, 197
Ahmed en-Nâsır (Memluk sultanı) 123, 124
Ahmed er-Rıfai 82
Ahmed Tegüder (ilhan) 104
Akabe 83, 129
Akbirdi 198
Akdeniz 1, 3, 45, 83, 160, 163, 168, 174, 186, 201
Akkâ 2, 12, 26, 33, 34, 58-60, 66, 85, 90, 98, 99, 104-106, 136, 144, 157, 159
Akkoyunlular 179, 190, 198, 202
Akkuş el-Berli 94, 95
Akkuş el-Efram 113, 115
Akkuş el-Mesudi, Fariseddin 161, 162
Aksaray Kalesi 176
Aksungur el-Fârikâni 101
Aksungur el-Hâcib 14, 31, 41, 81
Aksungur el-Porsuki (Musul valisi) 31, 41
Akşehir (Philomelion) 4
Akşehir (Sivas yakınlarında) 177
Aktay el-Camedar, Fariseddin 86, 87, 103, 112
Aktay el-Mustarib, Farisüddin 88, 92, 93, 157
Alaaddin Ali bin Lülü 91, 94
Alaiye (Alanya) 174
Alamut Kalesi 12, 79, 89
Alanya bkz. Alaiye
Alaü'd-Devle 199, 200, 202
Aleksios I Komnenos 13, 18, 19, 21, 42, 172, 174
Alemüddin Kayser bin Ebu'l-Kasım 66

Alfonso III (Aragon kralı) 167, 168
Ali (Hz.) 9
Ali bin Aybeg, el-Mansur (Memluk sultanı) 88, 90, 130, 143, 144
Ali bin Muhammed (Süleyhi) 13
Ali, es-Salih (Memluk sultanı) 105, 106
Almanya 20, 27
Alp Arslan (B. Selçuklu sultanı) 10, 11, 14, 170, 171
Altavilla bkz. Hauteville
Altın Orda 96, 101, 121, 160, 162, 163, 168
Alva Krallığı 132
Amalricus I (Latin kralı) 33, 35, 47-49, 54, 57
Amalricus II (Latin kralı) 33, 61, 64
Amanos Dağları 2
Amid 57, 183, 190
el-Âmir (Fatımi halifesi) 9
Anadolu 1, 4, 5, 7, 8, 13, 14, 59, 63, 92, 99, 100, 159, 169, 170, 172-177, 190, 206
Anas 129, 180
Anberü's-Saharti 124, 127
Ankara Savaşı 179, 181
Anna Komnena 20
Antakya (Antiokheia) 2, 3, 14, 15, 17, 22, 25, 38, 98, 170, 171; Prensliği 17, 22, 24, 27, 30, 33-35, 42, 30, 32, 45, 97, 159, 160, 165
Antalya (Attaleia) 4, 174; Körfezi 1
Antartus (Tortosa) 107
Arabistan, Arabistan yarımadası 4, 13, 155
Aragon krallığı 156, 164, 166-168
Aras Nehri 1, 4, 49
Argun el-Alâi 124, 125
Argun en-Nâsıri 121
Arıg Böke 96
Arnulf 25
Arsuf 60, 98
Artuk 14, 27, 30
Artuklular 30, 43, 57, 63, 173
Asi Nehri 2, 74
Askalan 23, 46, 47, 55, 60, 98
Asuan 3, 120, 132, 134, 135, 138
Asya, Orta 5, 6, 67, 70, 89, 131
Atbera 132, 137
Attaleia bkz. Antalya
Aversa 17
Avrupa 59, 70, 195
Avusturya 60
Ayasofya 17
Ayây 136
Aybeg el-Türkmâni, el-Muizz (Memluk sultanı) 5, 86, 102, 103, 141, 147, 165, 166
Aydemir el-Hılli 93
Aydınoğulları 178, 179
Ayn Calut Çarpışması 2, 91, 93, 97, 159, 176
Ayntab (Antep) 190
Aynü'd-Devle el-Yarûki 50, 51
Aytekin el-Bundukdâr 92, 94
Ayzab 58, 83, 132, 134, 135, 137
Azerbaycan 170, 202
el-Aziz Muhammed (Eyyubi) 165
el-Aziz Osman (Eyyubi) 61, 62

Baalbek 43, 44, 50, 85, 153, 183
Baba İshak 175
el-Bâbeyn 49, 50
Bağdat 3, 9, 10, 26, 29, 40, 81, 82, 87, 95, 143, 161
Bahaeddin ibn Şeddâd 39, 40
Balkanlar 18
Barada Nehri 3
Baraka Han, es-Said Muhammed (Memluk sultanı) 93, 101-103, 144
Barcelona 166
Barin (Montferrand) 42, 118
Barsbay el-Eşref (Memluk sultanı) 180, 186-190, 192, 194, 197, 201
Barşanbu, Seyfeddin Abdullah en-Nâsır 137
Başkent Savaşı bkz. Otlukbeli Savaşı
Basra Körfezi 1
Batu (Cengiz Han'ın torunu) 89, 175

Baudouin I, de Boulogne (Latin kralı) 20, 21, 24-26, 32, 28, 29, 34, 37, 159
Baudouin II, Le Bourg (Latin kralı) 20, 25-28, 30, 32, 33
Baudouin III (Latin kralı) 33, 46, 47
Baudouin IV (Latin kralı) 33, 54, 55, 57
Baudouin V (Latin kralı) 33, 57, 59
Baudouin de Flandre (Latin imparatoru) 64
Baybars (atabek) 182
Baybars el-Bundukdâri, ez-Zahir (Memluk sultanı) 7, 32, 81, 85-88, 90-105, 110, 114-117, 130, 135, 138, 140-144, 147, 151-153, 157, 159-162, 176-178, 180, 183, 185, 188, 191
Baybars el-Çeşnigir, el-Muzaffer (Memluk sultanı) 112-115, 119-121, 140
Bayçu Noyan 89, 175-177
Baydara el-Mansuri 107, 108
Bayezid I (Yıldırım) 178, 179, 181
Bayezid II 199, 201, 202
Baysarı 101
Bedreddin Lülü (Musul atabegi) 87, 91, 95
Bedrü'l-Cemali 12, 14, 47, 75, 76
Behesni (Besni) 107
el-Behnasa 203
Bekaa Vadisi 28, 43
Bektemir (Sâki) 121, 122
Belfort (Şakîf Arnûn) 98
Benû Adî 198
Benû Ammâr 25
Benû Bedî 73
Benû Münkiz 74
Benû Ömer 197
Benü'l-Kenz 134
Benü'l-Keşşâb 73
Benü's-Sûfi 73
Berberiler 5, 12
Bereketli Hilal 1, 3, 4, 27, 31, 41, 43, 55, 56, 61, 89, 95, 96, 169, 202
Berke Han (Altın Orda) 96, 152, 160-163
Berke Han (Harezmi) 67, 101
Berke Han (Memluk sultanı) bkz. Baraka Han
Berkuk ez-Zahir (Memluk sultanı) 130, 131, 138, 140, 141, 144, 145, 147, 180-182, 186, 190, 192
Berkyaruk (B. Selçuklu sultanı) 11, 15
Bernard le Clairvaux (Aziz) 44
Bertram (Trablusşam kontu) 26
Beştek 121-124
Beyboğa Urus 126
Beyrut 2, 64, 104, 107
Beyt Nuba 60
Beytlehem (Beytü'l-Lahm) 25, 66
Biladü'l-Cebel 135, 136
Biladü'l-Maden 133
Bilbis 48, 49, 88
Bilik el-Hazindar 93, 101, 153
el-Bire (Birecik) 90, 94, 97
Bizans İmparatorluğu 4, 13, 156, 159, 160, 162
Bizanslılar 2, 16, 18, 164, 167, 169, 170, 174
Boğaziçi 1, 4
Bohémond I (Antakya prensi) 17, 18, 20, 22, 24, 25, 27, 32, 35, 172
Bohémond VI (Antakya prensi, Trablusşam kontu) 32, 90, 97, 98, 157
Bohémond VII (Antakya prensi, Trablusşam kontu) 32, 105, 158
Bonaparte, Napoléon 129
Bozan 14
Böri (Bûrî) 40, 42, 70
Böriler 28, 42, 46, 47, 70, 73, 74
Buheyre 5, 51
Bulak 187
Burgonya 20
Busra 62
Bûyiler 10
Büveyhiler 10, 71

Caesarea (Filistin'de) 98
Canbirdi el-Gazali 207
Canbolat el-Eşref (Memluk sultanı) 200

Canıbek es-Sufi 190
Capua 17
Carlo (Sicilya kralı) 104
Cebel Bahra (Cebel Ensariye) 2, 41, 79
Cebel-i Lübnan 2, 7
Cebel-i Tûr bkz. Tabor Dağı
Cebelü'ş-Şarki (Anti Lübnan Dağları) 2, 3, 28
Cekem 181-183
Celaleddin Harezm-Şah 67, 175
Celalü'l-Mülk Ali bin Ammar 73
Celile 98
Cem Sultan (Fatih'in oğlu) 199
Cenahü'd-Devle 70
Cengiz Han 95, 161
Cenova, Cenovalılar 26, 97, 156, 161, 166, 167, 187
Cevher (Fatımi komutanı) 80
Ceyhun Nehri 67
Cezire 27, 41, 43, 57, 62, 65, 67, 78, 84
Charlemagne 19
Charles d'Anjou 33, 105, 157, 158, 163, 164, 167
Cidde 83, 189, 201
Cisr-i Benât-ı Yakub 55
Civetot (Kibotos) 20
Civitate Çarpışması 17
Clermont konsili 18, 19
Conrad de Montferrat 59, 60
Constanza 167
Cornaro, Catherine 193
Crac des Chevaliers bkz. Hısnü'l-Ekrad
Crac des Moabites (Moabiler Kalesi) 52
Cübeyl 105

Çakmak ez-Zahiri (Memluk sultanı) 192, 194, 195
Çaldıran Savaşı 202
Çanakkale Boğazı 1
Çerkezler, Çerkez Memluklar 6, 107, 108, 110, 112, 125, 129, 131, 140, 142, 145, 147, 148, 180-204, 206, 207
Çin 89
Çoban 177

Daimbert 25
Damietta bkz. Dimyat
Dânîs 30
Dânişmend 171
Dânişmendliler 171, 172
Davud (kral) 135
Delta 3, 12, 51, 64, 86, 88, 187, 197, 203
ed-Dev 135, 137, 138
Deylem 10, 12
Dicle 1, 27, 49
Dimyat (Damietta) 3, 51, 64, 65, 68, 84, 186, 187
Dirgâm 5
Diu 203
Diyarbakır 30, 67, 95, 190
Doğu Akdeniz (Levant) 4-6, 24, 26, 79, 127, 164, 165, 167, 186, 188, 205
Dokak 28, 69, 70
Dorylaion (Eskişehir) 4, 21, 172
Dubeys bin Sadaka 31
Dulkadıroğulları 178, 179, 185, 190, 198
Dungula 132-134, 136-138
Duvin 49
Dürziler 79, 80

Ebu Numey 153
Ebu Rakva 134
Ebu Said (ilhan) 177, 179
Ebu Şâme 40, 85
Ebu'l-Abbas Ahmed bkz. el-Hâkim (Abbasi halifesi)
Ebubekir (Hz.) 9
Ebubekir el-Mansur (Memluk sultanı) 122-124
Ebu'l-İzz Murtaşkar 135
el-Ebvâb 132, 135-137
Edessa bkz. Urfa
Edward I (İngiltere kralı) 98-100
el-Efdal Ali (Eyyubi) 61, 62, 64
el-Efdal Ali bin Mahmud (Eyyubi) 106

el-Efdal Muhammed (Eyyubi) 118
el-Efdal Şahenşah 12, 14, 23, 30, 77, 79
Ege Denizi 1, 2
Elbistan (Ablustayn) 99, 177, 178, 185, 190, 198, 199, 202
Embriaco, Bartolomeo 105
Emevi halifeliği, Emeviler 9, 10, 13, 74, 161
Enik 120, 122
Ereğli bkz. Herakleia
Eretna 179
Eriha 89
Ermeni kilisesi 107
Ermeniler 7, 11, 19, 34, 38, 44, 160
Ermenistan masifi 1
Ermenistan, Küçük 2, 63, 97, 98, 102, 105, 154, 156, 159, 160, 178, 185
Erzincan 175
Esdraelon Ovası 2
Esediler 62
Esendemir 114, 115
Eskişehir bkz. Dorylaion
el-Eşref Küçük 123, 124, 144
el-Eşref Musa (Eyyubi, el-Kamil'in büyük büyük torunu) 86, 88, 102, 109, 139, 147
el-Eşref Musa bin el-Âdil (Eyyubi) 62, 65, 175
Etiyopya 7
Etmiş ez-Zahiri 180
Etna 66
Eyyubiler 4, 5, 7, 40, 44, 61-64, 67, 74, 84, 87, 97, 117, 134, 139, 149, 150, 175
el-Ezher Camii 76, 80

Fahreddin Yusuf bin Şeyhü'ş-Şüyuh 65, 66, 68, 84, 85
Fahrü'l-Mülk ibn Ammar 22, 26, 29, 73
el-Faiz (Fatımi halifesi) 47, 48
Famagusta 187
Fatıma 9
Fatımi halifeliği, Fatımiler 5, 6, 10, 12-15, 46, 72, 73, 75, 76, 79, 81, 133, 145, 205
Ferec en-Nâsır (Memluk sultanı) 131, 180-185
Fırat 1, 3, 4, 21, 27, 31, 32, 55, 56, 74, 90, 94, 95, 97, 112, 113, 159, 172, 178
Filistin 30, 39, 43, 46, 48, 55, 65, 89, 90, 98, 110, 164
Flandre 19
Foulques d'Anjou (Latin kralı) 33, 37, 42-43
Franklar 34-37, 39, 40, 42, 43, 45, 46, 48, 49, 55, 56, 60, 63, 64, 80, 82, 90, 97, 106, 128, 129, 157, 158, 165, 186, 188, 196, 205
Fransa 16, 19, 20, 34, 85
Friedrich I Barbarossa (Kutsal Roma-Germen imparatoru) 59, 173, 174
Friedrich II, Hohenstaufen (Kutsal Roma-Germen imparatoru, Latin kralı) 33, 65, 66, 97, 157, 167
Fuad (Mısır kralı) 152
el-Fustât 6

Gautier (Yoksul) 19
el-Gazali, Ebu Hamid 82
Gazan (ilhan) 110, 112-114, 177
Gazi I Seyfeddin (Zengi) 43, 45
Gazi II Seyfeddin (Zengi) 52-56
Gazneliler 71
Gazze 3, 55, 60, 65, 67, 90, 103, 114, 151
Germiyanoğulları 178
Gilboa Dağı 91
Gisard Tepesi 55
Gize 108, 200, 204
Godefroi de Bouillon 19, 20, 23-26,
Göksu 56, 173
Gregorius VII (papa) 17, 18
Guillaume de Beaujeu 105
Guy de Lusignan (Latin kralı) 33, 35, 57, 58, 60
Gülek Boğazı 4, 21

Gümüştigin (Dânişmendi) 171, 172
Gümüştigin (Şamlı) 55, 56,
Gürcistan, Gürcüler 63
Güyük (Büyük Kağan) 89

Habur Suyu 172
el-Hafiz (Fatımi halifesi) 47
el-Hâkim (Abbasi halifesi) 95, 102, 161, 162
el-Hâkim (Fatımi halifesi) 12, 79, 134
Halep 2-4, 6, 14, 15, 22, 28-30, 40, 41, 43, 46, 54, 56, 57, 61, 64, 67-69, 72, 73, 75, 78, 80, 81, 86, 90, 91, 94, 113, 115, 117, 120, 126, 130, 131, 139, 150, 151, 155, 165, 172, 181, 190, 196, 203
Halil el-Eşref (Memluk sultanı) 33, 106-107, 136, 141, 142, 168
Halil ez-Zahiri 151
Hama 3, 22, 42, 56, 62, 87, 91, 92, 94, 106, 110, 113, 115, 117, 118, 150, 151, 153
Hamdaniler 4, 13
Harbiye 67
Haremeyn-i Şerifeyn 3, 83, 134, 152, 186; ayrıca bkz. Mekke ve Medine
Harezmiler 63, 88, 175, 177
Harezmşahlar 67, 89, 175
Harran 27
Hasan (Hz. Ali'nin oğlu) 9
Hasan bin Aclan (Mekke şerifi) 189
Hasan bin Ammar 73, 80
Hasan en-Nâsır (Memluk sultanı) 125, 126, 141, 196
Hasan Sabbah 12, 79
Hasankeyf bkz. Hısn Keyfa
Haşşâşiler 12, 29, 31, 40-42, 60, 70, 79, 80, 89
Hattin 32, 58, 59, 63, 77
Hauteville (Altavilla) hanedanı 17, 32, 98, 105
Havran 62
Hayfa 26, 98, 107
Hayır Bey (Halep valisi) 203
Hazar Denizi 1
Hebron (el-Halil) 90
Heinrich IV (Kutsal Roma-Germen imparatoru) 17, 18, 19
Heinrich VI (Kutsal Roma-Germen imparatoru) 64
Henri (Champagne kontu) 33, 61
Henri II Lusignan (Kıbrıs kralı) 105
Henry II (İngiltere kralı) 33
Herakleia (Ereğli) 172
Herakleios 164
Hethum I (Küçük Ermenistan kralı) 90
Hethum II (Küçük Ermenistan kralı) 107
Hıristiyanlar 36, 67, 85, 90, 120, 158, 164
Hısn Keyfa (Hasankeyf) 30, 43, 56, 84, 173
Hısnü'l-Ekrad (Crac des Chevaliers) 22, 98, 106
Hicaz 13, 58, 83, 95, 97, 98, 118, 132, 188, 197; demiryolu 83
Hildebrand bkz. Gregorius VII
el-Hille 30
Hindistan 134, 189, 201
Hint Okyanusu 189, 201
Honorius III (papa) 64, 65
Hospitalier Tarikatı 27, 49, 54, 58, 59, 97, 98, 158, 159, 188, 192, 199
Hoşkadem ez-Zahir (Memluk sultanı) 193, 194, 197, 199
Hugue de Vermandois 20
Hugues III (Kıbrıs kralı) 33
Humus 3, 42, 50, 62, 67, 70, 74, 78, 91, 94, 104, 110, 112, 117, 153, 160, 164
Hülagü (ilhan) 89, 90, 95, 160, 162, 163, 176
Hüseyin 9
Hüseyin el-Kürdi 201

Ihşidiler 13
Innocentius III (papa) 64, 65
Irak 10, 13, 82, 96

Isabelle (Latin kraliçesi) 33
Isabelle, Yolanda (Latin kraliçesi) 33

İbn Abdüzzahir 93, 99, 157-159
İbn Ammâr 29
İbn Haldun 138, 181
İbn İyas 198, 201, 204
İbn Süleym el-Asuani 133
İbn Tagribirdi 127, 142, 153, 154, 184, 187
İbn Taymiye 154, 155
İbn Tûlûn 142
İbn Vâsıl 66
İbnü'd-Devâdâri 142
İbnü'l-Esîr 40
İbnü'l-Kalânisi 21, 45, 46, 71-73
İbnü'l-Keşşâb 29-31
İbnü's-Selâr 47, 48
İbnü's-Selûs 107, 108
İbrahim (Berkuk'un oğlu) 180, 182
İbrahim es-Sârimi 185
İbrahim ibn Gurab 182
İbrim 53, 134, 135, 138
İftiharü'd-Devle (Fatımi valisi) 23
İkonion bkz. Konya
İlgazi 30, 31, 41
İmadeddin el-Isfahani 39
İmadeddin Zengi 28, 31, 32, 39-46, 49, 74, 81, 172, 205
İnal el-Alâi (atabek) 192
İnal el-Eşref (Memluk sultanı) 193, 194
İngiltere, İngilizler 17, 19
İoannes I Çimiskes, 170
İoannes II Komnenos (Bizans imparatoru) 42
İoannes II Paleologos 187
İran 10, 40, 49, 202
İsa (Hz.) 24
İsa bin Muhenna 103
İsa el-Hakkâri 50
İsaakios Komnenos 59
İskender (Karakoyunlu lideri) 190, 191
İskenderiye 47, 49-51, 120, 125, 127-129, 153, 166, 182, 186, 190, 196
İskenderun Körfezi 1
İsmail (Şah) 203
İsmail bin Cafer es-Sadık 10
İsmail Ebu'l-Fida, Melikü'l-Müeyyed (Eyyubi) 106, 117, 118
İsmail es-Salih (Memluk sultanı) 124, 125
İsmail, Şemsü'l-Mülûk (Börili) 42
İspanya 10, 28, 37
İsrail 1
İtalya, İtalyan cumhuriyetleri 17, 18, 156, 164
İzmir (Smyrna) 2
İznik (Nikaia) 2, 4, 11, 14, 20, 21, 171; İmparatorluğu 87, 160, 172, 174-176

Jacques (Kıbrıs kralı) 192
Jaime I (Aragon kralı) 166, 167
Jaime II (Sicilya ve Aragon kralı) 167, 168
Janus (Kıbrıs kralı) 187, 188
Janus II (Kıbrıs kralı) 192
Jean de Brienne (Latin kralı) 33, 64
Joscelin I de Courtenay (Urfa kontu) 27, 30, 32
Joscelin II (Urfa kontu) 32, 43, 44, 54
Joscelin III (Urfa kontu) 54, 57, 58

Kâbe 118, 152, 188, 192
Kadı Burhaneddin 179
Kadir el-Mesud (Baybars'ın oğlu) 103
Kadir el-Mihrani 153
Kafkasya 159
Kahire 3, 6, 8-10, 12, 48-51, 61, 76, 79, 83, 84, 90, 94, 101, 104, 105, 118, 124-126, 129-131, 136-138, 143, 148, 151-155, 160-162, 176, 177, 181-184, 189, 190, 192, 195, 197-199, 203
Kahire Kalesi, Kalatü'l-Cebel 86-88, 93, 102, 107-110, 114, 119, 120, 122,

125, 130, 136, 141, 144-146, 154, 155, 181, 182, 184, 188, 192, 195, 200, 201, 207
Kalat-ı Caber 74
Kalatü'l-Cebel bkz. Kahire Kalesi
Kalatü'r-Rum 107
Kalavun el-Elfi, el-Mansur (Memluk sultanı) 32, 33, 100, 102, 104, 106, 107, 110, 117, 136, 140, 143, 144, 151, 153, 157-160, 163, 164, 166, 168, 180
Kalavunlu hanedanı 101-131, 140-143, 148, 150, 195
el-Kâmil Muhammed (Eyyubi) 61, 62, 64, 65-67, 78, 86, 103, 145, 157, 167
Kansuh el-Gevri el-Eşref (Memluk sultanı) 150, 180, 194, 195, 201, 202, 207
Kansuh, en-Nâsır (Memluk sultanı) 200
Kara Arslan bin Davud (Artuklu) 43
Kara Yülük, Osman Bey 190
Karadeniz 1, 2, 92, 107, 160, 161, 174
Karaman 178, 185, 190, 198
Karanbas 136
Karasungur el-Mansuri 111, 113, 115, 117
Karatay 175, 176
Karesioğulları 178, 179
Kârimîler 190
Kavsun 121-124
Kayıtbay el-Eşref 145, 180, 194, 195, 197-199
Kayseri 4, 99, 175, 177, 179, 185
Keltler 20
Kenzü'd-Devle 134, 137
Kerak 35, 52, 54, 83, 87-89, 91, 96, 102, 103, 111, 113, 123, 124, 130, 150, 183
Kerimeddin el-Kebir 120
Ketboğa el-Âdil (Kitbuga) (Memluk sultanı) 108-111, 117, 140
Ketbuka Noyan 90, 91
Keyhüsrev I, Gıyaseddin (A. Selçuklu sultanı) 174
Keyhüsrev II, Gıyaseddin (A. Selçuklu sultanı) 89
Keyhüsrev III, Gıyaseddin (A. Selçuklu sultanı) 176
Keykâvus I, İzzeddin (A. Selçuklu sultanı) 64
Keykâvus II, İzzeddin (A. Selçuklu sultanı) 99
Keykubad I, Alaeddin (A. Selçuklu sultanı) 82
Kıbrıs, Kıbrıs krallığı 33, 59, 60, 68, 186-188, 192, 193
Kılıç Arslan I (A. Selçuklu sultanı) 14, 21, 171, 172
Kılıç Arslan II (A. Selçuklu sultanı) 56, 173, 174
Kılıç Arslan IV, Rükneddin (A. Selçuklu sultanı) 175, 176, 178
Kıpçak el-Mansuri 112, 113, 115
Kıpçak Türkleri 67, 68, 92, 99, 103, 140
Kıptiler 8, 76
Kırboğa (Musul atabegi) 22, 29, 41
Kırım 140
Kızıldeniz 2, 3, 13, 58, 83, 132, 135, 137, 186, 189, 201, 202
Kilikya 2, 4, 156, 159, 171, 174, 185, 198
Kisrevan Dağları 154
Koçin 201
Konrad III (Alman kralı) 44, 172
Konrad von Hohenstaufen (Latin kralı) 66
Konradin von Hohenstaufen (Latin kralı) 33, 97
Konstantinopolis 2, 4, 17, 18, 20, 38, 64, 99, 104, 160, 161, 163, 169, 174, 176, 178, 179, 192, 200, 206
Konya (İkonion) 4
Kotyaion bkz. Kütahya
Kösedağ Savaşı 89
Kubbetü's-Sahra 66, 67
Kubilay 96
Kudüs 6, 14, 19, 22-25, 27, 28, 30, 32,

34, 36-38, 44, 54, 59, 60, 66, 67, 120, 134, 151, 153, 158, 167, 170
Kudüs krallığı bkz. Latin krallığı
Kurci 112
Kûs 83, 134-137
Kutalmış, Kutlumuş 11, 171
Kutsal Kabir Kilisesi 59, 66
Kutsal Mekânlar 16, 24
Kutsal Topraklar 27, 66, 173
Kutuz el-Muzaffer (Memluk sultanı) 87-95, 100, 108, 141, 143
Kürtler 50, 78, 79, 178
Kütahya (Kotyaion) 4
Küvendik es-Sâki 99, 101
Kyffhäuser 66

Laçin el-Mansur 104, 107-112, 115, 118, 124, 140, 143, 149
Larende bkz. Karaman
Latin kilisesi 38
Latin krallığı 32, 34, 39, 40, 44, 47-49, 51, 54-57, 59, 60, 63, 64, 66, 77, 85, 90, 97, 104, 134, 158, 163, 168
Lazkiye (Latakia) 3, 103, 105
Le Puy 20
Lefkoşa 187, 188
Leo IX (papa) 17
Leontes (el-Litani) nehri 2, 98
Levant bkz. Doğu Akdeniz
Levon II (Küçük Ermenistan kralı) 159
Levon III (Küçük Ermenistan kralı) 160
Limasol 187
el-Litani bkz. Leontes
Lorraine 19, 20, 34
Louis IX, Aziz Louis (Fransa kralı) 40, 68, 84-85, 97, 98, 104
Louis VII (Fransa kralı) 44, 172
Lubiye 58
Lusignan hanedanı 33
Lût Gölü 2
Lübnan (devlet) 1, 154
Lüdd (Lod) 64
Lülü (Halep atabegi) 29
Maan 83
Maarretü'n-Numan 22
Macaristan 19
Magosa 187
Mahmud, Şihabeddin (Börili) 42
Mahmudi (Şam valisi) 181
el-Makrizi 128, 143, 145, 146, 154
el-Makurra 132, 134-136, 138
Malatya 181, 185, 190
Malazgirt 5, 11, 13, 14, 18, 57, 159, 169, 170, 173
Manfredi (Sicilya kralı) 167
Mansur Muhammed (Eyyubi) 62, 92, 94, 98
el-Mansure 64, 68, 84
Manuel Komnenos (Bizans imparatoru) 57
Marakiye (Maraclea) 105
Maraş 107, 173
Mardin 30, 31
Maria Komnena 35
Marie (Antakyalı) 104
Marmara Denizi 1, 21
Maruniler 7
Masyâf 41, 151
Mavera-i Ürdün 35, 52, 54, 62, 65, 83, 90, 96, 103
Medain Salih 83
Medine 3, 6, 13, 58, 83, 98, 188, ayrıca bkz. Haremeyn-i Şerifeyn
Mehmed Ali Paşa 5, 136, 207
Mehmed I (Çelebi) 179
Mehmed II (Fatih) 192, 198, 199
Mekke 3, 6, 13, 58, 82, 83, 98, 118, 152, 153, 188, 189, ayrıca bkz. Haremeyn-i Şerifeyn
Melfi sinodu 17
Melikşah (B. Selçuklu sultanı) 10, 11, 14, 15, 31, 41, 69, 171
Memluklar, Eyyubi dönemi 59, 68, 77, 79; Fatımi dönemi 11; Memluk Sultanlığı 2, 4, 5, 6, 8, 41, 63, 79, 84-131, 134, 139-156, 157-168, 177, 178, 180-204, 206; Osmanlı 205-

207; Selçuklu ve Zengi dönemleri 11, 15, 45, 51, 69, 70, 72, 169
Mencek el-Yusufi 126
Menderes (Meandros) ırmağı 172, 174
Mengütemir 111
Menteşeoğulları 178, 179
Mercidabık savaşı 150, 180, 203
Mercuyûn 55
el-Merkeb (Margat) 105
Mescid-i Aksa 66, 67
Mescidü'n-Nebi 83
Mesud (A. Selçuklu sultanı) 172
Mesud, İzzeddin (Zengi) 56, 57
Mevdûd (atabeg) 29, 41
Mevdûd, Kutbeddin (Zengi) 45, 52
Mezopotamya 13, 172, 183, 198
Mısır 3, 5, 12, 48, 49, 51-53, 55, 56, 60, 62, 64, 65, 67, 68, 75-79, 84-86, 90, 91, 94-97, 103, 104, 109, 114, 117, 119-121, 126, 127, 129, 130, 132, 134, 135, 139, 141, 142, 148, 150, 151, 153, 155, 160, 162, 164-166, 168, 169, 181, 183, 184, 186, 195, 201-205, 206
Mihael VII (Bizans imparatoru) 18
Mihael VIII Paleologos (Bizans imparatoru) 160-164, 166, 176
Mintaş 130
Miryakefalon Savaşı 57, 169, 171
Moğollar 2, 3, 5, 6, 8, 40, 63, 64, 68, 80, 87-94, 97, 99, 104, 110, 112, 113, 140, 143, 144, 154, 159-164, 168, 175-178, 196, 206
Montferrand bkz. Barin
Möngke (Büyük Kağan) 89, 90, 96
Möngke Temür 96, 163
el-Muazzam İsa (Eyyubi) 61, 62
el-Muazzam Turan Şah (Eyyubi) 84, 86, 92, 100, 101, 111, 115, 139, 141, 183
el-Mugis Ömer (Eyyubi) 87, 89, 96, 100
Muhammed (Hz.) 9
Muhammed bin Kalavun, en-Nâsır (Memluk sultanı) 8, 108, 109, 111-125, 127, 136, 140, 141, 144, 145, 148, 149, 153, 168, 177-179, 195, 197, 200, 201, 207
Muhammed bin Melikşah (B. Selçuklu sultanı) 29, 30
Muineddin Süleyman bkz. Pervane
Muineddin Unur 42, 44, 45
el-Muizz (Fatımi halifesi) 10
el-Muktefi (Abbasi halifesi) 74
Musa bin Yağmur, Cemaleddin 85
el-Mustain (Abbasi halifesi) 183-185
el-Mustakfi (Kahire'de Abbasi halifesi) 114
el-Mustali (Fatımi halifesi) 12, 79
el-Mustansır (Fatımi halifesi) 12, 79
el-Mustansır (Kahire'de Abbasi halifesi) 95, 100, 162
el-Mustasım (Abbasi halifesi) 78, 87, 89, 95
el-Mustazhir (Abbasi halifesi) 9
Musul 4, 27, 31, 40, 41, 43, 45, 55, 56, 74, 77, 95, 172
el-Mutasım (Abbasi halifesi) 133
Muteminü'l-Hilâfe 51, 76
Muzaffer Hacı (Memluk sultanı) 125, 127
Muzaffer Mahmud (Eyyubi) 106, 117
Muzaffer Yusuf (Resuli) 152
Muzafferüddin (Gökböri) 58
Müeyyed Şeyh 180, 182-185, 193
Mühezzebüddin (Keyhüsrev'in veziri) 175
Müslümanlar 36, 39, 45, 55, 58, 60, 63, 66, 71, 72, 78, 90, 128, 133, 152, 156, 158, 165, 169
el-Müstezi (Abbasi halifesi) 52, 56
el-Mütevekkil I (Kahire'de Abbasi halifesi) 180, 183
el-Mütevekkil III (Kahire'de Abbasi halifesi) 203

en-Nâsır (Abbasi halifesi) 56, 82, 94, 96, 162

en-Nâsır Ahmed (Resuli) 189
en-Nâsır Muhammed (Memluk sultanı) bkz. Muhammed bin Kalavun
en-Nâsır Yusuf (Eyyubi) 68, 86-89, 139, 165
Nasıra 64
Nâsıreddin (Nübye'nin Müslüman kralı) 138
Nasreddin Mehmed (Dulkadıroğulları beyi) 190
Necmeddin Eyyub bin Şâdi 43, 44, 49-51
en-Neşv, Şerefüddin Abdülvehhab 120, 121, 197
Nevruz el-Hafizi 182-184
Nicolaus II (papa) 17
Nikaia bkz. İznik
Nil Nehri 3, 48, 53, 64, 79, 83, 108, 114, 132, 133, 137; Vadisi 1, 3-5
Nizamiye Medresesi 82
Nizamülmülk 11, 13
Nizâr 12, 79
Nogay 163
Normanlar 17-20, 34
Nureddin bin Zengi 7, 39-56, 70, 73-83, 100, 134, 145, 155, 172, 173, 182, 183, 205
Nureddin Muhammed bin Kara Arslan (Artuklu) 56, 57, 173
Nusayriler 80
Nübye, Nübyeliler 3, 7, 12, 53, 133, 135, 138, 161

Oğuzlar 10, 14
Olcaytu (ilhan) 115
Ortadoğu 4
Osman (Hz.) 9
Osman Bey bkz. Kara Yülük
Osman Gazi 8, 178, 206
Osmanlılar, Osmanlı İmparatorluğu 2, 84, 100, 150, 153, 165, 168, 178, 179, 185, 192, 195, 198-200, 202-204, 206, 207
Otlukbeli Savaşı 198
Oultrejourdain bkz. Mavera-i Ürdün
Outremer 8, 32-36, 54, 105, 107, 193

Ögedey (Büyük Kağan) 89
Ömer (Hz.) 9

Pedro III (Aragon kralı) 166
Pelagius (Albanolu) 64
Pervane, Muineddin Süleyman 99, 175-177
Philippe I (Fransa kralı) 16
Philippe II Augustus (Fransa kralı) 59, 60
Philomelion bkz. Akşehir
Pierre (Keşiş) 19
Pierre I de Lusignan (Kıbrıs kralı) 127, 128, 186
Pisa, Pisalılar 26, 27, 35, 64, 164
Pontus dağları 1
Portekizliler 201, 202
Provence 20

Raban 173
Raimond de Poitiers (Antakya prensi) 42, 45
Raimond de St. Gilles (Toulouse kontu) 19-23, 25, 26, 32, 34
Raimond III (Trablusşam kontu) 54, 58
er-Rakka 3, 155
Ramazan 185
Ramazanoğulları 185, 190, 198
er-Remle 22, 24, 55, 64
Ren 19
Renaud de Châtillon 35, 54, 57, 58, 134
Reşid (Rosetta) 3, 5, 87
Rıdvan 15, 28, 29, 40, 41, 69, 70, 79, 80
Ricardo (Aversa kontu) 17
Richard I, Arslan Yürekli (İngiltere kralı) 59
Ridaniye 185, 201, 203
Robert (Flandre kontu) 20
Robert Courtheuse (Normandiya dükü) 20, 23
Roberto Guiscardo 17, 18

Rodos 188, 192, 199
Roma kilisesi 35
Roma, Romalılar 7, 18, 38
Romanos IV Diogenes (Bizans imparatoru) 11, 14, 170
Ruggiero (Salernolu) 30
Rusya 49, 89, 140
Ruzzîk bin Talai 48

Sadreddin el-Hezabâni 52
Safed 58, 117, 126, 150, 183, 190
es-Safedi 58
Safeviler 202, 203
Saffuriye 58
Sahra 83
Sahyun 103
Said Muhammed Berke Han 144
Salerno 18
es-Salih Eyyub (Eyyubi) 56, 61, 67, 68, 78, 79, 84, 86, 88, 92, 93, 102, 103, 111, 139-141, 148
es-Salih Hacı, el-Mansur 129-131
es-Salih İsmail (Eyyubi) 62, 65
es-Salih İsmail (Zengi) 54-56
es-Salih İsmail bin Lülü 95
es-Salih Muhammed 186
Salih es-Salih (Memluk sultanı) 126
San'a 13
Sarazenler 167
Sargıtmış 126
Sarmadâ geçidi 30
Saruhanoğulları 178, 179
Sayda 64, 107
Sebasteia bkz. Sivas
Selahaddin Eyyubi 7, 25, 32, 33, 39, 40, 43, 44, 48-53, 55-63, 75-78, 80, 81, 83, 87, 90, 99, 100, 111, 134, 145, 148, 155, 165, 173, 205, 207
Selâmiş 102-104, 109
Selar 112-115, 119
Selçuklular 2, 5, 6, 8, 11, 14, 16, 26, 29, 42, 63, 70-82, 93, 144, 145, 169, 170, 174; Büyük Selçuklu Sultanlığı, sultanları 11-15, 29, 30, 41, 71, 72, 75, 78, 171, 172, 174, 205; Anadolu Selçuklu Sultanlığı 11, 13-15, 19, 57, 64, 98-100, 150, 151, 169-179, 206
Selim I (Yavuz) 84, 150, 153, 179-181, 194, 195, 199, 202, 206, 207
Selim II 193
Selman Reis 202
Sencer el-Halebi 88, 91, 94, 99, 103, 151, 181
Sencer eş-Şucâi el-Mansuri 108, 109
Sîs (Kozan) 98
Sibyl (Ermeni prensesi) 35
Sibylle (Latin kraliçesi) 33
Sicilya 17, 28, 34, 37, 167
Sidon (Sayda) 104
Sina Çölü 83, 203; Yarımadası 3
Sinop (Sinope) 174
Siryakus 153, 154
Sivas (Sebasteia) 4, 92, 173, 175, 177, 179
Sökmen (Artuklu) 27, 30
St. Jean şövalyeleri bkz. Hospitalier Tarikatı
St. Simeon bkz. es-Süveydiye
Stephen (Blois kontu) 20
Suakin (Savakin) 135
Sube 132
Sudan 1
es-Sulamî 28
Suleyhiler 13
Sungur el-Aşkar 101-104, 107, 151, 163, 181
Sur (Tyros) 14
Suriye 1, 6, 9, 10, 13-15, 21, 28, 31, 34, 35, 39-41, 45-47, 51, 52, 54, 56, 61, 62, 67, 69, 72, 74, 75, 77, 79, 80, 82, 84, 86, 87, 90, 94, 96, 97, 104, 109, 110, 112, 113, 117-120, 129, 131, 139, 142, 147, 150, 151, 154, 159, 160, 164, 169-171, 173, 178, 181-183, 185-187, 190, 195-197, 200, 201, 203, 205-207

Suriye Çölü 3, 4, 5
es-Sühreverdi, Şihabeddin Ömer 82
Sülemiş 112, 177
Süleyman (Kanuni) 192
Süleyman I (A. Selçuklu sultanı) 11
Süleyman II (A. Selçuklu sultanı) 174
es-Süveydiye (St. Simeon) 2
Süveyş Körfezi 202

Şaban el-Eşref (Memluk sultanı) 127, 129, 130, 137, 150
Şaban el-Kâmil (Memluk sultanı) 125
Şâdi 49
Şâfi bin Ali 159
Şah Budak 199, 200
Şah Ruh 189, 190, 192
Şah Suvar 199
Şahanşah 172
Şakanda 135
Şam 3, 6, 14, 15, 28, 30, 40-47, 53, 57, 59-61, 65, 67, 69, 70, 72-74, 78, 79, 81, 83, 86, 88, 90-94, 97, 101, 102, 110, 114, 115, 117, 126, 139, 150, 152-155, 163, 181-183, 203
Şavar 48, 49
eş-Şavbek 52, 54, 83, 114, 120
Şecerü'd-Dürr 84-88, 139, 147
Şeddâdiler 49, 50
Şekhab Savaşı 113, 130
Şemâmûn 136, 137
Şemseddin 66
Şemseddin Turan Şah (Eyyubi) 51, 53, 62, 134
Şirkuh bin Şâdi, Esededdin 44, 48-52, 62, 76, 77

Taberiye 54; Gölü 3, 28, 104
Tabor Dağı (Cebel-i Tûr) 97
Takiyüddin Ömer (Eyyubi) 62
Tancrède (Antakyalı) 20
Tancrède (Hauteville) 17
Tarsus 21, 159, 185
Tatar ez-Zahir (Memluk sultanı) 186, 190
Tebuk 83
Tel Hemdun 107
Tellü'l-Acul 65
Tellü's-Sultan 56
Templier Tarikatı 27, 54, 58, 59, 97, 105, 158
Temuçin 89
Temurboğa 197
Temürtaş 177
Tengiz el-Hüsami 115, 117, 151, 126
Tengribirdi (emir) 183
Teodoros Laskaris (İznik imparatoru) 174
Tikrit 49
Timurlenk 131, 179, 181, 185, 189, 190, 196, 206
et-Tina 187
Tokat 190
Toluniler 13
Toros (Ermeni beyi) 15, 21, 159
Toroslar 1, 2, 4, 178
Tortosa (Tartus) 26
Töton Şövalyeleri 27
Trablusşam 2, 3, 14, 22, 24-26, 29, 42, 72, 80, 98, 112, 114, 115, 117, 120, 150, 151, 166, 168, 187; Kontluğu 23, 27, 32-35, 90, 98, 105, 157
Trabzon 1, 174, 179
Tripoli bkz. Trablusşam
Tuğci 112
Tuğrul Bey 10
Tuğtigin 28-30, 40, 70
Tumanbay el-Âdil (Memluk sultanı) 200
Tumanbay el-Eşref (Memluk sultanı) 203, 204
Tunus 10, 98
Turchia 169, 206
Tutuş 14, 15, 27, 30, 41, 69, 70
Türkiye, Türkiye Cumhuriyeti 1, 2, 49, 169, 199, 206
Türkmenler 5, 6, 11, 14, 19-21, 50, 51, 78, 89, 108, 110, 140, 169-172, 174, 175, 178, 179, 201
Tyros bkz. Sur

Udi İttifak 125
Urbanus II (papa) 16, 18, 19
Urfa (Edessa) 14, 15, 21, 25, 27, 38, 43, 44, 74, 160, 172; Kontluğu 21-24, 32, 34, 45, 107
Usame bin Münkiz 37, 41
Uvak, Mücireddin (Börili) 46
Uzakdoğu 189, 201
Uzun Hasan (Akkoyunlu) 198, 202

Ümit Burnu 201
Ürdün Nehri 2, 3, 28, 55, 64
Ürdün, devlet 1

Vadiü'l-Hazindar 112
el-Váfi bi'l-Vefeyat 58
Van Gölü 1, 11, 159, 170
Venedik, Venedikliler 26, 64, 97, 105, 156, 165, 167, 193
Vikingler 17

William (Normandiya dükü, İngiltere kralı) 18
William Rufus 20

Yafa 2, 22, 24, 26, 47, 60; Antlaşması 66
Yağısıyan 14, 15, 22
Yahudiler 36, 85, 120
Yakındoğu 4, 8, 13, 49, 54, 70, 140, 156, 179, 192, 195
Yakubiler (Süryani Kadim Kilisesi) 38
Yalbay ez-Zahir 197
Yalboğa el-Umari 126-130
Yalboğa en-Nâsıri 130
Yassıçimen Savaşı 175
Yaşbeg (devâdâr) 198
Yaşbeg eş-Şabani 180-183
Yemen 13, 53, 56, 62, 95, 137, 152, 189, 202
Yizreel Vadisi 2
Yusuf el-Aziz (Memluk sultanı) 192

Zaccaria, Benito 166
ez-Zafir (Fatımi halifesi) 47
ez-Zahir Gazi (Eyyubi) 61, 62, 165
Zahiriye Medresesi 99
Zengiler 41, 44, 46, 49, 50, 53, 56, 57, 63, 74, 75, 77, 87
Zeyfe Hatun 86